

MÜLLER MIKSA

UJABB FÖLOLVASÁSAI

A NYELVTUDOMÁNYRÓL.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

MÜLLER MIKSA
UJABB FÖLOLVASÁSAI
A NYELVTUDOMÁNYRÓL.

BUDAPEST,

1876.

MÜLLER MIKSA

UJABB FÖLÖLVASÁSAI

A NYELVTUDOMÁNYRÓL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

A HETEDIK ANGOL KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA

Dr. SIMONYI ZSIGMOND.

BUDAPEST, 1876.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

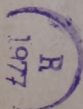
445394

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Budapest. Weizmann testvérek könyvnyomdája.

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

Könyvt. 499 / 1963

A magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

A. M. T. AKADEMIA
KÖNYVTÁRI HIVATAL

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1873. február 20-án.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Könyvkiadó Bizottsága.*

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA.

A Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó bizottsága eszközése folytán vette a magyar közönség Müller M. régibb fölolvasásait, melyeket most három esztendeje fordítottam, s melyek akkor Ráth Mór kiadásában jelentek meg. Az újabb fölolvasásokat, melyeket e kötetben vesz a közönség, a szerző szintén a londoni Királyi Intézetben (Royal Institution) tartotta, 1863-ban. Az eredetinek már hetedik, a német fordításnak harmadik kiadása jelent meg. Le van fordítva azon kívül francziára, olaszra, oroszra, és angolul újra nyomtatták Amerikában; s noha már tizenkét esztendeje, hogy meg van írva, még mindig a tudomány színvonalán áll.

A fordításban, a munka némely fejezeteihez, a magyarra s az ugor nyelvekre való tekintetből, adalékokkal járultam, melyek *két csillag közt állanak.* Terjedelmesebb helyek a 20., 198., 283.—290., 314.—316. és 561.—569. lapokon vannak közbe szúrva. Apróbb toldások különösen a hangrendszernél (139, 140, 143, 145, 153, 154, 156) s a hangváltozásoknál (189, 191, 199, 204,

207, 208, 217, 219, 220) találhatók; azon fölül a 276. és 324. lapon.

El hagytam itt az V. és VIII. fölolvasás függelékét. Az első a fenyő, tölgy és bükk neveiről s az ezekből következtethető természeti viszonyokról szól, itt könnyen el lehetünk nélküle; a második pedig (Kharisról) csak alkalmi polemia volt.

Azok, a kik tüzetesebben akarnak foglalkozni a nyelvtudománynak egyik-másik ágával, szívesen fogják venni az utolsó fölolvasás után adott összeállítasomat (Rövid tájékozás a nyelvtudományi irodalom terén).

Budapesten, 1876. október 4.

Dr. Simonyi Zsigmond.

TARTALOM.

ELSŐ FÖLÖLVASÁS.

	Lap.
BEVEZETŐ FÖLÖLVASÁS. UJ ANYAGOK ÉS UJ ELMÉLETEK	1

MÁSODIK FÖLÖLVASÁS.

NYELV ÉS ÉSZ	47
------------------------	----

HARMADIK FÖLÖLVASÁS.

A FIZIOLOGIKUS ÁBÉCZE	109
---------------------------------	-----

NEGYEDIK FÖLÖLVASÁS.

HANGVÁLTOZÁS	177
------------------------	-----

ÖTÖDIK FÖLÖLVASÁS.

GRIMM TÖRVÉNYE	223
--------------------------	-----

HATODIK FÖLÖLVASÁS.

AZ ETIMOLOGIA ELVEIRŐL	256
----------------------------------	-----

HETEDIK FÖLÖLVASÁS.

A GYÖKEREK HATALMÁRÓL	327
---------------------------------	-----

NYOLCZADIK FÖLÖLVASÁS.

KÉPES BESZÉD	367
------------------------	-----

KILENCZEDIK FÖLÖLVASÁS.

Lap.

A GÖRÖGÖK MITOLOGIJÁJA	417
----------------------------------	-----

TIZEDIK FÖLÖLVASÁS.

ZEUS, A LEGFÖBB ÁRJA ISTEN	447
--------------------------------------	-----

TIZENEGYEDIK FÖLÖLVASÁS.

MITUSOK A HAJNALRÓL	495
-------------------------------	-----

TIZENKETTEDIK FÖLÖLVASÁS.

UJKORI MITOLOGIA	557
----------------------------	-----

RÖVID TÁJÉKOZÁS A NYELVTUDOMÁNYI IRODALOM TERÉN	621
---	-----

I. FÖLOLVASÁS.

BEVEZETŐ FÖLOLVASÁS.

Azokban a fölolvasásokban, melyeket két évvel ez előtt volt szerencsém ezen intézetben tartani, iparkodtam megmutatni, hogy az a nyelv, melyen mi beszélünk és mind azok a nyelvek, melyeken földünknek bár mely részén beszélnek és beszéltek az emberi életnek és emberi gondolatnak első hajnala óta, nyujtanak alkalmas tárgyakat a tudományos kutatásnak. Összegyűjthetjük, osztályozhatjuk őket, visszavezethetjük alkotó elemeikre, levonhatunk belőlük törvényeket, melyek meghatározzák eredetüket, szabályozzák tenyészetüket és szükségessé teszik fogyatkozásukat. Valóban, épen úgy bánhatunk velük, mint a geologus az ő köveivel és kőületeivel, — sőt némi tekintetben épen úgy, mint a csillagvizsgáló az ég csillagaival vagy a növénytudós a mező virágaival. Van egy nyelvtudomány ép úgy, mint van a földről, a növényekről, a csillagokról szóló tudomány; és ámbár

fiatal létére még nagyon távol van ama tökéletességtől, melyet — annyi kor és annyi ország szellemi óriásainak vállvetett törekvése folytán — a csillagászat, a növénytan, sőt a földtan is elért: mégis, sőt talán éppen ezért, a legnagyobb mértékben vonzó. Fiatal és serdülő tudomány, de évről évre több több erőt fejt ki, új meg új kilátásokat, a próbálkozni szeretőnek új meg új tereket nyit minden felé, és mivelőit gazdagabb aratással jutalmazza, mint a minőt a régibb tudományok kizsákmányolt talajától lehet remélni. Az egész világ nyitva van, úgy szólván, a nyelvek kutatójának. Itt még szűz talajt találunk közvetetlen ajtónk előtt, és egész nagy kontinenseket lehet meghódítanunk, mihelyest túllépünk a műveltségnek régi székhelyei határán. Ha akármelyik kis falut veszszük közelünkben, ott is találunk különösségeket a nyelvjárásban, gyűjthetünk szólásokat, közmondásokat, meséket, és mind ezekben találunk maradványokat, töredékeket, melyek sokszor szinte porrá vannak őrölve, de tagadhatatlanul a nyelvnek és észjárásnak legrégebb alakjaiból valók.¹⁾ Vagy bár elmehetünk ellenlábasainkhoz, vizsgálhatjuk a déli tenger szigetlakóinak nyelvét, és Kaméhaméha törvényeiben és rendeleteiben is észlelhetjük az emberi nyelvtehetséget, mely soha, legkezdetlegesebb törekvéseiben sem látszik eltéveszteni azt a magas czélt, mely felé törekszik. A régi Görög-

---

¹⁾ *Hisz az ilyen népnyelvhagyományok gyűjtését Magyarországon éppen pár év óta a legnagyobb buzgalommal eszközlik, s különösen a „Magyar Nyelvőr“ az a kieneses tár, mely e maradványokat a hozzáértőknek megőrzi. A szerző itt egyenesen az ó-szász nyelv angolországi maradványaira vonatkoztatja megjegyzését.*

ország nyelvjárásai, melyeket annyira átkutattak olyan filologusok, minők Maittaire, Giese, Ahrens, dúsan fogják jutalmazni az összehasonlító nyelvésznek új meg új hajtó vadászatait. Alakjaik, melyek a klasszikus filologusnak megannyi különösség és rendhagyóság színében mutatkoztak, egészen más szint fognak öltetni. Általánosabb törvények alá fognak sorakozni, más nyelvjárásokkal való hasonlítás által fény derül rájuk, s ők viszont növekedő erővel fogják ezt a fényt visszasugárzni a szanszkrit és prákrit, zend és perzsa, latin és francia nyelvek hangbeli sajátságaira. De ha ki is fogynának a régi aknák kincsei, a nyelvtudomány elő tudná teremteni a maga tárgyait, és mint egy jós vesszejével rá ütne a pusztá sziklájára, hogy előidézze belőle az eleven-beszédnek új forrásait. Nem is csoda, ha a Grotefend, Burnouf, Lassen és Rawlinson éles esze és fáradatlan buzgalma előidézte fölfedezések szinte hihetetlennek látszanak azok előtt, kik messzebből tekintik őket. Hitetlenségük előbb utóbb a legnagyobb bóknak fog látszani, melyet e kitűnő tudósok nyerhettek. A mit most Kyros, Dareios, Xerxes, I. Artaxerxes, II. Dareios, Artaxerxes Mnemon, Dareios Okhos ékíratainak nevezünk, s a miről most kiadásaink, fordításaink, nyelvtanaink, szótáraink vannak, — mind ez mi volt az előtt? Ék-alakú huzások halmaza, bevésve Kyrosnak pusztai emlékébe Murghábban, Persepolis romjaiba, a behistúni sziklákba Media határai közelében, és Van lejtőibe Örményországban. Mikor Grotefend hozzá látott megfejtésükhöz, először azt kellett bizonyítania, hogy azok az ákombákomok csakugyan föliratok és nem csupa arabeszk, vagy fantasz-

tikus diszítmények. ¹⁾ Az után azt kellett kitalálnia, vajjon ezeket a csodálatos jegyeket hosszában vagy széltiben, jobbról balra vagy balról jobbra kell-e olvasni. Lichtenberg azt mondta, hogy abban az irányban kell olvasni, a merre a hébert. Grotefend 1802. bebizonyította, hogy a betűk, mint a görög írásban, balról jobb felé sorakoznak egymáshoz. Már Grotefend előtt Münter és Tychsen észre vették, hogy van egy jel, mely a szavakat egymástól elválasztja. Ez a jel természetesen rend kívül megkönnyíti a fölíratok megfejtését, mert egyszerre megmutatja száz még száz szónak a végét, és így, ha árja * vagy turáni * nyelven vannak írva, azonnal vázát nyerjük az egész nyelvtannak. De könnyen átlátható, mennyi nehézséget kellett még legyőzni, hogy csak egyetlenegy sort is el lehessen olvasni. Nem tudták, micsoda nyelv rejlik ezekben a fölíratokban; lehetett, hogy sémi, turáni vagy árja nyelv. Nem tudták, micsoda korból valók a fölíratok: vajjon Kyros, Dareios, Nagy Sándor vagy Sapor hódításairól szólnak-e. Nem tudták, vajon betűírással, szótagjegyekkel vagy képirással van-e dolguk. Messze vinne bennünket tárgyunktól, ha elmondanám, hogyan győzték le mind ezeket a nehézségeket, egyiket a másik után; hogyan kutatták föl Dareios, Xerxes, Hystaspes és Ormuzd isten nevét; hogyan határozták meg ezekből egyes betűk értékét; s ezen hiányos ábécével hogyan betűztek ki egyéb szavakat, melyek világosan bizonyították, hogy ezen fölíratok nyelve az ó-perzsa nyelv;

---

¹⁾ *Mémoire de M. le Comte de Caylus sur les ruines de Persepolis, dans le tome XXIX. des Mémoires de l'Académie des inscriptions et belles-lettres. Histoire de l'Académie, 118 l.*

az után, hogy indítottak a zend segítségével, mely a Dareios előtti perzsa nyelv képviselője, és az új perzsa nyelv segítségével hathatós kereszt tüzet; hogyan hoztak még hatalmasabb ostromszereket az ó-szanszkrit fegyvertárából; hogyan szorították vissza egyik elő őrseit a másik után, mignem végre az erősség megadta és alávetette magát a nyelvtudomány-szabta föltételeknek.

Örömet fogom más alkalommal részletesebb rajzát adni ezen dicső ostromnak és győzelemnek. Most csak említettem, hogy megmutassam, hogyan jelentkeznek földünknek minden részén s olyan forrásokból, melyekből legkevesebbé várnók, új meg új anyagok olyan bőséggel, hogy a munkásoknak sokkal nagyobb seregét foglalkoztathatná, mint a mekkorával a nyelvtudomány eddigelé dicsekedhetik. Babilon és Niniveh föliratai, Egyiptom hieroglifjai, az indiai barlangok, a lykiai emlékek, az etruszk sirok föliratai, Umbria és Samnium törött táblái: mind ezek még várják emberüket, a ki megtörje varázsukat vagy kielégítőbb megfejtését adja e találós meséknek a nyelvtudomány segítségével. Hogyha aztán azon még meg sem számlált nyelvekre vetjük tekintetünket, melyeken Ázsia, Afrika, Amerika s a csön-des-tengeri szigetek nomád törzsei szólnak: akkor még sok emberöltő múlva sem kell a tudósnak aggódnia, hogy Fülöp nem hágy neki hódítani való nyelvet.

Van a nyelvtudománynak még egy sajátságos vonzó oldala vagy legalább olyan, melyben csak fiatalabb testvéreivel osztozik: az a lankadatlan harc, mely még folyton tart a nagy ellentétes elvek közt. A csillagok tudományában a világegyetemnek alap törvényeit senki sem fogja többé kétségbe vonni, s a ptolemaiosféle rend-

szer nem igen számíthat többé pártfogókra. A földtanban a vulkanisták és neptunisták vitái véget értek, és elfogulatlan ember ma már nem vonja kétségbe, hogy egy ammonit a természet műve, vagy hogy egy kőkorbeli fegyver emberi kéz munkája. Nem így a nyelvtudományban. Itt a nagy kérdések körül még egyre foly-nak a viták. Hogy a nyelv természet műve-e vagy mes-terisége, hogy a nyelvek egy vagy több forrásból ered-tek-e, hogy lehet-e őket családok szerint osztályozni vagy nem: ezeket a kérdéseket mindig újra fölvetik; és a tudósoknak még akkor is, mikor a legaprólékosabb munkával foglalkoznak — mikor a téglát és vakolatot hordják össze, hogy új tudományoknak falait építsék — karddal kell fegyverkezniök, s mindig készen kell lenniök, hogy szembe szállhassanak az ellenséggel. Ez ugyan néha nagyon alkalmatlan, de van egy jó hatása — kényszerít minket, hogy pontosan megvizsgáljuk az alapot, me-lyen állunk, és ha bár csak szócskákat és ragocskát elemzünk, mindig élénken áll szemünk előtt ama czélok-nak nagysága és szentsége, melyek ezen apróságoktól függenek. Tudományunknak alapjait nem gyöngítik ezen támadások; sőt ellenkezőleg mind inkább megszilárdulnak, mint a tenger fenekéről lassan és türelmesen fölépített korall sziklák a fölöttük zajgó hullámok habjaitól.

Fölbátorítva amaz elnéző fogadás által, melyet e helyen találtam, mikor először vettem igénybe a köz ér-deklődést a nyelvtudomány számára: ma ismét bátorko-dom eléjük lépni ugyanazon tárgy — „csupa szók, csupa nevek és igék és partikulák“ — körül forgó fölolvás-sokkal, és meg vagyok győződve, hogy most is, mint akkor, elnézéssel lesznek azon tökéletlenség iránt, mely

elkerülhetetlen rám nézve, a ki idegen nyelven szólok önökhöz s olyan tárgyról, mely kívül esik ezen intézet számos tagjának gondolatai körén. Egyet jobban érzek, mint valaha — azt t. i., hogy a nyelvtudomány nélkül hiányos volna a természeti tudományok köre, melyeknek ezen intézet különösen van szentelve. Az ember tetőpontján áll az egész teremtésnek: az ember nélkül hiányos és céltalan volna az egész természet. S azért az emberről szóló tudománynak vagyis, mint nevezni szokták, az antropológiának kell valamennyi természeti tudomány koronáját képeznie. És ha a nyelv az, a mi által az ember egyéb teremtetett dolgoktól különbözik, akkor a nyelvtudománynak van joga azon helyre, melyet igényeltem számára, mikor először szólaltam föl e helyen. Engedjék idéznem azon ember szavait, a kinek emléke évről évre drágább és szentebb lesz nekem, s a kinek barátsága több köszönetet érdemel tőlem, mint a mennyit e helyen kifejezhetnék. Bunsen, mikor 1847-ben az oxfordi britt egyesület (British Association) gyűlésén az akkor alakított etnológikus osztályról ezeket mondja:

„Ha az ember tetőpontja a teremtésnek, jogosnak látszik egy felől, hogy az ő eredetére és fejlődésére irányuló tudományos kutatást soha se engedjük elkülöníteni a természeti tudományoktól általában, s különösen a fizioológiától. De más felől: ha az ember tetőpontja a teremtésnek; ha ő a cél, mely felé minden organikus alakulat kezdettől fogva tart, ha az ember a természettudománynak titka és egyszersmind kulcsa; ha ez a természettudományhoz egyedül méltó szempont korunkban: akkor az etnológikus nyelvészet — ha egyszer olyan világos elvekre lesz építve, mint a fizioлогия — legmagasabb ágát képezi

azon tudománynak, melynek előbbvitelét czélozza ez az egylet. Nem függeléke az sem a fiziológiának, sem más tudománynak; sőt inkább, tárgya alkalmas arra, hogy legmagasabb célja legyen egy tudományos társulat munkálkodásának.“ ¹⁾

Előbbi fölolvasásaim folyamában minden, a mit tettem, abban állott, hogy föltünttettem a nyelvtudománynak fő céljait, kijelöltem határait, és általános vonásokban mintegy földabroszát adtam ama területnek, melyet több vagy kevesebb sikerrel kutattak át ötven év óta. Ez a térkép természetesen hiányos volt. Nem foglalt magában sokkal többet, mint a mit az ó-kori történethez készülő atlaszokban „Orbis veteribus notus“ szavakkal szokás jelezni: ott a neveket és határokat csak Európának, Ázsiának és Afrikának azon részein lehet látni, melyek legelső színhelyét képezték a történet nagy drámájának; de az északi hyperboreiosokon, a nyugati anthropophagosokon, s a déli aithiopsokon ²⁾ túl csak határozatlan körvonalak láthatók, — az atlanti tengeren-túli új világról még csak a filozofusok álmodnak.

Eleinte az volt a szándékom, hogy új fölolvasásaimban jobban részletezem ezen térképnek körvonalait. A

¹⁾ *Report of the British Association for the advancement of science 1847. 257. l.*

²⁾ A *hyperboreiosok*, kiket Homeros és Herodotos a legészakibb vidékeken lakó, Apollonnak kedves, jámborsága és boldogsága által kitűnő népnek festenek, a görögökre nézve ép oly regeszerűek, mint a brahmánok *uttarakuru-i*. Nevök hegyeken túl élöket jelent, és *Boreas* is, az északi szél, tulajdonképen a hegyek felől, különösen a *Rhipaia* nevű hegyek felől támadó szelet jelentette. (L. Preller, *Griechische Mythologie* ² I. 387.) *Boreas* egy **boros* szóból van képezve, ez pedig csak más alakja az *oros*, hegység, szónak; mind a kettő ugyanazon

hozzá való anyagnak bőviben vagyunk és még folyvást szaporodik. Hervas, Adelung, Klaproth, Balbi, Prichard és Latham munkái mutatják, mennyivel pontosabban és részletesebben lehetne most kiszínezni a nyelvek térképét, mint Strabon vagy Ptolemaios korában a földrajzi térképeket. De csakhamar átláttam, hogy ez nem nyujtana alkalmas tárgyat ilyen fölolvadásokra. Csak mások munkájáról adhattam volna ismertetést: utazók és térítők felfedezéseiről, kik Afrika szerecsenjei, Ausztrália sárga törzsei vagy az amerikai vörös-bőrűek közt jártak. Csak ismételnem kellett volna leírásaikat ezen vad népek szokásairól, erkölceiről, törvényeiről és vallásáról, és kivonatokat adnom nyelvtanaikból és szótáraikból. Ez szükségképen másod kézből való munka lett volna, és sajátomból nem tehettem volna hozzá egyebet, mint hogy bíraltam volna a kísérleteket, melyek ama messze földek nyelveinek csoportosításában, osztályozásában történtek, kimutattam volna hasonlóságokat, melyeket nem vettek észre, vagy tiltakoztam volna egyik másik elmélet ellen, melyet elégséges bizonyítás nélkül állítottak föl. Mindenki, a kinek meg kellett vizsgálnia ilyen tudósításokat, melyeket térítők vagy utazók új nyelvekről vagy nyelvcsaládokról közzé

gyökérből származik, melyből a szanszkrit *giri*, hegység. és az ó-szláv *gora* szavak valók, * pl. ezekben a nevekben: *Dhaval-Giri* „fehér hegy“, *černa-Gora* „fekete hegység, Monte-Negro“. * (L. Curtius, *Grundzüge der griech. Etymologie* 325. l.)

*Aithiops*oknak nevezték eredetileg mind a fekete-színű népeket; Homeros és Herodotos őket is ismerik. *Aithiops*, mint *aithops*, tulajdonképen tüzes-tekintetűt, aztán égett-színűt jelentett; az ige *aithlein* a. m. gyujtani, égetni, a szkr. *idh*, meggyujtani. (L. Curtiusnál az i. l. h. 235.)

tettek, észre vehette, mennyire meg kell rostálni nem csak elméleteiket, hanem még tényekül közlött adataikat is, mielőtt — bár csak ideig óráig — helyet lehetne nekik adni kézi könyveinkben, vagy mielőtt följogosítottnak éreznők magunkat, szerintük kiigazítani az emberiség nyelveinek nagy térképét. Csak a minap kaptam egy Honoluluban megjelenő lapnak néhány számát ¹⁾, melyekben az az elmélet van fölállítva, hogy „mind az ind-európaiaknak nevezett nyelvek valódi gyökerüket és eredetüket a polinéziai nyelvben lelik.“ „Tisztában vagyok ezzel“, írja a szerző, „a görögre és szanszkritra nézve; van okom hinni, hogy ugyanaz áll a latin és egyéb, újabb nyelvekről is, szóval minden európai nyelvről, valamint a régiekről, úgy az újabbakról.“ És így folytatja: „A második felfödözés, melyet véleményem szerint tettem, s a melylyel az előbbi összefügg, az, hogy a polinéziai nyelv tanulmánya által találhatjuk meg nyitját a nyelv eredeti mivoltának és egész szerkezetének.“

Különös lehet hallanunk, hogy ha Homeros és Ennius nyelvét a Sandwich szigetek sarjadékának mondják, azonban maga a gúny nagyon illetlen és nagyon hatástalan felelet volna ilyen állításra. Még nem oly nagyon rég történt, hogy egész Európa görög és latin tudósai fejüket rázták azon gondolatra, hogy a klasszikus nyelvek gyökereit a szanszkritban keresik; és még ebben a perczben is sokan vannak, a kik semmikép nem tudják való ténynek képzelni, hogy a világtörténetnek egy nagyon régi, de valóban megvolt korszakában a Homerosféle

---

¹⁾ *The Polynesian*. Honolulu 1862. szept. 27., okt. 4. okt. 11. Egy cikksorozatot tartalmaz dr. Raetől.

énekesek és a védaköltők őseinek együtt kellett élniök mint egy és ugyanazon faj tagjainak, s egy és ugyanazon nyelven kellett beszélniök.

Vannak azonban más elméletek is, nem kevesebbé meglepők, mint ez, mely a polinéziai nyelvben akarja az emberiségnek őt nyelvét találni. Nem rég kaptam meg a dél-afrikai nyelvek összehasonlító nyelvtanát, mely a Jóremény-fokán jelent meg egy igen tudós és szellemes nyelvésztől, Dr. Bleektől. ¹⁾ Ő bebizonyítja e könyvben, hogy a busmanok nyelvét kivéve — mert ezt még nem tanulmányozták eléggé, — az afrikai nyelveknek nagy seregét két családra lehet visszavezetni. Bizonyítja azt is, hogy a hottentot nyelv az észak-afrikai nyelvosztály ága ²⁾, és hogy rokonaitól a második nagy családnak, a kafir (vagy — mint Appleyard nevezi — az alliteráló) nyelveknek, közbe-ékelése által vált el; az utóbbiak foglalják el (a mennyire tudomásunk terjed) a dél-afrikai száraz földnek egész többi részét: a keleti oldalon a Keiskammától az egyenlítőig, és nyugaton a déli szélesség 32. fokától az ész. szél. 8. fokáig. De a szerző egyszersmind nagyon kiváló helyet igényel az afrikai nyelvek számára általában az emberiség nyelvei történetében. A többi közt ezeket írja (előszó VIII. l.): „Talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy jelenleg az olyan kezdetleges nyelvformák behatóbb tanulmányozásából, minőket a kafir és hottentot nyelv tüntet föl, hasonló eredmé-

¹⁾ *A Comparative Grammar of the South African Languages*, by W. H. I. Bleek, Ph. D. 1862.

²⁾ V. ö. Appleyard, *The Kafir Language*. 1850. és *Journal of the American Oriental Society* IV. 449. 1854.

nyeket várhatunk, a milyenek századunk elején a szanszkrit felfödözését, s az orientalisták összehasonlító tanulmányait követték. A nyelvtani alakok, a nem és szám eredete, a névmások etimológiája, és számos egyéb, a nyelvtudásra nézve nagy-érdekű kérdés igazi megfejtését déli Afrikában leli.“

De míg így némely tudósoktól azt halljuk, hogy Polinéziában és déli Afrikában kell keresnünk az árja nyelvek titkaihoz a kulcsot, mások óva intenek bennünket, hogy egyáltalában nincs a világon olyasmi, a mit árja vagy ind-európai nyelvcsaládnak neveznek, hogy a szanszkritnak semmi köze a göröghöz, és hogy az összehasonlító nyelvészet, melyen Bopp és mások dolgoznak, nem egyéb, mint professzorok ábrándja a száraz földön.¹⁾ Hogyan járjunk el ilyen ellentétes elméletekkel? Bár mennyire különösek és meglepők első tekintetre, meg kell őket vizsgálnunk, mielőtt elfogadjuk vagy elvetjük. „A tudomány“ azt mondja Bunsen²⁾ „nem zár ki semmiféle föltevést, akár milyen különösnek látszik, ha csak magában véve nem képtelenség, azaz ha ki nem lehet mutatni, hogy saját elveinek ellent mond.“ De micsoda próbákkal és micsoda szabályok szerint vizsgáljuk az ilyen föltevéseket? Csak azon szabályok szerint vizsgálhatjuk, melyeket a nyelvtudomány nyomozásainak szűkebb hatá-

---

¹⁾ L. John Crawford cikkét „az árja vagy ind-germán elméletről“ (*On the Aryan or Indo-Germanic Theorie*) és T. Hewitt Key cikkét a filologus társulat közleményeiben (*Transactions of the Philological Society*): „Nem becsülték-e túl a szanszkrit nyelvet, mint a nyelvtudomány alapját, és a német iskola működését e téren?“

²⁾ Az id. h. 256. l.

rai közt fölállított. Azt mondja Leibniz: „A modern nyelvek tanulmányával kell kezdenünk, mert ezek mintegy kezünk ügyében vannak; ezeket hasonlítsuk össze, hogy felfedezzük különbségeiket és egyezéseiket, az után menjünk tovább azokhoz, melyek időben megelőzték őket: hogy így tisztázzuk rokonsági viszonyaikat és származásukat, és lépésről lépésre előre nyomuljunk a legrégebb nyelvekhez, mert csak is ezeknek az elemzése vezet bennünket a legmegbízhatóbb következtetésekhez.“¹⁾ A hasonlító nyelvészet elveinek a legjobban ismert s legjobban elemzett nyelvek tényeire és bizonyságaira kell épülnök, és ezeket kell szemünk előtt tartanunk, ha oly tájólót kívánunk, melynek segítségével a nyelvészeti okoskodásnak leghevesebb viharai és orkánjai közt is eligazodhatunk.

Azért legjobbnak véltem, ha ezen fölolvasásaim folyamát a nyelveknek csak nagyon szűk körére — az angol, francia, német, görög, latin és, természetesen, a szanszkrit nyelvekre szorítom, hogy e téren felfedozzem vagy jobban megerősítem a nyelvtudománynak néhány alap elvét. Azt hiszem, nincs tudomány, melytől mi nyelvészek többet tanulhatnánk, mint a földtantól. Már pedig a földtanban, ha megszereztük általános ismeretét azon rétegeknek, melyek a föld kérgét alkotják, s tudjuk, hogy mindegyikben micsoda állatok és növények fordulnak elő vagy nem fordulnak elő: akkor semmi sem érdekesebb, mint egy szemünk ügyében levő kőbányát vagy barlangot vagy árkot töviről hegyére vizsgálnunk, hogy így a dolgokat saját szemünkkel lássuk, kezünkkel fogjuk, és

¹⁾ V. ö. I. k. 122. l.

megtudjuk, milyen messze vágó leczkét adhat akár melyik kavics, melyet a földről fölveszünk. S ugy hiszem, épen így van a nyelvtudományban is. Egy szó, akár milyen minden-napi, a saját nyelvünkől, ha jól vizsgáljuk és elemezzük, többre tanít bennünket, mint a legszellemesb okoskodások a nyelv természetéről, s a gyökerek eredetéről. Elfogadhatjuk általános elvnek, hogy a mi történik az újabb nyelvrétegekben, az lehetséges a régiebbekben; hogy a mit igaznak találtunk kis körben, az igaz lehet nagyobb körben is. Ez és ehhez hasonló elvek, melyeken a földtan alapszik, ép ugy alkalmazhatók a nyelvész nyomozásaira is, ámbár alkalmazásuk kétség kívül ugyanazt a körülnéző óvatosságot igényli, mely olyan vonzó a földtani kutatásban.

Néhány példa jobban meg fogja világosítani, mit akarok mind ezzel mondani. Meg fogják e példák mutatni, hogyan találhatjuk meg ajtónk előtt a hasonlító nyelvtan legnehezebb kérdéseinek megfejtését, és hogy olyan föltevések, melyek ábrándosnak s hihetetlennek látszanának, ha régi nyelvek elemzésében alkalmaznók, mint való és tagadhatatlan tények állanak előttünk azokban a szavakban, melyekkel minden-napi társalgásunkban élünk. De egyszersmind intésül fognak szolgálni az elhamarkodott általánosítás ellen, mind azoknak, a kik nem veszik észre a megkülömböztető vonásokat, s a világnak minden nyelvében csupa hasonlóságot látnak, mind pedig azoknak, a kik a hasonlóságoknak csak egy nemét tudják fölfogni s az élő beszédnek egész oceanját az árja vagy sémi nyelvtan szűk határai közé akarnák szorítani.

Nem kell messzire mennünk Angliában, hogy olyan kifejezéseket halljunk, minők „*he is a-going, I am*

a-coming“ stb. e h. „he is going, I am coming.“ Tény, hogy az a vidéki, tájdivatos kifejezés „*he is a-going*“ sokkal helyesebb és régibb, mint a köz-nyelvi „he is going“. ¹⁾ Mai nyelvtanaink azt tanítják, hogy *ing* a folyó cselekvés igenevének képzője, de nincs még meg ilyen minőségben az angol-szászban. Az angol-szászban ezen igenévnek *ande* vagy *inde* a képzője (gót *and-s*, ó-fölném. *end-e*, uj-fölném. *end*). S ez a képző használatos volt még Gower és Chaucer ²⁾ idejében is, tehát 1400 körül, ámbár akkor már legtöbb esetben az *ing* képző lépett helyébe ³⁾. Nézzük már most, mi ez az *ing*? ⁴⁾ Nyilván két különböző jelentése van, a mai angolban is. Ha azt mondjuk a *loving child* „egy szerető gyermek“, akkor *loving* melléknévi igenév. De ha azt mondjuk *loving our neighbour is our highest duty* „felebarátunkat szeretni legfőbb kötelességünk“, akkor *loving* főnévi igenév. És van sok *ing*-képzős főnév, minők *building*, épület, *wedding*, lakodalom, *meeting*, gyűlés, hol a szónak igei jelleme majdnem egészen elveszett.

Ha már most az angol-szászt tekintjük, ott az *ing* képző

1) származást jelölő neveket (patronymika) képez, pl. *Godvulfin*g = *Godvulf* fia. Az angol-szász bibliafordításban *Elisa* fia *Elising*-nek van nevezve. Többses-

¹⁾ Archdeacon Hare, *Words corrupted by False Analogy or False Derivation* 65 l.

²⁾ Pointis and sleeves be wel sitánde.

Full right and straight upon the hande.

Rom. of the Rose 2264.

³⁾ Grimm, *Gesch. der Deutschen Spr.* 666. l.

⁴⁾ Grimm, *Deutsche Gramm.* II. 348—365.

számi alakjukban ezek sokszor családok, falvak, városok, nemzetek nevéül szolgálnak, pl. *Thyringas*, a thüringiek. Ha az ilyen *ing*-képzős nevek, folyók vagy hegyek vagy fák nevétől származnak, még akkor is lehet őket patronymikonoknak nevezni, mert régi időben a rokonság és származás fogalmai nem szorítkoztak élő lényekre.¹⁾ Az Elbe mellékén lakókat nevezhették az Elbe fiainak azaz Albing-oknak, ilyenek pl. a *Nordalbing*-ok Holsteinban. Sok helynév Angliában és Németországban eredetileg ilyen patronymikon volt. Ilyen falvak²⁾ *Malling*, *Billing* stb. és összetételek: *Mallington*, *Billingborough*. *Walsingham*-ben (azaz „a Walsingok hona“) talán ama híres *Waelsing* nemzetség emléke maradt fön, melyhez Szigfrid tartozott, a Nibelungok hőse.³⁾ Olyan német helynevek, minők Hannoverben *Göttingen*, Hollandban *Harlingen* stb. tulajdonkép többes-számi genitivusok, és jelentésük: „a Gottingok városa, a Harlingok laka“ stb.⁴⁾

---

¹⁾ L. Förstemann, *Die deutschen Ortsnamen* 244. l. és *Zeitschrift für vergl. sprachforsch.* I. 109.

²⁾ Latham, *History of the English Language* I. 223. l. Kemble, *Saxons in England* I. 59. l. s a függelékben 449. l.

³⁾ Grimm, *Deutsche heldensage* 14. l.

⁴⁾ Harlingokat (angol-sz. *Herelingas*, Trav. Song I. 224. *Harlunge*, W. Grimm, *Deutsche heldensage* 280 l. stb.) találunk még Angliában a norfolki és kenti Harlingban s a belfordshire-i és middlesex-i Harlingtonban. A Waelsingek, ó északi nyelven Völsungar, Sigurd és Szigfrid családja, van megtartva Walsinghamben (Norfolk), Wolsinghamben (Northumberland) és Woolsinghamben (Durham). A Billingeek emlékét őrzik Billinge, Billingham, Billinghoe, Billinghurst és sok más helység. — Kemble, *Saxons in England* I. 59 és 63 l.

2) képez általában tulajdonságjelölő szókat, mint *aeðeling*, nemes ember, *lyteling*, kisdéd, *niding*, rosz ember. Ezt az *ing*-et gyakran megelőzte egy másik *l* képző, s így jutunk a *ling* képzőhöz, mely nagyon közönséges ilyen szavakban: *darling*, kedves, *hireling*, zselér, *yearling*, egy-éves, *foundling*, talált gyerek, *worldling*, világra való ember, *changeling*, váltott gyerek * (ném. *liebling*, *miethling*, *jährling*, *findling*). * Sőt, kétséges, vajjon olyan szavakban is, minők *aeðeling*, *lyteling*, melyekben a tőszó *l*-re végződik, nem volt-e *ling* a képző, és nem ejtették-e az ilyeneket tulajdonképen két *l*-l: *aeðelling*, *lytelling*. *Farthing* is (negyed, „verdung“) eredetileg *feordling* volt, a német *vierling*.

Azt hitték, hogy a mai angol igenév ugyanazon képzővel alakult, de az angol-szászban az *ing* képző rendszerint fő- és melléknevekhez járul, nem pedig igékhez.¹⁾ De volt az angol-szászban egy másik képző, mely igékből főneveket képezett: *ung*, a német *ung*. Pl. *claensung* = ang. *cleansing*, tisztítás, *beacnung* = ang. *beaconing*, *beckoning*, jeladás. A régibb angol-szászban ezek az *ung*-végzetű elvont névszók sokkal számosabbak, mint az *ing*-végzetűek.²⁾ Azonban *ing* csak hamar kezdte kiszorítani az *ung*-ot, és *ung* képzővel igékből képzett névszóknak ma már nyomát sem leljük az angolban.

Ámbár tehát, mint mondtam, egyszerűbbnek látszhatnék a mai angol igenevet melléknévi igenévnek te-

¹⁾ L. Koch, *Historische grammatik der englischen sprache* III. k. 103. §.

²⁾ L. u. o. 106. §.

kinteni, az olyan népies kifejezések, mint *a-going*, *a-thinking*, inkább az *ing*-képzős főneveket bizonyítják azon forrásnak, melyből a mai angol igenév eredt. *I am going* valóban csak ebből rövidült *I am a-going*, azaz *I am on going* „ich bin am gehen, menőben, menőfélben vagyok“, s így a folyó cselekvés igenevében nagyon egyszerű módon igéből képzett és határozóul szolgáló névszót találunk. ¹⁾

El kell tehát ismernünk azt a tényt, hogy a nyelvjárási tenyészet folyamában a folyó cselekvés igenevét helyettesítheti egy igéből képzett főnévnek valamelyik (rendesen helyet jelölő) esete.

¹⁾ V. ö. Garnett cikkét „A szavaknak esetalakokból való képzéséről“ Philological Society, III. k. 54. sz. 1847. Garnett összehasonlítja ezzel még a következőket: walesi *yn sefyll* állásban, állván, ir *ag seasamh*, gael *ag sealgadh*. Ugyanez a szellemes és gondos tudós állította föl először azt az elméletet, hogy az igenév egy igéből képzett névszó esetéből alakult. — Még Shaksperenél is találunk olyan kifejezéseket, melyekben az *ing* képzős igenév előtt ki van téve a viszonyzó:

„The spring is near, when green geese are *a breeding*.“

Loves Labour Lost I. 1.

„There are worthies *a coming*.“

U. o. V. 2.

„Like a German clock, still *a repairing*, ever out of frame.“

U. o. III. 1.

Mai angol költő mind ezen esetekben elhagyná az *a* szócskát, mely az angol-szászban még *on*-nak hangzott. V. ö. Mätzner, Englische grammatik I. 400. l. Ép így mondták az angol-szászban *on baec* — szórul szóra a. m. „bát-ra“, — a későbbi angolban *aback* és végre *back*. * A magyarban sem ritkaság, hogy a viszonyrag elkopott s az illető kifejezést mégis egészen úgy értjük, mintha megvolna. Pl. *akkor* (azaz az *kor*, *a' kor'* = azon idő) régente úgy hangzott *akkoron* és *akkort*; azt mondjuk *mai nap* e h. *mai napon*, *négy kéz láb* e. h.

Nézzük most a francia nyelvet. 1679. június 3. a francia akadémia kimondta, hogy a folyó cselekvés igenévét nem szabad többé ragozni.¹⁾

Mit jelentett ez a határozat? Egyszerűen azt, a mit ma minden francia nyelvtanban megtalálunk, t. i. hogy *commençant*, *finissant* ragozhatatlanok, ha — akár átható, akár át nem ható jelentéssel — a folyó cselekvés igenévét jelölik, azonban fölvehetik a hím- és nőnem végzeteit, mind az egyes, mind a többes számban, ha melléknévül vannak használva.²⁾ De mi az oka ennek a szabálynak? Egyszerűen az, hogy *chantant*, ha igenévül áll, nem a latin folyó-cselekvésbeli igenév, *cantans*, hanem az úgynevezett gerundium, azaz egy igéből származott főnévnek esete, a latin *cantando*, melynek megfelel az angol *a-singing*, holott a valódi latin

---

négy kézen lábon; *el* e. h. *elé*, *még* e h. *mégé*, sőt *bé* és *be* e h. *belé* (v. ö. M. Nyelvőr II. 435. l. Budenz Magyaror szótár 196. l.). *

Mikor azt kezdték mondani, „he was *falling*“, (ő leeső volt) e h. „he was *a falling*“ (leesőben volt), vagy „he was *doing*“ e h. „he was *a doing*“ (tevésben volt): akkor ezek a viszonzó nélküli alakok egészen új nyelvtani kategóriába léptek. Melléknévi igeneveknek érezték, s így átvették az *ende-végű* igeneveknek minden előjogát. Ugyanez történt a francziában. A francziának *aimant* egészen anuyi, mint *amans* volt a rómainak; pedig ha olyan szerkezeteket elemzünk, minő „une femme *aimant ses amants*“, akkor felfödözzük, hogy *aimant* a lat. *amando* módhatározó igenévnek, nem pedig az *amans* melléknévi igenévnek köszöni eredetét.

¹⁾ V. ö. Egger, *Notions élémentaires de grammaire comparée*, Paris, 1856. 197. l. „La règle est faite. On ne déclina plus les participes présents.“ — B. Julien, *Cours supérieur*, I. 186. l.

²⁾ Diez, *Vergleichende grammatik der romanischen sprachen*, II. 114. l.

folyó-cselekvésbeli igenév a franczia nyelvben már csak melléknévül használatos és fölveszi a nőnem jelét, pl. *une femme souffrante*.

Itt tehát ismét látjuk, hogy elemző (analitikus) nyelvekben a folyó cselekvés igenevének fogalmát kifejezheti egy cselekvést jelölő névnek valamelyik esete.

* Talán még jobban fölvilágosíthatja ezt egy igenévi alak, melyet a magyar *irodalmi* nyelvben a nyelvérzéknek ugyanolyan tévedése szült, a milyent (nagyobb kiterjedésben és közhasználatban) az angol nyelvben láttunk, mikor az *ing*-végű határozó igeneveket melléknévi igenevekkül kezdték használni. Ez az *advák* alak, melyet újabb irodalmi nyelvünkben nem ritkán találunk ilyen kifejezésekben: „a lapok *telvék* azon hírrel“ stb. — a nélkül, hogy eddig, tudtomra, akár kárhoztatták volna, akár megmagyarázták volna ezen alaknak eredetét. Első tekintetre látjuk, hogy *telvék* épen olyan többese a *telve* szónak, mint *fejszék* a *fejsze* szónak. De hisz *telve* mindig módhatározó a mondatban; hogy lehet tehát egy ilyen módhatározó igenévnek a végéhez a többes szám ragját ragasztani? Ez abban leli magyarázatát, hogy valamint az angolok egy időben a helyett, hogy „he is *a-falling*“ (leesőben van, leesésben van) azt kezdték mondani, „he is *falling*“ úgy mondjuk mi a helyett, hogy „az ajtó zárva *van*, minden lap *telve van* azon hírrel“ azt, hogy „az ajtó zárva, minden lap *telve van* azon hírrel“ stb. Az angolban a viszonyzócskának, a magyarban az igének elhagyása ¹⁾ után a *falling*, *zárva*,

¹⁾ * Rendesen csak akkor hiányzik a *van* ige, ha valamely névszóval együtt képeznék az állítmányt: *a sas madár*, *az ég tiszta*;

telve szavak olyan színt öltöttek, mint ha állítmányok, tehát melléknévi igenevek volnának (megfelelők ilyen német kifejezéseknek: er ist *fallend*, die thüre ist *verschlossen*, die zeitungen sind *voll*), úgy hogy amott általános lett ilyen kifejezések divata, mint *falling stars* (hulló csillagok) stb., emitt pedig az irodalmi nyelvben lépnek föl ilyen mondatok: az ajtók *zárva*k, a lapok *telve*k, mint mondjuk: az ajtók *nagyok*, a lapok *üres*ek. *

Vessük most tekintetünket egy távolabb álló árja nyelvre, a bengálira. Itt azt látjuk,¹⁾ hogy az úgynevezett infinitivus végzete *te* s ez a *te* egyszersmind az egyes-számi locativus ragja. Innen a jelen időben *kariteki* „I am doing“ s a múltban *karitekilam* „I was doing“ összetételek, melyeknek második része *āki* vagyok, *ākilām*, valék, s az első részt a folyó cselekvés igenevének lehetne nevezni, de voltaképen igéből képzett főnévnek locativusa. *Kariteki* (teszek) a. m. „tenni vagyok, tevés-nél vagyok“, „I am on doing, I am a-doing.“

Most az a kérdés támad: Vajjon ez a tökéletesen érthető eljárás, mely szerint a melléknévi igenév készülhet egy cselekvést jelölő névszó esetéből, és a jelentő mód folyó-cselekvésbeli alakja ezen névszóból és a „vagyok“ igéből, — nyujt-e nekünk olyan kémszert, melyet bizton alkalmazhatunk más-családbeli nyelvek elem-

---

ámbár néha elmarad a *van* határozók mellől is, a hol egy maga képezné az állítmányt: *ithon az öcséd? hol az atyád? itt a kezem! „itt az idő, most vagy soha!“* Pet. *

¹⁾ Max Müller's „Essay on the Relation of the Bengali to the Aryan and Aboriginal Languages of India“. Report of the British Association for the Advancement of Science 1847. 344—5. l. V. ö. Garnett az id. h. 29. l.

zésére? ¹⁾ Vegyük a baszk nyelvet: erről bizonyos, hogy sem nem árja, sem nem sémi nyelv, s az igealakoknak oly nagy bőségét fejtette ki, mely szinte példátlan egyéb nyelvek terén. ²⁾ Itt a folyó cselekvés alakja egy úgynevezett igenévből s egy segédigéből áll. Azonban ez az igenév *an* végzettel készül, és ugyanez szolgál helyragul a főneveknél. Pl. *mendia* a hegy: *mendiaz* a hegyről, *mendian* a hegyben, *mendico* a hegyért. Ép így *etchean* a házban, *ohean* az ágyban. Hogyha most vizsgáljuk az igét:

erorten *niz* esem;

„ *hiz* esel;

„ *da* esik;

itt az *erorten* szóban ismét locativust vagy, mint itt nevezik, positivust látunk egy cselekvést jelölő *erorta* névszóból, melynek töje *eror* volna ³⁾; úgy hogy a baszk ige folyó cselekvése sem nem a. m. „esem“, sem nem „eső vagyok“, hanem „esőben vagyok, esésben vagyok“ vagyis, hogy visszatérjünk oda, a honnan kiindultunk: a. m. az angol *I am a-falling*. (Itt az *a* régiebb *on* helyett áll.) Ép így volt *asleep* régebben *on sleep*, *aright*: *onrihte*, *away*: *onweg*, *aback*: *onbaec*, *again*: *ongén* (ném. *entgegen*), *among*: *ongemang* stb.

Ennyi talán elégséges a nyelvtudomány egyik elvének megvilágítására, hogy t. i. a mi valóban megvan

¹⁾ * Hogy úgy van a dolog, azt már fönt egy magyar, tehát nem-árja, példán láttuk. *

²⁾ Inchauspe, Le verbe basque (Bonaparte Lajos Lucián adta ki) Bayonne 1858.

³⁾ V. ö. Dissertation critique et apologétique sur la langue basque (par l'abbé Darrigol), Bayonne. 102. l.

ujabb alakokban, el kell ismerni, hogy valószínű, vagy legalább lehetséges, régibb nyelvi alakokban is, és hogy a mi kis körben igaznak bizonyul, az igaz lehet tágabb körben is.

Azonban ugyanez a példa szolgáljon intésül is. A nyelvtudományban sokszor jutunk kísértetbe, hogy át-hágjuk az induktív következtetésnek törvényszerű határait. A nyelvben arról, a mit ismerünk, következtethetünk az ismeretlenre próbaképen, de nem határozottan állítva. Nem következtethetjük föltétlenül még az árja nyelvcsalád szűk körében sem, hogy a mi lehetséges a francziában, lehetséges a latinban is, s a mi megmagyarázza a bengálit, megmagyarázza a szanszkritot is; sőt azt a hasonlóságot, melyet néhány árja nyelv a baszkhoz viszonyítva föltüntet az igenevek képzésében, egészen kivételes esetnek kellene tekinteni. Azonban miután Garnett megállapította azt az elvet, hogy a folyó cselekvés igeneve kifejezhető a cselekvésjelölő névszónak meghatározó esete által, jeles értekezésében azt akarja bebizonyítani, hogy az eredeti ind-európai igenevek, a latin *amans*, a görög *typtōn*, a szanszkrit *bodhat* * (e h. *amant-s*, *typtōnt-s*, *bodhant-s*) * szint azon módon alakultak: azaz hogy főneveknek esetei. Ebben véleményem szerint tévedett, valamint tévedtek sokan előtte és utána, mikor azt hitték, hogy a mi igaznak bizonyult a nyelv roppant országának egyik részében, annak ép oly igaznak *kell* lenni mindegyik részében. Ez nem áll és nem is lehetséges. A nyelvnek egész fejlődése csupa érthető elveket uralt, de nem volt elejétől végig olyan egyforma, hogy ugyanazon jelenségek ismétlődjenek életének minden korszakában. Valamint a geologus keresi

a jellemző különbségeket, ha londoni agyaggal, oxfordi agyaggal vagy régi vörös homokkővel van dolga: a nyelvésznek is el kell készülnie különböző képződményekre, még akkor is, ha a nyelvtörténetnek csak egy fokozatára, pl. a *hajlító* nyelvekre szorítkozik. Ha pedig ezen a legujabb fokon túllép és a nyelvnek előbbi két fokára, a *ragozó* és *gyökeres* nyelvekre, ugyanazon elveket és kémszereket alkalmazza, a melyeket sikeresen alkalmazott a *hajlító* nyelvek terén: akkor ép annyira téved, mint a ki nem veszi tekintetbe a víz által, a tűz által, s a metamorphikus ¹⁾ uton keletkezett kőzetek közti különbséget. Vannak tudósok, a kik mint-ha a bizonyságoknak csak egy nemét tudnák méltányolni. Kétséggkívül legkielégítőbbek azon bizonyságok, melyekkel a franczia és olasz, a görög és latin, a litván és szanszkrit, a héber és arab nyelvnek rokonsága meg van állapítva; de ilyen bizonyságok csak hajlító nyelvekben lehetségesek, melyek növésük korszakát meghaladták és a hangbeli fogyatkozás korába léptek.²⁾ Ha ugyanezen bizonyságokat kívánja valaki a turáni nyelvek rokonságára is, akkor oly bizonyságokat kíván, melyeket a dolognak természeténél fogva nem lehet megszerezni. Ép oly joggal kereshetne a geologus kővületeket a gránitban! A turáni nyelvek nem türnek olyan nyelvtani kővületeket, a milyeneken főleg alapszik az árja és a sémi nyelvcsalád rokonsága. Ha túrnék, akkor megszün-

---

¹⁾ * Metamorphismusnak nevezi Lyell azon változásokat, melyeken — Hutton elmélete szerint — a köz-ponti tűz hatása folytán mentek át a kőzetek. *

²⁾ * L. I. köt. 39. és 45. l. *

nének azok lenni, a mik: akkor hajlítóknak volnának, és nem ragozók.¹⁾

Ha valamennyi nyelvnek egy és ugyanaz volna a szövése, akkor kétség kívül egy és ugyanazon szerszámmal lehetne őket fölfejtani. De minthogy a dolog nem úgy van — s ezt mindenki elismeri — nyilván tiszta idővesztegetés a tungúz, mongol, tatár, szamojéd és ugor nyelvek rokonságát ugyanazon ismertető jelekkel bizonyítani, melyekkel a görög és latin nyelv közös eredete van megállapítva; vagy szanszkritot keresni a maláj nyelvekben, vagy görögöt a kaukazusi hegylakók nyelv-járásaiban. Nem ammonitoktól s plesiosaurosoktól hemzsegő liász a földnek egész kerge, és nem minden nyelv supinumokkal és pauloplusquamperfectumokkal bővelkedő szanszkrit. Az a módszer, melylyel oly nagy eredményeket értek el az árja nyelvek osztályozásában, bizonyos pontig talán egyéb nyelvesoportokra is alkalmazható. Hangtani törvények mindenütt hasznosak, de a nyelvésznek nem csak ezen eszközökkel kell bánni tudnia. Ha összehasonlítjuk a polinéziai nyelveknek szélső tagjait, csak kevés egyezést találunk abban, a mit nyelvtanuknak lehet nevezni, és sok szavuk tökéletesen különbözőnek látszik. De ha összehasonlítjuk számneveiket, világosan látjuk, hogy ezek közös birtokukat képezik; észreveszszük a hasonlóságot, ámbár nagy különbséget is látunk:²⁾

¹⁾ * V. ö. Hunfalvy Pál észrevételeit az I. köt. végén. *

²⁾ Hale, United States Exploring Expedition, VII. 246. l.

	1	2	3	4	5
Fakáfo nyelvében	tasi	lua, ua	tolu	fa	lima
Szamoa	tasi	lua	tolu	fa	lima
Tonga	taha	ua	tolu	fa	nima
Uj Zéland	tahi	rua	toru	wa	rima
Rarotonga	tai	rua	toru	a	rima
Mangarev	tai	rua	toru	a	rima
Paumotu	rari	ite	ńeti	ope	ńeka
Tahiti	tahi	rua, piti	toru	ha, maha	rima, pae
Havaji	tahi	lua	tolu	ha, tauna	lima
Nukuhiva	tahi	ua	tou	ha v. fa	ima

	6	7	8	9	10
Fakáfo	ono	fitu	valu	iva	fulu, ńafulu
Szamoa	ono	fitu	valu	iva	sefulu, ńafulu
Tonga	ono	fitu	valu	hiva	hońofulu
Uj Zéland	ono	witu	waru	iwa	ńahuru
Rarotonga	ono	itu	varu	iva	ńauru
Mangarev	ono	itu	varu	iva	ńauru
Paumotu	hene	hito	hawa	nipa	horihori
Tahiti	ono, fene	hitu	varu, vau	iva	ahuru
Havaji	ono	hitu	valu	iwa	umi
Nukuhiva	ono	hitu, fitu	vau	iva	onohuu

Először is észreveszszük a hangok változását, mely egy és ugyanazon számnévnel a különböző szigetek kiejtésében beállott: így jutunk hangtörvényekhez s ezek viszont megszüntetik a látszó különbséget egyéb szavakban, melyek első tekintetre össze nem egyezhetőknek látszanak. A kik hajlandók megvetőleg beszélni a hangtörvényeknek az árja szófejtésben való szigorú alkalmazásáról, a kik csupa szőrszálhasogatásnak tartják, ha

Grimm törvénye miatt nem merjük azonosnak tartani a görög *kalein* és angol *call*, a lat. *cura* és ang. *care*, *peto* és *bid*, *corvus* és *crow* szavakat: azok vegyék figyelmükbe, mennyire haladtak afrikai és polinéziai nyelvészek a korlátlan etimologizálás megfékezésében, — pedig olyan nyelvekkel van dolguk, melyek nincsenek megállapodva és szabályozva nemzeti irodalom behatása által, sőt egyáltalában nem voltak még leírva, sem nyelvtanban elemezve. Dr. Bleek művének, a dél-afrikai nyelvek összehasonlító nyelvtanának, egész első kötete a hangtannal foglalkozik, az egyes nyelvek sajátosságos magánhangzóival és mássalhangzóival, s azon változásokkal, melyeknek minden egyes hang alá van vetve egyik nyelvből a másikba való átvételnél (82. s köv. l.). És Hale a „United States Exploring Expedition“ VII. kötetében (232. l.), nem csak azon rendes hangváltozásokat állította össze, melyeken a számos polinéziai nyelvnek közös szavai átmennnek, hanem még azokat is, melyek csak esetleg lépnek föl. Mikor ezen hangtörvények szilárdan meg voltak állapítva, teljes biztossággal lehetett közös eredetükre visszavinni olyan szavakat is, melyekben alig volt egy-egy hang egyenlő.

De maga a hangbeli fogyatkozás nem magyarázza meg egészen a polinéziai nyelvek közti különbséget, s ha csak föl nem tesszük, hogy a nyelvjárási tenyészet itt sokkal nagyobb mértékben érvényesült, mint a milyent az árja vagy sémi nyelv-családban föltehetnénk, akkor remélni sem lehet, hogy az egyeztetés munkája sikerüljön. Ki hinné, hogy Cook ideje óta Tahiti nyelvében az egyszerű számnevek közül öt kiveszett és ujjakkal van helyettesítve? Pedig ez tény. Akkor

Kettő	úgy	hangzott	<i>rua</i> ;	most	<i>piti</i> ,
Négy	"	"	<i>ha</i> ;	"	<i>maha</i> .
Öt	"	"	<i>rima</i> ;	"	<i>pae</i> .
Hat	"	"	<i>ono</i> ;	"	<i>fene</i> .
Nyolcz	"	"	<i>varu</i> ;	"	<i>vau</i> . ¹⁾

Könnyen átláthatjuk, hogy ha egy-szótagos nyelv, minő a sínai, elkezd változni és önálló nyelvjárásokra oszlani, egészen más eredményeknek kell beállani, mint a milyeneket a román nyelvekre oszló latin mutat. A román nyelvekben nagyon erőszakos változások különböztették meg a portugál szavakat a francziáktól, de mindig marad néhány rost, mely összeköti őket. Első tekintetre nagyon nehéz a franczia *plier* „összehajtani, meghajtani“ szót a portugál *chegar* „megérkezni, jutni“ szóban megismernünk; de *plier* visszavezethető a *plicare* szóra, és *chegar* a spanyol *llegar* (ejtsd: *lyegar*), a régi sp. *plegar* lat. *plicare* szóra,²⁾ ez utóbbi itt azt a jelentést vette föl „hajolni — fordulni — jutni valahová.“ De ha a sínai nyelvjárásokkal van dolgunk, minden elveszettnek látszik, a mi összetarthatná őket. A mai kosin-sínai nyelv a sínainak nyelvjárása, legalább annyira, a mennyire a norman franczia volt nyelvjárása a francziának, ámbár norman udvarban szászok beszéltek. Kosin-Sínában volt egy belföldi nyelv, az annami³⁾; ez mintegy azon

¹⁾ United States Exploring Expédition under the command of Charles Wilkes. „Ethnography and Philology“ by H. Hale, VII. köt. 289. lap.

²⁾ Diez, Lexicon, *llegar* szó a. Gramm. I. 379. l.

³⁾ Ennek maradványairól: Léon de Rosny, *Tableau de la Cochinchine* 138. l.

országnak szász nyelvét képezi, melybe a sínai úgy van bele oltva, mint az angol-szászba a norman. Ez a beoltott sínai nyelv nyelvjárása a sínai köznyelvnek, s a kantonhoz áll legközelebb ¹⁾. De kevés sínai tudós ismerné föl Kosin-Sína nyelvében a sínait. A sínai irodalmi nyelvnek pl. Nankin vagy a mandarinok nyelvének, egyik legjellemzőbb vonása, hogy minden szótag — vagy tiszta, vagy orrhangos — magánhangzóval végződik. ²⁾ Ellenben a k.-sínaiban találunk *k, t, p*-vel végződő szavakat; így *thap*, Kantonban *chap*, a köz nyelvben *chi*. ³⁾ Nem esoda, hogy a régi térítők az annami nyelvet a sínaitól egészen különbözónak mondják. Egyik azt írja: „Mikor Kosin-Sínába értem és hallottam beszélni a bennszülötteket, különösen az asszonyokat, azt hittem, madarak csiripolását hallom, és nem mertem remélni, hogy valaha megtanulom. Minden szó egy-tagu, és jelentésüket csak a különböző hangsúlyozás által különböztetik meg. Így pl.

¹⁾ Hai-nan szigetén a szavak alakja határozottan közeledik ahhoz, melyet a sínai szavak az annami nyelvben öltöttek. Edkins, Mandarin Grammar 87. l.

²⁾ Endlicher, Chinesische grammatik 53. 78. 96. l.

³⁾ Léon de Rosny az id. h. 295. l. a következő példákat említi:

	Annam	Kanton	Peking
tiz	<i>thap</i>	<i>chap</i>	<i>chi</i>
birni (pouvoir)	<i>dak</i>	<i>tak</i>	<i>tě</i>
vér	<i>houet</i>	<i>hoeŕt</i>	<i>hiouě</i>
erdő	<i>lam</i>	<i>lam</i>	<i>lin</i>

Kettős mássalhangzókat is említ a k.-sínaiban, t. i. *bl, dy, ml, ty, tr*; szint úgy *f, r, s*. Szóvégi mássalhangzóknak ezeket mondja: *ch, k, m, n, ng, p, t* (296. l.) Edkins az id. h. bebizonyítja, hogy a sínai nyelvben a régi és az új hangok ép úgy különböznek egymástól, mint most a különböző nyelvjárások hangjai (268. 283. l.).

az egy *dáj* szótag huszonhárom egészen különböző dolgot jelöl a hangsúlyozás különbségének megfelelőleg, úgy hogy ezek az emberek, mikor beszélnek, mindig énekelnek.“¹⁾ Ámbár ez a leírás kissé túlzott, a fő dologban igaz, mert az egy-tagu nyelvekben hat vagy nyolcz éneklő hangsúly vagy hangárnyalat van és ezek által különbözőnek ugyanazon gyökérnek külön jelentései. A hangsúlynak ezen énekszerű árnyalatai a nyelvnek olyan elemét teszik, melyet mi elvesztettünk, de mely fölötté fontos volt az emberi nyelveknek kezdetleges állapotában.²⁾ A sínai nyelv mindössze csak 450 külön hangsoporttal, szótaggal rendelkezik, s ezekkel 40—50,000 szót vagy is jelentést fejez ki (I. I. köt. 250. l.) Ezek a jelentések most összetételek segítségével vannak megkülönböztetve, mint más nyelvekben szóképzés által, de az elszigetelő fokon husznál több jelentést kifejező szavak egészen megzavarták volna a hallgatót, ha csak egyéb jelek nem segítették a megértést. Ilyen jelekül szolgált a különböző hangoztatás. Ez részben még megvan mondataink hangsúlyozásában. A kérdő mondatot az állítótól hangunknak fölemelése által különböztetjük meg. (Jön? Jön. Jó lesz? Jó lesz.) Az *igen* szót máskép ejtjük ki, ha annyi mint *talán* (Igen, meglehet), mint ha annyit jelent, hogy *úgy van, természetes* (Igen, tudom), s ismét máskép, ha a. m. *igazán, valóban* (Igen? igaz ez?) vagy *bizony, csakugyan* (Igen, akarom!). De a sínai s az annami, s ép úgy a sziámi és birmai nyelvben ezen hangárnyala-

¹⁾ L. de Rosny az id. h. 301. l.

²⁾ Beaulieu, Mémoire sur l'origine de la musique, 1833.

toknak sokkal nagyobb szerepük van. Ha pl. az annamiban, a *ba* szótagot tompa hangsúlylyal ejtik ki, akkor asszonyt vagy őst jelent; ha éles hangsúlylyal, akkor a fejedelem kedveltjét, ha félig tompán, valami elvetettet; nyújtott ejtéssel azt jelenti, a mi a gyümölcsből megmarad, ha kisajtották; minden hangsúly nélkül hármát; végre ha emelkedő vagyis kérdő hangsúlylyal ejtik, arczul-ütést jelent. S így

Ba bà bâ bá

ha helyesen ejtik ki, ezt jelenti: „Három asszony arczul ütötte a fejedelem kedveltjét.“ Könnyen elképzelhetjük, hogy ez a sokféle hangárnyalat mennyi ingadozásnak lehet kitéve a különböző nyelvjárásokban. Ámbár most nyelvtani szabályokba vannak foglalva, és elhanyagolásuk a legképtelenebb félre-értéseket szüli, kezdetben nyilván egyéni érzetek nyilvánításai voltak s így sokkal nagyobb változásoknak alávetve, mint a tulajdonképeni nyelvtani alakok. De vegyük most azt, a mi Sínában a mi nyelvtani alakjainknak felel meg, hogy lássuk, milyen különbözőkép alakulnak ezek is a szétágazó nyelvjárásokban, ha összehasonlítjuk a hajlító nyelvek ragjaival. Ámbár a latinnak nyelvtani szerkezete majdnem egészen elkopott a francziában, mégis a többes szám s-ében még látjuk a latin ragozásnak maradványát, s visszavezethetjük a latin többes szám alakjára. A sínai nyelv a többes számot valamely „sokaság, sereg, csapat, falka“ jelentésű szóval fejezi ki, micsoda nyoma maradhat tehát itt az eredeti rokonságnak, ha más-más nyelvjárás más-más szót választ? A kosin-sínai többes szám úgy készül, hogy a főnév elé *fo* szótag lép. Ez a *fo* a. m. sok vagy valamennyi. Lehet, hogy megvan a sínaiban is, de itt

nem használatos a többes szám jelölésére. Egy másik szó, mely a többes szám kifejezésére szolgál, *nung* „néhány“, s ez sincs meg a sínaiban. Azonban szerencsére néhány többségjelölő szó megvan mind a sínai, mind a k.-sínai nyelvben; így például *choung* többes számot jelent és nyilván azonos a sínai *tchoung* „vulgus, sereg, minden“ szóval; így a *kak* szót azonosították a sínai *ko*-val. Ez talán még kétes; és ha fölteszszük, hogy *choung* sem volna meg a k.-sínaiban mint többségjelölő szó: mit használtak volna akkor azok a próbák, melyeket az árja nyelvek eredeti azonossága földerítésére szoktunk alkalmazni, a sínai és k.-sínai nyelvnek valódi közel rokonsága meghatározásánál?

A jelentő mód jelen idejét a k.-sínai nyelv úgy képezi, hogy egyszerűen a személyes névmást teszi a gyökér elé. Így mondja:

Toy men (én) szeretek.

Mai men (te) szeretsz.

No men (ő) szeret.

A mult időben ehhez csak a *da* szócska járul; ez annyi mint „már“. Lesz tehát:

Toy da men szeretek vala.

Mai da men szeretsz vala.

No da men szeret vala.

A jövő idő kifejezésére a *chè* szócska szolgál * s ez kétség kívül a magyar „majd“-nak felel meg *:

Toy chè men majd szeretek.

Mai chè men majd szeretsz.

No chè men majd szeret.

Már most, akár mennyire meg vagyunk győződve a sínai és k.-sínai nyelv közel rokonságáról, várhatjuk-e

ugyanazon alakokat a mandarinok nyelvében? Épen nem. Az első személy névmása a k.-sínaiban nem is névmás, hanem annyit jelent, mint „szolga“. „Én szeretek“ ebben az udvarias nyelvben úgy hangzik, hogy „szolga szeret“. ¹⁾ A sínaiban is mindig ilyen udvarias szólásmóddal élnek ²⁾, de az alkalmazott szavak nem ugyanazok, és *toy* „szolga“ nincs közöttük. *Ngò* „én“ helyett a sínai azt mondaná *kuà gin* „silány ember“, *tcín* „alattvaló“, *iu* „tökfej“. ³⁾ Udvariasabb beszédet már nem is képzelhetünk; de nem várhatjuk, hogy különböző nemzetek ugyanazon udvarias szólásokat alkalmazzák, hogyha nyelvtanuk szellemére nézve meg is egyeznek. A múlt időt a sínai nyelv „már“ vagy „előbb“ jelentésű szócskákkal fejezi ki, de ezek közt hiába keressük az annami *da* szót. Ugyanez áll a jövő időről is. A rendszer egészen egyenlő, de az anyag különböző. Mondhatjuk-e azért, hogy ezen nyelvek rokonságát nem

¹⁾ L. de Rosny az id. h. 302.

²⁾ Endlicher §. 206.

³⁾ A köv. jegyzeteket Stanislas Julien szivességének köszönöm:
„La manière dont le mot *ego* s'exprime dans les différentes conditions est fort curieuse.

„Un homme ordinaire dira par humilité: *yu*, le stupide; *ti*, le frère cadet; *siao-ti*, le petit; *nou-thsaï*, l'esclave.

„L'empereur dit: *siao-tseu*, parvus filius; *siao-eul*, parvus infans. Un prince dit: *koua-jin*, exiguae virtutis homo; *kou*, l'orphelin; *pou-kou*, non bonus.

„Un magistrat supérieur (un préfet) dit: *pen-fou*, ma ville du premier ordre. Un magistrat inférieur (sous-préfet): *hia-kouan*, le magistrat infime; *pen-hieu*, ma sous-préfecture; *pi-tchi*, la basse charge

„Un Tartare parlant à l'empereur: *nou-thsaï*, l'esclave.

lehet bebizonyítani, mert nem találjuk bennük a rokonságnak olyan ismertető jeleit, mint a francziában és angolban, a latinban és görögben, a keltában és szanszkritban?

Előbbi fölolvadásaim egyikében iparkodtam kifejteni némely okokat, melyek folytán nomád nyelvekben gyorsabban kivesznek egyes szók, mint irodalmi nyelvekben, és azóta számos adatot találtam, mely akkor kifejezett nézeteimet megerősíti. Akkor nem jutott eszembe, milyen világosan fölfogta már Schelling a nomád nyelveknek változásai és nyelvjárási különbözőzései szükségét. Az Azara utazásai 2. kötetében leírt dél-amerikai nyelvekről beszél, s a többi közt azt mondja (Einleitung in die philosophie der mythologie I. k. 114. l.):

„Ezen népségek közül csak a *guaranik* nyelvét beszélik nagyobb területen, s még ezt is tüzetesebben meg kellene vizsgálni. A többi vidékeken Azara szerint (pedig ő nem csak átutazott rajtuk, hanem évekig élt

„Un religieux bouddhiste: *pin-seng*, le pauvre religieux; *siao-seng*, le petit religieux.

„Une femme à son mari: *nou-nou* esclave-esclave, *nou-kia*, esclave-maison; *tsien-tsie*, la méprisable concubine.

„Un domestique: *do*, le domestique.

„Un fils parlant à son père: *pou-siao*, pas semblable (c'est-à-dire dégénéré).

„Un vieillard dit: *lao-fon*, le vieil homme; *lao-han*, le vieux Chinois; *lao-tchue*, vieux stupide; *lao-hieou*, vieux pourri.

„Un religieux: *tao-sse*; *pin-tao*, le pauvre tao; *siao-tao*, le petit tao.

„Une religieuse bouddhiste: *pin-ni*, la pauvre religieuse; *siao-ni*, la petite religieuse.

„Une vieille femme: *lao-chin*, le vieux corps; *lao-niang*, la vieille dame, etc.“

ott) a nyelv minden faluban, sőt minden házban más meg más, úgy, hogy sokszor csak egy-egy család tagjai értik meg egymást. Sőt néhol mint ha maga a beszéd képtelensége kiveszett volna. Szavuk sohasem hangzatos és határozott; mindig halkán beszélnek, sohasem hangosan, akár megölik őket. Alig mozgatják ajkukat, mikor beszélnek, és arcuk vonásaiban semmi sincs, a mi figyelemre indítaná az embert. Határozottan idegenkednek a beszédűtől, és ha száz lépésnyiről meglátják egy ismerősüket, inkább utána szaladnak, semhogy kiáltanának rá. A nyelv itt igazán csak egy hajszálon függ, és egy lépéssel tovább egészen megszűnnék.“

Jeles barátom, a melanéziai püspök — a kiről nehéz elhatároznunk, kit csodáljunk benne leginkább: a térítőt-e vagy a tudóst vagy a bátor tengerészt, — minden kis szigeten más-más nyelvet talál, és ezt csak a nyelvtudós vezetheti vissza a közös melanéziai nyelvalakra. „Mennyire megfelel ezen nyelveknek rendkívüli sokfélesége azon irigységnek s bizalmatlanságnak, mely ezeknek az embereknek mindennapi életét jellemzi! Minden emberöltőben, a mennyire én ismerem őket, jobban-jobban eltávolodik egymástól nyelvük; tájszók és sajátosságos szólásmódok stb. a zavarra folyvást új okokat szolgáltatnak.“

Celebes északi félszigetét, melynek Menado a fővárosa, a szigetnek többi népségétől egészen különböző faj lakja. Malájok, de arcuk vonásaiban van valami a tatárból és az európaiból. Legjobban hasonlítanak a Philippinek lakóinak egy részéhez; és Wallace, tehát egy nagyon pontos megfigyelő, azt tartja, hogy ezekről a szigetekről származtak oda, a Siau és Sanguir szigeteken

át, melyeken egy szövetséges népfaj lakik. Nyelvök bizonyítja ezt a rokonságot; a többi celebesiek nyelvtől nagyon különbözik. Hogy azonban ezen bevándorlás nagyon rég történt és hogy igen hosszú ideig a művelődésnek milyen alacsony fokán állottak, azt mutatja nyelveiknek nagy különfélesége: száz mérföldnyi hosszú és harmincz mérföldnyi széles területükön nem kevesebbet, mint tiz külön nyelvet találunk. Ezek közül némelyik egy egyes helysége szorítkozik, némelyik meg háromra vagy négyre; természetesen van némi családi hasonlóságuk, de mégis annyira különböznek, hogy nem értik meg egymást.¹⁾

Ez uttal a polinéziai nyelvek változásának csak egy uj, ámbár jelentéktelen, okát említem, hogy kitűnjék, milyen nehéz túloznunk azokat a sokféle befolyásokat, melyek folyton hatnak a nomád nyelvekben és folyvást változtatják alakjukat s szaporítják számukat; és hogy a leghihetetlenebbet is meggyőzzem arról, milyen keveset tudunk a nyelvnek számtalan titkos rugójáról, ha kutatásainkban csak India és Róma, a görögök s a németek „klasszikus“ nyelvére szorítkozunk.

A tahitiaknak²⁾ képletes kifejezéseiken kívül még egy különös módjuk van, melylyel királyuk iránti tiszteletüket tanúsítják; ezt a szokást *te pinek* nevezik. Nem használják a közbeszédben azon szavakat, melyek egészen vagy részben megegyeznek az uralkodónak vagy közel rokonainak nevével, és uj kifejezéseket alkalmaznak helyettük. Minthogy minden polinéziai tulajdon név

---

¹⁾ A. R. Wallace, „Man in the Malay Archipelago,“ Transactions of the Ethnological Society. III. 206. 1.

²⁾ Hale az id. h. 288. 1.

jelentős szó, és minthogy az előkelő embernek rendesen több neve van, könnyen átláthatjuk, hogy ezen szokásnak tetemes változást kell a nyelvben előidéznie. Igaz, hogy ez a változás csak ideiglenes, és hogy ha a király vagy törzsfő meghal, az új szó is kimegy a divatból és visszatér a régi kifejezés. De alig hihetjük, hogy egy vagy két emberöltő múlva még emlékeznek a régi szóra és újra használják. Annyi minden esetre áll, hogy sok új kifejezés az által, hogy a térítők folyton alkalmazzák, oly állandóvá lesz, hogy ellentáll a bennszülöttek udvarias szokásának. Vancouver említi (utazásának 1. kötetében 135. l.), hogy Otu trónra-léptekor, mely Cook és az ő látogatása közt történt, nem kevesebb mint negyven-ötven mindennapi szó egészen megváltozott. Nem szükséges, hogy mind az egyszerű szavakat, melyek az illető összetett nevet alkotják, mással cseréljék föl; elégnek tartják az egyiknek megmásítását. Így *Pomare* („a köhögés éjjele“, mert *po* „éjjel“ és *mare* „köhögés“) királyné uralkodása alatt csak a *po* szót hagyták el és *mi*-nek nevezték az éjt. A mostani királynénak *Ai-mata* (szem-evő) a neve: az *ai* „enni“ szó helyett *amu-t* használnak, de a *mata* „szem“ szót megtartották. A *Te-arii-na-vaha-roa* (nagy-szájú törzsfő) névből csak *roa-t* cserélték föl *maoro*-val. Épen annyi ez, mint ha pl. Angliában Victoria királyné uralkodása alatt meg volna tiltva a *victory* „győzelem“ vagy pl. a *tori* szó használata, úgy hogy fölségsértés volna *tori* pártról beszélni, hanem e helyett más kifejezést kellene használni, pl. *liberal-conservative*. Az egésznek czélja nyilván az volt, hogy a közbeszédben az uralkodó nevét még véletlenül

se ejtsék ki és ezt a czélt úgy érték el, hogy a névnek még egy részét is kitiltották a használatból.

„De ez a változás“, így folytatja Hale, „nem csak a szavakat éri, hanem még más szavakban is hasonló hangzású szótagokat. Így az egyik királynak Tu volt a neve; s ekkor nem csak tu helyett, mely annyi mint „állni“, használták a tia szót, hanem még a fetu „csillag“ szót is ugyanaz a változás érte, pedig semmi köze amahhoz, csak hogy úgy hangzik második szótaga, — és most a csillagot *fetia*-nak nevezik; *tui* „ütni“ lett *tiai*; és *tu pa pau* „holt test“ lett *tia pa pau*. Így mikor *ha* (négy) helyett azt mondták *maha aha* „hasadt“ is *amaha* lett, és *murihá* (egy hónap neve) *muridha*. Mikor *ai* helyett azt mondták *amu*, *maraai* (egy szél neve) is *maraamu* lett.

A változás módja s az új szavak készítése önkényesnek látszik. Sokszor úgy készítik, hogy az eredeti szónak némely hangját vagy hangjait megváltoztatják, vagy elhagyják, pl. azt mondták *hopoi* e h. *hapai*, ölben hordozni; *ene* e h. *hono*, kijavítani; *au* e h. *tau*, alkalmas; *hio* e h. *tio*, nézni; *ea* e h. *ara*, ösvény; *vau* e h. *varu*, nyolecz; *vea* e h. *vera*, nem stb. Más esetekben olyan szót használnak, melynek jelentése úgy is nagyon hasonló volt az elejtett szóéhoz — pl. *tia*, egyenes, fölálló, e h. *tu*, állani; *pa*, rész, szak, e h. *rima*, öt; *piti* együtt e h. *rua*, kettő stb. Néha az új szónak előbbi jelentése és eredete ismeretlen, és meglehet, hogy egészen új szó, pl. *ofai* e h. *ohatu*, kő; *pape* e h. *vae*, víz; *pohe* e h. *mate*, halott stb. Némelyeket a szomszéd paumotu nyelvből vettek át: *rui*, éj ebből: *ruki*, sötét; *fene*, hat, ebből: *hene*; *avae*, hold, ebből: *kawake*.

Világos, hogy ha nem volna meg az a szokás, hogy újra fölélédenek a régi szavak az illető személynek halálakor: akkor a nyelv néhány század alatt teljesen megváltoznék, nem ugyan nyelvtana, hanem a szótára.“

Azt lehetne ugyan mondani, hogy ez a *te pi* csak valami véletlen, egy szeszélyes népnek különös sajáttsága, de sokkal jelentéktelenebb, semhogy igényt tarthatna arra, hogy a bölcseész nyelvtudós tekintettel legyen rá. Megvaló-
lom, eleinte magam is ilyen színben láttam a dolgot, de nem rég lettem figyelmessé arra a körülményre, hogy ugyanaz a sajáttság, vagy legalább nagyon hasonló, talál-
ható a kafir nyelvekben is. Appleyard azt mondja a ka-
fir nyelvről irt kitűnő munkájában ¹⁾: „A kafir asszonyok-
nak sok különös szavuk van. Ez onnan van, hogy egy
különös nemzeti szokásnál fogva — melynek *ukuhlo-
nipa* a neve — nem szabad nekik semmi olyan szót
kimondani, mely véletlenül úgy hangzik, mint valamelyik
közel férfi rokonuk neve.“ Igaz, hogy az új szavak, me-
lyeket ilyenkor használnak, eleinte csak a család körében
honosulnak meg, sőt csak az asszonyok beszédére szorít-
koznak s a férfiak nem is használják. De az asszonyok

¹⁾ The Kafir Language. comprising a sketch of its history; which includes a general classification of South African dialects, ethnographical and geographical; remarks upon its nature; and a grammar. By the Rev. J. W. Appleyard, Wesleyan missionary in British Kaffraria. King William's Town: printed for the Wesleyan Missionary Society; sold by Godlonton and White, Graham's Town, Cape of Good Hope, and by John Mason, 63 Paternoster Row, London. 1850. Appleyard észrevételeire Farrar figyelmeztetett, a ki jeles művet irt a nyelv eredetéről.

L. még Taylor, Early History of Mankind 147. l. és Döhne, Zulu-Kafir Dictionary, Cape Town 1857. *hlonipa* szónál („szégyen-
kezni, nem merni közeledni, elkerülni vkinek megnevezését, tisztelni“).

befolyása az illető nemzedék nyelvére sokkal nagyobb, mint a férfiaké. Nagyon találóan nevezzük nyelvünket anyanyelvnek, mert anyánktól tanuljuk minden sajátosságával, hibájával, hangsúlyozásával. Cicero azt mondja Brutusában (58. fej.): „Nagyon sok függ attól, hogy kit hallunk minden nap otthon beszélni, hogy kivel társalkodunk kis korunkban, és hogyan beszél atyánk, nevelőnk vagy anyánk. Olvassuk Corneliának, a Gracchusok anyjának, leveleit, és látjuk belőlük, hogy fiai nem ölében, hanem úgy szólván, beszélgetéseiben nevelkedtek anyjuknak.“ És megint (de oratore III. 12.), mikor Crassus a napáról beszél, az mondja: „Mikor Laeliát hallok (mert a nők jobban megőrzik a régi szólásokat, s minthogy sok emberrel nem társalognak, mindig azt tartják meg, a mit először tanultak), mikor — mondom — Laeliát hallok, mint ha csak Plautust vagy Naeviust hallgatnám.“

De ez még nem minden. Dante az első kísérleteket, melyek Olaszországban a köznyelvnek az irodalmi művekben alkalmazását célozták, a nők csendes befolyásának tulajdonította, minthogy ők nem értették a latint. Már pedig mielőtt ez az úgynevezett olasz köznyelv (lingua vulgaris) Olaszországnak irodalmi nyelve lett, egészen olyan helyzete volt, mint az úgynevezett prákrit nyelvjárásoknak Indiában; s ezek a prákrit nyelvjárások akkor foglaltak először helyet a szanszkrit szinműirodalomban, mikor mind a magas, mind az alacsony rendű nőszemélyeket elkezdték prákrit nyelven beszéltetni, míg a királyok, a vitézek s a papok szanszkritul beszéltek. Itt tehát látjuk, a nők nyelve — vagy ha nem kizárólag a nőké, minden esetre a nőké és házi cselédeké — hogyan hódít magának lassankint helyet az irodalmi nyelv rová-

sára, míg később emezt egészen háttérbe szorítja; mert nem a szanszkritból, hanem a prákritből ágaztak el az idő folytában a mai indiai nyelvek. És nem csak Indiában találjuk azt, hogy egymás mellett egy időben fönáll egy nyelvnek olyan két képviselője, minő a szanszkrit meg a prákrit. Sőt észrevették, hogy sok nyelv elejitől fogva két nagy ágra oszlik: az egyiknek férfiasabb, a másiknak inkább nőies jelleme van; az egyikben több a mássalhangzó, a másikban több a magánhangzó; az egyik szívósabban megőrzi az eredeti nyelvtani végzeteket, a másik hajlandó ezen szóvégeket elhanyagolni s a nyelvtani szerkezetet körülírások által egyszerűsíteni. Ily viszonyban áll egymással a görögben az aiol és az ión nyelvjárás, alosztályaikkal: a dórral és attikaival. A németben a föl- és al-németet találjuk, a keltában a gadhelt és a kymrit, mint Indiában a szanszkritot és prákritot. És épen nem valótlanszinű, a mit Grimm a föl- és al-németről vélt: hogy a keményebb és szigorúbb nyelvjárások, tehát a szanszkrit, az aiol, a gadhel, a férfiaknak nyilvános gyűlésekben használt nyelvéből fejlődtek; ellenben a lágyabb, egyszerűbb nyelvjárások, a prákrit, az ión s a kymri, az anyák, lányok és cselédek beszédéből eredtek.

De akár megengedjük, akár nem, hogy a nők nyelvének ilyen nagy mértékben van befolyása az egész nyelv fejlődésére: annyi bizonyos, hogy beszédük módja száz meg száz apró csatornán át befoly az egész család otthoni társalgásába és a gyűlések beszédeibe is. Mennél magasabb fokon áll a női elem a társadalomban, annál nagyobb befolyása van nyelvüknek a család vagy nemzetség, a falu vagy város nyelvére. De ezen nézet támogatására nem hozhatók föl azon esetek, melyekben az

asszonyok a férfiakétól egészen elütő nyelven beszéltek. A karaib asszonyok például az Antillákon ¹⁾ egészen más nyelven beszéltek, mint a férfiak; mert a karaibok megölték mind az aravak férfiakat és nőül vették az asszonyokat; és úgy látszik, valami hasonló történt néhány grönlandi néptörzsnél is ²⁾. De ezek az elszigetelt esetek is bizonyítják, hogy vad népeknél, a társadalomnak kezdetleges állapotában, a nyelvre sokszor gyakorolnak befolyást olyan okok, melyeket csupa véletlennek tulajdonítanánk.

De térjünk vissza a kafir nyelvre. Itt világos nyomait találjuk annak, hogy a mi eredetileg csupán a nők beszéde sajátága volt — a kafir hölgyek szemérmének az eredménye, ha úgy tetszik, — tovább terjesztette befolyását. Mert valamint az asszonyok kerültek azokat a szavakat, melyek közel férfi rokonaik nevéhez hasonlítaniak, ép úgy tartózkodnak némely kafir törzsnek férfiai olyan szavak használatától, melyek valamelyik volt törzsfő nevéhez hasonlítaniak. Azért nem használják az amambaluk a napnak általános *ilanga* nevét, mert az első törzsfőnek Ulanga volt a neve, s a helyett azt mondják *isota*. Hasonló okból használják az amagqunukwebik a késre az *immela* szót *isitshetsche* helyett. ³⁾

Itt tehát két körülményt vehetünk észre: először, hogy egy szeszély is, ha egyszer szokásossá válik, befolyást gyakorolhat a nyelvnek egész jellemére (mert hisz minden asszonynak más-más férfi rokona és minden törzs-

¹⁾ Hervas, Catalogo I. 212.

²⁾ U. o. I. 369.

³⁾ Appleyard az id. h. 70. l.

nek más-más őse volt, s így ezen afrikai és polinéziai nyelvekben folyvást sok szót elhagytak és mással pótoltak); másodszer azt a nevezetes találkozást, hogy két nagy nyelvcsalád, a kafir és a polinéziai, együtt mutat föl olyasmit, a mi első tekintetre pusztán véletlen különködésnek látszanék, a mi egyszer eszébe juthatott valakinek, de többé soha. Igaz, hogy olyan törvények, mint a *te pi* s az *ukuhlonipa* sohasem válhattak volna hatalmas tényezőkké művelt nemzeteknél irodalmi nyelvben, és hatásukat nem kell nyomoznunk sem a szanszkritban, sem a görögben, sem a latinban, a mennyire ezeket ismerjük. De épen ezért tanulságosak annyira azok a nyelvek, melyeket az államiaktól megkülönböztetve nomád nyelveknek nevezek. Látunk ezekben sok olyant, a mit már a legrégebbi szanszkritban vagy héberben sem láthatunk. Megfigyelhetjük bennük a nyelvnek mintegy gyermekkorát minden gyermekes szeszélyével, és megtanuljuk legalább azt az egyet, hogy a valóságos nyelvben sokszor több van, mint a miről bölesészetünk álmodik.

Még egy bizonyítékot hozok föl ezen nézetek támogatására. Bates azt írja legújabb munkájában ¹⁾:

„De a nyelv segítségével nem igazodhatunk el biztosan a braziliai törzsek származásában, mert egy és ugyanazon folyam partján, 200—300 mérföldnyire néha hét-nyolcz nyelvet is találunk. Vannak némely sajátosságok az indiánok szokásaiban, olyanok, hogy a nyelvnek gyors elfajulását és külön nyelvjárások keletkezését idézik elő. Hogyha indiánok, akár férfiak, akár asszonyok, egymással beszélgetnek, szinte kedvük telik uj kiejtémódok

¹⁾ The Naturalist on the Amazons.

föltalálásában és szavak elferdítésében. Nagyon mulatságos látvány, hogyan fakad hahotára az egész társaság, ha valamelyik élcelő valami új nyaka-tekert szót ejt ki, s az ilyen új szavakat nagyon sokszor megtartják. Ezt azon hosszas utazásaim közben tapasztaltam, melyeket indián csapatokkal tettem. Hogyha ezen változások olyan családoknál vagy hordáknál történnek, melyek sokszor éveken át nem közlekednek a törzsnek többi részével, akkor a nyelvnek romlása állandóvá lesz. Így aztán egyes hordáknak, melyek egy néptörzshöz tartoznak s egy folyó partján laknak, nyelvük sok-évi elszigeteltség folytán a többi horda előtt érthetlenné válik; így történt ez a kollinákkal a Jurúa mellett. Azt tartom tehát, hogy — a népességnek gyérsége s a hordáknak és törzseknek elszigeteltsége mellett — valószínűleg az új szavak és kifejezések föltalálására való hajlandóság okozza a dél-amerikai nyelveknek csodálatos sokféleségét.“ (I. k. 329—330. l.)

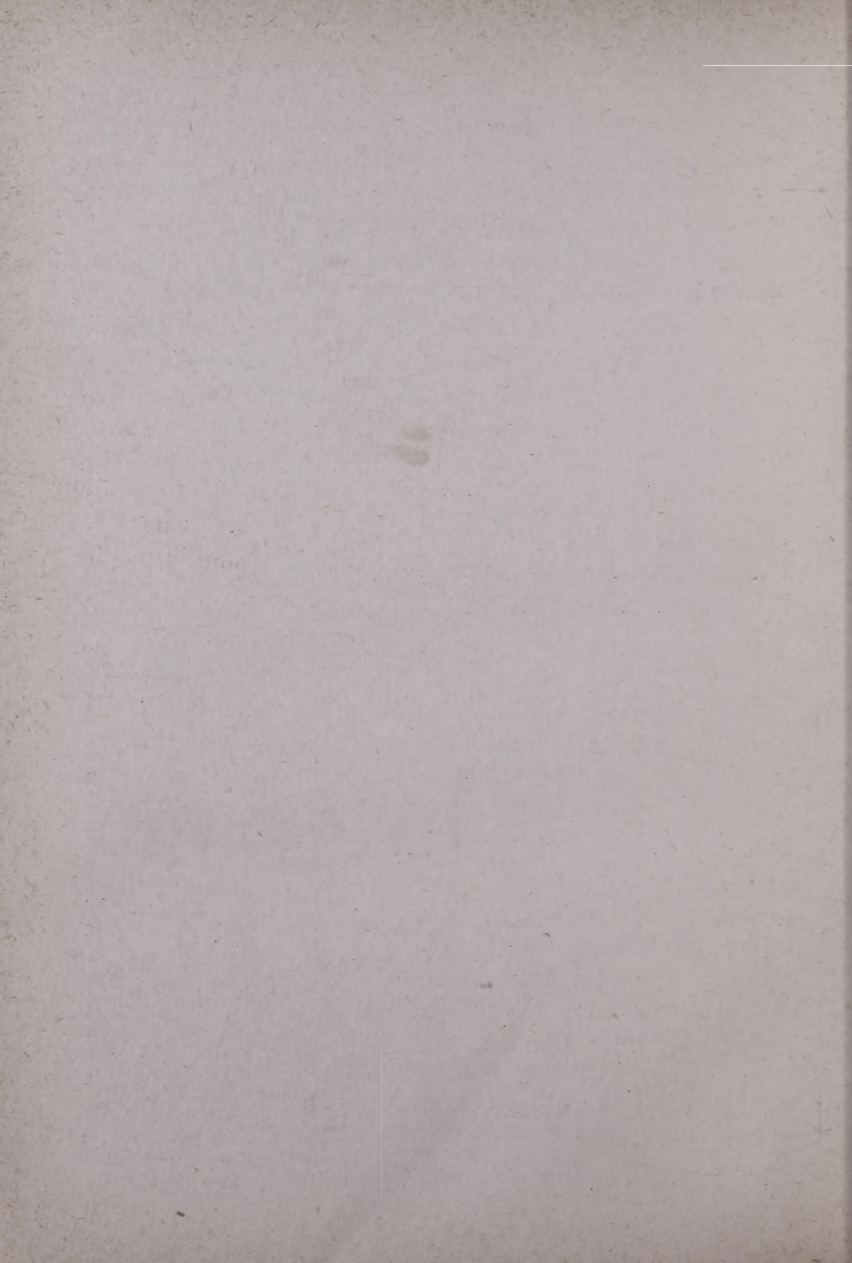
Minthogy ezentul fölolvásásaim folyamában főleg a görögre és latinra s ennek román származékaira, az angolra és szárazföldi rokonaira s a nélkülözhetetlen szanszkritra akarok szorítkozni: szükségesnek tartottam így mindjárt kezdetben elhárítani azt a tévedést, mintha a szanszkrit nyelvnek és rokonainak tanulmánya megadhatná mindazon szempontokat, melyekre a nyelvtudományban szükségünk van. Ez ép oly kevésbé lehetséges, mint a földtanban az, hogy a harmad (tertiär) korszak vizsgálatából megismerkedjünk az egész föld szerkezetével. De mégis sokat tanulhatunk ama nyelvekből. Ha kifejthetjük ama finom törvényeket, melyek minden mássalhangzó, minden magánhangzó, minden hangsúly változá-

sait szabályozzák: az ilyen nyomozás mintegy fegyvelmez bennünket és megtanuljuk tisztelni és becsülni minden betűcskét és pontocskát akármelyik, még a legbarbárabb nyelvben is, melyet később elemezni akarunk. S e tanulmány az által, hogy segél bennünket azon nyelv megértésében, melylyel gondolkodunk, s azokéban, melyek műveltségünk és gondolataink köréhez legközelebb állnak, egyszersmind megérteti velünk a nyelvtudománynak nagy fontosságát a szellem tudományára nézve. Sőt megmutatja, hogy a kettő elválaszthatatlan egymástól, hogy az emberi nyelv pontos elemzése nélkül nem juthatunk el az emberi szellem igaz ismeretéhez. Azt mondja Leibniz: „Meg vagyok róla győződve, hogy a nyelvek legjobb tükrei az emberi szellemnek, és hogy a szavak jelentésének pontos elemzése által legjobban megismerkedhetnénk az értelem működéseivel.“

Fölölvásásaimat két részre szándékozom osztani. Először a nyelvnek mintegy testét vagy külsejét fogom tárgyalni, a hangokat, melyekbe a nyelv öltözik, akár egyes hangoknak, akár szótagoknak vagy szavaknak nevezzük; leírom eredetüket, képződésüket s ama törvényeket, melyek növésüket s fogyásukat meghatározzák. Ezen részben lesz dolgunk az etimológiának néhány legfontosabb elvével.

A másik részben a nyelvnek lelkét, belsejét akarom nyomozni, vizsgálni az első képzeteket, melyeknek kifejezésre volt szükségük, azoknak összekötéseit s elágazásait, fejlődésüket, enyészetüket s újra-éledésüket. Ezen részben vizsgálni fogjuk a mitológiának, — mind a réginek, mind a modernnek néhány alapelvét, s azon hatalmat, melyet a nyelv mint ilyen gyakorol gondolataink fölött.

MÁSODIK FÖLOLVASÁS.

NYELV ÉS ÉSZ.

Tárgyamnak azon fölosztása, melyet előbbi fölolvasásom végén adtam, tudom, nyomós ellenvetésnek van kitéve. A ki a jelentéstől független szóhangokról beszél és a szavaktól független gondolatokról: mintha arczul verné a nyelvtudománynak egyik legszilárdabb alapú elvét. Hol hallunk valaha a valóságban izült hangokat — olyan hangokat, minők a nyelv testét képezik, önálló léttel, függetlenül a nyelvtől? Senki sem hallat-izült hangokat czél, szándék, jelentés nélkül.¹⁾ Azon számtalan hangalakulatnak, mely szótárainkban van összegyűjtve, léte sem volna, árnyéka volna csak a nyelvnek, ha nem volna mind megannyi megtestesülése a gondolatnak, megannyi valósulása az ideának. Jelentés nélkül még az az indulathang sem létezik, az a rövid fölkiáltás, mely mintegy hirdetője, mások szerint első eleme az izült beszédnek. Az izült hang mindig nyilvánítása és közlése valaminek, a mi bennünk van, kijelentése és kinyilat-

---

¹⁾ Ait. Br. II. „Manasā vā īṣitā vāg vadatī.“ „A szó úgy beszél, a mint ösztönzi az ész.“

koztatása valaminek, a mi jelentkezni, kinyilatkozni kíván. Másképp állana a dolog, ha a nyelvet egyezkedés útján találták volna föl; ha böles királyok, papok és filozofusok összedugták volna a fejüket és kiadták volna rendeletben, hogy ezt meg ezt a fogalmat evvel vagy avval a hanggal kell ellátni, mint az orvosságos üvegesét vagy a boros palaczkot czédulával és fölirattal. Akkor aztán mondhatnók, hogy a hang a külsejét, a gondolat a belsejét teszi a nyelvnek, és senkinek sem lehetne kifogása ellene, ha a kettőt külön tárgyaljuk.

Mért nem lehet képzelni, hogy az élő emberi beszéd egyezkedés eredménye, azt előbbi fölolvasásaim egyikében iparkodtam kimutatni. De nem szeretném, ha úgy értenének, mintha egyáltalában lehetlennék tartanám, hogy nem alkothattak volna nyelvet ilyen mesterséges uton, mikor már tudtak az emberek beszélni és gondolkodni. Nevetni szokás a mesterséges, még inkább az általános nyelv gondolatán. De ha ez a probléma valóban olyan képtelenség volna, akkor egy Leibnizot alig érdekelhetett volna annyira megoldása. Hogy ilyen nyelv valaha gyakorlati használatba jutna, vagy hogy az egész föld kerekiségének ily módon megint egy nyelve s egy beszédje lenne, azt nehéz elképzelni. Hogy azonban a problémát lehet megoldani, még pedig nagyon tökéletesen, azon nem lehet kételkedni.

Minthogy e tárgyra nézve még sok balvélemény uralkodik, jelen fölolvasásomnak egy részét arra szentelem, hogy ismertetem: mennyire mentek eddigelé, a kik bölesészeti és általános nyelvet akartak alkotni.

Leibniz egy levelében, melyet két évvel halála előtt Remond de Montmorthoz intézett, a legnagyobb biza-

lommal beszél az ő úgynevezett *Spécieuse générale*-járól és alig vonhatjuk kétségbe, hogy akkor már egészen tiszta képzelete volt az ő ideális általános nyelvről.¹⁾ Azt írja: „Ha sikerült neki jeles embereket rávenni, hogy foglalkozzanak az infinitesimalis kalkulusal, ezt csak úgy érhetette el, hogy hasznát kézzel fogható okokkal bizonyította; de mikor L'Hôpital marquisnak és másoknak beszélt *Spécieuse générale*-járól, csak annyi figyelemmel voltak iránta, mintha valami álmodt beszélt volna el nekik. Csak valami kézzel fogható használattal támogathatná elméletét;” — így folytatja — „de akkor ki kellene dolgoznia *characteristica*-inak egy részét — nem könnyű dolog, különösen akkori körülményei közt, mikor nem volt körülötte senki, a ki biztatta és segített volna munkájában.“

Néhány hónappal ezen levél előtt Leibniz teljes biztossággal szólott kedves elméletéről. Megengedte, hogy nehéz fölतालálni és kidolgozni ezt a bölcészeti nyelvet; de azt állította, hogyha meglesz ez a nyelv, akkor aztán mások megtanulhatják szótár nélkül s aránylag könnyen. Azt mondta, hogy ő ki is dolgozhatná, ha fiatalabb volna és nem annyira elfoglalt, vagy ha tehetséges fiatal emberek volnának mellette. Néhány kitűnő ember öt év alatt elvégezhetné a munkát és két év alatt kidolgozhatnák az etika és metafizika rendszerét czáfolhatatlan kalkulus alakjában.²⁾

Leibniz meghalt a nélkül, hogy a világ elé bocsáthatta volna bölcészeti nyelvének vázlatát, és még bá-

¹⁾ Guhrauer, G. W. Freiherr v. Leibnitz. 1846. I. k. 328. l. Leibnitii Opera Omnia, ed. Dutens, V. k. 11. l.

²⁾ Az id. h. 7. l.

mulói közül is sokan kételkedtek, vajjon volt-e neki valaha tiszta fogalma ilyen nyelvnek természetéről. De alig egyeztethető meg egy Leibniz jellemével, hogy olyan bizalommal emlegette, sőt egy rangba helyezte volna *Spécieuse générale*-ját differenciális kalkulusával, hogyha merő álom lett volna. Valószínűbbnek látszik, hogy Leibniz ismert egy munkát, mely a tizenhetedik század második felében Wilkins püspöktől ily czímmel jelent meg „The Essay towards a Real Character and a Philosophical Language ¹⁾“ (London 1668.) és Angliában nagy figyelmet keltett, s talán azonnal átlátta, hogy az itt vázolt tervet még sokkal tökéletesebbé lehetne tenni. A könyvet a Royal Society adta ki; a szerző pedig ennek egyik alapítója volt és neve annyira ismeretes volt, hogy alig kerülhette ki a hannoveri bölcész figyelmét, ki oly sűrűen levelezett e társaság tagjaival. ²⁾

Ámbár szokásban volt gúnyolni Wilkinset s az ő általános nyelvét, munkája — a mennyire én ítélnék — az eddigiek közt legjobb megoldása ama problémának, mely nem ugyan gyakorlati haszna miatt, de tisztán tudományos szempontból, fölötte érdekes; s habár lehetetlen érthető ismertetést adni Wilkins tervéről, a nélkül, hogy oly részletekbe bocsátkozzék az ember, melyek minden esetre unalmasak, azt hiszem, jobban át fogjuk érteni a valódi nyelv természetét, ha tiszta képzetet sze-

¹⁾ Wilkins művét bírálja és elemzi Monboddo „Origin and Progress of Language“ ez. művének 2. kötetében. (Edinburgh, 1774.)

²⁾ Ezen véleményemet igazolta két hely, melyen L. valóban említi Wilkins művét. L. Leibnitii Opera Omnia ed. Dutens VI. 262. és V. 540. Benfey, Geschichte der sprachwissenschaft 249. l. Trendelenburg, Monatsberichte der Berliner Akademie 1860. 375. l.

rezhetünk arról, milyen volna egy mesterséges nyelv és mennyire különböznék az élő beszédétől.

A püspöknek eredetileg nem volt célja, hogy egy új beszélni való nyelvet találjon föl, ámbár végre oda jutott, — hanem olyan rendszert akart kigondolni, melyel úgy lehetne írni vagy egyáltalában gondolatainkat kifejezni, hogy minden nemzet megértene. Így vannak például számjegyeink, melyeket különböző nyelvű népek megértenek, s melyek mindenütt ugyanazon fogalmat jelölnek, habár a világnak különböző részein különbözőképp ejtik ki. Azon fölül vannak olyan jegyeink, minők + plus, — minus, $\times$ sokszorozva, : osztva, = egyenlő, < kisebb, > nagyobb, $\odot$ nap, $\circ$ hold, $\oplus$ föld, $\jmath$ Jupiter, $\hbar$ Saturnus, $\mars$ Mars, $\venus$ Venus, stb. Ezeket az egész világon mindenütt megértik a mennyiségtudósok és csillagvizsgálók.

„Ha már most minden tárgyra és fogalomra“ — azt mondja Wilkins (21. l.) — „más más jegy volna megállapítva, és gondoskodnánk valami módon arról is, hogy a szóképzők és ragok ki legyenek fejezve: akkor ez megfelelné a valódi karakterek egyik nagy céljának, hogy t. i. képzeiteinket oly jegyekkel fejezzük ki, melyek magát a dolgot, nem a szót jelölik. És ép úgy, ha meghatározott külön szókat (hangokat) tulajdonítanánk ezen dolgoknak, és megmáshíthatatlan szabályokkal megállapítanók mind azon, de csak azon képzőket és ragokat, melyek természetesek és szükségesek, akkor sokkal könnyebb és alkalmasabb nyelvet nyernénk, mint a milyenek a mostaniak.“

Ezt a gondolatot, mely — mint látni fogjuk — különbözik a Wilkins által kidolgozottól, újabb időben tovább fűzte *Don Sinibaldo de Mas* „*Idéographie*“

czímű művében. ¹⁾ Ő 2600 jegyet sorol föl; valamennyi a hangjegyek mintájára van készítve és határozott jelentéssel van fölruházva. Egyazon jegy, a szerint, a mint feje különböző vonalközbe van helyezve, főnévnek, melléknévnek, igének vagy határozónak veendő; s így egy jegy annyit tehet, mint szeretet, szeret, szerető, szeretve, egyszerűen az által, hogy a jegynek fejét a vonalokon és közökön tovább mozdítjuk: f-től e-re, d-re, c-re. Az után ad még egy jegyrendszert a nem, szám, eset, személy, idő, mód s egyéb nyelvtani kategóriák kifejezésére; s így alakít a szerző egy hieroglif rendszert, melylyel sikerül neki leírni az Aeneisnek első 150 sorát.

Tökéletesen igaz, a mit a szerző megjegyez, hogy az ő 2000 jegyének megtanulása úgy szólván semmi nehézséggel sem jár, ha a különböző valódi nyelvek tanulásával hasonlítjuk össze; az is igaz, hogy nyelvtani jelölése módja páratlanul egyszerű és már természeténél fogva kizár mindent, a mi rendhagyó. Az egész nyelvtani szerkezet harminczkilencz jegyből áll, míg Don Sinibaldo megjegyzése szerint a francziának 310 különböző ragos alakja van a tiz rendes igeragozás egyszerű időalakjaiban, 1755 a harminczkilencz ugy nevezett rendhagyó ragozásban, és 200 a segéd igéknél, ugy, hogy összesen 2265 alakot kell könyv nélkül tudni (99. l.). Az is igaz, hogy kevés ember használ valaha többet 4000 szónál, s még ez a szám is tetemesen csökken az által, hogy

---

¹⁾ Idéographie. Mémoire sur la possibilité et la facilité de former une écriture générale au moyen de laquelle tous les peuple puissent s'entendre mutuellement sans que les uns connaissent la langue des autres; écrit par Don Sinibaldo de Mas, Envoyé extraordinaire et Ministre plénipotentiaire de S. M. C. en Chine. Paris, B. Duprat, 1863.

ugyanazon jegyek különböző helyzetükhöz képest főnevet, melléknevet, ígét és határozót is jelölhetnek. Megvan azonban az az alap nehézség, hogy bizonyos jegyek az illető fogalomra alkalmazása ezen rendszerben teljesen önkényes. Ezt a nehézséget, mint azonnal látni fogjuk, Wilkins nagyon szellemes és igazán bölcsészeti uton igyekezett elhárítani.

Ő így szól: „Ha ezen jegyeket úgy lehetne kigondolni, hogy egymástól függjenek s egymásra vonatkozzanak az általuk jelölt tárgyak és fogalmak természetének megfelelőleg; ha továbbá a dolgoknak nevét úgy lehetne berendezni, hogy betűikben és hangjaikban olynemű *rokonságot* vagy *ellentétet* mutassanak, mely némileg megfelelné az illető dolgok természetének: ez ismét olyan hasznos tulajdonság volna, mely a természetes módszer által nem csak az emlékezetnek volna legjobb segítője, hanem az értelmet is nagyon nevelné; és így, ha megtanulnók a dolgoknak jegyét és nevét, akkor egyszersmind természetükkel is megismerkednénk — hisz e kétőnek mindig együtt kellene járnia.“ (21. l.)

Erre a püspök sem többet, sem kevesebbet nem kísért meg, minthogy osztályozza mindazt, a mit ismerünk, vagy ismerhetünk, s a fogalmaknak ezen szótárára alapítja a megfelelő jegyek szótárát, írásban és hangoztatásban. Mindezt nagyon ügyesen hajtja végre, és ha tekintetbe vesszük, hogy ez a kísérlet két száz év előtt történt és hogy egy ember egyedül dolgozta ki, hajlandók leszünk szeliden itélni arról, a mit az emberi ismereteknek ezen *catalogue raisonné*-jában mi most elavultnak és tökéletlennek látunk. Ha gondosan megfigyeljük munkáját, csakhamar át fogjuk látni, hogy ez

a nyelv, melyet ő maradandónak, változhatatlannak s egyetemesnek tartott, mért volna, ellenkezőleg, már természeténél fogva folytonos változásnak kitéve. A mint tudásunk előre halad, fogalmainknak osztályozása folyton ujja alakul, sőt bizonyos értelemben tudományunknak minden haladásáról azt mondhatnók, hogy fogalmaink osztályozásának javítása. Ha Linné vagy Wilkins rendszere szerint van osztályozva valamely növény, és megvan neki saját kiszabott helye az ő tudományos rendszerükben és saját határozott jegye az ő bölcészeti nyelvükben: akkor a növények osztályozásának minden változása szükségképen követelné ama bölcészeti műnyelv változtatását. A czethalat például Wilkins *hal* gyanánt osztályozza és az „*élőket szülők és hosszukásak*“ osztálya alá sorozza. A halak általában mint *lények, élők, érzők, vérrel ellátottak* vannak osztályozva, és a jegy, melyet Wilkins a czetnek ad, kifejezi mind ezen különbségeket, melyek kijelölik a czetnek helyét az ő tudományos rendszerében. Mihelyt tehát a czetet nem tekintjük halnak, hanem emlős állatnak, helye azonnal megváltozik, és ha jegyét s nevét akkor is meghagynók, ez ép oly tévedésre vinne bennünket, mint a „szivárvány, isten nyila, napkelet“ s egyéb olyan nevek, melyek most helytelennek tartott régi fölfogást fejeznek ki. Ez megtörténnék még szorosan tudományos tárgyaknál is.

A khemia elfogadta az *acidum* „savanyu“ (magyarul rosszul *sav*) szót műszóul a testeknek egyik osztályára, mert a melyeket ebből a tudomány először ismert, azoknak savanyu ízük volt. De a mint a khemia haladt, felfödözték, hogy vannak vegyületek, melyeknek jelleme lényegében teljesen megegyezik amazokéval, pedig ízük

nem savanyu, hogy tehát a savanyuság csak esetleges tulajdona némelyiknek ezen testek közül, nem szükséges és közös jellemzője valamennyinek. Későn gondoltak rá, hogy a nevet meg kellene változtatni s így minden európai nyelvben az *acidum* szóval vagy etimologikus megfelelőjével jelölik a hegyi kristályt, kvarczot, kovát.

Ép így, a *só* szónak hasonló helytelen alkalmazása folytán tudományos nyelvükben a khémikusok azon anyagot, melyből a sörös poharakat, francia tükröket, ablakokat és messzelátókat készítenek, a *sók* közé sorolják. Pedig az analitikusok kimondták, hogy az előtt hibásan fogták föl nem csak az úgy nevezett sóknak, hanem a közönséges konyhai sónak is, a sók sójának valódi jellemét; hogy *a só nem só*; s így magát ezt a sót kizárták azon testeknek osztályából, melyeknek, mint legigazibb képviselőjük, nevüket adta. ¹⁾

A püspök azzal kezdi, hogy mindent, a mi a nyelvnek tárgya lehet, hat osztályba vagy nembe ²⁾ oszt, s ezeken belül különböző tulajdonságaik szerint ismét alosztályokat képez. A hat osztály a következő:

- A. Transcendentalis fogalmak.
- B. Substantiák.
- C. Mennyiségek.
- D. Minőségek.

¹⁾ Liebig, Chemische briefe ' I. 96. * Wöhler, Grundriss der chemie I. 77. * Marsh, History of the English Language 211. l.

²⁾ * „Nemek“ és „különbségek“ alatt Wilkins kettőt ért az öt universale közül, mint az iskolában nevezik. Az általános fogalmaknak ezen öt fajáról l. a „Logique de Port-Royal“ VII. fejezetét, mely Porphyros munkájából (*εἰσαγωγή περὶ τῶν πέντε γενῶν*) van véve. (A franzia kiadásból.) *

E. Cselekvések.

F. Vonatkozások.

Az utolsó öt osztályban könnyen fölismerjük a logikának fő praedicamentumait, kategoriáit, azon fiókokat, melyekről a régi bölcészek azt hitték, hogy ezekben szépen elrakhatják mind azon ideákat, melyek valaha megszülemlettek az emberi észben. A. alatt számos elvontabb fogalmat találunk, minők *faj, ok, föltétel* stb.

Ezen osztályokat tovább részletezve végre negyven osztályhoz jut, és ezek szerinte magukban foglalnak mindent, a mit ismerni vagy képzelni lehet, tehát mindent, a mi valaha igényt tarthat nyelvbeli kifejezésre, akár természeti, akár mesterséges dolog. Hogy az elején kezdjük, azt találjuk, hogy transcendentalis fogalmai vagy dolgokra vagy szavakra vonatkoznak. Dolgokra vonatkozólag:

I. *Transcendentalis fogalmak általában*, ilyenek: *faj, ok, különbségek, cél, eszköz, mód*. Itt a *faj* alatt oly fogalmakat találunk, minők lény, dolog, fogalom, név, substantia, accidens stb. Az *ok* fogalmai közt találjuk a szerzőt, szerszámot, anyagot stb.

II. *Transcendentalis fogalmak különböző vonatkozással*; ilyenek az *általános mennyiség, folytonos mennyiség, szaggatott mennyiség, minőség, egész és rész*. Az *általános mennyiség* alá nagyság és kicsinység, bőség és hiány; a *folytonos mennyiség* alá *hosszuság, szélesség, mélység* stb. sorakozik.

III. *Transcendentalis vonatkozásai a cselekvéseknek*; ide tartozó fogalmak az *egyszerű cselekvés* (tenni, venni), *vonatkoztatott cselekvés* (kötni, ismételni stb.), *foglalkozás* (készíteni, tervezni, kezdeni), *kereskedés* (szál-

lítani, fizetni, számítani), *eredmény* (nyerni, megtartani, ujítani), *mozgás* (menni, vezetni, találkozni).

IV. *Transcendentalis fogalmai az itéletnek*: ezek magukban foglalnak mindent, a mit rendesen a grammatika és a logika tartalmaz, olyan fogalmakat, minők a névszó, ige, próza, vers, betű, következtetés, kérdés, állító, tagadó stb. stb.

Ezen általános fogalmak után, melyek az első négy osztályt képezik, Wilkins a transcendentalis fogalmaknak két független osztályát állítja föl, egyiket az *isten*, másikat a *világ* számára; ezeket szerinte nem lehet praedicamentumoknak venni, mert nem lehet őket fajokra fölosztani.

V. Az ötödik osztály tehát csak az isten ideáját foglalja magában.

VI. A hatodik osztály a világot vagy világegyetemet foglalja magában, fölosztva *szellemire* és *testire*; ide tartoznak olyan fogalmak, minők szellem, angyal, lélek, menny, csillag, föld stb.

Ez után következik az öt kategória harminczöt alárendelt nemmel; ezek teszik a transcendentalis fogalmak hat osztályával együtt az ő negyven nemét. A substantiával kezd, ennek első neméül az élettelen veszi s ezt elemnek nevezi.

VII. *Elem*, négyféle: *tűz, levegő, víz, föld*; mindenik ismét alfajokra oszlik.

Ez után az *élő substantia* következik, s ez feloszlik *tenyészőre* (vegetativ) és *érzőre* (sensitiv). A tenyészőket ismét fölosztja *tökéletlenekre*: *ásványok*, és *tökéletekre*: *növények*.

A tökéletleneknek két nemét különbözteti meg:

VIII. *Kő és*

IX. *Fém.*

A követ hat fajra osztja és azt mondja, hogy rendszeren ennyi fajt (difference) talál minden nem alatt; s az al fajok, melyeket ama fajok alatt elszámlál, ritkán tesznek kilencznél többet.

A tökéletlen tenyészők után a tökéletesek, azaz a *növények* következnek; azt mondja, hogy ezek rend kívül számosak és különbözők, s megvallja, hogy fölosztásuk és rendezésük nagy fáradsággal jár. Az ő osztályozása csakugyan nem tudományos, mint Linnée, hanem a külső alaknak jobban szembe tűnő különbségein alapszik. Érdekes, ha egyébert nem, ama gazdag népies névjegyzékért, melyet a mindenféle füvekre, cserjékre és fákra tartalmaz.

A füvet kicsiny és gyenge növénynek definiálja és három osztályba osztja:

X. *Leveles füvek.*

XI. *Virágos füvek.*

XII. *Vetemény füvek.*

Mindenik osztálynak fajait s mindenik fajnak számos al fajtát számlálja el és rendezi.

A többi növények mind fafélék, nagyobbak és erősebbek mint a füvek, és két osztályt képeznek:

XIII. *Cserjék.*

XIV. *Fák.*

Ez után áttér a püspök az élő substantiáknak második részére, az állatiakra vagy érzőkre (sensitive, mint ő nevezi); ezeket így osztja föl:

<i>Substantia :</i>	
{	{ <i>Élettelen:</i> Elemek VII.
	{ <i>Élő,</i> tekintve a különböző
	{ <i>Fajok szerint:</i>
	{ <i>Tenyészők,</i> még pedig
	{ <i>Tökéletlenek, ásványok</i> { Kövek VIII. Fémek IX.
{	{ <i>Tökéletesek, növények</i> { Fűvek { Levél szerint X. Virág szer. XI. Magtok szer. XII.
	{ Cserjék XIII.
	{ Fák XIV.
{	{ <i>Érzők</i> { Vérnélküliek XV.
	{ Vérrel : { Halak XVI.
	{ Madarak XVII.
{ Barmok XVIII.	
{	{ <i>Részek :</i> { Különöseik XIX.
	{ Általánosak XX.
<i>Accidens :</i>	

<i>Mennyiség :</i>	{ Nagyság XXI.
	{ Tér XXII.
	{ Mérték XXIII.
<i>Minőség :</i>	{ Természeti erő XXIV.
	{ Szokás XXV.
	{ Erkölcs XXVI.
	{ Érzéki (sensible) minőség XXVII.
	{ Betegség XXVIII.
<i>Cselekvés :</i>	{ Szellemi XXIX.
	{ Testi XXX.
	{ Mozgás XXXI.
	{ Hatás XXXII.

Vonatkozás:	{ <i>Magányos</i> :	{ Gazdaság XXXIII.
		{ Birtok XXXIV.
		{ Készlet XXXV.
	{ <i>Nyilvános</i> :	{ Polgári XXXVI.
		{ Törvényszéki XXXVII.
		{ Katonai XXXVIII.
		{ Hajózás XXXIX.
		{ Egyházi XL.

Wilkins koránt sem igényel valami nagy elismerést az emberi ismereteknek ezen áttekintéseért és készséggel elismeri, hogy sok tekintetben hiányos lehet. Egy ember maga nem meríthette ki e tárgyat, melylyel tudós társaságok vállvetve is alig bírnának megküzdeni. De munkája így is, a mint van, minden hiányával (s ezeket az is növelte, hogy kéziratának nagy részét megsemmisítette az 1666-diki londoni tűzvész) fogalmat adhat arról, mit tett volna helyébe Leibniz láng esze, ha megérlelte volna az ideát, mely már ifju kora óta foglalkoztatta.

Miután Wilkins negyven fejezetben az ismeretek bölcsészeti szótárát befejezte, hozzá fog egy bölcsészeti nyelvtan kidolgozásához, mely szerint ama fogalmak összefüggő mondatokká alakítandók. Az után művének negyedik részében azon nyelv alakítását kezdi meg, melynek föladata minden lehető fogalmat kifejezni, a mint ezeket előbb rendezte. Az írott nyelvvel kezdi vagy is a valódi jegyekkel (real character): így nevezi őket, mert magát a tárgyat fejezik ki, nem pedig hangokat, mint a közönséges írásjegyek. Érthetőnek kell lenni ezen írásnak a különböző nyelveken beszélők előtt, és olvashatónak, a nélkül, hogy az ember kiejtené. Kíváncsatos volna — azt mondja — oly jegyeket föltalálni, melyek némileg hasonlítanának a kifejezett tárgyakhoz;

továbbá, hogy maguk a nyelvnek hangjai is hasonlítanak a tárgyakhoz. Mivel azonban ez lehetetlen, önkényes jegyeket képez az ő negyven osztálya számára. Legközelebbi teendője mindenik osztályban a fajok különbségét megjelölni. Ez úgy történik, hogy kis huzásokat esztol a jegynek bal végéhez; azok e jeggyel különböző, derék, tompa, hegyes szögeket képeznek fölül vagy alul; minden ilyen függelék helyzete szerint az illető nemnek első, második, harmadik stb. különbségét jelöli, ezen különbségeket pedig, mint láttuk, rendben felsorolja bölcsészeti szótárában.

A harmadik és utolsó föladat az egyes al fajokat is megjelölni. E végett ugyanolyan huzásokat függeszt a jegynek másik végéhez, s ez által kifejezi a szótárban felsorolt al fajokat is.

Ily módon meg lehet jelölni „valódi jegyekkel“ minden fogalmat, melyet a nyelvnek ki kell fejeznie. De a teljes szótár mellett szükséges egy nyelvtani szerkezet is, hogy a mesterséges nyelv problémája meg legyen oldva. Természetes nyelvekben a nyelvtani szerkezet vagy külön szócskákból (*praepositio*, névutó) áll, vagy pedig magán a szótón történnek némi módosulások, bár milyen eredetük is legyen ezeknek. Ama szócskákat (névutókat) Wilkins meghatározott módon elhelyezett karikákkal, pontokkal s görbe vonalakkal helyettesíti. A nyelvtani alakokat pedig (tehát a ragozást) horgokkal vagy fodrocskákkal fejezi ki; s ezek a szerint, a mint jobbra vagy balra, fölül vagy alul vannak a jegyhez illesztve, megjelölik, vajjon az illető fogalmat főnévnek vagy melléknévnek vagy határozónak kell-e tekinteni, cselekvő vagy szenvedő jelentéssel, többes vagy egyes számban.

Ily módon minden, a mi csak a közönséges nyelvtanok szerint kifejezhető, a névszóknak száma, esete és neme, az igéknek ideje, módja, névmások, névelők, névutók, kötő szók és indulatszók, mind ez olyan szabatossággal van itt kifejezve, melyet egy élő nyelv sem mul fölül, sőt el sem ér.

Igy megalkotta Wilkins az egész anyagot, s most közli a miatyánkot és hiszekegyet az ő „valódi jegyeivel“ írva; és meg kell vallani minden elfogulatlan embernek, hogy ezen mutatványok némi figyelem és gyakorlat mellett tökéletesen érthetők.

Eddig azonban csak írott nyelvre tettünk szert. Hogy ezen írott nyelvet beszélhető nyelvre fordítsa, Wilkins az ő negyven osztályát *ba, be, bi, da, de, di, ga, ge, gi* és hasonló szótagokkal fejezi ki; mindenikben egy magánhangzó van s egyike vagy másika a leghangzatosabb mássalhangzóknak. Hogy az osztályokon belül a különbségeket is megjelölje, ama szótagokhoz mindig a következő mássalhangzók valamelyikét függeszti: *b, d, g, p, t, k, z, s, n*, azon rendben, melyben a táblázatokon mindenik nemnek fajai sorakoznak, úgy, hogy *b* az elsőt jelöli, *d* a másodikat s így tovább.

Az al fajok ismét úgy vannak kifejezve, hogy a fajt jelölő mássalhangzó után ismét valamelyik magánhangzó következik.

Ez által a következő gyökereket nyerjük, melyek megfelelnek a fogalmak (fent közölt) általános táblájának :

I.	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle; font-size: 3em; line-height: 1;"> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;">{</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">Transcendentalis</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">fogalmak</div> </div>	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle; font-size: 3em; line-height: 1;"> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;">{</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">általában . . . . .</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">különböző vonatkozással</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">Cselekvés vonatkozásai .</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; padding-left: 0.5em;">Ítélet . . . . .</div> </div>	Ba
II.			Bä
III.			Be
IV.			Bi

V.		Isten	Da
VI.		Világ	Dä
VII.		Elem	De
VIII.		Kő	Di
IX.		Fém	Do
X.		Leveles	füvek . . { Ga
XI.		Virágos	
XII.		Vetemény	
XIII.		Cserje	Gi
XIV.		Fa	Go
XV.	} Állatok	Vér-nélküli	Za
XVI.		Hal	Zä
XVII.		Madár	Ze
XVIII.		Barom	Zi
XIX.	} Részek	Különös	Pa
XX.		Általános	Pä
XXI.	} Mennyiség	Nagyság	Pe
XXII.		Tér	Pi
XXIII.		Mérték	Po
XXIV.	} Minőség	Természeti erő	Ta
XXV.		Szokás	Tä
XXVI.		Erköles	Te
XXVII.		Érzéki minőség	Ti
XXVIII.		Betegség	To
XXIX.	} Cselekvés	Szellemi	Ka
XXX.		Testi	Kä
XXXI.		Mozgás	Ke
XXXII.		Hatás	Ki

XXXIII.	} Vonatkozás	{ Gazdaság	Ko
XXXIV.		{ Birtok	Ku
XXXV.		{ Készlet	Sa
XXXVI.		{ Polgári	Sä
XXXVII.		{ Törvényszéki	Se
XXXVIII.		{ Katonai	Si
XXXIX.		{ Hajózás	So
XL.		{ Egyház	Su

Az első nemnek fajai így volnának jelölve:

bab, bad, bag, bap, bat, bak, baz, bas, ban.

Az első nem első fajának al fajaira a következő kifejezések szolgálnának:

baba, babä, babe, babi, babo, babu, babü, babö.

Itt *baba* annyit tenne, mint lény, *babä* dolog, *babe* fogalom, *babi* név, *babo* substantia, *babu* mennyiség, *babü* cselekvés, *babö* viszony.

Ha például *de* elemet jelent, akkor *deb* szerinte az első fajt jelenti, ez pedig a táblázat szerint a tűz; és *deba* jelöli az első al fajt, a lángot. *Det* ezen nemnek ötödik faját jelöli, t. i. az égi tűneményt; *deta* ennek első al faját, t. i. a szivárványt; *detä* a másodikat, t. i. udvart (valamely égi test körül).

Igy ha *ti* az érzéki minőséget jelenti, akkor *tid* jelenti ennek második faját, t. i. a szint általában, *tidä* pedig a színnek második (al) faját, t. i. a vöröset, s így tovább.

A fontosabb nyelvtani változásokat, melyek a bölcsészeti nyelvtanban vannak tárgyalva, szintén kifejezi hangokban. A melléknév az ő módszere szerint mindig főnévből származik, még pedig úgy, hogy a gyökér más-salhangzója megváltozik, vagy pedig hozzá járul egy

magánhangzó. Ha például *da* annyi mint isten, akkor *dua* isteni; ha *de* elem, akkor *due* elemi; ha *do* kő, akkor *duo* köves. Hasonló módon vannak kifejezve az ige-nevek, a számok s a szavaknak egyéb vonatkozásai, a névutófélek külön szócskákkal vannak megjelölve; s miután így Wilkins az egész anyagot megalkotta, végre a miatyánknak teljes nyelvtani fordítását adja az általa föltalált nyelven.

Nem tudom, érthető-e eléggé ez a leírás, melyet itt a Wilkins püspök által föltalált mesterséges nyelvről adtam, mert ámbár ilyen hosszúra nyult, mégis sok olyan pontot kellett említetlen hagynom, mely sokkal fényesebb világításba helyezte volna a szerzőnek szellemes ideáit. Különösen azt akartam megmutatni, hogy olyan embernek, a kinek már van valóságos nyelve, épen nem lehetetlenség egy mesterséges nyelvet föltalálni, sőt hogy ez a mesterséges nyelv sokkal tökéletesebb, sokkal szabályosabb volna és sokkal könnyebben meg lehetne tanulni, mint akármelyik valóságos nyelvet. Wilkins nyelvében a gyökök száma nem egészen 3000 s ezekkel az ő éles-eszü terve szerint minden lehető gondolatot ki lehet fejezni. Minden szó, mint láttuk, csekély módosítással főnevet, melléknevet és igét fejez ki. Továbbá, ha tudjuk, hogy *da* istent jelent, akkor *oda*-nak az istennek ellentétét kell jelentenie, t. i. ál istent, bálványt. Ha *dab* szellem, akkor *odab* test, s ha *dad* a menny, akkor *odad* a pokol. Ha *saba* király, akkor *sava* királyi, *salba* királykodni, uralkodni, szenvedő értelemben *samba* uralni (regnari) stb.

Vegyük föl most ismét fejtegetéseink fonalát. Látuk, hogy mesterséges nyelvben fogalmainknak egész

rendszerét rá ruházhatjuk hangbeli kitevők megfelelő rendszerére; de mégis azt állítom, a míg meg nem győznek az ellenkezőről, hogy valóságos nyelv soha sem készült ily módon.¹⁾

Soha sem várt egy határozott fogalmakból álló független sor arra, hogy egyesítsék izült hangoknak valamely független sorával. A valóságban soha sem találunk izült hangokat máskép, mint határozott gondolatok kifejezőit; és úgy hiszem, határozott gondolatokat sem találunk soha máskép, mint izült hangokban megtestesülve. Ez némileg fontos pont, melynek kétségtelenül és világosan kell előttünk állania, s azért kifejezem lehetőleg

---

¹⁾ L. Descartes érdekes levelét e tárgyról: *Oeuvres complètes*, ed. Cousin V. 61. * A levél 1629. nov. 20. kelt és Mersennehez van intézve. Descartes kifejti ellenvetéseit az általános nyelvnek azon terve ellen, melyet M. közölt vele, az után röviden előadja a maga gondolatait egy bölesészeti nyelvről. „Au reste je trouve qu'on pourrait ajouter à ceci une invention, tant pour composer les mots primitifs de cette langue, que pour leurs caractères; en sorte qu'elle pourrait être enseignée en fort peu de temps, et ce par le moyen de l'ordre: c'est-à-dire établissant un ordre entre toutes les pensées qui peuvent entrer en esprit humain, de même, qu'il y en a un naturellement établi entre les nombres; et (comme on peut apprendre en un jour à nommer tous les nombres jusqu' à l'infini, et à les écrire en une langue inconnue, qui sont toutefois une infinité de mots différents) qu'on pût faire le même de tous les autres mots nécessaires pour exprimer toutes les autres choses qui tombent en l'esprit des hommes. Si cela était trouvé, je ne doute point que cette langue n'eût bientôt cours parmi le monde; car il y a force gens qui emploieraient volontiers cinq ou six jours de temps pour se pouvoir faire entendre par tous les hommes. Mais je ne crois pas que votre auteur ait pensé à cela, tant pour ce qu'il n'y a rien en toutes ses propositions qui le témoigne, que pour ce que l'invention de cette langue dépend de la vraie philosophie:

határozottan meggyőződésemet — akár helyes, akár nem — : hogy gondolat, értve alatta a gondolkodást, nyelv nélkül lehetetlen. Az után, a mit előbbi fölolvásásaimban mondtam, senki sem fog itt félre érteni, mint ha tagadnám a gondolatnak vagy egyáltalában a szellemi működésnek megvoltát az állatokban. Az állatoknak és gyermekeknek nincs eszük, mert nincs nyelvük, beszédük; de az állat és a gyermek közt nagy különbséget tesz az, hogy a gyermekben megvannak a nyelvnek és észnek egészséges csirái, csak hogy még nincsenek valóságos nyelvvé és valóságos észszé kifejlődve; ellenben az állatnak nincsenek mostani állapotában ilyen csirái

---

car il est impossible autrement de dénombrer toutes les pensées des hommes, et de les mettre par ordre, ni seulement de les distinguer en sorte qu'elle soient claires et simples, qui est à mon avis le plus grand secret qu'on puisse avoir pour acquérir la bonne science; et si quelqu'un avait bien expliqué les idées simples qui sont en l'imagination des hommes, desquelles se compose tout ce qu'ils pensent, et que cela fût reçu par tout le monde, j'oserais espérer ensuite une langue universelle fort aisée à apprendre, à prononcer et à écrire, et ce qui est le principal, qui aiderait au jugement, lui représentant si distinctement toutes choses qu'il lui serait presque impossible de se tromper, au lieu que, tout au rebours, les mots que nous avons n'ont quasi que des significations confuses, auxquelles l'esprit des hommes s'étant accoutumé de longue main, cela est cause, qu'il n'entend presque rien parfaitement. Or je tiens que cette langue est possible, et qu'on peut trouver la science de qui elle dépend, par le moyen de laquelle les paysans pourraient mieux juger de la vérité des choses que ne font maintenant les philosophes. Mais n'espérez pas de la voir jamais en usage, cela pré-suppose de grands changements dans l'ordre des choses; et il faudrait que tout le monde ne fût qu'un paradis terrestre, ce qui n'est bon à proposer que dans le pays des romans.“*

vagy képességei, melyek tovább fejlődhetnének. El kell ismernünk, hogy van az állatokban „érzés, fölfogás, emlékezet, akarat és ítélet“, de nem tulajdoníthatjuk nekik nyomát sem annak, a mit a görögök *logos*-nak neveztek, t. i. ész, vagy szó szerint: gyűjtést, összefoglalást. A görög *logos* szó nagyon helyesen és természetesen mind a nyelvet, mind az ész, jelenti.¹⁾ Az állatoknak a görögöknél *aloga* volt a nevük; ez úgy is érthető, hogy esztelenek, úgy is, hogy szótalanok, nem tudnak beszélni. *Logos* a *legein* igéből származik; ez — mint a latin *legere* — tulajdonkép annyi mint gyűjteni, szedni. Innen van *katálogos* katalogus, gyűjtemény, lajstrom; a latinban *collectio* gyűjtemény. Homerosnál²⁾ *legein* alig van valahol olyan értelemmel használva, mint mondani, beszélni, vélni, hanem mindig „szedni, gyűjteni“ vagy — még találóbban — „számolni, elszámolni“ jelentéssel. * Hisz maga a magyar *számolni* szó is jelent némely vidéken annyit, mint „elmondani, mondogatni“³⁾; az észben *luge*- annyi mint „számlálni, olvasni (írást), és elmondani“, *lugu* annyi mint „szám“ és „történet“; a vogul *lau*- „szólni“ ugyanaz a szó, a mi a mordvin (erza) *lovo*- „olvasni, számlálni“. Ép így az olaszban és francziában *contare* (innen *conto*) és *conter* számlálni, szá-

¹⁾ V. ö. Farrar 125. l. Heyse 41. l.

²⁾ Od. XIV. 197. οὗ τ'ε διαπρήξαμι λέγων ἐμὰ κήδεα θυμῷ. Odysseus azt mondja, hogy soha sem végezhetné el, ha el akarná mondani szíve bajait, azaz ha elszámolná sorra és valamennyit említene, nem pedig egyszerűen, hogy „ha beszélne róluk“.

³⁾ * „És ott is szintig úgy ekeszte *számunya*, hogy ü ek királ kisasszon; hanem e vuot átkozva“ stb. L. Magyar Nyelvőr I. 375. v. ö. még u. o. 417. és II. 111. l. *

molni, *racountare* és *raconter* elbeszélni; szint úgy a németben *zählen* és *erzählen*, * és az angol *tell* is, mely egy-eredetű a német *zählen* szóval, tulajdonkép „számolni“, de annyit is tesz, mint „elbeszélni“¹⁾. *Logos* „ész“ eredetileg ép úgy, mint az angol *tale* és a német *zahl*, gyűjtést, összeszedést jelentett; mert ámbár az ész „bele hatol a tenger és a föld mélységeibe, fölviszi gondolatainkat a csillagokig és elvezet bennünket a hatalmas világépület mérhetetlen messzeségein és rengeteg térein át“,²⁾ sem nem több, sem nem kevesebb, mint az egyesnek összefoglalása az általános által³⁾. Az érzékek dolga — azt mondja Kant — a fölfogás, az értelem dolga a gondolás; gondolni pedig nem egyéb, mint több fogalmat a tudatosságnak egy aktusába egyesíteni⁴⁾. A latin *intelligo*, azaz *inter-ligo*, *inter-lego* leghatározottab-

¹⁾ * Hasonló jelentésváltozásra még bizonyára sok példát lehetne találni. Azon két jelentést, melyet a latin *legere* „szedni“ és „olvasni“ mutat, találjuk a német *lesen* szónál is. Hasonlókép a magyar *olvasni* annyi is mint „számlálni (megolvasni)“, annyi is mint „írást olvasni (elolvasni)“; ép így az *olvas* szóval egy-eredetű finn *luke-* (innen *luettelo* a m. *katalogos*), észt *luge-*, lapp *lokke-*, mordvin (erza) *lovo-*, cseremisz (hegyi) *lud-*, zürjén *l'd'*. L. Budenz, Szóegyezések 770. szám. *

²⁾ Locke, On the Understanding IV. 17. 9.

³⁾ Ezt is jól kifejezi Locke (III. 3. 20) az ő egyszerű, kedves nyelvén: „Azt mondanám, hogy a nemek és fajok egész föladata s egész valója arra megy ki, hogy az emberek elvont fogalmakat képeznek, ezeket lelkükben megállapítják, neveket fűznek hozzájuk, s ez által képesítik magukat mintegy *csomónként* tekinteni és megbeszélni a dolgokat, hogy könnyebben és gyorsabban fejleszszék és közöljék ismereteiket, mert ezek csak lassan gyarapodhatnak, ha szavaik és gondolataik csak a különösre, a részletekre szorítkoznának.“

⁴⁾ Prolegomena 60. l.

ban kifejezi az általánosnak és különösnek egymásba szövését, mely az értelemnek legsajátosabb működése. A latin *cogitare*, azaz *co-agitare*, *comprehendere*, * a görög *καταλαμβάνω*, a német *auffassen*, a magyar *fölfogás* * hasonló képletes kifejezések. De *logos* „a szó“ hasonlókép összefoglalást jelent, mert hisz minden szó, vagy legalább minden név ezen a tevékenységen alapul; minden név az egyes benyomásokat egy általános fogalomba foglalja össze. Valamint a mennyiséget számlálni, kifejezni számok nélkül, ép úgy nem tudjuk elmondani, kifejezni a dolgokat szavak nélkül. Vannak népek, melyeknek nincsenek számaik négyen fölül. Mondhatjuk-e azért, hogy ott nem tudják az emberek, ha öt gyermekük van és nem négy? Bizonyára tudják, ép úgy, mint a macska tudja, hogy öt kölyke van, és keresi az ötödiket, ha elvették tőle. De ha nincsen számnevük négyen túl, akkor nem is gondolkodhatnak négyen túl. Nem tudják, — ép oly kevéssé, mint a kis gyermekek, — hogy kettő meg három az öt, hanem csak annyit tudnak, hogy kettő meg három az sok. Ámbár az előbbi folyamnak utolsó fölolvásásaiban már fejtegettem e tárgyat, czélszerű lesz itt is néhány fölvilágosító példát adni, hogy nézetemet egészen érthetővé és világossá tegyem.

Az ember nem nevezhette el a fát vagy állatot vagy folyót vagy akár micsoda tárgyat, mely érdekelte, a míg föl nem fődözött valami általános minőséget, mely akkor egyszersmind legjellemzőbbnek tűnt föl neki az elnevezendő tárgyon ¹⁾: vagy, hogy aquinoi Tamástól idéz-

¹⁾ Ezt helyesen fejtegette Dr. Caspari: *Die sprache als psychischer entwicklungsgrund*, Berlin 1864.

zek egy kifejezést (I. rész, 9. 13. 9. cikk, 2. kiad.): *Nomina non sequuntur modum essendi, qui est in rebus, sed modum essendi, secundum quod in cognitione nostra est.*¹⁾ A nyelvnek legalacsonyabb fokán már a nyerítés utánzása elég lett volna a ló megnevezésére. A vad népek nagy mesterek az utánzásban és csodálatos ügyességgel utánozzák az állati hangokat. De ez még nem nyelv. Vannak kakaduk, melyek kodácsolni kezdenek, mielőtt egy tyukot vagy kakast megpillantanak, mint ha tudtunkra akarnák adni, hogy mit látnak. A nyelv szavai nem ily módon keletkeztek. A nyerítésnek például nyoma sincs a lónak árja nevében. Mikor az árja ember elnevezte a lovat, azon minőség, mely leginkább föltűnt neki, a lónak gyorsasága volt. S így az *ak*²⁾ „élesnek, gyorsnak lenni“ gyökérből (ebből származik a latin *acus*, tű, s a francia kicsinyítő *aiguille*, továbbá *acuo* „élesíték“, *acer* „élénk, éles, heves“, * *acerbus* „csipős, fanyar“, * *acrimonia*, sőt az amerikai angol *'cute*) képezték az *akva* szót: „száguldó, szilaj³⁾, ló.“ Ez az * *akva* a szanszkritban ilyen alakban jelenik meg: * *açva*, a litvánban *aszva* „kancza“, a latinban *equus*, azaz *ekvus*,

¹⁾ La Science de Langage, par Alfred Gilly. Paris 1868.

²⁾ V. ö. szkr. *āçu* „gyors“, *āzú*, *āzozú* „esücs, hegy“ és egyéb származékokat Curtius, Grundz. der gr. Etym. 2. szám a. A latin *catus* „éles, éles-eszü“ szót a szkr. *çō* (çjati) „fenni“ szóból származtatják; * *çāna* „fenkő“, latinul *cot* (nom. *cos*); l. Bopp, Glossarium comparativum; Curtius, Grundz. 84 b). *

³⁾ * *Szilaj* egy-eredetű a *szalad* és *száll* igékkel, és szó szerint a. m. szaladó, gyors. L. Budenz, Magyar-ugor összehasonlító szótár 297. l. *

a görögben ἵκκος¹⁾ és ἵππος, az ó szanszban *ehu*.²⁾ Lehet, hogy még sok más nevet is adtak a lónak, de akár milyen nevet adtak neki, azt csak úgy képezhették, hogy megragadtak a lóban valami általános minőséget, s így a lovat egyéb tárgyakkal együtt valami általános kategóriába sorolták.

Sokféle nevet adhattak volna az árják a buzának is. Nevezhették volna kalászosnak, táplálónak, kedvesnek, hullámnak, aranyosnak, a föld szülöttének stb. De ők egyszerűen fehérnek nevezték el, mert azt találták, hogy magjának fehérsége legjobban megkülönbözteti azon növényektől, melyekhez különben nagyon hasonlít. Mert az egyike az *onomatopoesis* azaz név-költés titkainak, hogy a nevek nem a legfontosabb vagy legsajátosabb minőséget fejezik ki, hanem azt, mely leginkább hat képzelőnkre³⁾ és legjobban megfelel azon czélnek, hogy másokkal megértessük, a mit gondolunk. Ha Locke nyelvén beszelnénk, azt mondanók, hogy a nevek alkotásában inkább az *élcz*, mint az ítélet vezette az embereket. Az *élcz* — mint ő mondja — leginkább a gondolatoknak összekapcsolásában áll s azoknak gyors és változatos egyesítésében, melyekben valami hasonlóság vagy megegyezés van, hogy így a képzeletben szép és tetsző képek keletkezzenek: az *ítéletnek* ellenben az a fő tulajdonsága, hogy pontosan megkülönböztet egy-

1) Etym. Magn. 474. l. 12. ἵκκος σημαίνει τὸν ἵππον. A két alaknak viszonyáról l. Curtius, Grundzüge 3. kiad. 416. l.

2) * Az *ak* gyökér származékairól l. J. Schmidt, Die wurzel *ak* im indogermanischen. Weimar 1865. *

3) Pott, Etym. Forsch. II. 139.

mástól oly fogalmakat, melyekben bár a legcsekélyebb különbség található, hogy így a hasonlóság és rokonság félre ne vezessen bennünket egyik dolognak a másikkal való fölcserélésére“ ¹⁾. Azok a nevek, melyeket Wilkins püspök bölcsészeti módszere szerint kapnak a dolgok, mind az ítéleten alapulnak; ellenben ama régi nyelvalkotók által teremtett nevek leginkább az élcznek vagy képzeletnek köszönik létüket. A buzát például „fehér“ növénynek nevezték: gótul *hwaiteis*, angolzászul *hvaete*, litvánul *kvetys*, angolul *wheat*, * németül *weizen*; * és mind ezek a szanszkrit *çvêta*, azaz „fehér“, gót *hveits*, angolzász *hvit* * (angol *white*, német *weis*) * szavakra mutatnak. A szanszkrit nyelv a *çveta* „fehér“ szót nem alkalmazta a buza elnevezésére (ennek ott *godhūma* a neve, azaz föld füstje vagy tömjénje), hanem alkalmazta sok más növényre és összetételben (*çvêtaçunga* fehér-szálkás vagy fehér-polyvás) az árpára is. Az ezüst a szanszkritban fehérnek van nevezve: *çvêta*, ²⁾ s a nőnemű *cvêtī* egykor a hajnalnak volt a neve, ép úgy mint a franczia *aube* „hajnal“, mely nem egyéb, mint a latin *alba*.

Ilyen eredményhez jutunk, akár minő szót vizsgálunk; a név mindig valami általános minőséget fejez ki, melyről azt hitték, hogy az illető tárgynak jellemző sajátága. Néha ez egészen világos, más esetekben fáradságos elemzés és nyomozásnak kell kideríteni. A ki

¹⁾ Locke, On the Human Understanding II. 11. 2.

²⁾ * Egy másik neve az ezüstnek a szanszkritban *rág'atam*, latinul *argentum*, görögül ἄργυρος; ezek egy gyökből származnak, mely szintén fehéret jelent. I. Curtius, Grundzüge 121. sz. *

előítélettel fog hozzá az ilyen szófejtéshez, sokszor nagyon csalatkozik: hogy ha egy szót fejlődésének különböző fokain át visszavezet eredetéig, végül vagy inkább kezdetül nem talál mást, mint a legáltalánosabb-jelentésű gyökereket, a minők menni, mozogni, futni, tenni. De ha közelebből tekintjük, ennek nem a csalatkozás érzetét kellene bennünk fölkelteni, hanem bámulatunkat kell növelnie a nyelvnek csodálatos hatalma iránt; mert azt látjuk, hogy az ember képes ezen határozatlan és halovány fogalmakból olyan szavakat teremteni, melyek gondolatainknak s érzelmeinknek legfinomabb árnyéklatait is kifejezik. Egy teremő „legyen“ tette azt, hogy a görög *probata* szó, mely eredetileg nem jelentett többet, mint előre menő, haladó valamiket, idővel a lábas jószágoknak ¹⁾, különösen a juhoknak lett a neve. A szanszkritban *sarit* „menő“ (*sar* „menni“) a folyó neve lett ²⁾; a *sara* szót, mely tulajdonkép ugyanazt jelenti, a mi fut, megy, nem folyóra, hanem a nedv kifejezésére használták. Így *dru* a szanszkritban annyi mint futni, *dravat* gyors, de *drapsa* csak a csöpp jelentésére szorítkozik. A latin *aevum* eredetileg menő, haladó, az *i* „menni“ gyökérből, de később időt, kort jelentett, és származéka *aeviternus* vagyis *aeternus* örökké-valóságot. Így a francia *meubles* tulajdonkép valami ingót, mozgót jelentett, s most így nevezik a székeket, asztalokat, ruhatartókat.

¹⁾ * Hisz ez a magyar kifejezés is némileg hasonló fölfogást mutat. *

²⁾ * V. ö. I. k. 374. l. s a két jegyzetet hozzá. A *séd* v. *sét* szóra nézve most l. Budenz, Magyar-ugor összehas. szótár 342. l. Az ottani fejtegetés szerint *séd* annyi mint „folyó, futó“ és a *siet* igével egy töből való. *

A régi görög nyelv az *alogon* „esztelen“ szót általában a barmok megnevezésére fordította; a mostani görögben épen csak a lovat jelenti.¹⁾ *Viande* „hus“ eredetileg *vivenda* azaz élelem, a mivel az ember él; az angolban *viands* * a többes számban szintén hus ételeket jelent, de *viand* még általában étel. Így a legtöbb magyar vidéken épen a gabonát nevezik *életnek*; szint úgy van a finn *elo* szónak két jelentése: *élet* általában, és *gabona*. A német *getreide* „gabona“ a *tragen* igéből származik s azt jelenti, a mit a föld hoz vagy visel, tehát a földnek hozománya, jövedelme vagy pedig viselete, öltözete²⁾; s most némely déli nyelvjárásban ugyanaz a szó *trād* vagy *troad* alakban csak a rozsot jelenti. * A gabonának latin neve *frumentum* ismét enni-valót jelent, és a francziában *froment* már annyi mint buza. A latinban *jumentum* általában teherhordó állatot, a francziában *jument* kanczát jelent. *Tábla*, a latin *tabula*, eredetileg olyasmit jelentett, a mi áll vagy a mire valamit rá szokás állítani; most például az angol szótárak szerint *table* „a föld vagy padló fölé emelt vízszintes test, mely étkezésre s egyéb czélokra szolgál“. A francia *tableau* „festmény“ szintén *tabula*-ból származik és fölállított, szemléletre kiállított tárgyat jelent, végtére pedig a *stā* gyökérré, a latin *stāre* „állani“ igére megy vissza. Az angol *stable*, azaz a latin *stabulum* szintén abból a gyö-

¹⁾ ἄλογον „ló“ már 1198-ban előfordul; Syllabus Graec. Membr. et Trinchera, 334. l. καὶ τὸ ἄλογόν μου τὸ μαύριον τὸ δὲ ἄλογόν μου τὸ ράδιον, et equum meum nigrum, badium vero.

²⁾ * *Getreide* aus *getregede*: was getragen wird, als kleidung, ertragnis des bodens. Schleicher, Die Deutsche Sprache 161. l. *

kérből származik, de ezt már az állatok álló helyére, az istállóra alkalmazták, * mint a német *stall* szót, mely ugyanarra a gyökére vezethető vissza. * A min valami áll vagy alapszik, annak *basis* a neve s ez a görög szó eredetileg menést jelentett, s átvive az alapot, melyen biztosan lehet járni; * a görög *pedon* és *edaphos* s latin *solum* szavak, melyek mind talajt, padlót jelentenek, szintén lépést, járást jelentő gyökerekből erednek ¹⁾ * Mi lehet általánosabb, mint *facies*, mely tulajdonkép valaminek alkotása, termete, az után pedig arcz, angolul *face*? Mégis ugyanez a kifejezés ismétlődik az újabb nyelvekben is, mert az angol *feature* „arcz“ nyilván a *factura* szónak mása. Hasonlókép nevezték el a holdat világító-nak: *luna* azaz *lucna* vagy *lucina*; a villámot villanó-nak: *fulmen* a *fulgere* ige gyökeréből; a csillagokat fényszóróknak: *stellae* e. h. *sterulae*, a szanszkritban *staras* a str „szórni“ igéből. Mind ezek az etimológiák nem nagyon kielégítőknak, határozatlanoknak, érdekteleneknek látszanak talán, de ha csak egy perczig gondolkodunk, átlátjuk, hogy az embernek szelleme vagy összefoglaló gondolkodása a természetnek végtelen változatoságát ²⁾ nem foghatta volna föl máskép a kategoriáknak vagy neveknek korlátolt száma alá. A mit Bunsen az emberiség első költészetének nevezett, kétség kívül nagyon különbözik a későbbi időknek érzelempoétikájától,

¹⁾ * V. ö. Curtius, Grundz.³ 111. l. *

²⁾ V. ö. Çankara a Vedānta-Sūtráról 1, 3, 28 (Muir, Sanskrit Texts III. 67.): ākrthibīḥ ka ṣabdānām sambandhoma vjaktibhiḥ, vjaktiṇām ānantjāt sambandh-agrahanānupapattēh, azaz „a szavak vonatkozása a nemek által történik, nem az egyedek által; mert az egyedek számtalanok s így lehetetlen volna a vonatkozásokat megtörténi.“

de éppen szegénysége és egyszerűsége teszi becsesebbé a történettudós és bölcsész szemében. Mert ezen első egyszerű költészetre, ezen első gyermekes filozofiára csak az ember képes. Ő képes rá, mert össze tudja foglalni az egyest az általános alá; képes rá, mert van neki beszélő tehetsége; képes rá, — s itt nem kell a tautológiától félni — mert ember.

Nyelv nélkül nincs ész, ész nélkül nincs nyelv. Érdekes megfigyelni azt a huzódozást, melylyel ezt némely bölcsész megengedi, s a kísérleteket, melyeket tesznek, hogy ezt a következtetést valahogy elkerüljék. Mind ez szintén a nyelvnek köszönhető, minthogy a legtöbb újabb nyelv két szót teremtett, egyet a nyelvre s egy másikat az észre; s így a beszélőt azon feltevésre csábítja, hogy a kettő közt lényeges különbség van s nem csak alaki különbözés. ¹⁾ Brown például azt mondja: „Nyelv nélkül, beszéd és írás nélkül lenni *majdnem* annyi, mint gondolat nélkül lenni.“ ²⁾ De ezt a majdnemet így határozza meg: „Hogy az ember nyelv nélkül, tehát általános kifejezések nélkül is gondolkodhatik észszerűen, azt nézetem szerint nem igen lehet kétleni — ámbár az ellenkező véleményt sok kitünő bölcsész támogatta; vagy ha szükséges a bizonyítás, azt hiszem, eléggé bizonyítja maga a nyelv föltalálása, mely ezen általános fogalmakat föltételezi, és még kézzel foghatób-

---

¹⁾ A hollandi nyelvben nincs különbség *rede* „oratio“ és *rede* „ratio“ közt, ámbár Siegenbeek az ő nyelvtanában (1804.) különbséget akar tenni *rede* „beszéd“, és *reden* „ész“ között. *Redeloos* esztelen, *redelijck* eszes, észszerű, a német *redlich*; *redenaar* szónok, * a német *redner*. *

²⁾ Works I. 475. l.

ban a nem tanított süket-némák ¹⁾): azon fölül az analogiánál fogva nagyon találó bizonytságot szolgáltatnak a gondolkodásnak világos jelei egyéb állatokban — mert ezekben a gondolkodást ép oly kétségtelennek kell tartanom, mint az ösztönöket, melyek vegyülve vannak vele.“

A *nem* tanított süket-némák, úgy hiszem, soha sem adták legcsekélyebb jelét a valóságos észnek, ámbár a más emberek társaságában élő süket-némák némit elsajátítanak ember társaik észszerű magaviseletéből. ²⁾ Anynyi igaz, hogy ha a süket-némákat oktatják, akkor elsajátítanak általános fogalmakat, a nélkül, hogy mindig tisztán ki tudnák ejteni ezen fogalmaknak hangbeli kitévőit vagy megtestesüléseit, melyeket mi szavaknak nevezünk. Ez azonban nem ellenvetés a mi általános bizonyításunk ellen. A süket-némákat azok tanítják, a kik birtokában vannak mind az általános fogalmaknak, mind hangbeli megtestesülésüknek, melyet az eszes embereknek egymásra következő nemzedékei kifejlesztettek. Őket arra tanítják, hogy gondolják mások gondolatait, s ámbár nem tudják kiejteni ezeknek szavait, a gondolatokat megtartják más jelek segítségével, és különösen oly jelek

¹⁾ U. o. II. 446. l.

²⁾ „Un médecin célèbre de l'institution des sourd-muets, Itart, nous a dépeint l'état intellectuel et moral des hommes qu'un mutisme congénital laissait réduits à leur propre expérience. Non seulement ils subissent une véritable rétrogradation intellectuelle et morale qui les reporte en quelque sorte aux premiers temps des sociétés; mais leur esprit, formé en partie aux notions qui nous parviennent par les sens, ne saurait se développer“ Claude Bernard, „Exposé des Faits et du Principe de la Physiologie moderne“, Revue ethnographique 1869. 253. lap.

által, melyek az ő látó érzékükre ép úgy hatnak, mint a szavak a mi halló érzékünkre. Azonban ezek a jelek nem a dolgok és fogalmak jelei, mint a szavak: ezek jelek jelei, ép úgy, mint az írott nyelv nem gondolatainknak, hanem a gondolat hangbeli megtestesülésének képe. A betűírás a nyelvnek hangjai képe, a hieroglifírás a nyelv vagy gondolat képe.

Az a föltevés, hogy lehetséges gondolkodni jelek nélkül, hogy szellemünk alkothat fogalmakat, sőt ítéleteket szavak nélkül, ez a föltevés huzódik át Lockenak egész bölcsészetén.¹⁾ Ő ujra meg ujra azt állítja, hogy a szavak fogalmainkhoz önkényesen kapcsolt jelek. Ő képzel magának egy olyan állapotot, melyben

„Az ember már birtokában volt ugyan a legkülönbözőbb gondolatoknak, még pedig olyanoknak, melyekből másoknak is, neki is haszna és gyönyörűsége lehetett volna, de képtelen volt ezen gondolatokat nyilvánítani. Minthogy azonban a társas életnek kényelmét és hasznát nem lehet megszerezni a gondolatok közlése nélkül, azért szüksége volt az embernek arra, hogy valami külső érzéki jeleket találjon ki s hogy ezek által közölje másokkal a láthatatlan fogalmakat, melyekből gondolatai képződnek. E célra semmi sem volt olyan alkalmas, sem nagy szám, sem gyorsaság tekintetében, mint azok az izült hangok, melyeket ő maga oly nagy könnyűséggel és változatossággal tudott föl találni. Ily módon fölfoghatjuk, hogy mért használta föl az ember gondolatainak közlésére éppen a szavakat, melyek természetüknél fogva

---

¹⁾ Locke, On the Human Understanding III. 2. 1.

oly jól megfelelnek e czélnak; nem mint ha valami természetes összefüggés volna bizonyos ízült hangok és bizonyos fogalmak között, mert akkor az egész emberiségnek csak egy nyelve lehetne; hanem önkényes összeállítás folytán tette az ember ezt vagy azt a szót ennek vagy annak a fogalomnak jelévé.“

Annyit megenged Locke, hogy majdnem elkerülhetetlen a szavak használata, szellemi ítéletek alakításánál. „A legtöbb ember, talán valamennyi“ azt mondja (s vajjon kik azok, a kik itt kivételt képeznek?) „hogya magában gondolkodik és okoskodik, szavakat alkalmaz fogalmak helyett, legalább akkor, ha gondolkodásának tárgya összetett fogalmakat tartalmaz.“¹⁾ Ez azonban voltaképen egészen más kérdés, t. i. vajjon lehet-e szavakat használni gondolkodás nélkül, hogya már fogalmaink szavakban megvalósultak; nem pedig az, hogy lehet-e szavak nélkül gondolkodni. Ez kiviláglik a Lockenál idézett példákból. Azt mondja ugyanis:

„Némely zavaros és homályos fogalmak mintegy kiszolgáltak és lejártak magukat; és sokan, a kik nagyon sokat beszélnek a vallásról és lelkiismeretről, egyházról és hitről, hatalomról és jogról, testi szorulásról s nedvekről, bús-komolyságról és epéről: talán nagyon keveset találnának gondolataikból s elmélkedéseikből, ha az ember azt kívánná tőlük, hogy csak magukra a dolgokra gondoljanak és tegyék félre azokat a szavakat, melyekkel annyiszor megzavarnak másokat és sokszor megzavarják magukat is.“²⁾

¹⁾ Az id. helyen IV. 5. 4.

²⁾ U. o.

Mind ebben kétség kívül sok igazság van; de szorosán véve ép oly lehetetlen szavakat használni gondolat nélkül, mint gondolkodni szavak nélkül. Még azoknak is, a kik hű bele Balázs módjára fecsegnek vallásról, lelkiismeretről stb., legalább némi határozatlan fogalmuk van a használt szavaknak jelentéséről; s hogyha nem kötnének semmiféle — bármilyen tökéletlen és helytelen — fogalmakat a kiejtett szavakhoz, akkor nem lehetne többé azt mondani, hogy beszélnek, hanem csak hangokat hallatnak, zajt ütnek. Ugyanez áll, ha megfordítjuk tételünket. Lehetséges nyelv nélkül látni, észre venni, megbámulni a dolgokat, álmodni felőlük; de szavak nélkül egy perczre sem ölthetnének testet s valósulhatnának meg még oly egyszerű fogalmak is, minők fehér vagy fekete.

Szavaink használatában nem lehetünk eléggé gondosak. Ha az észszerű fogalmakban való gondolkodás alatt tudást és gondolást, azaz általában lelki működést értünk, akkor természetesen nem tagadhatjuk meg sem a tanulatlan süket-némától, sem a gyermektől, sőt az állattól sem. ¹⁾ Mielőtt a gyermek ki tudja mondani az édes és keserű közti különbséget, ép úgy *tudja* ezt a különbséget (hogy t. i. a mi keserű, az nem édes), mint később (mikor már tud beszélni) azt, hogy ürm és czukor borsó nem egy dolog. ²⁾ A gyermek érzi az édességet, örül neki, emlékszik rá, megkivánja újra; de nem tudja, hogy voltaképen mi az az „édes“; ő el van me-

---

¹⁾ Amusement philosophique sur le Langage des Bestes, par le Père Bougeant Paris 1739.

²⁾ Locke az id. h. I. 2. 15.

rülve érzéseibe, örömeibe, emlékeibe; nem nézhet le rájok fölülről, nem ítélhet, nem beszélhet felőlük.¹⁾ Ezt jól fejti ki Schelling:

„Nyelv nélkül nem képzelhető bölcsészeti, sőt egyáltalában emberi tudat, s azért lehetetlen, hogy a nyelvet tudatosan alkották. Mégis, mennél tovább behatolunk a nyelvbe, annál világosabban látjuk, hogy mélysége a legtudatosabb alkotását is messze túlhaladja. Úgy járunk a nyelvvel, mint az organikus lényekkel általában: azt hiszszük, vaktában szülemenek, s mégsem tagadhatjuk képződésükben a bölcs czélszerűséget.“²⁾

Hegel egyszerűbben és rövidebben azt mondja: „Nevékben gondolkodunk“.³⁾

Lehet azonban másféle, talán kevésbbé metafizikai, de jobban meggyőző bizonyítással világosan megmutatni, hogy az ész nyelv nélkül nem lehet valóvá, reálissá. Vegyünk valamely szót, például *experimentum*. Ez az *experior* szóból származik. *Perior* annyit tenne, mint átmenni, mint a görög *perân*⁴⁾. *Peritus* olyan ember, a ki sok dolgon, sok viszontagságon átment; *periculum* az, a min át kell menni, viszontagság, veszedelem. *Experior* annyi, mint átmenni és kijutni (a szanszkrit *vjutpad*); innen *experientia* és *experimentum*, tapasztalat, kísérlet.

¹⁾ „A gyermek jól tudja, hogy ez vagy az az idegen nem az ő anyja, hogy tejes üvegesége nem a vessző, sokkal előbb, mintsem tudná, hogy lehetetlen ugyanazon dolognak lenni is meg nem is.“ Locke az id. h. IV. 7. 9.

²⁾ Einleitung in die Philosophie der Mythologie. 52. l. Pott, Etymol. Forschungen II. 261.

³⁾ Carrière, Die Kunst im Zusammenhang der Culturentwicklung 11. l.

⁴⁾ Curtius, Gr. Etym. 356. szám.

A gót *faran*, * német *fahren*, * angol *to fare* a *perân* szóval egy tőről fakadtak; innen van a német *erfahrung* „tapasztalat“ és *gefahr* „periculum“, *wolfahrt*, az angol *welfare*, a görög *euporia*: mind a három annyi mint jólét. A míg az *experimentum* szó ezt a többé kevésbé általános ideát kifejezi, addig van reális léte. De vegyük magát a hangot és csak a hangsúlyt változtassuk, akkor lesz belőle *experimentum*, s ez semmi. Változtassunk meg csak egy magánhangzót vagy egy mássalhangzót, és mondjuk *exporimentum* vagy *esperimentum*: akkor jelentés nélküli hangot hallunk, a mit Herakleitos *psophos*-nak fogna nevezni, nem pedig szónak. Hogyha *cháracter*-ben az első szótagot hangsúlyozzuk, akkor van értelme az angolban * és a magyarban (*karakter*), * de nincs értelme sem a németben, sem a francziában; ha a második szótag van hangsúlyozva: *charákte*r, akkor van értelme a németben, de nincs a többi három nyelvben; ha pedig az utolsó szótagot hangsúlyozva azt mondjuk *charactère*, akkor a francziában van értelme, de az első három nyelvben nincs. Az mellékes dolog, vajjon a hang ízült, artikulált hang-e vagy nem; a jelentés nélküli artikulált hang még kevésbé reális, mint az ízületlen hang. Ha tehát ezek az ízült hangok, vagy akár hogyan nevezzük a nyelvnek testét, sehol sem léteznek, ha nincs önálló létük, mi következik ebből. Úgy hiszem, az következik, hogy a nyelvnek ezen úgy nevezett testét magát soha sehol sem lehetett fölkapni s kívülről rá ruházni fogalmainkra; ebből viszont az következne, hogy fogalmaink, melyek most mindig a nyelv ruhájába vannak öltözve, öltözetlenül, meztelen soha sem lehettek. Ez tökéletesen helyes következtetés volna, ha bár mi másra

alkalmaznók, és nem látom át, mi kifogást lehetne ellene tenni, ha a gondolkodásra és nyelvre alkalmazzuk. Ha sehol sem találunk bőrt, csak az állatok testén, akkor biztosan következtethetjük, hogy az állatok nem lehetnek meg bőr nélkül. Ha a szín magára nem létezhetik (*ἄπαν γὰρ χρώμα ἐν σώματι*), ebből az következik, hogy semmiféle színes dolog sem lehet meg szín nélkül. Festéket, azaz színes testet lehet a tárgyra alkalmazni vagy elvenni róla; de a szín test nélkül, *in rerum natura* ép oly lehetetlen, mint a test szín nélkül vagy a test alak és súly nélkül.

Ha azonban teljesen elismerjük a nyelvnek és gondolatnak egy és oszthatatlan jellemét, sőt egyet értünk a polinéziaiakkal, a kik „gondolni“ helyett azt mondják „a gyomorban beszélni“ ¹⁾, * vagy a bibliai héber nyelvvel, mely azt hogy „gondolta“ úgy fejezi ki, hogy „szólt szívében“: * azért, úgy hiszem, tudományos célra igénybe vehetjük ugyanazt a szabadságot, melyet sok tudomány igénybe vesz, hogy t. i. külön tárgyaljuk, a mit a dolgoknak természetében nem lehet szétválasztani. Ámbár a színt nem lehet semmiféle testtől elválasztani, az optika mégis úgy tárgyalja a fényt és színt, mint ha önálló létük volna. A mennyiségtudós okoskodik a vonalakról, a nélkül, hogy tekintetbe venné szélességüket, a síkokról, a nélkül, hogy mélységükkel, a testekről, a nélkül, hogy súlyukkal törődne. Ép így áll a dolog a nyelvvel, és ámbár a nyelv és ész azonosságában tudományunknak egyik alap principiumát látom, azt hiszem, nagyon hasznos lesz azzal kezdenünk, hogy mint-

¹⁾ Farrar 125 l.

egy a holt nyelvtestet bonczoljuk és szétszedjük hangtani szerkezetét a jelentésre való tekintet nélkül, és csak az után tekintjük a nyelvet életének teljében s megfigyeljük erőit mind tenyészetében, mind fogatkozásában.

Iparkodtam bebizonyítani előbbi fölolvadásaim egyikében, hogy ha a nyelvet elemezzük, azaz ha a szavakat visszavezetjük legkezdetlegesb elemeire, akkor nem egyes hangokhoz, hanem gyökekhez érünk. Ezt a pontot nem vették eléggé tekintetbe, és majdnem általános véleménynek vehetjük azt, hogy a nyelvnek elemei magánhangzók és mássalhangzók, nem pedig gyökek. Hogyha azonban elemeknek azon eredeti szubsztanciákat nevezük, melyeknek összekötése eléggé megmagyarázza a dolgoknak állapotát, akkor világos, hogy az egyes hangokat, a betűket nem igen nevezhetjük a nyelv elemeinek; mert a betűket számtalan változatban kombinálhatnók és nem lenne belőlük szótár, még kevésbbé nyelvtan. Kedves gondolatuk volt a régi bölcsészeknek, hogy az atomokat, melyeknek összekerüléséből támad szerintük az egész természet, a betűkkel hasonlították össze. Epikurostól a következő mondást őrizte meg a hagyomány: „Az atomok különböző rendben és helyzetben kerülnek össze, mint a betűk: az a kevés betű, különböző módon elhelyezve, számtalan szót hoz létre.“¹⁾

Aristoteles is metafizikájában, a hol Leukipposról és Demokritosról beszél, az azonos elemek által szült különböző eredményeket a betűk példájával világosítja

---

¹⁾ Lactantius, *Divin. Inst.* 3. könyv, 19. fej.: „Vario, inquit (Epicurus), ordine ac positione conveniunt atomi sicut literae, quae cum sint paucae, varie tamen collocatae innumerabilia verba conficiunt.“

meg. Azt mondja: „*A* alakjában különbözik *N*-től, *AN* a betűknek rendjében *NA*-tól, és *Z* helyzetére nézve *N*-től“. ¹⁾

Igaz, hogy ha a betűket minden lehető változatban összeállítanók, akkor megvolna minden szó, mely megvolt, bár mikor a világnak bár mely nyelvében. Hogyha huszonhárom betűt veszünk, akkor ezen szavaknak száma 25,852,016,738,884,976,640,000 volna; ha pedig huszonnégyet, akkor 620,448,401,733,239,439,360,000. ²⁾ De ezen trillió, billió és millió hangok sem volnának szavak, mert hiányzanék a legszükségesebb, a mi a szót szóvá teszi, t. i. a különböző fogalmak, melyeknek a szavak életüket köszönik, s melyek különböző módon vannak kifejezve a különböző nyelvekben.

Aristoteles azt mondja: „Elemnek nevezzük azt, a miből mint első szubsztanciából valami áll; s az elem alakjára nézve oszthatatlan, mint a nyelv elemei (a betűk), melyekből a nyelv össze van téve, s melyekre mint végső alkotó részeire föl lehet oldani, holott maguk a betűk nem oldhatók föl többé különböző-alaku hangokra; ha föl is oldjuk, a részek hasonlók, mint a víznek része is víz, de nem ilyenek a szótag részei“. ³⁾

¹⁾ Metaph. I. 4, 11: Διαφέρει γὰρ τὸ μὲν *A* τοῦ *N* σχήματι, τὸ δὲ *AN* τοῦ *NA* τάξει, τὸ δὲ *Z* τοῦ *N* θέσει.

²⁾ L. Leibniz, De arte combinatoria, Opp. II. k. 387.—288. l. Dutens kiad. Pott, Etym. Forsch. II. 9. l. Plutarkhos, Symposiaca quaestiones VIII. 9, 3: Ξενοκράτης δὲ τὸν τῶν συλλαβῶν ἀριθμὸν, ὃν τὰ στοιχεῖα μὴ γνέμενα πρὸς ἄλληλα παρέχει, μυριάδων ἀπέφηεν εἰκοσάκις καὶ μυριάκις μυρίων. Xenokrates Platon tanítványa volt és huszonöt évig volt feje az Akademiának. L. I. k. 250. l.

³⁾ Metaph. IV. 3: στοιχεῖον λέγεται ἐξ οὗ σύγκειται πρῶτον ἐν πάρχοτος, ἀδιαίρετον τῷ εἶδει [εἰς ἕτερον εἶδος], οἷον ὡνῆς

Hogyha úgy fogjuk föl a dolgot, hogy itt phōné hangot, nem nyelvet jelent, akkor semmi kifogás sem lehetne Aristoteles következtetése ellen. A nyelvnek hangzatát föloldhatjuk eredeti elemeire, magánhangzókra és mássalhangzókra. De a nyelvet nem. A nyelv alatt kiválóan jelentős hangot kell értenünk, s ha keressük a nyelvnek elemeit, akkor nem ejthetjük el rögtön egyiket két jellemző tulajdonsága közül, sem hallhatóságát, sem jelentőségét. Már pedig a betűk mint ilyenek nem jelentenek semmit; á, b, c, d semmit sem jelentenek, sem egyenként, sem összetéve. Az egyetlen szó, mely csupa betüből áll, a görög *alphabētos* (ὁ ἀλφάβητος), a mi *ábéce* szavunk; de itt sem a hangok, hanem a betűknek neve alkotja a szót. Még egy szóról mondták, hogy ilyen ábécéféle eredete van, t. i. a latin *elementum*-ról. Mint-hogy a latin nyelv az ábécét *elementa*-nak nevezi, azt mondták, — ámbár nem tudom, komolyan mondták-e, — hogy *elementum* az *l*, *m*, *n* betűkből van képezve.

E szónak eredete homályos; de még az *elementum*-mal fordított görög *stoikheion* szó sincs eléggé megmagyarázva. Azt olvassuk * Pape szótárában *, hogy *stoikheion* kicsinyítő szó *stoikhos*-ból és álló vesszőt vagy karót, különösen a napóra mutatóját, vagy az általa vetett árnyékot jelenti; továbbá, hogy *stoikhos* annyira mint sor, a vadászhalónak karói sora; egyszersmind összeállítja ezt a szót a *stíkhos* „sor“ és *stókhos* „cél“ szavakkal. Hogy a gyökérbeli magánhangzó hogyan lehet *i*-ből *o*-vá és *oi*-vá, azt nem magyarázza meg.

στοιχεῖα ἐξ ὧν σύγκειται ἡ φωνὴ καὶ εἰς ἃ διαιρεῖται ἔσχατα, ἐκεῖνα δὲ μὴκέτ' εἰς ἄλλας φωνὰς ἐτέρας τῷ εἶδει ἀντῶν ἀλλὰ καὶ διαιρεῖται, τὰ μόρια ὁμοειδῆ, οἷον ὕδατος τὸ μόριον ὕδωρ, ἀλλ' οὐ τῆς συλλαβῆς.

Az a kérdés: mért nevezték a görögök a dolgoknak elemeit vagy alkotó alap részeit *stoikheia*-nak? Ennek a szónak hosszú története van; Görögországtól elterjedt majd minden részébe a művelt világnak, s ezért némi figyelmet érdemel a szófejtő genealogus részéről. *Stoikhos*, melyből *stoikheion* származik, sort vagy rendet jelent, mint *stix* és *stikhes* Homerosnál. Az *eios* képző azonos a latin *ejus*-szal és valamifélet, valamihez tartozót jelöl. Minthogy tehát *stoikhos* sort jelent, *stoikheion* az volna, a mi egy sorhoz tartozik, a mi sort képez. Lehetséges-e ezeket a szavakat a czélt jelentő *stókhos*-szal összekapcsolni, akár alakjukra, akár jelentésükre nézve? Bizonyára nem. Gyökérbeli *i* változhatik rendszeren *oi*-vá vagy *ei*-vé, de *o*-vá nem. Így a *lip* gyökér, mely *clipon*-ban jelenik meg tisztán, fokozva van a *leípō* és *lōloipa* alakokban, és a magánhangzó ugyanazon változások skáláját mutatja, például a következőkben:

liph, *alcíphō*, *é'loipha*;

pith, *peíthō*, *pépoitha*.

E szerint *stoikhos* föltételez egy *stikh* gyökeret, s e gyökérből megmagyarázhatók a következő görög származék szavak:

1. *stix*, acc. *stikha* sor, csatarend.
2. *stíkhos* sor, vonal; *dístikhon*, verspár.
3. *steíkhō*, *éstikhon* sorban, egymás után haladni, lépni, hágni.
4. *stoíkhos* sor, rend; *stoikheîn* sorban menni.

A németben ugyanabból a gyökérből való *steigen*, lépni, hágni, gótul *steigan*; s a szanszkritban is *stigh* annyi mint hágni.

Egészen más gyökeret kell fölvenni a *stókhos* szónál. Mint *tómos* a *tam* (*témnō*, *étamon*), *bólos* a *bal* (*bélos*, *ébalon*) gyökerre, ép úgy mutat *stókhos* egy *stakh* gyökerre vissza. Ez a gyökér ige alakjában a görögben nincs meg, s a klasszikus nyelvben csak az egy *stókhos* „célpont, jel, cél“ maradt belőle, ebből aztán *stokhá-zomai* és hasonló szavak származnak. Ugyanez a gyökér van meg a gót *staggan* vagy *stiggan* * (olvasd: *stang*, *stingan*), * s az angol *to sting* „szúrni“ igében.¹⁾

Egy harmadik gyökér, *stig*, ang. *to stick*, „szúrni, dugni“, az előbbihez közel áll, de mégis különbözik tőle és a klasszikus nyelvekben sokkal termékenyebbnek mutatkozik. Ebből van *stízō*, szúrni; a latin *in-stigare*, *stimulus* * (e h. *stigmulus, mint *exāmen* e h. *exagmen),* és *stilus* (e h. *stiglius, mint *pālus* e h. **paglus*³⁾); a gót *stikan* át-nem-ható és *stakjan* átható⁴⁾, a németben mind a kettő *stecken*, az angolban *to stick*; végre a gót *stik-s* pont, és *stak-s*⁵⁾, jegy, *στίγμα*.

Tehát azon eredményhez jutottunk, hogy *stoikheion*-nak semmi köze *stókhos*-hoz; s így nem is lehet az a jelentése, melyet a szótárak adnak: álló vessző vagy karó vagy a napóra mutatója. A hol *stoikheion* (mint ebben a kifejezésben: *δεξάπινρ στοιχείον* „est“) a napórára vonatkozik, ott az árnyéknak egymás után rendben kö-

¹⁾ L. Ulfilas, Máté 29. v.

²⁾ Grimm, Deutsche Sprache 853. l. Gótul *stiggan*, *stagg*, ófn. *stingan*, angsz. *stingan*, *stang*, *stungon*. Gót *stikan*, *stak*, *stekum*, ófn. *stēchan*, *stah*, *stāchum*, angsz. *stican*.

³⁾ * L. Curtius, Grundz. 226. szám. *

⁴⁾ L. Grimmék szótárában *Engen* szó alatt

⁵⁾ L. Leo Mayer, Die Gotische Sprache 159. l.

vetkező vonalait jelenti, tehát a napórának sugarait, melyek a nap járása által leírt óráknak teljes sorát képezik. És ez adja meg a kulcsot a *stoikheion* szónak „elem“ jelentéséhez. *Stoikheia* a fokok vagy lépések egyik végtől a másikig, egy egésznek alkotó részei, melyek teljes sort képeznek, akár órák, akár betűk vagy a beszéd részei, akár számok vagy természeti elemek, föltéve mindig, hogy az ilyen elemek rendszeres sort képeznek. Csak is ebben az értelemben használhatták Aristoteles és elődei ezt a szót közönséges és műnyelvi czélokra; s ennek megfelelő magyarázatot találunk olyan tekintélynél, minő Dionysios Thrax. Görögországnak első grammatikusa a betűket jelentő *stoikheia* szóról azt mondja: ¹⁾ „*Stoikheia*-nak is nevezik a betűket, mert van bizonyos rendjük és soruk.“ ²⁾ Nem olyan világos, mért fordították a rómaiak, — kik valószínűleg a görög bölcsészekkel s grammatikusokkal való érintkezés folytán ismerkedtek meg először az elemek fogalmával, — a *stoikheia*-t *elementa*-val. A természeti elemek jelölésére *stoikheia* helyett inkább a *rizómata* „gyökökerek“ kifejezést használták, és lehet, hogy ezt akarták fordítani az *elementa* szóval, akár *alimenta*-ból lett ez (táplálék), akár *olementa*-ból (a növés vagy tenyészet forrásai; v. ö *ado-lēre*, *sub-oles* stb. ³⁾)

¹⁾ Τὰ δὲ ἀντὰ καὶ στοιχεῖα καλεῖται διὰ τὸ ἔχειν στοιχόν τινα καὶ τάξιν.

²⁾ *Stoikheion*-nak itt adott magyarázatát megerősítik Pottnak némely észrevételei: Etymol. Forsch. II. k. 191. l. 1861. — Ő az *elementum* szót a *lī* „solvere“ gyökérből származtatja, *τ* előszóval, u. o. 193. lap.

³⁾ Corssen, Aussprache, 2. kiad. I. 530. l.

Történeti szempontból a betük nem *stoikheion*-jai vagy *rizōma*-i a nyelvnek. A legeslegegyszerűbb részek, melyekre a nyelvet föloldhatjuk, a *gyökek*, s ezeket nem lehet tovább elemeznünk, ha csak le nem akarjuk rontani a nyelvnek természetét: hogy t. i. a nyelv soha sem pusztá hang, hanem mindig jelentős hang. Lehetnek olyan gyökek, melyek egyetlen egy magánhangzóból állanak, mint *i* „menni“ az árja nyelvekben vagy *ʾi* „egy“ a sínaiban; de ez csak annyit bizonyít, hogy a gyökér lehet egy betű is, de nem azt, hogy egy betű lehet gyökér. Ha egy gyökeret, például a szanszkrit *kī*-t „összszeggyűjteni“ vagy a sínai *tchi*-t „sok“ * (mind a kettő *csi*-nek ejtendő) * fölbontjuk *cs*-re és *i*-re, akkor elhagyjuk a nyelv körét és egy külön tudományban, a hangtan terén látjuk magunkat.

Mielőtt ezt megteszszük — mielőtt a nyelvnek hangvázát boncsoljuk, jó lesz elmondanunk egyet-mást a *gyökerekről*. Előbbi fölolvásásaimban szándékosan keveset szóltam a gyökerekről, legalább a gyökereknek természetéről vagy eredetéről, mert azt hittem, s most is azt hiszem, hogy a nyelvtudományban a gyökereket egyszerűen végső tényekül kell elfogadnunk s a fiziologusnak s a lélektudósnak kell átengednünk azt a kérdést, vajjon lehet-e együtt-éreztető (szimpatetikus) vagy reflexív hatása az öt érzék organumának * vagy is az *érző* idegeknek * a beszéd organumainak *mozgató* idegeire. Azért adtam ¹⁾ inkább negatív, mint pozitív meghatározást a gyökerről: hogy t. i. én közvetlen céljaimra azt nevezem gyökérnek, a mit — bár mely nyelvben

¹⁾ I. köt. a VII. fölolv. elején.

vagy nyelvesaládban — nem lehet többé egyszerűbb vagy eredetibb alakra visszavinni.

Kimutatták azonban nagy logikai éllel, hogy ha ez a meghatározás áll, akkor a gyökerek pusztá elvonások volnának, s mint ilyenek nem magyarázhatnák meg a nyelvnek tényeit. Az tökéletesen igaz, hogy egy szempontból a gyökeret lehet csupa absztrakciónak tekinteni. A gyökér ok, és minden ok — e szót logikai értékében véve — absztrakció. Ok létére nem tarthat igényt a realitásra, a közönséges valóságra — hogyha csak azt nevezzük valónak, a mi az érzéki fölfogás alá esik. A valóságos nyelvben soha sem hallunk gyökeret; csak hatásait, okozatait halljuk, tudni illik a szavakat, akár névszók akár igék. Ezt a nézetet vallották az indiai grammatikusok a szanszkrit gyökerekről, s a legnagyobb munkával és fáradsággal bizonyígtatták, hogy a gyökér mint gyökér soha sem merülhet föl a valóságos beszéd színére, hogy itt mindig egy-egy szót találunk, egy eredményt, egy szubsztanciát, mely a nyelvtani származás, a képző elemek ruhájába van öltöztetve. A hinduk *dhātu*-nak nevezték el a gyökeret, a *dhā* (föntartani, táplálni) gyökérből. ¹⁾ Ugyanezt a szót alkalmazzák az ő öt elemükre is; ez azt mutatja, hogy ők is, mint a görögök,

---

¹⁾ Unādi Sūtras I. 70: *dudhān dhāranapośanajoh. Hetú*, az oknak szanszkrit neve, nem vihető vissza ugyanazon gyökre, melyből *dhātu* származik; mert ámbár *dhā*-nak igeneve *hita*, az ebbeli *i* nem fokozódhatnék *ē*-vé a *tu* képző előtt. *Hetú* (Un. S. I. 73.) *hi*-ből származik; ezt pedig Bopp *xiω*-val egyeztetí (Glossarium, *hi* alatt). Curtius Grundz. 57. szám a a *xiω* és *κίρω* igéket a latin *cio*, *cio*, *citus*, *excito* szavakhoz állítja, de nem a szanszkrit *hi*, hanem a *çi* „élesíteni“ gyökéhez.

ezen elemeket (földet, vizet, tüzet, levegőt, éteret) és a nyelv elemeit a való dolgok és a való elemek föntartóinak és táplálóinak tekintették. A hinduknak, mint tudjuk, a negyedik században Kr. e. teljes lajstromaik voltak nem csak gyökereikről, hanem mind az alaki elemekről is, melyek hozzájuk járulnak és valóságos szavakká változtatják őket.

Igy a *vid* „tudni“ gyökérből szerintük a *ghan* képzővel lesz *vēda*, azaz tudomány, a *trk* képzővel *vēttar* „tudó“, a görög *hístōr* és *ístōr*. Aztán igeképző elemeket függesztenek a gyökérhez és így jutnak a *vedmi* „tudok“, *viveda* „tudtam“ és *veda* „tudok“ alakokhoz. Azonban ezen származékok mellett megvan a szanszkritban a puszta *vid* is, különösen összetételekben és ilyenkor annyi mint tudó, például *dharmavid* törvénytudó. Itt tehát úgy látszik, maga a gyökér mint szó jelenik meg. De a hindu grammatikusok logikájukban annyira következetesek, hogy kieszeltek olyan képzőket, melyek csak azért járulnak hozzá a gyökérhez, hogy azonnal ismét eltűnjenek. Csak is így elégíthette ki Pānini az ő logikus lelkiismeretét.¹⁾ Mi azt mondanók, hogy a gyökér névszónak van használva minden változás nélkül, kivéve a hangtörvények által követelt változásokat (ilyen például *dharmavit* e h. *dharmavid*); de Pānini azt mondja (III. 3, 68), hogy képző (t. i. *vit*) járult a *vid*-hez. Ha azon-

¹⁾ Régibb munkákban a *dhātu* szó jelentése még nincs oly szorosan meghatározva. A Rigveda Prātiçākhjáiban XII. 5. az van mondva, hogy név az, a mi valami lényt jelent, ige pedig az, a mi létet jelent, s így az ige azonosítva van a gyökérrel. (Tan nāma jenābhidadhātī sattvam, tad ākhjātam jena bhāvam, sa dhātuh.) A Niruktában is különböző ragos igealakok dhātuknak vannak nevezve. Nighantu I. 20.

ban utána nézünk, mit jelent ez a képző, és mért *vit* a neve, akkor azt találjuk (VI. 1, 67), hogy egy *lopá*, azaz vágás, elveszi *vit*-ből a *v*-t; hogy a szóvégi *t* csak arra való, hogy bizonyos hangváltozásokat jelöljön, mikor a gyökér orrhangon végződik (VI. 4. 41), és hogy az *i* csupán csak arra szolgál, hogy összekösse ezt a két algebrai jelképet. A *vit* képző tehát tulajdonkép semmi. Ez bizonyára szoros logika, de kissé nehézkes grammatika, és történeti szempontból van jogunk elhagyni az ilyen kerülőket s itt valóságos szavaknak tekintenünk a gyökereket.

Mi nekünk a gyökér első sorban az, a mi utoljára megmarad, ha teljesen elemezzük egy nyelv vagy egy nyelvcsalád szavait. De ha elemzésünk helyes és pontos, akkor annak, a mi elemzésünknek eredménye, eredetileg, a fejlődés természetes rendjében valóságos csirának kellett lenni, és ezen csira alakoknak a nyelvnek ősi állapotában meg kellett felelniök minden czélnak. Nem szabad elfelednünk, hogy vannak nyelvek, melyek ezen csirák állapotában megmaradtak, s melyekben maig sincs *külső*, látható különbség gyökér és szó között. A sínai nyelvben ¹⁾ például *ly* annyi mint szántani, eke, és ökor azaz szántó; *ta* annyi mint nagynak lenni, nagyság, nagy, nagyon. Hogy egy szó névszó-e vagy ige, az főleg azon helyzettől függ, melyet a mondatban elfoglal. A polinéziai nyelvekben ²⁾ majdnem minden ige minden alakváltozás nélkül használható főnévül is vagy melléknévül; hogy ige-e vagy névszó, azt bizonyos szócskák jelölik

¹⁾ Endlicher, Chines. Grammatik 123. §.

²⁾ V. ö. Hale, 263. l.

meg, az állítmányt (*kua*) és szubjektumot (*ko*) jelölő szócskák. Az egiptomi nyelvben Bunsen szerint ¹⁾ nincs alaki különbség az ige, főnév, melléknév és határozók közt, úgy hogy azon egy szó, pl. *an'h* kifejezheti mind ezt: él, élet, eleven, elevenen. Mit mutat ez? Úgy hiszem, azt mutatja, hogy volt a nyelv fejlődésében egy fok, mikor még nem volt meg az éles különbség, melyet mi teszünk a beszédrészek között, sőt még az a sarkalatos különbség, melyen minden beszédrész alapszik, azaz a szubjektum és állítmány közti különbség sem valósult meg teljesen és nem talált megfelelő külső kifejezést.

Némileg más véleményt ad elő Pott, mikor azt mondja: „Meg kell gondolni, hogy a gyökereken mint ilyeneken nincs meg a szavak bélyege, s így nincs meg valóságos értékük a beszéd folyamában. Semmi belső szükség nem kényszerít azon fölvétele, hogy a nyelv valóságába először meztelenül s alak nélkül léptek; elég, ha kiejtetlenül mint kis képek a lélek előtt lebegtek, s a száj folyton majd e, majd amaz alakkal ruházta föl s százféle változatban és összefüggésben bocsátotta szárnyra.“ ²⁾

Azt lehetne mondani, hogy mihelyt a gyökér ki van ejtve — mihelyt egy mondat részét képezi — többé nem gyökér, hanem szubjektum vagy állítmány, névszó vagy ige. De még ez is mesterséges különböztetésnek látszik. Sínai embernek a *ta* szótag, ha ki is mondja, pusztán gyökér, sem nem névszó, sem nem ige: hisz erről a kü-

¹⁾ Aegypten I. 324.

²⁾ Etymol. Forschungen II. 95.

lönböztetésről, úgy mint mi fölfogjuk, a sínai semmit sem tud. Hogyha *ta* mellé teszszük a *fu* „ember“ szót, még pedig *fu*-t elül és a *ta*-t hátra, akkor *fu* szubjektum és *ta* állítmány, vagy, mint grammatikusaink mondanák, *fu* névszó és *ta* ige; *fu ta* annyit tenne „homo magnus est, az ember nagy“. De ha azt mondjuk *ta fu*, akkor *ta* jelző, s az egész kifejezés annyi mint „nagy ember“. Én itt nem látok valami lényeges különbséget azon *ta* közt, mely lehet főnév, ige, melléknév és határozó, és azon *ta* közt, mely a *fu ta* mondatban valóban melléknévnek vagy igének van használva.

Minthogy a nyelv fejlődése és a szellem fejlődése csak kétféle megjelenése ugyanazon processzusnak: nehezen tudnánk sínai, egyáltalában gyökeres nyelven gondolkozni úgy, hogy át ne vigyük rá gondolkodásunknak kategóriáit. De ha megfigyeljük itthon egy gyermek nyelvét, azt látjuk, hogy ez is valóban sínai nyelv; azt látjuk, hogy itt teljesen észszerű és azoknak, a kik tanulmányozták, érthető alakja van a gondolatnak és nyelvnek, pedig még nincs benne kifejezve a főnév és ige, sőt az alany és állítmány közti különbség. Ha a gyermek azt mondja *föl*, akkor ez a *föl* ő neki főnév, ige, melléknév, minden együtt. Annyit jelent, mint „föl szeretnék ülni anyám ölébe“. Ha az angol gyermek azt mondja *ta*, akkor ez főnév is „köszönet“ és ige is „köszönöm“. Sőt ha a gyermek megtanul a grammatika szerint beszélni, még nem gondolkodik grammatika szerint. Mikor beszél, mint ha szülei ruháját viselné s mint ha még nem nőtt volna bele. A gyermek azt mondja „éhes vagyok“, de fogalma sincs róla, hogy ez két külön szó, hogy éhes és más, mint vagyok, vagy hogy ez az

ige össze van téve * a *val* gyökérből, egy folyó cselekvést kifejező *do* képzőből (*vagyok* e h. *valgyok, *valdok) * és az első személy ragjából. A sínai gyermek ugyanazt a gondolatot egy szóval fejezné ki: *shi* „enni“ vagy „étel“ stb. Csak az a különbség, hogy a sínai gyermek egy gyermek nyelvén beszél, az angol gyermek ellenben egy felnőtt ember nyelvén. Ha tehát elfogadjuk, hogy minden hajlító nyelv átment a gyökeres és a ragozó fokon, ebből nézetem szerint az következik, hogy egykor a hajlító nyelveknek alkotó részei, t. i. a gyökerek, valóságos szavak voltak s ilyenekül voltak használva mind a gondolatban, mind a beszédben.

A gyökerek tehát nem olyan merő absztrakciók, a milyeneknek sokan tartják, s ha az angolban vagy bár mely hajlító nyelvben nem sikerül valamely szót visszavezetnünk gyökerére, akkor nem kísérhetjük el valóságos eredetéig. A nyelvnek ezen elemzésében szerezte az összehasonlító nyelvészet legnagyobb diadalait, és gátot vetett annak a vad etimologizálásnak, mely úgy bánt el a szavakkal, mint ha nem volna multjuk, történetük, eredetük. Ha a szavakat visszavezetjük gyökereikre, akkor bizonyos hangtani törvényeknek kell engedelmeskednünk. Ha a gyökérbeli hangzó *i* vagy *u*, akkor származékai a szanszkritből az angolig más alakban jelennek meg, mint ha *a* lett volna a gyökér hangzója. Hogyha valamely gyökér a szanszkritban tenuisszal kezdődik, akkor ez a tenuis a gótban soha sem lesz tenuis, hanem aspirata; ha a gyökér aspiratával kezdődik a szanszkritban, ez az aspirata a gótban soha sem lesz aspirata, hanem media; ha a gyökér a szanszkritban mediával kezdődik, ez a gótban soha sem lesz media, hanem tenuis.

És ez véleményem szerint jobban meg fogja fejteni, mint bármi más, azt a határozott ellenzést, melyre az általam úgy nevezett bau-vau és bú-bú elméletek a hasonlító nyelvészeknél találhatnak. Nagyon sajnálom, hogy ezek a nevek oly nagy visszatetszést szültek, de szavamra mondhatom, hogy alkotásuknál inkább Epikurosr¹⁾ gondoltam, mint újabb írókra, s a legeslegártatlanabb szándékkal jártam el. „Onomatopoetikus“, ez sem nem alkalmas, sem nem szép szó, és nagyon szükséges volt különbséget tennünk az *onomatopoetikus* elmélet (a hangutánzás elmélete) közt, mely szerint állati és általában természeti hangok utánzásából erednek a szavak, és az *interjekcionális* elmélet (az indulathangok elmélete közt), mely szerint a szavak nem mások hangjának utánzásából támadtak, hanem azon indulathangokból, melyeket a nyelvalkotók majdnem akaratjuk ellenére ejtettek ki. Az első nézet szerint a nyelv tudatos tevékenység eredménye volt, a második szerint akaratlan ösztöné. Nem gondoltam, hogy a gúny fegyvereire van szükség olyan elméletek ellen, melyeket Epikuros óta annyiszor megtámadtak és annyiszor védelmeztek. Talán hiba volt, hogy oly elnevezéseket választottam, melyek pontosan kifejezték ugyan, a mit ki akartam velük fejezni, de kissé háziasnak és köznapiasnak hangzottak; azonban alig menthetném jobban a választott kifejezéseket, mint ha megemlítem azt a nevet, melyet a hangutánzó elmélet védői a legujabb időben készítettek; ez a név, mint

¹⁾ Ὁ γὰρ Ἐπίκουρος ἔλεγεν ὅτι οὐκ ἐπιστημόνως οὗτοι ἔδεντο τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ τυχαίως κινούμενοι, ὡς οἱ βήσσοντες καὶ πταίοντες καὶ μυκώμενοι καὶ ὑλατοῦντες καὶ στενάζοντες.
— Proclus ad Plat. Crat. p. 9.

hallo, *imsonika*, azaz *im* a latin *imitatio* (utánzás) helyett és *son* e h. *sonus*, hang.

Hogy van némi analogia a beszéd közt s azon hangok közt, melyeket ének, nevetés, kiáltás, sirás, sóhaj-tás, nyöszörgés, sikoltás, füttyölés és csettentés alakjában hallatunk, azt már rég tudta Epikuros, azt nem kell bizonyítani. De azt sem kell bizonyíthatni, hogy ha valaki megütné az ujját és sikoltása véletlenül egészen úgy hangzanék, mint a franczia *hélas*, akkor is ez a sikoltás külső nyomás eredménye, még pedig akaratlan eredménye volna; holott olyan indulatszó, mint *hélas*, az angol *alas*, az olasz *lasso* — nem is említve olyan szavakat, minők *fájdalom*, *kín*, *gyötrelem* stb. — a beszélőnek szabad akarata folytán van meg, jelent valamit, szándékosan van használva, és jelül választva.

Viszont, ki tagadja, hogy a hangokat a nyelv hangokkal fejezi ki, és hogy minden nyelvben sok oly szó van, mely némely tárgyaknak hangját utánozza? És ki tagadja, hogy némely szavakat, melyek eredetileg csupán hangot fejeztek ki, átvittek más dolgokra, melyeknek a hangokkal némi hasonlóságuk van?

De hogyan kapnak kifejezést mind azok a dolgok, melyeknek semmi közük a halláshoz: a járás, mozgás, állás, esés, tapintás, gondolás fogalmai?

A következő idézetben mutatványt adok abból, a mit a „hangfestés“ védői kieszelnék. *Hooiaioai* a hawaii nyelvben állítólag annyi mint tanusítani, és a szónak eredete, mint olvassuk, ¹⁾ a következő:

¹⁾ The Polynesian. Honolulu 1862.

„Az *i* kiejtésénél a lélegzet a legkisebb és, úgy látszik, leggyorsabb kiömlésre van szorítva. Azért gyors és éles mozgás képviselője.

Minden magánhangzó közül az *o* hangja legmesszebbre hat. Azért legtöbbször olyan szóban van, mely távolságot jelent, pl. *holo, lo*, az angol *long* stb.

Ha a kettő egyesül, akkor jelentésük módosul helyzetük által. Ha azt írjuk *oi*, akkor ez egy *o*-t jelent, mely *i*-vel megy tova. Példa erre *oi*, sánta. Figyeljünk rá, hogyan halad a sánta ember. Ha ép lábán áll, akkor sánta lábát lassan nyújtja ki és teszi a földre: ez az *o*. De mihelyt ez a lába a földre ér, s mihelyt teste súlya rá nehezedik: siet, hogy megszabadítsa terhétől, a másik lábat gyorsan előre mozdítja s a nyomást az által is kisebbíti, hogy meglazítja minden ízét, melyet meg tud hajtani, s így testét annyira süllyeszti, a mennyire lehet; ez a gyors süllyedő mozgás az *i*.

Annyit is jelent *oi*, mint meghaladás, kitünés. Itt *o* az általános haladás, *i* valami egyesnek az előmenetele.

Hogyha azt írjuk *io*, akkor az olyan *i*, mely *o*-val megy tova; azaz gyors és beható mozgás — *i*, és ezen mozgásnak hosszas folytatása. Így a hawaii nyelvben *io* a. m. egy törzsfőnek futója, fullajtárja. Szó szerint gyorsan futó ember — *i*, és kitartó — *o*. Görögül *ios* a nyíl, és *Io* az isten asszony, a ki oly gyorsan és messzire ment. Tehát *io* olyasmi, a mi egészen át hat, a mi egészen teljes, való, igaz. Mint Burns mondja: „Facts are chiels, that winna things“, azaz: melyeket nem lehet utjokról leszorítani. Azért *io* a. m. hus azaz valóságos

táplálék, nem mint a csont stb., és valóság vagy tény vagy igazság általában.

Ia a mutató névmás, a latin *is*, *ea*, *id*. Ha ezeket összetesszük, lesz *o ia io* — „ó, ez valóság“. Ha eléje tesszük a míveltető *hoo*-t, akkor a. m. „megtenni, hogy ez valóság legyen“. Az *ai* képző a cselekvésnek befejezettségét, tökéletességét jelöli, tehát: „megtenni, hogy ez tökéletes valóság legyen“, azaz „tanuskodni valóságáról“.

Megjegyzendő, hogy a hangsúly a második *i*-n van, mert az *oia*-t nagyon könnyeden mondják ki; és hogy a görög *oíomai* szóban az *i*-n mindig éles hangsúly van, — jele, hogy a szóban összevonás történt. —

Ámbár az európai nyelvek történetét jól ismerjük s így sokkal több akadályt gördítenek az ilyes magyarázatások elé, mégis idézhetnék hasonló helyeket francia, német és angol szófejtőktől is. Dr. Bolza „Vocabolario Genetico-Etimologico“ című könyvében (Bécs, 1852) a többi közt azt mondja, hogy az olaszban *a* világot, *o* pirosságot, *u* sötétséget jelent, és így folytatja: „Ecco probabilmente le tre note, che in *fiamma*, *fuoco*, e *fumo*, sono espresse dal mutamento della vocale, mentre la *f* esprime in tutti i tre il movimento dell' aria“ (60. l. jegyz.). Máshol meg azt mondja, hogy egyike az első hangoknak, melyeket a gyermekek kiejtenek, az *m*: innen magyarázható a *mamma* szó. Gyökere *ma* vagy *am*, s ettől származik *amare*, szeretni. Az ajak mozgása miatt innen származnak *mangiare* és *masticare* is; s innen magyarázódik meg *muto*, néma, *muggire*, bögni, *miagolare*, nyávogni, és *mormorio*, mormogás. Már pedig, ha az *amare* szót nem is lehetne a szanszkrit *am* „rohanni“

(mások szerint a *kām* „szeretni“) gyökérrel megvédelmezni, azt hittük volna, hogy *mangiare* és *masticare* biztosítva vannak a hangutánzás gyanuja ellen, mert az egyik a latin *manducare*, a másik a későbbi latin *masticare*, rágni. *Manducare*-nek magának hosszú története van. A *mandere* „rágni“ igétől származik, és *mandere* a szanszkrit *mard* „dörzsölni, őrölni“ gyökérre vezet bennünket; ez pedig egyike a *mar* gyökér számos származékának, melynek történetével egyik későbbi fölolvasásunk foglalkozik. *Mūtus*-t helyesen származtatta Weber (Kuhn, Zeitschrift VI. 318. l.) a szanszkrit *mū* „kötni“ igétől (Pāṇ. VI. 4, 20), úgy hogy *mūtus* eredetileg annyit jelentett, hogy „nyelve-kötött, vagy kötött-nyelvű“. A *miagolare* „nyávogni“ szót szívesen átengedjük a hangutánzók iskolájának.

A hangutánzó elmélet nagyon szépen boldogul, a meddig kodácsoló tyukokkal és kvákogó kacákkal van dolga; de a baromfiak udvarát magos fal veszi körül, és csak hamar átlátjuk, hogy a nyelv voltaképen csak e falon túl kezdődik.

Azonban sok állatnevet — különösen oly nyelvekben, melyeket még nem elemeztek tudományosan — hangutánzóknak magyaráztak, pedig ha jobban megismerkedünk az illető nyelvvel, világosan látjuk, hogy ez a föltevés helytelen. Intésül idézhetem e tekintetben J. Hammond Trumbull megjegyzéseit (Proceedings of the American Oriental Society 1868. XIII. l.):

„Wilson „Prehistoric Man“ című könyvében (2. kiad. 56. l.) huszonhat olyan állatnevet sorol föl, melyek nézete szerint hangutánzásból eredtek és azt bizonyítják, hogy „a természeti hangok megfigyeléséből eredt gyökér

szó nem ritkaság az uj-világi benn-szülöttek szavai közt“. Ezen szójegyzékkel támogatja Farrar (Chapters on Language 24. 25. l.) azon állítását, hogy vad népek szótárában „majdnem minden állatnév világos és szemmel látható hangutánzás“.

Minthogy az algonkin nyelveket nem ismerjük elég pontosan, természetesen nem czáfolhatunk meg minden állítólagos és kétséges hangutánzást helyes szófejtéssel. Az elsorolt szavaknak egy részéről csak annyit mondhatunk, hogy hangutánzó eredetük első tekintetre nem olyan szembe tűnő. Másokról az ellenkezőt be is bizonyíthatjuk. Így *koo-koosh* „sertés“ kimutathatólag egy „éles“-et jelentő szótól származik, úgy hogy jelentése „hitvány sertés vagy tüskés állat“. A *pe-zhew* „vad macska“ szóra nézve, melynek származékai nagyon használatosak macskaféle állatok elnevezésére, legfőllebb lehetséges, hogy hangutánzó, de több nem. Négy-lábu állatok közül csak ezt a kettőt találjuk a jegyzékben. A tizenkilencz madárnév közül négy-öt valószínűleg hangutánzó (köztük a bagoly és varju), hat-hét névnél lehetséges, de a többi nyilván származott és jelentős szó. *Shi-sheeb* „kácsa“ ép úgy, mint az angol *duck* „kácsa“ egy *bukást, alámerülést* jelentő szótól származik. *Pau-pau-say* „a közönséges tarka harkály“; jelentése „*tarka* madár“. *Moosh-kah-oos* „dobos gém“ mocsárlakót jelöl. *No-no-caus-ee* „kolibri“ — elég különös hangutánzás! — a. m. „nagyon kedves teremtés“. A békát jelentő szavak közül, melyek állítólag hangutánzók, az egyik „alábukó“-t jelent, a másikról pedig nem igen valószínű, hogy hangutánzás. És így tovább. Ha egy három nyelvből gondosan összegyűjtött névjegyzéknek csak negyed részét lehet valahogyan

hangutánzónak tartani, mennyivel csekélyebb lesz az ilyen nevek aránya valamely egyes néptörzs szótárában? — A legtöbb algonkin állatnév jelentős származék szó és a ritka kivételeket olyan állatok neve képezi, melyeket többször hall, mintsem lát az ember; és kétséges, vajjon a négy-lábu állatok nevei közt van-e egyáltalában hangutánzó“ ...

De akár mikép vélekedjünk a hangutánzás és az indulathangok elméletéről, két dolgot jól meg kell különböztetnünk egymástól. Vannak tudósok, a kik minden szót gyökértől származtatnak s ebben szorosán az összehasonlító nyelvtan szabályaihoz alkalmazkodnak, de a gyökereket, eredeti alakjukban, vagy indulathangoknak vagy hangutánzóknak tartják. Mások a szavakat egyenesen indulathangokból s állathangokból magyarázzák és szófejtéseikben annyi szabadságot vesznek igénybe, mint a tehén, mikor azt mondja *bú, mú,* vagy *ú,* vagy az ember, mikor azt mondja *piha, fi, pfui.*¹⁾ Az előbbi elméletre nézve egészen semleges maradok s megelégszem avval, hogy a gyökereket hang típusoknak tekintem, míg a fontosabb gyökereknek — nem csak a szanszkritban, hanem a sínai, baszk, turáni és sémi nyelvekben — emberi fölkiáltásokra vagy természeti hangok utánzására való visszavezetése nem fog nagyobb eredményeket fölmutatni.

Egészen más a második elmélet, mely a szavakat határozott gyökerek fölállítása nélkül közvetetlenül föl-

¹⁾ A bizonytalanságról, melylyel izületlen hangoknak izültek által visszaadása jár, l. Marsh, Lectures, 4. kiad. 36. l.; John Stoddart, Glossology 231. l.; Mélanges Asiatiques (St. Petersbourg) IV. 1.

kiáltásoktól és indulathangoktól származtatja. Ez az elmélet úgy szólván létlenné tenné az egész munkát, melyet fél század óta Bopp, Humboldt, Grimm és mások tettek; egyszerre eltörölné mind a hangtani törvényeket, melyeket annyi gondnal és szorgalommal állapítottak meg, és a szófejtést megint zavaros korlátlanság állapotába vetné vissza. Grimm törvénye szerint az angol *fiend*, a német *feind*, a gót *fijand* „ellenség“ szót olyan gyökértől származtatjuk, melynek a szanszkritban, latinban, litvánban stb. — ha megvan e nyelvekben — *p*-vel kell kezdődnie. Ez hangtani törvény, mely e nyelvekben uralkodik, s a törvényt nem szabad büntetetlen megsérteni. Ha a szanszkritban találnánk egy *fiend* szót, akkor bizvást kimondhatnók, hogy nem lehet azonos az angol *fiend*-dal. Ezen szabályhoz képest találunk is a szanszkritban egy *pīj* „gyűlölni, lerontani“ gyökeret, s ennek igeneve *pījant* teljesen megfelelne a gót *fijand*-nak. De tegyük föl, hogy a *fiend* szót és más hasonló-hangzású szavakat, a minők az angol *foul*, *filth* stb. az ang. *fi* és *pooh* (*faugh!* *fo!* *fie!* litv. *pui*, ném. *pfui*) indulatszóból magyaráznánk, akkor mindenütt csupa zúr-zavar volna; Grimm törvénye meg volna szegve; és olyan gyökerek, melyeket a szanszkritban, görögben, latinban, s a germán nyelvekben külön kell választani, össze-vissza vegyülnének. Mert *pīj* mellett van a szanszkritban egy más gyökér, *pūj*, romlani, rothadni. Innen való a latin *pus*, *puteo*, *putridus*; a görög *pūon* és *pūthō*; a litván *pulei*, anyag; és, teljes összhangban a Grimm törvényével, a gót *fuls*, német *faul*, angol *foul*. Ha mind ezek a *fi*! hangtól erednének, akkor ide kellene még csatolni a *bhi*

„félni“ gyökérnek minden származékát, pl. a litván *bijau* „félek“, *biaurus* „csunya“ szavakat.

Ép úgy, ha az angol *thunder* „mennydörgés“ szót pusztán az izületlen dörgő hang utánzásának tekintenők, akkor az angolszász *thunor* szót nem vezethetnők vissza a *tan* gyökére (ez a levegőnek azt a feszülését jelöli, mely a hangot létre hozza), hanem oly szavakkal kellene egy csoportba állítanunk, minők az angol *to din, to dun*, és mindenikben, a mennyire lehet, némi izületlen hangokhoz való hasonlóságot kellene felfödöznünk. Ellenben hogyha határozott szabályokhoz tartjuk magunkat, akkor azt találjuk, hogy a mely törvénynél fogva *tan*-ból *than* válik, ugyanazon törvény szerint lesz egy *dhvan* gyökérből *din*. Lehetséges ugyan, hogy valami távoli rokonságban áll *tan* a *dhvan* gyökérrel, és hogy ez a rokonság hangutánzáson alapszik; de az árja nyelvek történetének kezdetétől fogva két külön csira volt ez, és mind a kettő kiinduló pontja egy-egy nagy szócsaládnak, melyeknek hangbeli jellemét teljesen az a típus határozza meg, melytől erednek.

Nem venni tekintetbe minden gyökérnek egyéniségét, a szanszkritban, görögben, latinban, annyi volna, mint el nem ismerni az állatvilág típusai egyéniségét. Lehetnek főlebb való, általánosabb, elvontabb típusok; de ha ezeket el akarjuk érni, akkor előbb az alacsonyabb és különösebb típusokon kell áthatolnunk; meg kell találnunk a tudományos elemzésnek leszálló lépcsőjén minden fokot, melyen át a nyelv följutott mostani állapotához.

A hangutánzás rendszere nagyon károsan hatna a tudományos etimológiára, és alkalmazásában bár mennyi tudományt és észet fejtenének ki, ez nem pótolhatná azt

a kárt, melyet az ily rendszer által szentesített törvénytelenység előidézne. Ha azonban el van ismerve, hogy minden szót határozott gyökérre kell visszavezetni, határozott hangtani szabályok szerint: akkor nem oly igen fontos az, vajjon ezen gyökerek hang típusok-e, melyek többé-kevésbbé meg vannak őrizve a tőlük eredő számtalan benyomásban, vagy pedig hangutánzóknak vagy indulathangoknak nevezzük-e őket. Mind addig, a míg határozott alakjaink vannak köztünk és a khaosz közt, bizton építhetjük tudományunkat, mint egy hid ivét, mely a zajongó hullámokba épített erős oszlopokon nyugszik. Ellenben, ha a nyelvnek gyökerei csupán elvont dolgok, s ha semmi sem választja el a nyelvet a kiáltástól és indulathangoktól, akkor játszhatunk a nyelvvel, mint a gyermekek a tenger fövényével, de nem panaszkodhatunk, ha az ár mindig el-elmosza a kis várakat, melyeket a parton fölépítettünk.

HARMADIK FÖLÖLVASÁS.

A FIZIOLOGIKUS ÁBÉCZE.

Ma a nyelvnek testét fogjuk bonczolni. E közben a nyelvvel úgy fogunk elbánni, mint valami holt testtel, s nem törődünk avval, volt-e benne valaha élet vagy értelem, hanem egyszerűen azon leszünk, hogy megtudjuk, miből készül, hogyan támadnak a hangok, hogyan hatnak halló érzékünkre, és hogyan lehet őket osztályozni. E végre nem elég a mi ábécénket vizsgálni úgy, a mint van, ámbár a tudományos elvek szerint rendezett ábéczt kétség kívül teljes joggal lehet a nyelvelemek táblájának nevezni. De mit tanulunk a mi ábécénkből? ha meg is mondják, hogy *k* kemény torokhang (gutturalis tenuis), *s* sziszegő foghang (dentalis sibilans), *m* orrhangu ajakhang (labialis nasalis), *j* folyékony ínyhang (palatalis liquida)? Ezek a nevek a görög és latin nyelvtanokból valók. Kifejezik többé-kevésbbé szerencsésen azon fogalmat, melyet az athéni és alexandriai tudósok alkottak maguknak némely hangok természetéről. De ezek a fogalmak korántsem voltak mindig helyesek, és a mi grammatikai műnyelvünkbe átvive sok esetben elvesztették eredeti jelentésüket. Mai nyelvtanítóink beszélnek

tenuis és *media*-ról, de a *tenuis*-t nem csupasz és vékony hangnak magyarázzák (a görögök azért nevezték őket így, hogy ellentétbe helyezték a hehezetes mássalhangzókkal, melyek a görögben vastagon, keményen, durván hangzottak: *δασύ*), hanem ellenkezőleg a legkeményebb s legerősebb-ízületű hangnak mondják; arra sem igen emlékeznek, hogy a *media*-kat vagy is közép hangokat eredetileg azért nevezték így, mert kiejtésük Alexandriában mintegy középen látszott állani a csupasz és a durva, t. i. hehezetes, hangok között, minthogy kevesebb hehezettel ejtették ki, mint az aspiratákat (a hehezeteseket), de többel, mint a *tenuis*okat. ¹⁾ A betűknek azon fölosztása, melyet Platon ad az ő Kratylosában, körülbelül ugyanaz, melyet maiglan megtartottunk. Ő hangzó betűkről beszél (*φωνήματα*, *vocales*): a mi magánhangzóink; és hangtalan betűkről (*ἄφωνα* *mutae*): a mi mássalhangzóink. De ő az utóbbiakat két osztályra osztja; az elsőbe olyanok tartoznak, melyek nem hangzók, de

¹⁾ Scholion Dionysios Thraxhoz (*Anecdota Bekk.* p. 810.): *φωνητικὰ ὄργανα τρία εἰσὶν, ἡ γλῶσσα, οἱ ὀδόντες, τὰ χεῖλη. Τοῖς μὲν οὖν ἄκροις χεῖλεσι πιλουμένοις ἐκφωνεῖται [τὸ π], ὥστε σχεδὸν μηδὲ ὀλίγον τι πνεῦμα παρεκβαίνειν ἀνοιγομένῳ δὲ τῶν χελέων πᾶν καὶ πνεύματος πολλοῦ ἐξίόντες, ἐκφωνεῖται τὸ φ. τὸ δὲ β, ἐκφωνούμενον ὁμοίως τοῖς ἄκροις τῶν χελέων, τυντέστι περὶ τὸν ἀντὸν τόπον τοῖς προλεχθεῖσι τῶν φωνητικῶν ὀργάνων, οὔτε πᾶν ἀνῶγει τὰ χεῖλη ὥς τὸ φ, οὔτε πᾶν τιλεῖ ὥς τὸ π, ἀλλὰ μέσῃν τινὰ διέξοδον τῷ πνεύματι πεφεισμένως δίδωσιν, κ. τ. λ.* L. Raumer, *Sprachwissenschaftliche Schriften* 102. l. (bebizonyítja, hogy e scholion K. u. 730. előtt irták); Curtius, *Griechische Etymologie* 3. kiad. 404. l. A scholiasta nyilván a maga korabeli kiejtésről szól: akkor az aspiraták már spiransokká váltak volt, s a mediák is azon kiejtéshez közeledtek, mely az új görögben uralkodik.

nem is némák ($\varphi\omega\rho\acute{\iota}\epsilon\rho\tau\alpha \mu\grave{\epsilon}\nu \omicron\iota'$, $\omicron\upsilon \mu\acute{\epsilon}\rho\tau\omicron\iota \gamma\epsilon \acute{\alpha}\varphi\theta\omicron\gamma\gamma\alpha$): ezeket utóbb fél hangzóknak nevezték ($\eta\mu\acute{\iota}\varphi\omega\alpha$, semivocales); a másodikba a valóságos némák, azaz mind a többi más-salhangzók ($\acute{\alpha}\varphi\theta\omicron\gamma\gamma\alpha$ ¹⁾). Később a görög grammatikusok a következő fölosztást fogadták el:

I. *Phōnéenta*, vocales, magánhangzók.

II. *Symphōna*, consonantes, mássalhangzók.

1. *Hemíphōna*, semivocales, fél hangzók: l, m, n, r, s; vagy *Hygrá*, liquidae, folyékonyak: l, m, n, r.

2. *Aphōna*, mutae, némák.

a. *Psilá*, tenues: k, t, p.

b. *Mésa*, mediae: g, d, b.

c. *Daséa*, aspiratae: kh, th, ph.

Tökéletesebb egy másik osztályozás, mert egy még írásban föl nem jegyzett, de szájhagyomány útján fön-tartott és gondosan őrzött nyelven (a szanszkriton) alap-szik. Ezt az úgy nevezett *Prātiçākha*-kban találjuk; ezek hangtani munkái különböző iskoláknak, melyekben a *Véda* régi teksztusai nemzedékről nemzedékre szálltak sokkal nagyobb pontossággal, mint a leggondosabb kéz-iratmásolóké. Némelyeket ezen munkák közül újabb idő-ben kiadtak és lefordítottak, s a kiket érdekelnek, köny-nyen hozzájuk férhetnek.²⁾

¹⁾ Raumer az id. h. 100. l.

²⁾ *Prātiçākha* du *Rig-Véda*, par M. Ad. Regnier; a *Journal Asiatique*-ban. Párizs, 1856–58.

Text und Uebersetzung des *Prātiçākha*, oder der ältesten Pho-netik und Grammatik; Müller M. *Rig-Véda*-kiadásában. Lipese, 1856.

Das *Vāgasenēji-Prātiçākham*; Weber A. közölte az *Indische Studien* IV. kötetében. Berlin, 1858.

A legujabb időben növekedő buzgósággal karolták föl tudós emberek a hangtant egész terjedelmében, s a kiindulás három különböző pontról történt: a nyelvészek, fiziológusok és matematikusok táborából. Nyelvészeti szempontból legjobb értekezésekül ajánlhatom (ha eltekintünk a régibb munkáktól, pl. Wilkins kitűnő értekezésétől 1688-ból) azon tanulmányokat, melyeket időről időre Ellis adott ki, a ki a hangtan terén a legpontosabb figyelő és elemző. ¹⁾ Más munkákat is, Rau-

---

The Atharva-Veda Prāṭicākhja, by W. D. Whitney. Newhaven, 1852. Ez a kitűnő tudós a Taittirija-Veda-hoz való Prāṭicākhját is kiadja. Minthogy a Sāmaveda himnusait énekelték s nem úgy mondták el, azért ezen Védához nines is igazi Prāṭicākhja vagy is hangtani munka.

¹⁾ Ellis hangtani művei: „A természetes ábécze (*The Alphabet of Nature*), azaz adalékok a kiejtett hangoknak pontosabb elemzéséhez és jelöléséhez, az eddig ajánlott főbb hangtani ábéczék ismertetésével.“ (Először a *Phonotypic Journal*-ban jelent meg 1844. júniusától 1845 júniusáig.) London és Bath 1845. 8-r. VIII + 194 l. — „A hangtannak legfontosabb részei (*The Essentials of Phonetics*): egy általános ábécze elmélete, és gyakorlati alkalmazása nemzetközi ábéczéül minden írott és íratlan nyelvnek egy egyöntetű írásmóddal való jelölésére, számos példával, fonetikusok, nyelvészek, etnografusok, utazók és terítők használatára. A Természetes Ábécze második kiadásul.“ London, 1848. 8-r. XVI + 276 l. Egészen hangtani jegyekkel nyomtatva, huszonhét nyelvből vett példákkal és különböző-öntetű fonetikus betűmintákkal. A nemzetközi ábécze (*Ethnic Alphabet*) külön is megjelent. — „Angol hangtan (*English Phonetics*); a szóhangoknak eredeti rendszerezése, a reformált olvasó ábéczének teljes magyarázata, és új általános ábécze nyelvészek és utazók számára.“ London, 1851. 8 r. 16 l. — „Egyetemes írás és nyomtatás közönséges betűkkel (*Universal Writing and Printing with Ordinary Letters*) térítők, összehasonlító filologusok, nyelvészek és fonologusok használatára.“ Tartalmaz egy általános digrafikus, egy utazóknak való digrafikus és egy latin (Latinic) ábéczet (az

merét ¹⁾, du Bois-Reymondét ²⁾, Lepsiusét ³⁾, Thausingét ⁴⁾, Bellét ⁵⁾, a maguk körében szintén haszonnal lehet tanulmányozni. A fiziológiai munkák közül olyan olvasóra nézve, a ki nem foglalkozik szakszerűleg ezen tanulmányokkal, leghasznosabbnak s legérthetőbbnek tartom Müller művét „Handbuch der Physiologie“, Brückeét „Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprach-

első kettő külön is megjelent), kilencz nyelvből vett példákkal, s a digrafikus, a latin, az ajánlott általános (Panethnic), a Müller M.-féle térítői s a Lepsius-féle nyelvészeti ábécze összehasonlító táblájával. Edinburgh és London, 1856. 4-r. 22 l. — „Védő irat a hangtani írásmód mellett vagy is a helyesírás reformjának szüksége.“ (*A Plea for Phonetic Spelling; or the Necessity of Orthographic Reform.*) London, 8-r. 1. kiad. 1844. 40 l. 2. kiad. 1843. 180 l. függelékkel, mely a kiejtéstől eltérő (hetéris) írásmódnak következetlenségeit s az írás és nyomtatás reformjának földrajzi kiterjedését tünteti föl. A 3. kiad. függelékül az említett táblákat átdolgozva közli s egy jelentést a létező hangtani ábéczékről; egy „Vizsgálata az angol kiejtés változásainak az utolsó három évtizedben“ sajtó alatt volt Amerikában 1860 óta, de megjelenését a polgár-háború gátolta; a többi megjelent teksztus 151 lapot tesz.

¹⁾ Gesammelte Sprachwissenschaftliche Schriften, von Rudolf von Raumer. Frankfurt, 1833. (Különösen a klasszikus és a germán nyelvekről.)

²⁾ Kadmos oder Allgemeine Alphabetik, von F. H. du Bois-Reymond. Berlin, 1862. (Egész 1811-ig visszaérő dolgozatok, tele szellemes és eredeti megjegyzésekkel.)

³⁾ Lepsius, Standard Alphabet, 2. kiad. 1863. (A tárgyról általában, de különösen hasznos az afrikai nyelvekre nézve.)

⁴⁾ Das Natürliche Lautsystem der Menschlichen Sprache, von Dr. M. Thausing. Leipzig, 1863. (Különös tekintettel a süket-némák tanítására.)

⁵⁾ The Principles of Speech and Vocal Physiology, by Alex. Melville Bell. Edinburgh, 1863. Bell több más hangtani munkát is írt, és készített olyan betűket, melyek kifejezik az illető hangoknak fizio-

laute“ (Bécs, 1856.), Funkeét „Lehrbuch der Physiologie“, és Czermak értekezéseit a bécsi tudományos akadémia Sitzungsberichtenben.¹⁾

A matematikai és akusztikai munkák közül fölhasználtam Herschel értekezését „Treatise on Sound“ az Encyclopaedia Metropolitana-ban, Willisét „On the Vowel Sounds and on Reed Organ-Pipes“, melyet a Cambridgei fiziológikus társaságban olvasott 1828. és 1829-ben; de különösen Helmholtz klasszikus művét „Die Lehre von den Tonempfindungen“ (Braunschweig, 1863.): oly munka, mely a legrészletesebb tudományos vizsgálatok eredményét világos, klasszikus és igazán népszerű alakban közli, és ez német könyvekben nagy ritkaság.

Meg kell itt emlékeznem azon emberek becses szolgálatairól is, a kik Angliában husz éven át munkálkodtak azon, hogy a tudományos vizsgálat eredményeiből gyakorlati hasznót is huzzanak az által, hogy kigondoltak és terjesztettek egy rövid, * azaz a ki nem ejtett betűket elhagyó, * és a valóságnak megfelelő írásmódot; ez a törekvés a „fonétikus reform“ neve alatt ismeretes. Korántsem kicsinylem a nehézségeket, melyek ennek útját állják, és nem táplálom azt a vérmes reményt, hogy a legközelebbi három négy emberöltő alatt érvényesüljön ez a reform. De meg vagyok győződve azon elveknek igazságáról és észszerűségéről, melyeken a reform alapszik;

---

giai jellemét, úgy hogy az ábécze csakugyan megérdemli a „látható beszéd“ nevét, melyet eddig oly készségesen alkalmaztak a régibb írásmódokra. L. „Visible Speech, a New Fact, demonstrated by A. Melville Bell.“ 1865.

¹⁾ L. még: Populäre Physiologische Vorträge, von J. N. Czermak. Bécs, 1869.

és minthogy az igazság iránti velünk született tisztelet, ámbár néha néha elalszik vagy megfélemedik, végre mégis mindig ellenállhatatlannak bizonyult és képessé tette az embereket megválni mindentől, a mit legdrágábbnak s legszentebbnek tartottak: gabnatörvényektől és Stuart házaktól, pápai követektől és bálványoktól: nem kételkedem, hogy ezeket követi majd az elavult és elromlott „helyes írás” is. Egész nemzetek megváltoztatták ez előtt számjegyeiket, betűiket, időszámításukat, mértékeiket, és ha Pitman nem is éri meg kitartó és önzetlen fáradozásainak diadalát, nem kell hozzá valami jó szellem, hogy átlássuk, hogy a miről most legtöbben gúnynyal beszélnek, végre mégis diadalt arat, ha csak sokkal erősebb argumentumokba nem ütközik, mint a milyenekkel eddig álltak elő a „Fonetic Nuz” (Phonetic News: fonetikus ujság) ellen. Egy ilyen oknak, mely a nyelvészre nézve fontosnak látszhatik, annak t. i., hogy a szavaknak etimologikus szerkezete elhomályosul, én épen nem tulajdoníthatok oly nagy fontosságot. A nyelveknek kiejtése határozott törvények szerint változik, ellenben az írást egészen önkényes módon változtatták, úgy hogy ha például az angol írás szorosan és határozottan követte volna a kiejtést, a nyelvbuvárnak ez valóban sokkal nagyobb haszonnal és segítséggel szolgálna, mint a mostani bizonytalan és nem tudományos írásmód.

De ámbár nagy haladást tettünk az emberi hang elemzésében, a tárgyban rejlő nehézségek nem fogytak, hanem inkább növekedtek azon mélyre ható és fáradságos kutatások folytán, melyeket a fiziologusok, akusztikusok és nyelvészek egymástól függetlenül végeztek. Az emberi hang a kutatásnak oly tért nyit, melyen ez a

három külön tudomány találkozik. A beszédnek mint hangnak valóját a mennyiségtudósnak s a kísérő természet tudósnak kell elemeznie; a beszédnek organumait vagy is eszközeit az anatomusnak kell vizsgálnia; végre a nyelvnek története, a valóban meglevő hangalakok, melyeket a nyelv kifejtett, a nyelvész szakába esnek. Ily körülmények közt okvetetlen szükséges a tudósoknak közreműködése, hogy ezek a külön nyomozások sikeres eredményhez jussanak; s én fölhasználom ezt az alkalmat, hogy köszönetet mondjak dr. Rolleston urnak, buzgó fiziologusunknak, Griffith G. urnak, a kísérő természettan helyettes professzorának, Ellis A. J. urnak és másoknak, szíves támogatásukért, mely nélkül némely nehézséget csak nagy idővesztéssel győzhettem volna le.

Mi látszhatik egyszerűbbnek, mint az ábécze, és mégis, mi nehezebb, ha közelebbről vizsgáljuk? Hol találjuk pontos meghatározását a magánhangzónak és mássalhangzónak, és miben különböznek egymástól? Azt olvassuk, hogy a magánhangzók a hangnak egyszerű kiömlései, a mássalhangzókat pedig csak magánhangzó segítségével lehet kiejteni. Hogyha ez helyes volna, akkor oly hangokat, minők *s*, *f*, *r*, nem lehetne a mássalhangzók közé sorolni, mert könnyen kiejthetjük valóságos magánhangzó segítségével nélkül. Viszont, mi a különbség *a*, *i*, *u* között? Mi a különbség *tenuis* és *media* közt? ezt a különbséget némely nép alig fogja föl, például a mohawkok és a szászok. Megmagyarázta-e eddig valamely bölcész világosan és érthetően, mi különbség van a beszélés, sűgás, éneklés közt? Éneklés közben beszélhetünk és beszéd közben énekelhetünk; sűgva beszélhetünk és beszélve sűghatunk; sőt sűgva is énekel-

hetünk és énekelve súghatunk; valóban ritkán beszélünk úgy, hogy itt ott ne énekelnénk vagy susognánk, de kevesen tudnák megmondani, hogyan különböznek egymástól ezek a hangnemek. Kezdjük tehát az elején és adjuk magyarázatát azon szavaknak, melyeket használni fogunk.

A mit hallunk, azt mindenek előtt *zajra* és *hangra* lehet fölosztani. A zaj, például levélzörgés, ajtócsikorgás, mennydörgés, a levegővel közlött szabálytalan rezgések által keletkezik. A hangokat, a minőket hangvillák, húrok, orgonasípok hallatnak, a rugós levegőnek szabályos, egyenlő időközökben történő rezgése hozza létre. Ez a hang, a zenhang, a hang legegyszerűbb alakjában, feszülés által keletkezik és megszűnik, ha megszűnik a hangzó testnek feszülése. Ezt, úgy látszik, sejtették már a régi nyelvalkotók, mert a görög *tonos*, 'hang' egy *tan* gyökértől származik, s ennek jelentése feszíteni, kinyujtani. Pythagoras ¹⁾ még többet is tudott. Ő tudta, hogy ha egyenlő-minőségű s egyenlő-feszültségű húrokon egy alap hangot, ennek nyolczadát, ötödét és negyedét akarjuk hangoztatni, a húrok hosszának úgy kell állani egymáshoz, mint 1 a 2-höz, 2 a 3-hoz, 3 a 4-hez.

Ha egy hangot hallunk, a benyomás nagyon egyszerűnek látszik, pedig voltaképen nagyon összetett. Minden hangnak megkülönböztethetjük

1. erejét (erősségét, hangos voltát);
2. magosságát;
3. minőségét vagy mint németül mondják színét (hangszín, *tonfarbe*; francziául *timbre*).

Az erő vagy magosság a hanghullámot képező levegőrészecskék rezgésének terjedelmétől függ.

¹⁾ Helmholtz, bevez. 2 1.

A magosság azon időtől függ, melyre az egyes részecskéknek szükségük van, hogy egy rezgést végezzenek, vagy is egy meghatározott időben végzett rezgéseknek számától. Ha például egy óra ingájával, mely másod percenként egy ingást végez, rövidebb időközökben, azaz gyorsabban, végeztetnők az ingást, akkor végre zenehangokat hallatna. Másod percenként tizenhat ingás elég volna hang adására, ámbár ennek magossága még oly csekély volna, hogy alig lehetne észre venni. Gyakorlati czélokra a legmélyebb megkülönböztethető hang másod percenként 30, a legmagosabb 4000 kettős rezgés által keletkezik. A kettő közt van hangszerünknek közönséges hét oktávája. Azonban azt mondják, hogy lehet észre vehető hangokat létre hozni 11 oktáván át, kezdve másodpercenként 16 kettős rezgéssel és végezve 38,000-rel, ámbár itt a legmélyebb hangok már pusztázúgáshoz, a legmagosabbak pusztázúgáshoz hasonlóknak. Hangvilláinknak $\bar{a}$ -ja a párizsi akadémia meghatározása szerint 437.5 kettős vagy 875 egyes ¹⁾ rezgést igényel egy másod perc alatt. ²⁾ Németországban az $\bar{a}$ hangvilla rendszeren 440 kettős rezgést végez egy másod perc alatt. Nyilvánvaló, hogy a füleinkkel észre vehető legmélyebb s legmagosabb hangokon túl végtelen hang-

---

¹⁾ Angliában kettős, Franciaországban s Németországban egyes rezgések szerint szokás számítani, de némely német írók az angol számításmodot fogadták el (kettős rezgés azaz egy előre s egy vissza-rezgés szerint). Helmholtz kettős, Scheibler egyes rezgések szerint számít. DeMorgan a kettős rezgést „swing-swang“-nak nevezi.

²⁾ * 1859. febr. 16. kelt francia miniszteri rendelet szerint 870 egyszerű (435 kettős) rezgése van a hangvillának. *

sorok vannak, s ezek ép oly valóságos hangokból állanak, mint a melyeket hallunk, csak hogy a *mi* érzéki fölfogásunk határain kívül esnek. Ép így vagyunk egyéb érzékeinkkel. Észre veszszük az inga mozgását az órán, de nem veszszük észre a mutató lassú mozgását. Észre vehetjük a madár repülését, de nem vehetjük észre az ágyugolyó gyors mozgását. Ez jobban bizonyítja, mint bár mi más, mennyire függünk érzékeinktől; és hogy, ha az érzékek fegyvereink az igazság meghódítására, egyszersmind lánczaink, melyek emelkedésünket határolják.

Eddig minden csodálatos ugyan, de világos és érthető. Ha hallunk egy hangot, matematikai pontossággal meghatározhatjuk, hány (egy másod perczre eső) rezgés által keletkezett; és ha ismételni akarjuk az illető hangot, ezt megtehetjük a legmekanikusabb módon egy erre való eszközzel, a szirénnel, mely meghatározott időben meghatározott-számu rezgéseket közöl a levegővel.

Ha az egyik hangnak *két* hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *egy* hulláma, akkor a hangköz a kettő közt egy *nyolczad* (*oktáva*).

Ha az egyik hangnak *három* hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *két* hulláma, akkor a hangköz a kettő közt egy *ötöd* (*quint*).

Ha az egyik hangnak *nég*y hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *három* hulláma, akkor a hangköz a kettő közt egy *negyed* (*quart*).

Ha az egyik hangnak *öt* hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *nég*y hulláma,

akkor a hangköz a kettő közt egy *nagy harmad* (*nagy terc*).

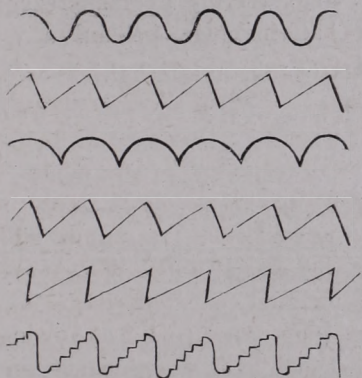
Ha az egyik hangnak *hat* hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *öt* hulláma, akkor a hangköz a kettő közt egy *kis harmad* (*kis terc*).

Ha az egyik hangnak *öt* hulláma hat fülünkbe ugyanazon idő alatt, mint egy másiknak *három* hulláma, akkor a hangköz a kettő közt egy *nagy hatod* (*nagy sext*).

Mind ez csak megerősíti azt, a mit már Pythagoras tudott. Ő vett egy rezgő húrt, alája tett egy nyeret úgy, hogy a húrból $\frac{2}{3}$ maradt a jobb és $\frac{1}{3}$ a bal oldalon: akkor, ha magát a bal részt rezegtette, a jobb oldali mélyebb hangnak éppen oktáváját kapta. Ha pedig $\frac{3}{5}$ -öt hagyott a jobb és $\frac{2}{5}$ -öt a bal oldalon, akkor a rezgő bal rész a jobb rész hangjának éppen ötödét (quint-jét) adta.

De világos az is, hogy hallhatjuk ugyanazon hangot, azaz (egy másod perczre eső) egészen egyenlő-számu rezgések eredményét, embertől is, flótán is, hegedűn is, sípon is stb. Ezek egyenlő-magasságu hangok, és mégis kölönböznek egymástól: az, a miben különböznek, *minőségük* (vagy *színük*). De mi az okuk ezeknek a különböző minőségeknek? Negativ következtetéssel már rég fölve tték, hogy: ha a minőség sem a rezgésnek terjedelméből, sem gyorsaságából nem keletkezik, tehát a rezgésnek alakjától kell függenie. De Helmholtz volt az első, a ki valóban be is bizonyította, hogy így van a dolog; ő nagyító üveggel vizsgálta a különböző hangszerek rezgését s így

pontosan megfigyelte a különböző rezgéseknek alakját ¹⁾: ezt az eredményt az előtt csak tökéletlenül érték el a *phonautograph*-nak nevezett eszközzel. Hogy mit kell értenünk a rezgéseknek alakja alatt, azt a következő vonalak mutatják:

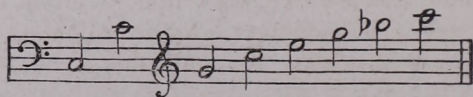
Helmholtz folytatta ezen nyomozásokat és még egy fontos fölfedezést tett, azt t. i. hogy a rezgésnek különböző alakjai, melyek az úgy nevezett minőséget vagy hangszint okozzák, egyszersmind okai bizonyos harmonikus vagy mellék hangok jelenlétének vagy jelen-nemlétének, sőt hogy ezen harmonikus hangok különbsége és a hangminőség különbsége voltaképen csak egyazon dolognak két kifejezése.

A harmonikus hangok azon másod-rendű hangok, melyeket szabad füllel is meghallunk, ha fölemeljük a

---

¹⁾ * Ezt nem kell összetéveszteni az ismeretes Cladniféle hangképekkel, melyek csupán rezgő síkoknak csomóvonalait ábrázolják. (A ném. ford.) *

zongora pedálját és megütünk egy billentyűt. Ezen harmonikus hangok az által támadnak, hogy egy húr úgy rezeg, mint ha rezgése össze volna téve egy ép oly hosszú, továbbá fél, harmad, negyed oly hosszú húrok különböző rezgéséből. Minden ilyen rövidebb húr kétszer, háromszor, négyszer oly gyorsan rezegne és a megfelelő hangokat hallatná. Ha például a c-re ütünk és figyelmesen hallgatózunk, akkor halljuk a $\bar{c}$, $\bar{g}$, $\bar{c}$, $\bar{e}$, $\bar{g}$, gyöngye $\bar{\bar{b}}$, $\bar{\bar{c}}$ stb. hangokat:

1	2	3	4	5	6	7	8
c	$\bar{c}$	$\bar{g}$	$\bar{\bar{c}}$	$\bar{\bar{e}}$	$\bar{\bar{g}}$	$\bar{\bar{b}}$	$\bar{\bar{\bar{c}}}$

Hogy a másod-rendű hangok nem képzelet szüleményei, azt nagyon egyszerű és mulatságos kísérlettel lehet bebizonyítani. Ha kicsiny katonákat — nagyon könnyű lovasságot — állítunk egy zongorának húrjaira s aztán megütünk egy billentyűt, akkor mind azon lovasok, melyek a másod-rendű hangoknak megfelelő húrokon állnak, ingának s talán el is buknak, mert ezek a megütött húrral együtt rezgenek; ellenben a többi lovas erősen megül nyergében. Különböző hangokra hangolt csövekkel is lehet kísérletet tenni. Ha ezeket fülünkhöz tartjuk s aztán oly hangot hozunk létre, melynek másod-rendű hangjai egyenlők azokkal, melyekre a csövek

vannak hangolva, akkor ezek erősen és majdnem riktóan fognak fülünkbe hangzani; ellenben ha a csövek nem egyeznek meg az adott hangnak mellék hangjaival, akkor nem is fognak rá felelni.

Itt tehát ismét látjuk, hogy a mi egyszerű benyomásnak látszik, a zongorának egy hangja, sok benyomásból van összetéve, s ezek együtt adják azt, a mit hallunk és észlelünk. Nem vesszük észre világosan azon harmonikus hangokat, melyek minden hangot kísérnek és minőségét meghatározzák, mégis tudjuk, hogy ezen mellék hangok hatnak fülünkre, hogy érzékeink fölfogják őket, sőt szenvednek tőlük. S ez az észrevétel rá illik az egész érzetvilágra. Nagy különbség van az *érzet* s az észrevétel közt. Vannak dolgok, melyeket először észre veszünk s aztán megint észre veszünk, ha figyelmeztetnek rájuk, de különben a minden-napi életben ránk nézve mint ha nem is léteznének. Mikor először kerültem Oxfordba, folyton zavart a harangok zúgása; de később még a déli harangszót sem vettem észre. Most éppen nagyon divatban vannak fülön-függőkül kis arany csengők korall csörgőkkel. Ezek természetesen folyton csöngenek-bonganak s ezt mindenki hallja, csak az a nő nem, a ki a fülön-függőt viseli. Azonban ez esetekben az érzet és az észrevétel közti különbséget egyszerűen a figyelem hiánya okozza. Más esetekben érzékeink valóban nem tudják megkülönböztetni, segítség nélkül, a kívülről jövő valóságos benyomásoknak különböző alkotó részeit. Tudjuk például, hogy a fehér fény az éter rezgése és összetétele a napspektrum egyes színeinek. Egy üveg hasáb azonnal föloldja ezt az összetételt és fölosztja alkotó részeire. De szemünkre nézve

a fehér fény valami egyszerű, és érzékeink sokkal görbábbak, akár mennyire erőködjünk, hogysem megkülönböztethetnők benne az alkotó részeket.

Ezek után jobban meg fogjuk érteni Helmholtznak egyik — véleményem szerint — nagyon fontos fölfedezését.¹⁾ Ohm bebizonyította,²⁾ hogy csak egy rezgés van harmonikus hangok nélkül, t. i. az egyszerű ingarezgés. Azt is bebizonyították Fourier, Ohm és más matematikusok³⁾, hogy minden összetett rezgést vagy hangot föl lehet bontani egyszerű vagy is ingarezgésekre. De Helmholtznak köszönhetjük, hogy most pontosan meghatározhatjuk sok összetett rezgésnek alakulását és meghatározhatjuk azon harmonikus hangoknak megváltát és hiányát, melyek, mint láttuk, a hangok minőségének vagy színének különféleségét okozzák. Azt találta pl., hogy a hegedűn — összehasonlítva a gitárral vagy a zongorával — az első vagy fő hang erős, a másod-rendű hangok a másodiktól a hatodikig gyöngék, de a hetedik-től a tizedikig sokkal hallhatóbbak.⁴⁾ A klarinétnél⁵⁾ csak a páratlan mellék hangok vehetők észre, az óboénál a párosak erősebbek.

Lássuk most, mi jelentősége van mind ennek a nyelvre nézve. Ha beszélünk, valóságos hangszeren játszunk, még pedig tökéletesebb hangszeren, mint a milyent ember valaha föltalált. Fúvó hangszer ez,

¹⁾ Az id. h. 82. l.

²⁾ Az id. h. 38. l.

³⁾ Az id. h. 54. l.

⁴⁾ Az id. h. 143. l.

⁵⁾ Az id. h. 162. l.

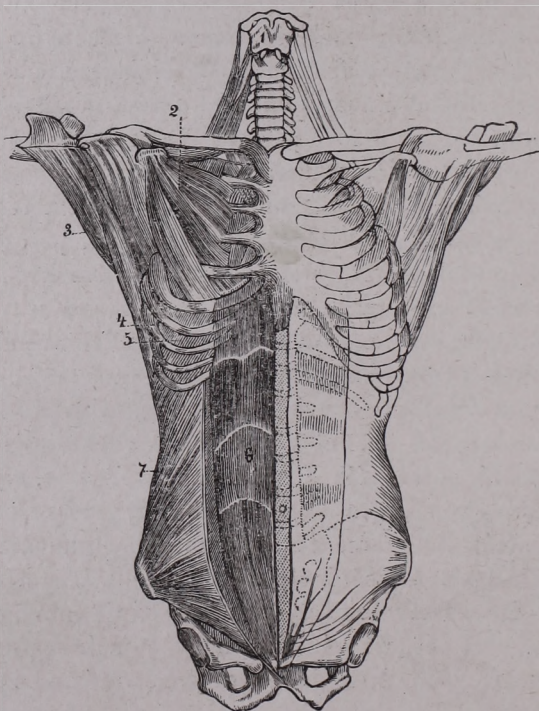
melyben a rezgő készüléket a *chordae vocales* (hangszalagok) helyettesítik; a külső csövet vagy harangot, melyen a hanghullámok átmennek, a szájnak különböző alakulatai szolgáltatják. Megkísértem, a mennyire tudom, leírni néhány rajz segítségével ezen hangszernek általános szerkezetét, ámbár, ha ezt teszem, csak ismétlem azt, a mit magam a fiziologiának jeles oxfordi tanítójától, Rolleston urtól tanultam. Ő szívesen megmutatta és megmagyarázta valóságos bonczolás és a nem rég föltalált laryngoskop ¹⁾ segítségével a csontokat, porcogókat, szalagokat és izmokat, melyek együtt véve képezik azt a rendkívüli hangszert, melyen játszunk, ha szavainkat, ha gondolatainkat közöljük. Némely részei rend kívül bonyolultak és én nem vállalkoznám arra sem, hogy csak elmondjam Müller, Brücke, Czermak, Funke és más jeles fiziologusok különböző és néha ellentétes nézeteit a különböző porcogók, a *thyroidea*, *cricoidea*, *arytenoidea* (ezek képezik a gége emeltyüit) szerkezetéről s működéséről. Szerencsére a legfontosabb organumok, melyek a hangok képzésénél működnek, a gégefőn fölül vannak és szerkezetük olyan egyszerű és mindig könnyen nézhető és vizsgálható, hogy rajzok segítségével, reménylem, nem lesz bajos megmagyarázni működésüket.

---

¹⁾ Kis tükör, melylyel az ember egészen a légső ketté-válásaig benézhet. — Czermak, Ueber den Kehlkopfspiegel und seine Verwendung. Leipzig 1860. 2. kiad. 1863.

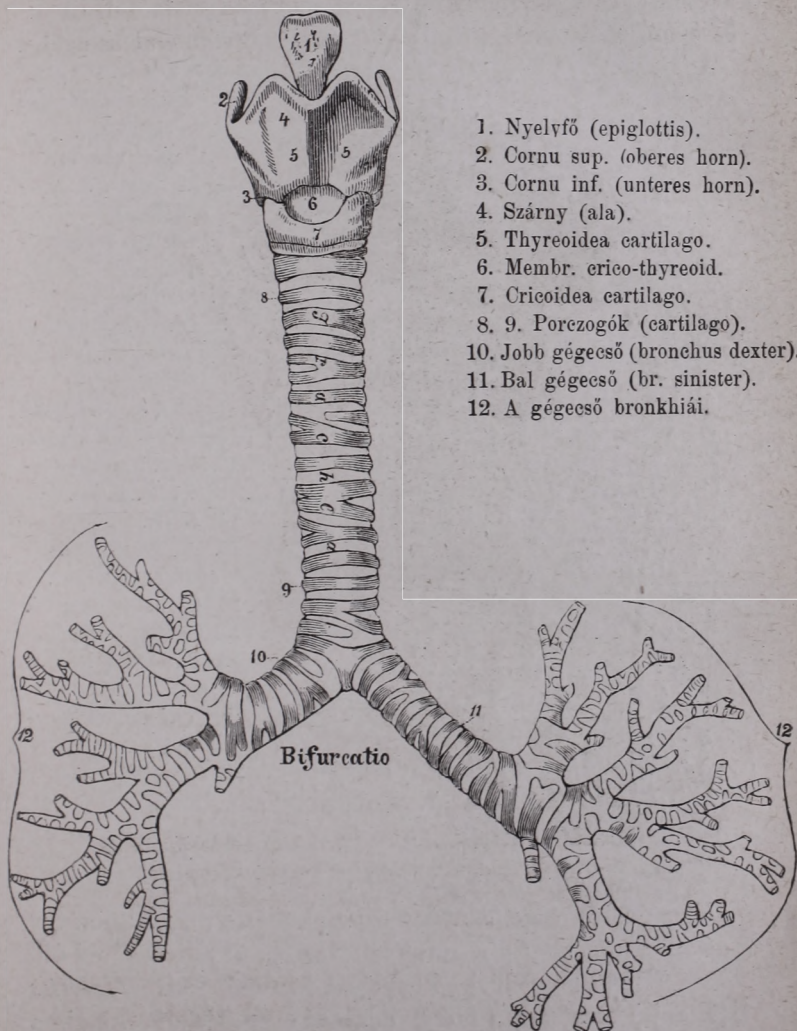
Itt van mindenek előtt a mellkas, mely fölváltva összehúzza és kitágítja a tüdőt, úgy hogy fuvóul szolgál.

1. rajz.

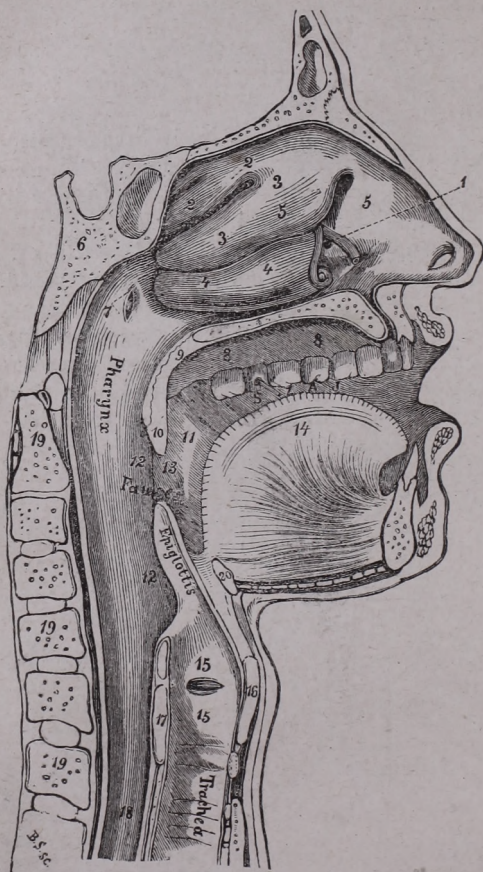
1. Larynx (gégefő).	5. Külső bordaközi izmok.
2. Pectoralis minor.	6. Rectus abdominis.
3. Latissimus dorsi.	7. Belső rézsutos izmok.
4. Serratus magnus.	

A második rajz a *tracheát* mutatja; ez porczogós és rugós cső, mely számtalan gyökérrel végződik a tü-

1. Nyelvő (epiglottis).
2. Cornu sup. (oberes horn).
3. Cornu inf. (unteres horn).
4. Szárny (ala).
5. Thyreoidea cartilago.
6. Membr. erico-thyreoid.
7. Cricoidea cartilago.
- 8, 9. Porczogók (cartilago).
10. Jobb gégecső (bronchus dexter).
11. Bal gégecső (br. sinister).
12. A gégecső bronkhiái.

2. rajz.

3. rajz.

1. Az orr belső nyílása.
2. 3. 4. A szita és szagló csont felső, középső és alsó íze.
5. Fossae nasales.
6. Ék csont (os sphenoidum)
7. Eustach csőve nyílása.
8. Szájpadlás.
9. Lágymíny (velum palatinum).
10. Uvula.
11. 12. A szájpadlás előcsőve és hátsó csőve.
13. Nyálmirigyek (mandeln, tonsillae).
14. Nyelv.
15. A gégefé belseje (Larynx interior).
16. Cartilago thyroid.
17. Cartilago cricoid.
18. Bárázsging (oesophagus).
19. Nyakgerinc csontjai.
20. Os hyoideum.

dőben; felső vége mintegy fej-alaku és a *larynx*-ot vagy gégefőt képezi. Ez a torokban van és öt porczogóból áll.

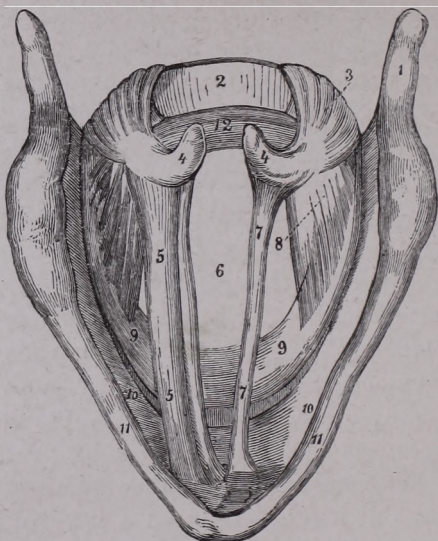
Ezen porczogók közül a legfelső, az *epiglottis* (3. rajz) arra való, hogy, mint egy szellentyű, kinyissa

és elzárja a *glottis*-nak, t. i. a larynx felső részének (*fissura laryngea pharyngis*), nyílását. Az *epiglottis* levélalakú rugós porczogó, mely keskenyebb végével a thyroidea porczogóhoz van erősítve s közép bordájával a glottis részébe illik. A levélnek szélesebbik vége szabadon föl a nyelv felé áll; ezen irányban az egész porczogó homorú-alakúnak látszik, a larynx felől pedig domborúnak. Nyelés közben az epiglottis a larynxra esik, mint a nyereg a ló hátára. Némely hangok képzésénél keskeny rés támadhat az által, hogy az epiglottis lenyomul a függőleges ál és igazi hangszalagok fölé.

A gégefőben vagy larynxban, valamivel föllebb közepénél, a thyroidea és arytenoidea porczogók közt, van két rugós szalag, hasonló a dob pergamenjéhez, ha középen ketté hasad; az általuk képezett nyílásnak belső vagy valódi hangrés (glottis) a neve és megfelel a külső glottisnak. Ez a nyílás el van látva izmokkal, melyek a rést kitágítják vagy összehúzzák és másképp is módosítják a gégefő alakját. A gégefőnek három porczogója a legtökéletesebb mechanizmust képezik a szalagoknak feszítésére és lazítására. Ezen szalagok különböző hosszúak gyermekeknél és felnőtteknél, férfiaknál és nőknél. Közép hossza felnőtt férfinnál $18\frac{1}{2}$ millimeter, ha laza, $23\frac{1}{2}$ millimeter, ha feszült; nőnél $12\frac{3}{4}$ mm. ha laza, $15\frac{3}{4}$ mm. ha feszült: így az egyik mintegy harmad részszel rövidebb a másiknál, s ez okozza a férfi és nő hangjának különböző magasságát.¹⁾

¹⁾ Funke, Lehrbuch der physiologie 664. l. Müller J. észrevételei után.

4. rajz.

1. Felső szarv.	5. Thyro-arytaenoideus.
2. Kerek porczogó.	6. Hangrés (rima glottidis).
3. Crico-arytaenoideus posticus (a kerek porczogóba illesztett csatornaalakú porczogó).	7. Jobb hangszalag.
4. Csatornaalakú porczogó (arytaenoidea c.).	8. Crico-arytaenoideus lateralis.
	9. Kerek porczogó.
	10. Paizs porczogó.
	11. Felső szélső porczogó.

A nyelv, a torok és száj, az ajak, a fogak s az íny az ő vitorlájával (velum pendulum) és csapjával (uvula), mely szellentyűül szolgál a gége és az orrlyukak közt, maguk az orrlyukak is: mind ezek módosítják a gégeből jövő lélekzetnek alakját, s ez által keletkeznek a különböző magánhangzók és mássalhangzók.

Miután így szétszedtük a hangszert, az emberi hangnak mintegy csöveit és sípjait, lássuk, hogyan al-

kalmazzuk ezt a hangszert, ha beszélünk vagy éneklünk. A milyen ismeretes és egyszerű dolognak látszik az ének s általában a zene: ha jobban elemezzük, egyike a legcsodálatosabb tünetményeknek. A mit hallunk, mikor egy kart vagy symphoniát hallgatunk, az a rugós levegőnek olyan mozgása, melyről — Helmholtz szavai szerint — a legviharzóbb tenger is csak elégtelen képet adhat. A legmélyebb hang másod percenként 30, a legmagasabb 4000 rezgés által jön létre. Képzeljük el már most, mi történik egy presto-nál, mikor ezer hang és hangszer támaszt hullámokat a levegőben, és a hullámok mind egymáson keresztül hatnak, nem csak úgy, mint a víz színén látható hullámok, hanem mint gömbalakú testek, még pedig — mint látszik — a nélkül, hogy bármilyen észre-vehető zavar keletkeznék; ¹⁾ emlékezzünk még arra, hogy minden hangot másod-rendű hangok kísérik, hogy minden hangszernek megvan a maga hangszíne, melyet a rezgésnek különös alakulásai okoznak; és végre gondoljuk meg, hogy a hullámoknak mind ezen keresztül tüzeiben, a hangoknak ezen forgó szeleiben törvények uralkodnak, melyek a harmoniát (az összhangzatot) határozzák meg, azon kívül bizonyos hagyományok vagy szokások, melyek az úgy nevezett melodiát (nótát) határozzák meg, — mind a kettő hiányzik a madarak énekében, — s hogy mind ez mintegy kis képben tükröződik vissza két kis halló eszközünkben, fülünkben, sőt hogy itt nem csak egyszerűen érzetet kelt, hanem egy másik, még titokszerűbb érzést, melyet vagy gyönyörnek vagy fájdalomnak nevezünk:

---

¹⁾ Weber, Wellenlehre 495. l.

akkor világossá lesz előttünk, hogy minden felől oly csodák vesznek bennünket körül, melyek mind azt meghaladják, a mit csodának szoktunk nevezni, s melyekben mégis egy Eulernek, egy Newtonnak láng esze törvényeket födözött fel, oly törvényeket, melyekről a legpontosabb matematikai meghatározás adható.

Ha kiejtünk egy magánhangzót, mi történik? Lélekzet ömlik ki a tüdőből, s a száj csövet képez, melyen, mint egy klarinéten, át kell a lélekzetnek hatnia, hogy a külső levegőbe jusson. Ha a lélekzetnek a hangszalagok közt való kiömlése közben ezek a rugós szalagok szabályos mozgásba kerülnek, akkor énekelünk, és a rezgéseknek száma határozza meg hangunknak magasságát, de nincs semmi köze a hangnak színéhez vagy is magánhangzójához. Változtathatjuk a hangnak magasságát, a nélkül, hogy színe, minősége változzék. A miket mi magánhangzóknak nevezünk, nem egyebek, mint hangunknak minőségei vagy színei, ezeket pedig nem a rezgéseknek száma, hanem alakja határozza meg, mely a szájcső alakjától függ. Ezt már bizonyos pontig megismerte Wheatstone, mikor Willisnek szellemes kísérleteit bírálta ¹⁾, de egészen világossá tették Helmholtz nyomozásai. Természetesen lehetetlen ezen rezgéseket nagyító üveggel megfigyelni, de lehet őket elemezni olyan visszahangzó csövek segítségével, a milyeneket az előbb leírtunk, és így meg lehet figyelni azt, a mi — mint láttuk — együtt jár a rezgés alakjával, t. i. bizonyos harmonikus hangoknak megvoltát vagy hiányát. Ha valaki ugyanazt a hangot (hangjegyet) különböző

¹⁾ London and Westminster Review, 1873. okt. 34. és 37. l.

magánhangzóval énekli, akkor a visszahangzó csöveinknek megfelelő harmonikus hangok épen úgy változnak, mint ha ugyanazt a hangot hozzuk létre különböző hangszereken, például hegedűn, flótán, klarinéten. Hogy minden bizonytalanságot elhárítson, Helmholtz egyszerűen megfordította a kísérletet. Vett több hangvillát, ellátta őket visszahangzó készülékkel, úgy hogy ezt közelebb vagy távolabb helyezhette s ez által a fő hangoknak különböző erősséget adhatott s a másod-rendű hangokat egészen megszüntethette. Aztán a hangvillákat úgy hangolta, hogy oly hangsort kapott, mely megfelelt a legmélyebb villa harmonikus hangjainak. Akkor a hangvillákat mind egyszerre rezgésre indította galvanikus telep segítségével, és midőn így egymás után egyesítette azon harmonikus hangokat, melyeket előbb a hangzó csövek segítségével minden magánhangzóban felfödözött: sikerült neki mesterségesen létre hozni egészen ugyanazokat a magánhangzókat. ¹⁾

Most tehát tudjuk már, hogyan keletkeznek a magánhangzók: a rezgő levegőnek alakja által. Úgy különböznek, mint különböző zeneszereknek hangszíne, és mi csakugyan változtatjuk a hangszereket, melyeken beszélünk, mikor a száj által képzett csövet módosítjuk, hogy kiejtsük az *a*, *e*, *i*, *o*, *u* hangokat (úgy ejtendők, mint a latinban vagy németben).

De lehetséges-e ily körülmények közt kiejteni egy magánhangzót, a szájjal bizonyos hangszint hozni létre, a nélkül, hogy egyszersem minden magánhangzónak bizonyos zenei hangmagasságot adjunk? Ezt a kérdést

---

¹⁾ Az id. h. 188.

sokszor vitatták. Egy ideig bizonyos dolognak tartották, hogy magánhangzót nem lehet ejteni bizonyos magasság nélkül. Azonban hogyha súgtak egy magánhangzót, könnyű volt látni, hogy a hangszalagok nem rezgettek, legalább szabályosan nem, és hogy egészen másképp kezdtek rezgeni, ha a súgott magánhangzót hangosan kiejtették. Müller J. közép utat ajánlott. Megengedte, hogy a magánhangzókat lehet némán kiejteni, azaz a nélkül, hogy a hangszalagok határozott hangot adnának, de azt állította, hogy ezek a néma magánhangzók a hangrésben a nem hangzó szalagok közt elhaladó levegő által keletkeznek.

Ámbár ez a nézet ¹⁾ a fő dologban helyes, mégis valamennyire módosult újabb megfigyelések által, melyekből az tűnt ki, hogy a susogásnál a hangszalagok összehúzódnak, azonban a hangrésnek hátulsó része az arytenoideák közt nyitva marad és háromszögű alakot vesz föl. ²⁾ Az ezen nyíláson át haladó lélekzet tökéletlen rezgéseket okozhat, s ezek a tökéletlen rezgések okozzák azt a morgó, nyomott hangot, mely a súgott magánhangzókat kíséri. Némóság esetén a hangszalagokat nem lehet szabadon rezgetni s ilyenkor az illetők mégis kiejthetik a különböző magánhangzókat, és a *vox clandestina*, ámbár pusztá súgás, emelkedhetik és alá szállhat. Ámbár tehát áll az, hogy a magánhangzó-

¹⁾ Funke, Handbuch der physiologie 673. l. Willis és Brücke nézetei 678. l.

²⁾ Helmholtz 171. l. Czermak megjegyzi, hogy ugyanez az eredmény elérhető az által is, hogy a gégefő különböző alakokat vesz föl. „Ueber den spiritus asper“ 7. l. L. azonban szintén az ő megjegyzéseit „Physiologische vorträge“ 1869. 101. l.

kat ki lehet ejteni a teljes hangnak határozott magassága nélkül: áll az is, hogy még a súgott magánhangzókban is meg lehet különböztetni bizonyos nemét a magasságnak; sőt meg van saját magassága minden magánhangzónak, akár hangosan, akár súgva ejtjük. Ezt először Donders mutatta ki, és később kiigazította és megerősítette Helmholtz. ¹⁾ Ezt legjobban észlelhetjük, ha súgva *ű*-t ejtünk és ezt lassanként füttyöléssé változtatjuk: nagyon hasznos felfödözés a hangvilla helyettesítésére. ²⁾ Véleményem szerint a zenei hangmagasságnak ezen nyomait a súgott magánhangzókban tökéletlen hangoknak kell tekinteni, azaz hangokhoz közelítő zajnak, vagy más szóval olyan szabálytalan rezgéseknek, melyek majdnem, de nem egészen, szabályos vagy egyenletes rezgésekké váltak; ámbár a határt, hogy hol végződik a zaj és kezdődik a hang, tudtomra pontosan még semmiféle tudós nem állapította meg, ³⁾ s a dolog még beható nyomozást igényel.

A magánhangzóknek mindenféle változatai voltaképen megszámlálhatatlanok. De gyakorlati célból bizonyos tipikus magánhangzókat — természetesen ezeket is nagy tájnyelvi eltérésekkel — állapítottak meg minden nyelvben, s ezeket fogjuk most vizsgálni. Nem fogjuk itt tekintetbe venni a számtalan nyelvjárási, helyi, sőt személyes változatokat, melyek a magánhangzók

---

¹⁾ Az id. h. 172. l. Hogy van valami összefüggés a magánhangzóknek minősége és magassága közt, azt legjobban láttatni abból a körülményből, hogy igen nagy hangmagasság nem fér össze az *u* és *o* hangok minőségével.

²⁾ Czermak, Physiologische vorträge 113. l.

³⁾ L. Brücke, Grundzüge 16. l.

kiejtésében találhatók, mert noha nagyon érdekesek más tekintetben, nem fontosak az általános hangtani elvek megvilágosítására, melyekkel itt egyedül lesz dolgunk. Hogy mennyire lehet vinni az egyes hangváltozatoknak megkülönböztetését, azt lehet látni pl. Ellisnek *palaeotypikus ábéczejében*, mely mintegy 270 jegyet foglal magában ugyanannyi különböző hangra. Ha egy élő nyelvnek hangjait ilyen részletes elemzésnek vetik alá, nem esoda, hogy annyira különböznek az illető szakemberek nézetei, és hogy egyazon hangot sokszor a legeltérőbb módokon írják le. Fülünk is, nyelvünk is hajlandó oly különbségeket találni, melyeknek nincs gyakorlati céljuk, melyek t. i. nem járnak valóságos jelentésváltozással; s a ki a nyelv törvényeit kutatja, annak vigyáznia kell, hogy ne téveszsze szem előtt a nyelvtani hangoknak állandó alakjait az élő beszédnek folyton változó játéka miatt.

A rajzokból, melyek fő vonalakban a szájnak a három fő magánhangzó kiejtésére igényelt alakulását ábrázolják, láthatjuk, hogy van két szélsőség, *u* és *i*, az *a* pedig közép állást foglal el. A magánhangzók mind úgy ejtendők, mint a latinban, olaszban vagy a művelt németben.

1. Az *u* kiejtésénél mintegy kört képezünk ajkunkból és lehuzzuk nyelvünket, úgy hogy a száj üressége nyak nélküli üveg alakját ölti. Ilyen üvegek a legmélyebb hangot adják s ebben megegyezik velük az *u* magánhangzó. Helmholtz szerint a benne rejlő hangmagasság *f*.

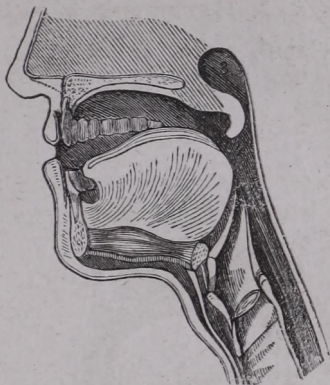
Példák: ¹⁾

Nyílt és hosszú szótag: *bú*; német *du*; angol *who*; francia *ou*.

Nyílt és rövid: *falu*; ném. *zurück*; ang. *fruition*; fr. *ouir*.

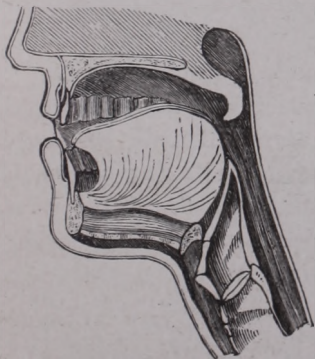
Zárt és hosszú szótag: *bús*; ném. *stuhl*; ang. *pool*; fr. *poule*.

Zárt és rövid: *fut*; ném. *bunt*; ang. *pull*; fr. *pour*.

5. rajz.

2. Ha ajkunkat valamivel jobban kinyitjuk és nyelvünket egy kissé emeljük, akkor az *o* hallatszik. Magassága Helmholtz szerint $\bar{b}$ moll.

6. rajz.

Példák:

Nyílt és hosszú szótag: *hó*; ném. *ofen*; ang. *ago*; fr. *beau*

Nyílt és rövid: *bogár*; ném. *zoologie*; ang. *zoology*; fr. *zoologie*.

Zárt és hosszú szótag: *csók*; ném. *lohn*; ang. *bone*; fr. *cône*.

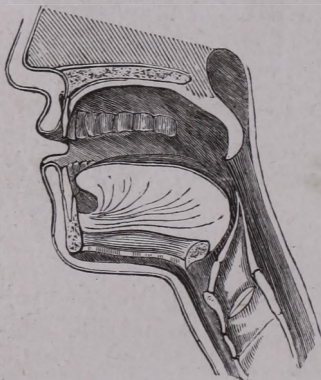
Zárt és rövid: *bor*; ném. *fort*; ang. *nines*; fr. *fol*.

¹⁾ Példákat közlök rövid és hosszú magánhangzóval, még pedig nyitott és zárt szótagokban, (azaz következő mássalhangzó nélkül vagy

3. Ha ajkunk kevésbé kerek és nyelvünk kissé lelapul, akkor *ä* hallik.

Példák :

7. rajz.

Nyílt és hosszú szótag: *ära* (= *arra*);
ném. nines; ang. *August* (mint fő-
név; * megközelítő magyar átírá-
sal *ägösz* *); fr. nines.

Nyílt és rövid: *fa*; ném. nines; ang.
august (mint melléknév; *agösz*);
fr. nines.

Zárt és hosszú szótag: *meghät* (= *meghalt*)
nyelvjárásokban; német
nines; ang. *nought* (*nät*); fr. nines.

Zárt és rövid: *rab*; ném. nines; *
(csak nyelvjárásokban, pl Ausztriá-
ban: *halt*, *was*) *; fr. nines.

4. Az *a* hangnál van ajkunk legjobban nyitva, és nyelvünk természetes fekvő helyzetében marad. A vele járó hangmagasság Helmholtz szerint $\bar{b}$ moll. Énekekre ez látszik a legtermészetesebb szájállásnak; de a magasabb hangjegyekre énekesek alkalmasabbnak tartják az *e*-t és *i*-t, és lehetetlennek tartják a legmagasabb hangjegyekre *a*-t és *u*-t énekelni. ¹⁾

következő mássalhangzóval) mert például az angolban alig van magánhangzó, mely mind a két esetben egyformán hangzanék. A hosszú és rövid magánhangzóknak minőségi (nem csak mennyiségi) különbségéről l. Brücke az id. h. 24. l. s köv. és Raumernél.

¹⁾ Brücke, az id. h. 13. l.

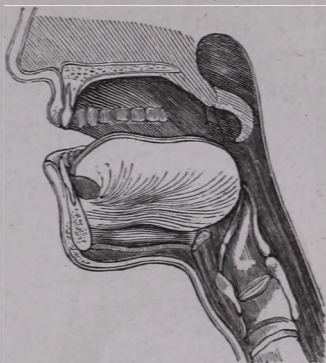
Példák :

Nyílt és hosszú szótag: *város*; ném.
da; ang. *ma-mā*; fr. *bas*.

Nyílt és rövid: *nincs* ¹⁾; ném. *dabei*;
fr. *rūbat*; ang. *pāpā*. ²⁾

Zárt és hosszú szótag: *kár*; német
tat; ang. *farm*; fr. *Bâle*.

Zárt és rövid: *nincs* ¹⁾; ném. *lamm*;
ang. *nincs*; fr. *bal*.

8. rajz.

5. Ha ajkunk meglehetősen nyitva van, nyelvünknek hátsó része az íny felé emelkedik, és egyszersmind a gégefő is föllebb emelkedik, akkor az *e* hangot halljuk. A száj üressége szűk-nyaku palaczkhoz hasonlít. Az *e*-nek természetes magassága $\bar{b}$ moll vagy $\bar{f}$.

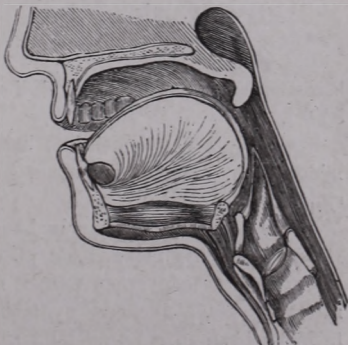
Példák :

Nyílt és hosszú szótag: *lé*; ném.
geh; ang. *hay*. ³⁾

Nyílt és rövid: *észik*; ném. *gēbet*;
fr. *légal*.

Zárt és hosszú szótag: *jég*; ném.
geht; ang. *lake* (ejtsd *lék*); fr.
aïse.

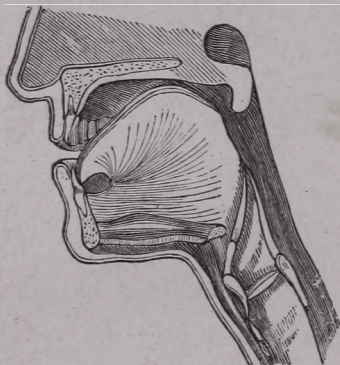
Zárt és rövid: *kényes*; ¹⁾ német
fett; ang. *debt*; fr. *dette*. ²⁾

9. rajz.

¹⁾ * Csak némely nyelvjárásokban van rövid *á*-nk, például Aba-
ujban (*haldogol* = haldoklik, Magyar Nyelvőr III. k. 523. l.) és a

6. Ha nyelvünk még magasabbra emelkedik és két ajkunk közeledik egymáshoz, *i*-t hallunk. Szájunk üressége nagyon szűk-nyaku palaczkhoz hasonlít, melynek hossza hat centimeter. Ilyen palaczk $\bar{e}$ hangnak felel meg. Az *i*-nek természetes magassága, úgy látszik $\bar{d}$.

10. rajz.

Példák:

Nyílt és hosszú szótag: *hi*; ném. *sie*; ang. *he*; fr. *vie*.

Nyílt és rövid: *pici*; ném. *könige*; ang. *behalf*; fr. *vitesse*.

Zárt és hosszú szótag: *vív*; ném. *mir*; ang. *been*; fr. *pire*.

Zárt és rövid: *mindig*; ném. *mit*; ang. *been* (sokszor röviden ejtik); fr. *mirroir*.

kereszturfiszéki székeleyeknél: *ápám, hálál*; l. Kriza, Vad rózsák I. k. 550. l. *

²⁾ Csak a gyermeektől hallhatni így kiejtve; tiszta rövid *a* tulajdonképen nincs az angolban, s még hosszú szótagokban is ritkán ejtik tisztán az *a*-t.

³⁾ A hosszú *e* is ritkán hangzik tisztán az angolban; rendszeren rövid *i* hallatszik utána, tehát pl. *day* = *dēi*.

⁴⁾ * A magyarban tisztán megkülönböztetünk ezen úgy nevezett zárt vagy közép $\bar{e}$ -től egy nyiltabb *e* hangot (mert ajkunk ennek kiejtésénél jobban nyitva van, mint a másikénál), sőt ez utóbbi közönségebb és elterjedtebb. Fontos ez a különbség azért is, mert nyelvtani alakokban $\bar{e}$ rendszeren az *o*-nak, *e* az *a*-nak felel meg, például: *kézén* — *házon*; *számtalan* — *végtelen*; *hatalom* — *győzelem*. Példák a nyílt *e* hangra:

7. Van azon kívül még egy magánhangzó, a legbarátságosabb, melyet néha *ős hangzónak* neveznek (*urvokal*, jobban *unvokal*.) Willis azt mondja róla, hogy a hangcsőnek természetes magánhangzója; Ellis, hogy a legkevésbé módosult hang. Némelyek felfödöznek mindenütt, mások elhítetik magukkal, hogy többféle árnyéklatát is meg tudják különböztetni. Ha bizhatok hallásomban, azt mondanám, hogy ezt a magánhangzót mindig súgva, nem hangos lélekzéssel ejtjük. Az angolok legjobban ismerik rövid zárt szótagokban, minők *but*, *dust* stb. Hosszunak tartják az *abszurd* szóban. John Herschel egyazon magánhangzót hallja a *spurt*, *assert*, *bird*, *virtue*, *dove*, *oven*, *double*, *blood* szavakban. Sheridan és Smart különbséget tesznek a *bird* és *work*, *whirl'd* és *world* szavakban hallható magánhangzók közt. Az angolban kétség kívül minden hangsúlytalan szótag közeledik hozzá⁶⁾, pl. *against*, *finál*, *ideál*, *captain*, *villáge*, *suppér*, *fullý*, *muttön*. *Town*-(város)ból városnevekben *tön* lesz, pl. *Paddingtön*, *ford*-ból *Oxförd*; és ámbár némely szónak ilyen ejtését még aljasnak tekintik, mégis valóban megvan. Ennek a tökéletlen magánhangzónak nem igen akad párja a németben és francziában, * még kevésbé

Nyílt és hosszú szótag: *ère* (= *erre*).

Nyílt és rövid: *fekete*.

Zárt és hosszú szótag: *kêj* (= *kelj*).

Zárt és rövid: *nesz*. *

⁵⁾ * A magyar *é*-nek megfelelő hosszú hang szorosan véve az, mely a német *väter*, *eben* szavaknak különösen szászországi kiejtésében az első szótagban hallható s kissé különbözik a magyar *é*-nek közönséges ejtésétől. Megközelítőleg így hangzik az *e* a franczia *prêtre* szó első szótagában, s a finn hosszú *ee*, pl. *askareen*. *

⁶⁾ Ellis 29. §.

a magyarban. * Az angol *hat* kiejtése nagyon különbözik a német *er hat*-tól; az angol *hot*-ban is az *o* hang más, mint a német *sonde*-ben; és ámbár azt mondják, hogy a francia *boeuf* úgy hangzik, mint az angol *buff*, sokan bizonyosan vesznek észre némi különbséget a kettő közt.

Ezek a legfontosabb magánhangzók és ritka nyelv, a hol elő nem fordulnak. De csak azon nyelvekben kell körülnéznünk, melyekből fönt a példákat vettük, hogy észre vegyük, mennyi más magánhangzó van az elsoroltokon kívül. Ilyen az *ü*, mely az *i* és *u* közt áll ¹⁾; pl. nyílt és hosszú szótag *hü*, ny. r. *bürü*, z. h. *tüz*, z. r. *süt*; a németben *früh*, *für*, *süd*, *sünde*; * az angolban nines *; a francziában *lu*, *lui*, *pur*, *sur*. Természetes magassága Helmholtz szerint $\equiv$ g.

Van aztán az *ö*, mely *e* és *o* közt áll; pl. ny. h. *fö*, ny. r. *födél*, z. h. *hös*, z. r. *börtön*; a németben h. *könig*, *empört*, r. *böcke* ²⁾; a francziában *peu*, *heureux*, *peur*, *neuf*. Természetes magassága Helmholtz szerint $\equiv$ e dur.

Van *à* (magyar *e*), pl. *ére*, *fekete*, *kêj*, *nesz* ³⁾; a németben *väter*; ang. *bear*; fr. *prêtre*; az olaszban *erba*. Magassága $\equiv$ g vagy $\equiv$ d.

¹⁾ „Míg nyelvünk az *i* kiejtésére készül, ajkunk az *u*-hoz szükséges alakot veszi föl.“ Du Bois-Reymond, Kadmus 150. l.

²⁾ A német rövid *ö* a közömbös magánhangzóhoz látszik közelni. L. Du Bois-Reymond, Kadmus 173. l.

³⁾ L. fönt a jegyzetet.

Van egy sajátságos rövid *a*¹⁾ zárt szótagokban az angolban, pl. *hat, happy, man*. Hosszan is hallható pl. a *half* szónak affektált kiejtésében.

Sajátságos rövid *i* hallható az angol *happy, reality, hit, knit* szavakban.²⁾

Végre a kettős magánhangzókra vagy diftongusokra kell egy pillantást vetnünk. Ezek úgy keletkeznek, ha a helyett, hogy egy magánhangzót azonnal a másik után ejtenénk (tehát a kettőt két lélekzettel), a hangot addig nyújtjuk, *míg* szájunk az illető magánhangzókhoz szükséges alakokat, helyzeteket fölveszi. Ha az *a*-helyzetet *i*-helyzetté változtatjuk és ezen idő alatt egy hangzót ejtünk ki, akkor az *ai* diftongust halljuk, mely pl. az angol *aisle*, * német *kaiser*, görög *Aiskhylos*, finn *aika* * szavakban hallható. Az énekes, a kinek az angol *I* ,én' szót hosszú hangjegyre kell énekelni, a végén *i*-t fog énekelni. Ha az *a*-helyzetet *u*-helyzetté változtatjuk és egy hangot ejtünk, támad az *au*, pl. az angol *how*-ban, * a német *haus*, finn *auma*, magyar *augusztus* sza-

¹⁾ * Mintegy középen a magyar *á* (*apám*) és *e* (*vet*) között. A megfelelő hosszú hanghoz hasonlótl hallottam már a magyarban is affektált szavalásban *á* helyett. Majdnem így hangzik a finn *ä*, nyújtva *ää* (pl. *näki* ,néze', *pää* ,fej'), mely valamivel nyiltabb s közelebb áll az *a*-hoz, mint a magyar *e* és *é*. — Ha a latin *a* és a magyar *e* hangot az énekbeli *e*-hez és *d*-hez hasonlíthatnók, akkor talán az angol *hat*-ban hallatszó magánhangzót a *eis*-hez s a finn *ä*-t a *des*-hez lehetne hasonlíítani. *

²⁾ Brücke ezt és néhány más angol magánhangzót a tökéletlenek közé sorolja (23. l.). Talán inkább néma magánhangzóknak lehetne őket nevezni; l. fönt. — * Az itt említett *i*-vel. úgy látszik, megegyezik az *a* mély *i*, mely határozottan megkülönböztethető a magas *i*-től a tatár (török) nyelvekben és néhány ugor nyelvben is. *

vakban, s megközelítőleg a palócz *aumá*-ban (alma). * Azon kívül találunk még itt is számos alfajt és egyéb árnyéklatot, pl. *āi, āi, ei, eu, ou, uo, öü, üö, oi, ui, öi, üi, iu* stb.

Talán már ez a hangsorozat is hosszúnak és unalmasnak látszhatik, de voltaképen csak fölületes vázlat, s Ellis és mások műveire kell utalnom azt, a ki jobban meg akar ismerkedni a magánhangzók színskálájának számos apróbb részletével. Ámbár a nyelv és ajak által módosított szájeső határozza meg első sorban a magánhangzók képzését, közre működnek egyéb faktorok is: a *velum pendulum*, a *pharynx* hátulsó fala, a *larynx* kisebb nagyobb emelkedése: mindezek módosítják a száj és gége ürességét a maga idején. Azt is mondják, hogy a magasabb magánhangzók kiejtésénél a koponyacsontok is részt vesznek a rezgésben,¹⁾ és czáfolhatatlanul bizonyították, hogy a *velum pendulum* nagyon fontos minden magánhangzó kiejtésére nézve. Czermak²⁾ kutató eszközt alkalmazott orrán át a *pharynx*ba és tisztán észre vette, hogy a *velum* helyzete minden magánhangzónál változott: legmélyebben volt az *a*-nál, fokonként emelkedett az *e, o, u, i* hangzókkal és legmagasabb pontját érte el az *i*-nél.

Azt is ő bizonyította be, hogy az orr üressége is többé vagy kevésbé tág egyik másik magánhangzó kiejtésénél. Vizet szítt az orrába, és azt találta, hogy benne maradt az *i, u, o* kiejtésénél, de torkába hatolt

¹⁾ Brücke 16. l.

²⁾ Sitzungsberichte der k. k. akademie zu Wien (mathem.-naturw. klasse) XXIV. 5. l. Physiologische vorträge 114. l.

az *e* és még inkább az *a* kiejtése közben.¹⁾ Leblanc, egy fiatal ember, a kinek larynxa egészen el volt zárva, csak ezt a két magánhangzót, az *a*-t és az *e*-t nem tudta kimondani.²⁾

Orrbeli magánhangzók.

Ha a helyett, hogy a magánhangzót szabadon a szájon át bocsátanók ki, a *velum pendulumot* leeresztjük s a levegő azon csöveken át rezg, melyek orrunkat a pharynxszal kötik össze: akkor azon orrbeli magánhangzókat³⁾ halljuk, melyek a francziában oly közönségesek, mint *un, on, in, an*, * de a magyarban csak nyelvjárásokban található, pl. *szíház, asszõ*⁴⁾ e h. *színház asszony*. * Nem szükséges, hogy a levegő épen az orron átmenjen; ellenkezőleg, befogjuk orrunkat s ez által az orrhangot még erősíthetjük. Egyedül a *velum* elmozdítása szükséges, mert ez a közönséges magánhangzóknál a *choanákat* többé kevésbé befödi.⁵⁾

¹⁾ Funke az id. h. 676. l.

²⁾ Bindseil, Abhandlungen zur allgemeinen vergleichenden sprachlehre, 1838. 212. l.

³⁾ Brücke 27. l.

⁴⁾ * Így szokás a nyelvtudományban ezeket a magánhangzókat megjelölni. L. Magyar Nyelvőr II. k. 23. l. III. k. 518. l. stb. *

⁵⁾ Ezen elzárásnak különböző fokait tapasztalta Czermak úgy, hogy orra elé fém tükröt alkalmazott a tiszta és az orrbeli magánhangzók kiejtése közben. Sitzungsberichte der wiener akademie XXVIII. 575. l. XXIX. 174. l. (math.-naturw. klasse).

Mássalhangzók.

Alakulhattak volna nyelvek csupán magánhangzók-ból is, legalább nem hozható föl semmi ennek lehetőség e ellen. Vannak szavak, melyek csak magánhangzók-ból állanak, pl. a latin *eo* megyek; *ea* ő (nőről); *eo*a keleti ¹⁾; a görög *ἐῖοεῖς* (ἤϊοεῖς zátonyos), ha eltekintünk a szóvégi *s*-től, * továbbá *eaō* hagyok, *ēdei* hágy, *ēia* polyva; * a hawaii *hooiaioai* 'bizonyítani', ha eltekintünk a szókezdő hehezettől. De ez a néhány szó is mutatja, mily kevésbé kellemesen hangzott volna ilyen nyelv. Kellett még valami, a mi a nyelvnek csontvázát képezze, t. i. a mássalhangzók. Ezeknek szanszkritul *vjaṅgana* a neve, azaz 'határozottá, világossá tevő', ellenben a magánhangzónak *svara* 'hang' a neve, ugyanazon gyökérből, melytől a latin *susurrus* származott.

A tudósok mindig szeretnek általános elméleteket fölállítani, bármilyen gyöngé lábon álljanak bizonyítékaik; nem csoda tehát, hogy az oly nyelveket, mint a hawaii, melyben a magánhangzók nagy többségben vannak, éppen ez okból ős nyelveknek állították. Egyszerűen fölvtették, hogy a nyelvnek haladása általában a gyöngén izült hangtól az erősen artikulált felé történt, és hogy minél kevesebb a magánhangzó, annál eredetibb a nyelv. De csak össze kell hasonlítanunk a hawaii nyelvet egyéb polinéziai nyelvekkel, akkor látjuk, hogy itt is megvoltak az erősen izült mássalhangzók, de elvesztek, s hogy mássalhangzók általában sokkal könnyebben

¹⁾ * Vergiliusnál: *Aeaeaeque insula Circes*. (A ném. ford.) *

esnek ki két magánhangzó közt, mintsem fejlődnek. Buschmannak is ez a véleménye: „Mes recherches m'ont conduit à la conviction, que cet état de pauvreté phonique polynésienne n'est pas tant l'état naturel d'une langue prise à sa naissance, qu'une détérioration du type vigoureux des langues malaies occidentales, amenée par un peuple qui a peu de disposition pour varier les sons.“ ¹⁾ Maga a *Havai* vagy helyesebben *Harwai'i* név is megerősíti ezt a nézetet; különböző polinéziai nyelvekben így hangzik:

Samoában	Savai'i
Tahitiban	Havai'i
Rarotongában	Avaiki
Nukuhivában	Havaiki
Uj Zélandban	Hawaiki;

az eredeti alak e szerint *Savaiki* lehetett. ²⁾

A mássalhangzók mind az úgy nev. zajok osztályába valók, és bizonyos zajokat oly nyelvek sem kerülhetnek el, melyekről azt hiszik, hogy csupa magánhangzóból állanak. Ha megfigyelünk bármely hangszert, könnyen észre vehetjük, hogy hangjaikat mindig bizonyos zajok előzik meg: ezek a levegőre gyakorolt első hatásból támadnak, mielőtt a valódi zene érzete létrejön. Halljuk a szirén zihálását és fúvását, a hegedűnek karczolását, a zongorának kalapálását stb. Ép így a beszédnél. Ha kibocsátjuk lehelletünket, hogy magánhangzót hallassunk, akkor halljuk a lehelletnek kiömlé-

¹⁾ Buschmann, Iles Marq. 36. 59. l. Pott, Etymologische forschungen II. 46.

²⁾ Hale az id. h. 120. l

sét, a kezdő hatást, melyet a belső levegő a külsőre gyakorol, ha érintkezik vele.

Ha szabadon lélekezünk, a hangrés nagyon nyitva van és a kibocsátott lehellést nagyon tisztán meghalljuk. Azonban maga ez a hehezet még nem a mi *h*-nk, a *spiritus asper*. Szándékunk kell hozzá, hogy a csupa lehellet *h*-vá váljék; a velum pendulumnak alkalmas helyzetet kell elfoglalnia, a larynx feszültebbé válik és a hangrés megszűkül,¹⁾ hogy a lehelletnek erősségét és tömörségét növelje; akkor aztán a lehelletet az al-testi izmok működése kitaszítja. Ez a legtisztább *h*, a görög *spiritus asper*; ez még szabad minden rekedtségtől, melyet rá következő akadályok okoznak. Ezek az akadályok úgy keletkeznek, hogy a larynxnak vagy a toroknak némely részei megszűkülnek; ez által a sémi nyelvekben és némely német nyelvjárásokban nagyon sokféle torokhehezet keletkezett, úgy hogy a laryngoskoppal is nehéz valamennyit pontosan elemezni és leírni. Holt nyelvekre, például a régi görögre nézve nem remélhetjük, hogy a torokhehezeteknek valódi alakját pontosan meghatározhatjuk. De a nélkül, hogy magam bármi nézetet akarnék kifejteni a rekedtségnek azon fokáról, mely a régi görög *πνεῦμα δασύ*-ben megvolt, alkalmasnak vélem megtartani a *spiritus asper* nevet a torokhehezetnek legkevésbé módosult alakjára.

---

¹⁾ Czermak, Über den spiritus asper und lenis. Sonderabdruck aus dem LII. bande der Sitzungsberichte der kais. akad. der wiss. (deczember 7. 1865.) Czermaknak igaza van, ha azt mondja, hogy a hangrés szűk, ha a lehelléshez hasonlítjuk; de az is igaz, hogy a *h*-nál nagyon nyitva van egyéb mássalhangzók kiejtéséhez hasonlítva.

Már most nyilván lehetséges, hogy míg a lehelet így áthalad a többé vagy kevésbé összehúzott torkon, a hangszalagok egymáshoz közelednek s így az áthaladó lehelet horzsolást, tökéletlen rezgést idéz elő. Minthogy a *spiritus asper*, mint fönt leírtuk, tipusa a nem hangzó lehelet minden módosulásának, egyszersmind tipusa lesz a hangzó lehelet vagy is a kilehelt hang minden módosulásának. A szanszkrit *h*-nak nagyon közel kell állani hozzá, mert azt írják róla, hogy lehelet vagy szellet, mint az *s*, de egyszersmind hangzó. Minthogy a nem hangzó leheletet legtisztább alakjában a *spiritus asper* névvel kívánom jelölni, a hangzó lehelet tipikus alakjára a *spiritus lenis* nevet kívánom alkalmazni; ámbár nem akarok semmiféle nézetet kockáztatni a *πνεῦμα ψιλόν*-nak Görögország különböző vidékein vagy a görög nyelv történetének egyes korszakaiban való pontos kiejtéséről.

A *spiritus lenis* tisztán hallható, mintegy gyöngé buborék, ha bármely szókezdő magánhangzó kiejtésére figyelünk, például az *óra*, *ár*, *ék*, *ősz* szavakban, vagy ha az angol köz nép *my hand* helyett azt mondja *my 'and*. Némely fiziologusok ¹⁾ és majd valamennyi grammatikus szerint ezt a szókezdő neszt annyira gyöngíthetni, hogy el is tűnik, és mindenki azt hiszi, hogy egy szókezdő magánhangzót egészen tisztán ki tud ejteni. ²⁾ De én azt hiszem, a görögök jól tették, hogy minden

¹⁾ Brücke az id. h. 9. l.

²⁾ Brücke 85. l. „Ha a *spiritus asper* kiejtésénél a hangrés megszűkül, akkor tisztán halljuk a hangot minden mellék nesz nélkül.“ Azonban a nesz egészen jól észre vehető, különösen a *vox clandestinában*.

szókezdő magánhangzó, melynél nincs spiritus asper, spiritus lenisszel jár; és a laryngoskop világosan mutatja, hogy minden szókezdő magánhangzónál tartós a hangszalagok szűkülése, s ez egészen különbözik a *h* kiejtésénél való szűküléstől és rögtöni megnyilástól.

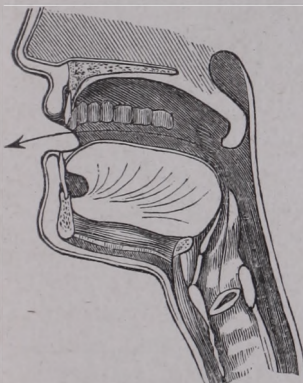
Van még egy nagyon fontos különbség a spiritus asper és lenis között. A spiritus asper lehetetlen énekelni, vagy is az azt előhozó lehetetet hangzóvá tenni. Ha a *há* szótagot akarjuk énekelni, az énekhang csak akkor kezdődik, mikor a *h*-nak vége van; mert ezt ép oly kevésbé énekelhetjük, mint nem fűtyülhetünk és énekelhetünk egyszerre. ¹⁾ Ennek oka nyilván-való. Hogy a lehelet, mely a *h* hangoztatására szükséges, hanggá váljék, a hangszalagokban gátot kellene találnia, pedig a *h*-nak egész természete a tüdőtől akadálytalanul a külső levegőbe ható lehelet zajában áll. A spiritus lenis ellenben lehet hangzóvá tenni, mert ha kiejtjük — többé kevésbbé tisztán —, akkor a lehelet a hangszalagok közelében megtorlik és hangzóvá lesz.

Az a különbség, melyet az első hehezetre vagy spiritusra nézve *asper*-nek és *lenis*-nek mondunk, ugyanaz, a melyet más hangoknál a *kemény* és *lágy*, *néma* és *hangzó*, *tenuis* és *media* nevek alatt ismerünk. ²⁾ Az a különös jellem, melyet ezen szavakkal kifejezünk, és a mód, melyen létre jön, egészen egyezők. A prätikahják írói tudták már, s a laryngoskop megerősítette, hogy a

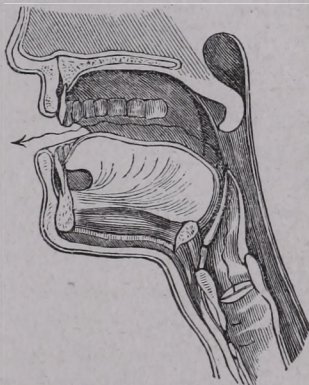
¹⁾ L. R. von Raumer, Gesammelte schriften 371. l.

²⁾ Czermak, Physiologische vorträge 120. l. „Die reibungslaute zerfallen so wie die verschlusslaute in *weiche* oder *tönende*, bei denen das stimmritzengeräusch oder der laute stimmton mitlautet — und in *harte* oder *tonlose*, bei denen der kehlkopf absolut still ist.“

tenuisok, a néma vagy kemény hangok, kiejtésénél a hangrész nyitva van, ellenben a *mediák*, a hangzó vagy lágy hangok, kiejtésénél fel van zárva. Az előbbieknél a hangszalagok egyszerűen tétlenek; az utóbbiaknál

11. rajz.

‘ — (h); pl. *hágy*.

12. rajz.

’ — ; pl. *ágy*.

annyira közel vannak egymáshoz, hogy, ha nem is rezegnek szabályosan, bizonyos morajt vagy az úgy nevezett horzsolás neszét (*reibungsgeräusch*) hallatják. Már itt előre szemügyre vehetjük a *k t p* és *g d b* közti különbséget s e végett Helmholtz fejtegetését idézem az általános okokról, melyek ezt a különbséget előidézik.

„A *mediák* sora, *b d g*, a *tenuisok* sorától, *p t k*-tól, abban különbözik, hogy az előbbieknél a hangrész a mássalhangzók kiejtésére való megnyílásakor elég szűk arra, hogy képes hangzani vagy legalább a *vox*

clandestina vagy is sűgás neszét előidézni, ellenben tágra nyílik a tenuisoknál ¹⁾ s így nem hangozhatnak.“

„A mediákat tehát bizonyos énekhang kíséri; s ez, ha szótagnak elején állanak, egy pillanattal előbb is kezdődhetik, s ha szótagnak végén állanak, egy pillanattal a száj bezárása után is tarthatnak, mert némi levegő behatolhat az elzárt szájürességbe és lehetővé teszi a hangszalagoknak hangzását.“

„A hangrésnek szűkülése miatt a levegő kiömlése mérsékelt s a hanghullámok nem oly erősek, mint a tenuisoknál, melyeket tágra nyílt hangrésszel ejtünk ki, úgy, hogy sok levegő ömölhet ki a mellkasból egyszerre.“ ²⁾

Visszatérünk most a hehezetnek különféle módosulására, *kemény* és *lág*y vagy *néma* és *hangzó* alakjukban. Az egyszerű hehezet, a *néma* és a *hangzó*, összesen nyolczfélekép módosúlhat, az által, hogy akadályt vagy gátat képezünk nyelvünkkel, lág'y és kemény ínyünkkel, fogunkkal és ajkunkkal.

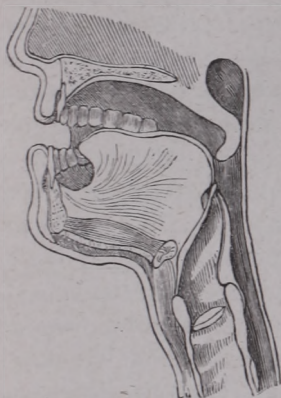
Ha a helyett, hogy a hehezetet szabadon kibocsátanók a tüdőből ajkunkhoz, korlátozzuk a nyelvnek az uvula felé emelésével, akkor azon *ch* hangot halljuk,

¹⁾ Lásd Lepsius. Die arabischen sprachlaute 108. l. 1. sor.

²⁾ Ezt a különbséget nagyon világosan leírja R. v. Raumer, Gesammelte schriften 444. l. Ő a kemény mássalhangzókat *fúvottaknak*, *flatae*, a lág'yakat *lehelteknek*, *halatae*, nevezi. A többi közt azt mondja, hogy a leheltek mindig hangzók ugyan az angolban, de más nyelvekben nem, s ezért a lehelt mássalhangzókat fiziológikus szempontból két osztályra osztja, hangzókra és nem hangzókra. De ez a különbség könnyen megtévesztheti az embert és nem is fontos a nyelveknek leírásában. L. még „Investigations into the laws of English orthography and pronunciation, by Prof. R. L. Tafel“ New York, 1862.

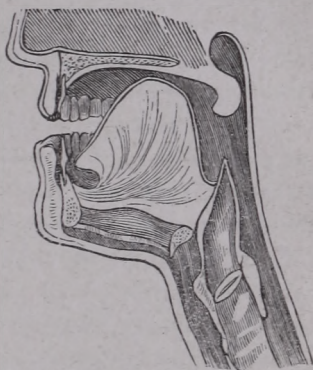

mely a német *ach* vagy *loch* szóban hallik.¹⁾ Ha ellenben csak gyöngén tartóztatjuk föl a hehezetet, mikor a

13. rajz.

χ vagy 'h (ch); pl. ném. *loch*.
γ vagy 'h (g); pl. ném. *tage*.

14. rajz.

j' (ch); pl. ném. *ich*.
j' (j); pl. magy. *jó*.

korláthoz ér, akkor azt a hangot kapjuk, melyet a német *tage* szóban hallunk, ha a *g*-t nem mediának, hanem fél-magánhangzónak ejtik: *tage*²⁾.

¹⁾ Ez a hang megvan még a skótban, * továbbá a hébernek mai kiejtésében, * és némely borneoi nyelvjárásokban. L. „Surat Peminyuk Daya Sarawak, reading book for Land and Hill Dayaks, in the Sentah dialect. Singapore, 1862. Printed at the Mission Press.“ — * Így hangzik még a *h* a finn *tuhka*, *vahva* stb. szavakban, s így hangozhatott a régi magyar *johtat*, *chomuv* (iktat, hamu) s egyéb szavakban. Megvan ez a hang a lappban (különösen tennisok előtt) s a vogulban. *

²⁾ * Különösen északi Németországban ejtik így (már Szászországban is). Közel jár ezen hanghoz az *r*-nek az a kiejtése, mely

A második korlátot úgy képezzük, hogy a nyelvet kissé összehúzza azon pont felé emeljük, a hol a kemény íny kezdődik, kevésse azon a ponton túl, a hol a *k* képződik. Ha ezen a szoroson bocsátjuk át a spiritus aspert, akkor az a *ch* hang keletkezik, melyet a német *ich* szóban hallunk; * ennek kiejtése nehezen esik magyar embernek, de közel járunk hozzá, ha például az *ih* szótagban törekszünk erősen kiejteni a *h*-t, vagy a *hji* szótagban kiejtjük a *h*-t; affektált beszédben a magyar *ihlet* szó *h*-ját is hallhatni így; * hasonló az angol *hume*, *huge* szavak elején hallható hang.¹⁾ Ha a korlátnál gyöngítjük a hehezetet, akkor a közönséges *j* hanghoz jutunk, pl. *jó*, *jár*. Ezt a hangot gyöngé moraj kíséri, melyet a hangrás által képzett akadály okoz; s nem is igen nehéz a *j*-t énekelni. Semmi sem bizonyítja, hogy a szanszkrit ínyhehezet (palatalis flatus) ञ (ç) valaha úgy hangzott, mint a *ch* a német *ich*-ben. Legvalószínűbb, hogy a sziszegő hang, melyet úgy hozhatunk létre, hogy az organumokat e német *ch*-hoz szükséges helyzetbe hozzuk, aztán a képezett szorost még inkább megszükitjük s a hehezetet erősebben bocsátjuk ki. Ez azonban nem egyéb, mint föltevés.

A harmadik korlát nyelvünknek fogaink felé közeledése által támad és a spiritus aspert *s*-szé (magyar *sz*), a lenist *z*-vé változtatja; az előbbi egészen néma, az

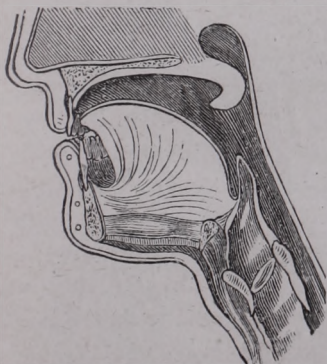
---

nálunk különösen magasabb körökben hallható s melyet a németek a *lorchen* szóval jelölnek. (Magyar élezes lapokban néha *ch*-val jelölik.) A lappban is megvan és az ugor nyelvészek *γ*-val írják. *

¹⁾ Ellis, English phonetics 47. §. — * Így hangzik a finn *tyhjü*, *chtoo* stb. szavak *h*-ja is; s a magyarban az *új*, *éj* szavak *j*-jét is nagyon hasonlóan ejtjük. *

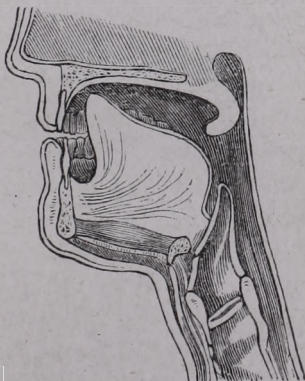
utóbbit lehet hangoztatni; például *szár, készen*, de *zár, kézen*.

A negyedik korlát úgy alakul, hogy nyelvünket kissé visszahuzzuk és többé kevésbé homorú alakot adunk neki, úgy, hogy alsó lapja felső fogaink mögé az íny felé közeledik. Ha ezen a teknőfélén bocsátjuk át a levegőt, akkor az *š* (magy. *s*) és *ž* (magy. *zs*) hangokat halljuk; az előbbi néma, az utóbbit lehet hangoztatni. A szanszkrit nyelvi (lingualis) *š* kiejtése pontosabb nyelvállást követel, úgy, hogy a nyelvnek alsó lapja valóban érintse az ínyt; de ezt az eredményt létre hozhatja azon egyszerűbb és természetesebb helyzet is, melyet fönt leírtunk.

15. rajz.

s (sz); pl. *szár, készen*.
z; pl. *zár, kézen*.

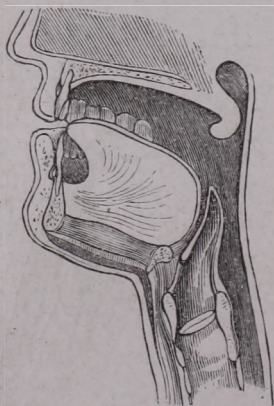
16. rajz.

š (s); pl. *sir, kosár*.
ž (zs); pl. *zsir, mozsár*.

Az ötödik korlátot úgy képezzük, hogy nyelvünk hegyét egyenesen a felső fogak hátához emeljük, vagy

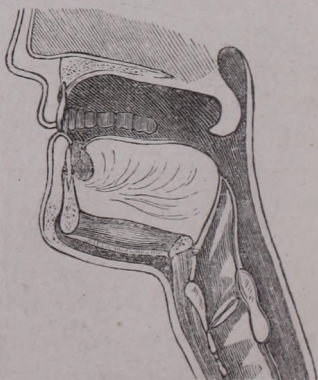

mások szerint a felső fogaknak széléhez vagy még más-kép a felső és alsó fogak széle közé. Ha így bocsátjuk ki a spiritus aspert, akkor az angol *th* hallik, ha a lenist, akkor az angol *dh* hallik; az első néma, pl. a *though*, *breath* szavakban, az utóbbit hangoztathatni, pl. *the*, *to breathe*. Mind a kettő nagyon nehéz a magyarnak vagy németnek. * Az új görögben megfelel az elsőnek a θ (mely régente t' azaz *th* volt), a másodiknak a δ (mely régente d -nek hangzott). Az utóbbi megvan a lappban is, mint a d -nek lágyulása, s az ugor nyelvészek δ -val jelölik; e szerint az első is lehet θ -val jelölni. A régibb germán nyelvekben ezt β , a másikat δ jeggyel szokás írni. *

17. rajz.

th. (θ , β); pl. ang. *breath*.
dh. (δ , δ); pl. *to breathe*.

18. rajz.

f; pl. *fér*, *kefe*.
v; pl. *vér*, *teve*.

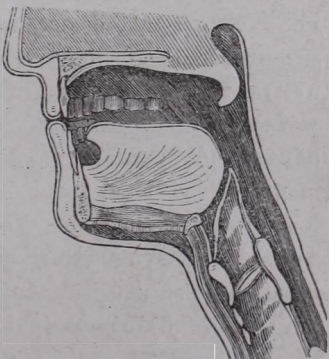
A hatodik korlátot úgy alkotjuk, hogy alsó ajkunkat felső fogunkhoz helyezzük. Ez által a spiritus

asperből *f* lesz, a lenisből *v*; az elsőt például a *kefe*, az utóbbit a *teve* szóban.

A hetedik korlátot úgy képezhetjük, hogy két ajkunkat egymáshoz közelítjük. Az a hang, melyet így a spiritus asper képez, ahhoz hasonló, melylyel gyertyát szoktunk elfűjni; művelt nyelvekben nem igen fordul elő. De a spiritus lenis nagyon közönséges; ez hallik a *k* után a német *quelle* (azaz *kwelle*) szóban; ¹⁾ szintén így hangzik néha a német *wind* stb.

A nyolczadik korlát úgy alakul, hogy két ajkunkat kissé összehuzzuk, még pedig kereken, a helyett hogy laposan érintenék egymást. Itt a spiritus asperből az angol *wh* (eredetileg *hw*) hang lesz, például a *wheel*, *which* szókban; ellenben a spiritus lenisből a közönséges angol *w*, például *weal*, *we*. ²⁾

Láttuk tehát a spiritus aspert és spiritus lenist nyolczféle alakban, melyeket a hangtalan vagy hangos, a rögtön kibocsátott vagy meggátolt lehelet, továbbá a szájnak különféle megszűkülése hoz létre. Ha tekintetbe vesszük, mily hajlékonyak a nyelv és száj izmai, könnyen képzelhetünk más lehető szűküléseket is; de ha eltekintünk a sémi és afrikai nyelvek néhány saját-

19. rajz.

w̄ (wh); pl. *which*.

w (w); pl. *we*.

¹⁾ Brücke az id. h. 34. l.

²⁾ L. Ellis, *Universal writing*, 6. l. Alexander M. Bell, *Principles of speech* 52. l.

ságos hangjától, akkor az a nyolcz egészen elég közvetlen czéljainkra.

A saájtságos arab torokhangokat, melyek annyi vitára adtak okot, végtére Czermak tudományosan meghatározta. Hallotta e hangokat egy arabtól és próbálta utánozni; laryngoskop segítségével sikerült neki pontosan megfigyelni a *hha* és *ain* képződését, melyek a torokhehezetek közt külön osztályt tesznek a sémi nyelvekben. Ő a következőket mondja: Ha a hangrés megszűkül s a hangszalagok közelednek egymáshoz, de nem egészen egyenközü helyzetbe, hanem középen határozott rovással, s egyszersmind az epiglottis lenyomódik, akkor a kiáramló lehelet az arab *hha*, ح , alakját veszi föl; ettől különbözik a *h*, a spiritus asper, az arab خ . Ha a *hha* hangzová lesz, akkor *ain* lesz belőle. Ha tekintjük a *hha* képződését: hogy *ain*-ná alakuljon, mind össze az történik, hogy a kis bevágás, mely a *hha*-nál nyitva maradt, itt bezárul, úgy, hogy a levegő áramlata a *fissura laryngea*-ban, nem mint más hangzó mássalhangzóknál a valódi hangrésben, okoz rezgést. Czermak megfigyelése ¹⁾ egyezik arab grammatikusok fonetikus leírásával, különösen Wallin előadásával. Ha a rezgés a *fissura laryngea*-ban nem olyan szabályos, akkor a hangból az alsó szászok mély torokbeli r-je lesz. Az arab ك (*kha*) és گ (*gain*) nézetem szerint meglehetősen

¹⁾ Sitzungsberichte der math.-naturw. klasse der kais. akad. der wiss. XXIX. k 576. s köv. I. Lepsius (Die arabischen sprachlaute) csak részben fogadta el Brücke és Czermak nézeteit az általuk *gutturales verae*-nek nevezett arab hangokról. L. még Brücke és Lepsius érdekes vitáját a „Zeitschrift für vergleichende sprachforschung“ 12. kötetében.

egyenlők a 'h-val *loch*-ban s a 'h-val a német *tage*-ben (l. fönt), ámbár a *ĕ* néha majdnem reszkető hang és közel jár az *r grasseyé*-hez.

Trillázó vagy reszkető hangok.

A mássalhangzóknak ezen osztályához még kettő tartozik, az úgy nevezett *trillázó* vagy *reszkető hangok* (trills, triller, zitterlaute), az *r* és *l*. Mind a kettő hangzó, azaz a spiritus lenis módosulása, de a többi módosulástól némely szájrészek rezgése által különbözik. Én nem tudom a különféle *r*-eket kiejteni s ezért leírásukat El-listől veszem át:¹⁾ „A trillázó hangoknál a kibocsátott lehelet olyan erős, hogy nem csak egy hártját rezgethet, hanem némely kiterjedtebb lágy részeket is, az uvulát, a nyelvet, az ajkot. Az arab *grh*-nál (*grhain*), mely azonos a northumberlandi *burr* (*burgrh*, *Hágrhiut* e. h. Harriot) s a francia provençal *r grasseyé* (pl. Paris c'est la France: Pagrhi c'est la Fgrhance) hangjával,²⁾ az uvula a nyelvhát hosszában fekszik, a fogak felé irányulva, és érezhetőleg rezeg. Ha a nyelv jobban emelkedik és a rezgés nem érezhető vagy nagyon gyöngye, eredménye az angol *r* a *more*, *poor* kiejtésében; ha még jobban emelkedik a nyelv, keletkezik a palatalis magánhangzók után hallatszó angol *r*, például *hear*, *mere*, *fire*. Ezek a trillázó hangok annyira hangzók, hogy egész szótagokat képeznek,³⁾ pl. *surf*, *serf*, *fur*,

¹⁾ Universal writing and printing, by A. J. Ellis. 1856. 5. l.

²⁾ V. még össze fönt 29. l. jegyz.

³⁾ * V. ö. a szláv nyelvekben *prst* stb. *

fir, virtue, honour, és nehezen különíthetők el a magánhangzóktól. Azért ha torokbeli magánhangzó áll előtte az *r* alig hallható. Így a *laud* és *lord*, *father* és *farther* szokat alig lehet megkülönböztetni.“

Helmholtz az *r* és *l* hangokat így írja le: „Az *r* kiejtésénél a levegő áramlata időről időre egészen megszakad az által, hogy reszket a lágú íny vagy a nyelv hegye, és így meg-megszakadó zaj támad, melynek csikorgó minőségét éppen ezek a megszakadások okozzák. Az *l* kiejtésénél a nyelvnek mozgó lágú oldal szélei nem teljes megszakításokat, hanem ingásokat okoznak a levegő erejében.“¹⁾

Ha az ajak reszket vagy trilláz, a *brh* hang támad, melyet a gyermekek szeretnek; de ez és a megfelelő spiritus asper nem fontos a beszédben. Ha nyelvünket fogunkhoz helyezzük és két oldalát vagy csak az egyik szélét rezgetjük, akkor az *l*-et halljuk, melyet ép oly könnyen lehet énekelni, mint az *r*-et.

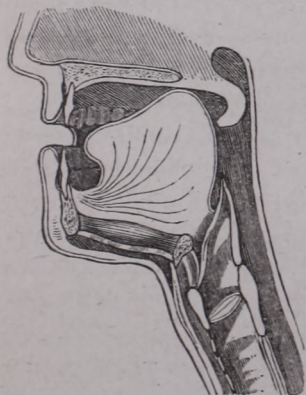
S így átnéztük azon mássalhangzók osztályát, melyek mind megegyeznek abban, hogy önmagukban kiejtethetők és kiejtésük folytatható. A görög grammatikusok *hemiphona* azaz fél-hangzók nevével jelölték őket, a szanszkrit grammatikusok szerint pedig az a különös sajátságuk, hogy a kétféle organum, a működő és a szenvedő, mely minden mássalhangzó kiejtéséhez szükséges, ezeknél nem érintkezik, hanem csak közeledik egymáshoz.²⁾

¹⁾ Az id. h. 116. l.

²⁾ Pāṇini I. 1. 9. azt mondja, hogy a *j*, *r*, *l*, *v*-t *iṣatspr̥ṣtam*-mal, gyöngé érintkezéssel ejtjük ki; az *s*, *ś*, *ç*, *h*-t *vivṛtam*-mal, nyílással vagy *iṣadvivṛtam*-mal, gyöngé nyílással, vagy *aspr̥ṣtam*, érintkezés nélkül.

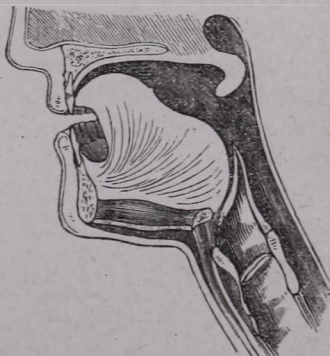
Zárt hangok vagy némák. (Mutae. Checks.)

Most a hangoknak harmadik és utolsó osztályához jutunk. Ezek abban különböznek a többtől, hogy egy ideig egészen elakasztják a leheletet. A görögök *aphōna*-nak, némáknak nevezték, mert elzárják, elnémítják a hangot, vagy más szóval, mert nem lehet őket énekelni, hangoztatni. De különböznek a sziszegő vagy kemény hehezetektől, melyeket szintén nem lehet hangoztatni; mert a sziszegők a leheletnek kibocsátásával, ellenben a némák a leheletnek elzárásával járnak. Ezek — a szanszkrit grammatikusok kifejezése szerint — a működő és szenvedő organumoknak teljes érintkezése által

20. rajz.

k

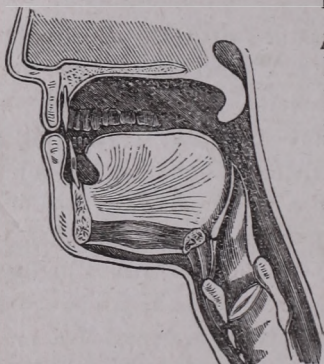
21. rajz.

t

képződnek. Itt kevés magyarázatra lesz szükség. Ha nyelvünknek hátsó részét a lágy ínyhez helyezzük, ak-

kor a *k* mássalhangzót halljuk. Ha nyelvünkkel fogunkat érintjük, a *t* mássalhangzót halljuk. Ha alsó ajkunkkal a fölsőt érintjük, akkor a *p* mássalhangzót halljuk. A

22. rajz.

p

A három közt voltaképen az a különbség, hogy a *p*-nél két lapos rész érintkezik egymással; a *t*-nél hegyes lapossal; a *k*-nál gömbölyü vájttal. Ez a három fő érintkezés majdnem számtalan módosuláson mehet át, úgy, hogy néha csak alig észre-vehetőleg változik a hang. Ha egymás után kiejtjük a *ku*, *ka*, *ki* szótagokat a nyelv és íny érintkezése

pontja tetemesen változik és előre halad, a nélkül, hogy ennek nagy befolyása volna a kezdő mássalhangzó alakjára. Ugyanez történik a *t* érintkezésével. ¹⁾ Itt a fő dolog az, hogy nyelvünk a fogak által képezett falba ütközzék. De ez az érintkezés történhetik

1. úgy, hogy nyelvünket meglapítjuk és szélét az íny elejéhez alkalmazzuk;

2. úgy, hogy nyelvünket vájttá tesszük és alsó lapját az íny födeléhez helyezük (ezek a nyelvhangok vagy cacuminalis hangok a szanszkritban);

3. úgy, hogy nyelvünknek vájt alakot adunk, és fölső lapját az ínyhez, hegyét az alsó fogakhoz helyez-

¹⁾ Brücke 38. l.

zük (háti vagy dorsalis *t* a csehben, * azaz *t'*, a magyar *ty*, például a *tyúk*, *atya* szavakban *);

4. úgy, hogy fogainkat kissé nyitva hagyjuk és a nyílást elzárjuk a gömbölyített nyelvvel, vagy nyelvünket a két fogsorhoz szorítjuk.

A legtöbb nyelvben csak egy *t* van, az első vagy a negyedik; némelyikben kettő van, de többet ritkán találunk egyazon nyelvjárásban.

Ha a torokhangok (gutturales) és foghangok (dentales) érintkezései közt mintegy közép helyzetet adunk nyelvünknek, akkor azok a különféle mássalhangzók jönnek létre, melyeket általánosan ínyhangoknak (*palatales*) neveznek. Ha azon helyzetből, mely a német *ich* vagy a magyar *jó* képzéséhez szükséges, nyelvünket rögtön az ínyhez ütjük, akkor csettentést hozhatunk létre, s ez mutatja, hogy lehet a két ínyhehezetnek megfelelő mássalhangzó-érintkezést képezni. Ez az érintkezés azonban sokféle módosulásnak van alávetve és a különböző nyelvekben *kj* és *č* (*cs*) közt ingadozik. A magyar *csúcs*, az angol *church*, az olasz *cielo* hangja úgy támad, hogy nyelvünket és fogunkat az *š*-hez (pl. *sás*) szükséges helyzetbe tesszük, s aztán elakasztjuk a leheletet a nyelv és foghát teljes érintkezése által. Némely fiziologusok, köztük Brücke, ¹⁾ azt mondják, hogy ez a *č* két hangból áll, *t*-ből és *š*-ből és hogy nem szabad az egyszerű mássalhangzók közé sorolni. Van ebben valami igaz, de ezt nagyon túlozták, midőn nagyon pontosan akarták megfigyelni. Azt lehetne mondani, hogy a *č* fél

¹⁾ 63. s köv. l. De megkülönbözteti ezeket az iker mássalhangzókat az olyan mássalhangzócsoportoktól, minők ξ, ψ.

t-ből és fél *š*-ből áll; de fél *t* és fél *š* csak egy egész mássalhangzót tesz ki. A beszélő organumok mintegy megkísértik a *t*-t kiejteni, de ez a kísérlet meghiúsul vagy módosul, mielőtt valósulna.¹⁾ Ha szanszkrit grammatikusok az *ē*-t és *ō*-t diftongusoknak nevezték, mert egyesítik az *a* és *i*, az *a* és *u* föltételeit, akkor a szanszkrit *ḷ* (= *č*) hangot is nevezhetjük mássalhangzó diftongusnak, ámbár ez is azon helytelen föltevéshez vezethetné az embert, hogy a *ḷ* kettős hang volt, pedig ez nem áll. Hogy az ínynyel való izülés lehet egyszerű, azt világosan mutatják azok a nyelvek, melyekben, mint a régi és újabb szanszkritban, a *č* hang a megelőző rövid magánhangzót meghagyja röviden, holott kettős mássalhangzó meghosszítaná; * például: *Régi dicsőségünk . . . **

A szanszkrittudók közül, a kik ismerik a *prāṭiśākh-jákat*, a hangok alakulatairól irt munkákat, kevesen mernének dogmatikus hangon beszélni, az úgy nevezett ín्यhangok kiejtéséről a régi szanszkrit nyelv történetének valamelyik korszakában. Lehet, hogy úgy ejtették ki, mint most, azaz mint mássalhangzó diftongusokat; az is lehet, hogy a torokhangoktól nem különböztek jobban, mint a *kut* szó *k*-ja a *kés* szó *k*-jától; vagy lehet az is, hogy kiejtésüknél a nyelvnek vájt része föl-emelkedett s a nyelv az ínйhez lapult, úgy, hogy hátsó része a *k*-helyzetben, eleje a *j*-helyzetben volt. A *k*, mint néha az angol *kind*, *card*, *cube*, *cow* (azaz majdnem *kjaind*, *kjārd*, *kjüb*, *kjū*) szavakban * vagy tájdivatosan a magyar *máskép* („*máskjépp*“ Magyar Nyelvőr

¹⁾ Du Bois-Reymond, Kadmus 213. l.

III. k. 429. l.) szóban * hallik, adhat fogalmat a *k*-nak *kj*-be és végre *č*-be való átmeneteléről — hasonló változás ahhoz, mely szerint *t*-ből lesz *č* pl. *natura*-ból az angol *nature*, vagy *d*-ből *ž* (= *ds* a *lándsa* szóban) pl. *diurnale*-ből az angol *journal* (kiejtve mintegy: *dzsörnel*) vagy az angol *soldier* (kiejtve *szöldzser*). Az északi jütlandi nyelvjárásokban világos *j* hang hallik *k* és *g* után, ha *ae*, *e*, *o*, *ö* következik, például *kjaev'*, *kjaer*, *gjekk*, *kjer*, *skjel* e helyett *kaev'*, *kaer* stb. ¹⁾ De bármikép van a dolog, föl kell vennünk a szanszkritban és más nyelvekben egy ínyhangokból álló osztályt, melyek néha a torokhangok, néha a foghangok módosulásai, s a melyeknek kiejtése kétség kívül változó nem csak egy nyelv történetének különböző korszakaiban, hanem tájak szerint is; de elég külön állók, hogy külön helyet adjunk nekik, ámbár másod-rendűt, a torokhangok és foghangok közt, s mint fogjuk látni, ugyanannyi alosztályt is foglalnak magukban, mint a torokhangok, foghangok és ajakhangok.

Nem veszi mindenki észre, hogy a *k t p* mássalhangzók és módosulásaik tulajdonképen két egészen különböző hatást gyakorolnak hallásunkra. Ha azt mondjuk *ka* és ha azt mondjuk *ak*, akkor a kettőnek hatása nagyon különbözik egymástól. Az elsőnél a mássalhangzó zaj a nyelv és íny rögtöni megnyílása által támad, a másikonál pedig a kettőnek rögtöni összezáródása által. Még világosabb ez a *pa* és *ap* szótagoknál; *pa*-nál két megnyíló, *ap*-nál két becsukódó ajtó zaját halljuk. A *tompa* szóban csak fél *p*-t hallunk; a csukódás az *m*-nél

¹⁾ L. Kuhn, Zeitschrift XII. 147. — Müller „On the pronunciation of *c* before *e*, *i*, *y*, *ae*, *eu*, *oe*“ az Academyben 1871. febr. 15.

történik s a *p* nem egyéb, mint ajkunknak megnyílása. Az angol *topmost*-ban szintén csak fél *p* hallik; hallik a csukódás, de a megnyílás az *m*-met illeti. Ez okból a mutákat néha *dividua*-knak azaz oszthatóknak is nevezték, ellentétben az első osztálylyal, melyben az említett különbség nincs meg; mert akár azt mondom *sa*, akár *as*, az *s* hangja ugyanaz.

Lágy zárt hangok. (Mediae.)

Most már elvégeztük volna a természetes hangok átnézetét, ha a *k t p* hangok nem volnának némely módosulásoknak alávetve, melyek nagyon fontosak a nyelvek alakulásában s így megérdemlik, hogy közelebbről szemügyre vegyük őket. Hogyan lesz a *k*-ből *g* és *n*, *t*-ből *d* és *n*, *p*-ből *b* és *m*? A *b*-t mediának, lágynak, hangzónak nevezik ellentétben a *p*-vel, melyet tenuisnak, keménynek, némának mondanak. De mit kell ezen kifejezések alatt értenünk? A tenuist a görögök, mint láttuk, az aspiratával szemben nevezték úgy el, mert a görög grammatikusok azt akarták evvel kifejezni, hogy az aspiratáknak durva, bozontos hangjuk van ¹⁾, míg a tenuisok simák, csupaszok, vékonyak. Ezzel nem sokra megyünk. „Lágy“ és „kemény“ olyan szavak, melyek kifejezik ugyan a külső különbséget *p* és *b* közt, de nem mondják meg a különbségnek okát. A „néma“ és „hangzó“ kifejezések könnyen félre vezetik az embert. Mert ha a régi módszer szerint *p* is, *b* is mindig a muták azaz né-

¹⁾ Brücke 90. 1. τῷ πνεύματι πολλῷ, Dion. Hal. — Raumer, Die aspiration 103. 1.

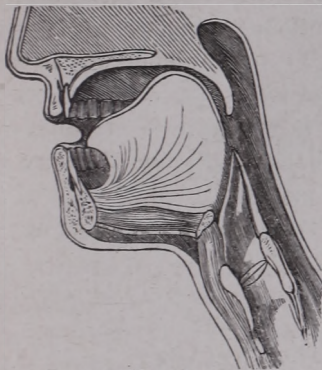
mák közt foglal helyet, nehéz megérteni, hogy ha a szókat saját jelentésükben vesszük, hogyan lehet egy muta (azaz néma) egyszersmind hangzó. Némelyeket annyira megcsalt ez a „hangzó“ kifejezés, hogy azt hitték, mind ezen úgy nevezett hangzó mássalhangzók kiejtésénél a hangszalagok zenei rezgést végeznek ¹⁾. Ez természetesen lehetetlen; mert ha csakugyan megkísértenők énekelni akár a *p*-t, akár a *b*-t: vagy megsemmisítenők a *p*-t és *b*-t, vagy pedig megfulladnánk. Minden mássalhangzó tulajdonkép csukódás, gát, és természetük abban áll, hogy egy időre a hallható leheletnek vagy hangnak szünetét okozzák. Tehát mind a *p*, mind a *b* pillanatnyi tagadása, hiánya a leheletnek és hangnak, vagy mint a hindu grammatikusok mondják, teljes érintkezés által képződnek. De a *b* különbözik a *p*-től annyiban, hogy kiejtésénél a hangrésnek a leheletet hanggá kell változtatnia, s ez a hang — akár fönnszóval, akár súgva — részben megelőzi, részben követi a csukódást. A folyamatot, melynek eredménye a *k* és *g*, *t* és *d*, *b* és *p* közti különbség, oly jól leírja Brücke (55 l.), hogy szavait idézem: „Mind azon nyelvészek, a kik foglalkoztak összehasonlító hangtannal, rendszerükben a mediákat hangzók gyanánt osztályozták, mert hangtanilag ugyanazon viszonyban állanak a hangzó horzsolókhoz (vagy is hangos hehezetekhez; tönende fricativlaute), mint a tenuisok a nemhangzókhoz (a hangtalan hehezetekhez). Némelyek azonban nem akarják őket egyszerűen hangzóknak nevezni, mert hangzó lehelettel nem lehet őket tartósan hallhatóvá tenni. Ez ellen a következő megjegyzést kell tennünk: A hang

¹⁾ Funke 685. l. Brücke, Grundzüge 7. 89. l.

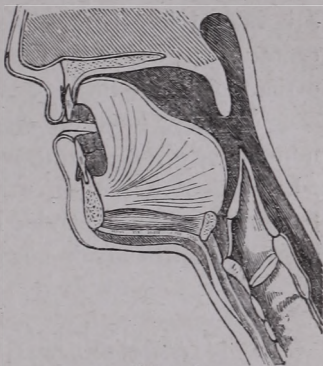
(stimme) valóban hallik néha az organumok csukódása közben; vagy ha nem, legalább a hangrés az organumok csukódása közben annyira megszűkül, hogy mintegy kész a hangzásra, holott a hangtalan mássalhangzóknál ez soha sem történik. Ha tehát a hangzás (ton der stimme) eláll, ez csak azért történik, mert a levegőnek a mellkasban és a szájban való nyomása közt nem elég nagy a különbség, hogy olyan áramlatot okozzon, mely a hangszalagokat rezgetné. A *mediáknál* a hangszalagok készek a hangzásra mind addig, míg az organumok zárt-sága tart, s azért a hang rögtön hallik (die stimme tönt), mielőtt a zártság megszűnik. Ez a jellemző különbség a tenuis és media között. S most átláthatjuk, hogy a „lágý“ és „kemény“ kifejezések a *b*-re és *p*-re éppen nem olyan alkalmatlanok, mint néha hiszik. Midőn Czermak fönt leírt kutató eszközét használta, azt találta, hogy a kemény mássalhangzók (mutae tenues) erősebben föl-hajtották, mint a lágý mássalhangzók (mutae mediae¹⁾). Bizonyos, hogy a leheletnek rendes áramlása meg van akasztva, el van nyomva, gyöngítve, mikor *b*-t ejtünk; nem ütődik egyenesen ajkunk korlátjába; úgy szólván haboz, késik, és halljuk, hogyan függ a hangrésben, a mint lassan elő akar jönni. De ámbár a keménység és lágyság másod-rendű tulajdonságai a tenuisoknak s mediáknak, a némáknak és hangzóknak, a valódi fiziológikus különbség *p* és *b*, *t* és *d*, *k* és *g* közt az, hogy az elsőknél a hangrés tágan nyitva van, az utóbbiaknál szűk, úgy hogy hangot ád, tisztán vagy súgva.

¹⁾ Az id. h. 9. l.

Orrhangok. (Nasal Checks.)

23. rajz.

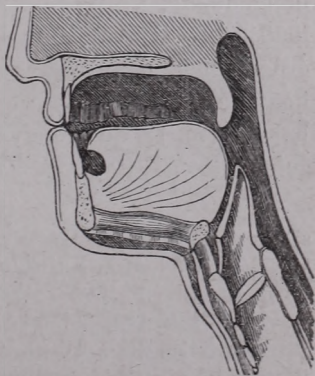
n

24. rajz.

n

Vége *g d b* módosulhat *n n m*-mé. Ezen három orrhangnál teljes érintkezés történik ¹⁾, de a lehelet megakad, nem rögtön, mint a tenuisoknál, hanem úgy, mint a mediáknál. Ugyanakkor a lehelet nem a szájon hanem rendszeren az orron át hat ki. Azonban nem szükséges, hogy a lehelet épen az orron át hasson ki, ha csak a kis vitorla (velum) hátra van huzva, mely az orrt a pharynxtól el-

25. rajz.

m

¹⁾ Lepsiusnál a mássalhangzók két osztályt képeznek: *explosivae* vagy *dividuae*, és *fricativae* vagy *continuae*, s az orrhangok az el-

választja. A fölszítt víz az orrból az *n* és *m* kiejtésénél azonnal a lépcsőbe hat. ¹⁾ Ha a velum visszahuzását valami baj (betegség) lehetetlenné teszi, — egy ilyen esetet megfigyelhetett Czermak ²⁾ — akkor lehetetlen tiszta orrhangokat ejteni. ³⁾

Az úgy nevezett *mouillé* vagy lágyított orrhang és minden egyéb lágyított mássalhangzó úgy támad, hogy a *j*-hang járul hozzájuk, * azért magyarul helyesen *jésült* hangoknak nevezhetjük; * ezeket tehát nem kell az egyszerű mássalhangzók közé soroznunk. ⁴⁾

Hehezetes zárt hangok. (Aspiratae.)

A legtöbb nyelv bőven beéri az eddig leirt mássalhangzókkal; de magasabb-fejlettségű nyelvekben új különbségek támadtak és kaptak írásbeli kifejezést, s így érdemelnek némi fejtegetést. A tenuist úgy ejtjük ki, hogy erősen átvágjuk a gégefőből kiáramló leheletet vagy hangot (ton); de e helyett lehet a leheletet vagy hehezetet összegyűjteni, és hallhatólag kibocsátani, mihelyt a

---

sőbe vannak sorozva. Én nem fogadom el ezt a terminológiát, de a kifejezéseket fölvettem a táblába, egyedül a teljesség kedvéért.

¹⁾ Czermak, Wiener Akad. XXIV. 9. l.

²⁾ Funke 681. l. Czermak, Wiener Akad. XXIX. 173. l.

³⁾ Helmholtz a következőket jegyzi meg az *m* és *n*-ről: „*M* és *n* a magánhangzókhoz hasonlítanak képződésükben, mert nem okoznak zajt a szájban. A száj zárva van s a hang az orron át hat ki. A száj csak visszahangzó ürességet képez, mely módosítja a hangot. Ha hegynek menő emberek beszédét alulról hallgatjuk, az orrhangokat, *m*-et és *n*-et, legtovább halljuk.“

⁴⁾ Brücke, Grundz. 70. l.

mássalhangzói érintkezés megszűnt. Így képezzük a kemény vagy néma hehezetes mássalhangzókat (aspiratákat), melyek megvannak a szanszkritban és görögben: *kh th ph*.

Ha ellenben *g d b*-t ejtünk és a lágy hehezetet hallatjuk, mihelyt az érintkezés megszűnt, akkor a lágy aspiratákat kapjuk, melyeket sűrűn találunk a szanszkritban: *gh dh bh*.

Sok vita folyt ezekről a kemény és lágy aspiratákról. Az volt a kérdés, vajjon első elemük teljes mássalhangzói érintkezés-e, vagy hogy tökéletlen-e a csukódás és az illető hangok egyszerűen kemény és lágy hehezetek. Minthogy nem hallhatjuk sem a régi brahmánoktól, sem a régi görögöktől a kemény aspiraták kiejtését, s minthogy bizonyos, hogy a kiejtés folyton változik, nem remélhetünk e tekintetben segítséget sem a mai panditoktól, sem a mai görögöktől. Azt mondják, a mostani brahmánok az ő *kh th ph* hangjukat úgy ejtik, hogy teljes tenuis hangzik és utána spiritus asper. Azt mondják, legközelebb jár hozzá az angol *inkhorn* vagy a magyar *pókháló*, *mintha*, ámbár ezek alig jó példák, mert itt a tenuis egyik szótagnak végén s a spiritus a másinak elején van. A *kind*, *town*, *pig* szavaknak irlandi kiejtését szintén idézték mint némileg hasonlót a szanszkrit kemény aspiratákhoz. A mai indiai nyelvekben, a hol a szanszkrit betűk perzsa betűkkel vannak átírva, a *kh*-t csakugyan két betűvel találjuk írva, *k*-val és *h*-val; ezeket összekötve írják és együtt ejtik. Ellenben a mai görögök az aspiraták helyett (*χ, θ, φ*) a '*h, th* (*þ*), *f* hehezeteket ejtik. Azt tartom, itt csak két pont fontos: először, vajjon a görögben vagy szanszkritban ezek az

aspiraták teljes csukódással vagy e nélkül alakultak-e; és másodsor, vajjon a néma vagy hangzó mássalhangzókhoz voltak-e sorozva. A régi indiai grammatikusok, a mennyire én ítélni tudok, nem engednek kétséget egyik pontra nézve sem. A kemény aspiraták teljes érintkezés-sel (*spriṣṭa*) képződnek, és azon mássalhangzók osztályához tartoznak, melyeknél a hangrésnek egészen nyitva kell lennie, t. i. a néma vagy kemény mássalhangzókhoz. Ha egyszer ez a két pont meg van állapítva, vége szakad e tekintetben minden további okoskodásnak. Hogyan hangzottak ezek a betűk, azt nehezen lehet pontosan meghatározni, mert a régi források leírásukban eltérnek egymástól, de fiziológikus jellemükre nézve nem lehet kétség. Azt olvassuk, hogy ejtésük nagy kileheléssel (*mahāprāṇah*) történik, de ez nem lehet megkülönböztető sajátosságuk, mert áll a lágy aspiratákra és a kemény hehezetekre nézve is. Nevük, („*soṣman*“) azaz „szelletes“, kétféle magyarázatot enged. Vehetjük a „szellet“-et általában lehelet, hehezet értelmében, vagy — és véleményem szerint ez a helyes — érthetjük alatta azt a nyolcz mássalhangzót, melynek a szanszkritban szellet a neve; ezek a *h*, *ç*, *ś*, *s*, a nyelvgyökér szelle (gikvāmūlija), ajakszellet (*upadhmānija*), a közömbös szellet (*visarga*) és a közömbös orrhang (*anusvāra*). Így némely régi grammatikusok azt mondják, ¹⁾ hogy a kemény aspiratákban együtt vannak a kemény *k t p* mássalhangzók a megfelelő szelletekkel vagy is az illető organumok hehezetével; azaz *kh* = *k* + nyelvgyökéri szellet, *th* = *t* + *s*, *ph* = *p* + ajakszellet.

¹⁾ Survey of languages XXXII. I. Čakala-prāṭicākhya XIII. 18.

A mi a görög aspiratákat illeti, tudjuk, hogy az aphōnákhoz tartoztak, azaz teljes csukódással képződtek. Eredetileg nem voltak hemiphōnák vagy hehezetek, ám-bár később ezzé váltak. Hogy kemények voltak vagy is hogy nyílt hangréssel ejtették, azt régibb jelölésükből kell következtetnünk (pl. *πΗ*) és a kettőztetett alakokból: *tí-thēmi*, *ké-khyka*, *pé-phyka*.¹⁾

Nehezebb a szanszkrit lágy aspiraták — *gh dh bh* — valódi természetét meghatározni. Némely grammatikusok szerint úgy keletkeznek, hogy *g d b*-hez a '*h*' járul, mely a szanszkritban hangzó betű, a legkevésbé módosult spiritus lenis.²⁾ De ugyanazok a grammatikusok azt állítják, hogy az említett hangok nem egészen zárt hangréssel alakulnak vagy is mint a hangzó betűk, hanem hogy ők és a *h* megkivánják, hogy a hangrés „nyitva is legyen, zárva is“. Hogy ez mit jelent, az kissé homályos. A mássalhangzó lehet néma vagy lehet hangzó, de mind a kettő nem igen lehet, és az a körülmény, hogy nem csak a négy lágy aspiratát, hanem az egyszerű '*h*'-t is³⁾ néma-hangzónak tekintik, azt bizonyíthatja, hogy ama homályos kifejezés alatt inkább közepes, mint együttes ejtésmódot kell értenünk. Egy dolog bizonyos, t. i. hogy sem a kemény, sem a lágy aspiraták nem voltak csupa hehezetek. Mind a kettő teljes érintkezésen alapul, s így különböznek a kemény és

¹⁾ Raumer, Aspiration 96. Curtius, Gr. etym.³ 387. 1.

²⁾ Ha a szanszkrit nem volna oly késő-kori, akkor az a körülmény is támogatná ezt az elméletet, hogy a védákban a *dh* vagy *lh* csakugyan az összekötött *l* és *h* betűkkel van kifejezve.

³⁾ Čākala-prāṭiçakhya XIII. 1. „a lehelet néma is, hangzó is lesz a kettő között“ t. i. a teljes nyílás és záródás közt.

lágý hehezeteektől, melyek néha helyüket elfoglalják a rokon nyelvekben.

S így elvégeztük átnézetünket, melyet lehető általánosságban tartottam, a nélkül hogy a ritkább hangoknál, minden nyelvnek, minden tájszólásnak, sőt minden egyénnek sajátosságos kiejtésénél késtem volna. Épen az ilyen kivételes hangokra való túlságos tekintet tett egy-némely hangtani munkát oly bonyolódottá és érthetetlené. Ha egyszer tisztán fölfogtuk a beszélő organumoknak rendes helyzeteit a magánhangzók és mássalhangzók kiejtésénél, akkor könnyű lesz minden új nyelv hangjait a tág és erős alapon föllállított kategoriákba beosztani. Ez, valamely adott nyelv hangjainak a fiziológia által elkészített osztályokba berendezése a nyelvész dolga, nem a fiziológusé. De itt is veszedelmes a szörszálhasogatás. Könnyű némi kis különbséget észre venni a *k t p*-nek angol és francia kiejtése közt; de mind a két nyelvben csak egy tenuis-sor van s ha valaki külön osztályokat képezne belőlük és külön betűkkel jelölné, akkor csak zavart okozna. A sémi nyelveknek vannak hangjaik, melyek az indgermán nyelvekben nincsenek meg — azok a hangok, melyeket jól irt le Brücke *gutturales verae*, igazi torokhangok, neve alatt; mert azoknak, melyeket közönségesen torokhangoknak nevezünk, semmi közük a torokhoz, hanem a nyelv gyökeréhez és a lágý ínyhez. De itt természetüket — ha csak valaki becsületesen leírja, mint Czermak tette — könnyen megérti a héber vagy arab nyelv tanulója, ha egyszer világosan megértette azt, a mit jól neveztek *természetes ábéczének*. Hogy

összefoglaljuk a fő dolgokat, hármat kell megkülönböztetnünk :

1. Miből keletkeznek a hangok.

2. Hogyan alakulnak.

3. Hol alakulnak.

1. A hangok keletkeznek

a) A hangzósult leheletből. Ezeket magánhangzóknak nevezem (phōnéenta, vocales, érintkezés nélkül).

b) Nem-hangzósult leheletből. Ezeket hehezeteknek vagy spiritusoknak nevezem (hēmíphōna, gyöngé érintkezés).

c) Izült zajból. Ezeket zárt vagy gátolt hangoknak nevezem (áphōna, mutae, teljes érintkezés).

2. A hangok alakulnak

a) Úgy, hogy a hangrés egészen nyitva van. Ezeket *némáknak* nevezem (psila, tenues, kemények; vivāraçvāsāghošāḥ).

b) Úgy, hogy a hangrés megszűkül. Ezeket *hangzóknak* nevezem (mesa, mediae, lágyak; samvāranādaghoṣāḥ). Ez a különbség meg van mind a zárt hangoknál, mind a hehezeteknél, ámbár az eredmény — mint láttuk — különböző.

3. A hangok különböző helyeken alakulnak működő és szenvedő organumok által. A rendes helyek azok, melyeket a következő érintkezések jelölnek: a nyelvgyökéré és az ínyé, a nyelvhegyé és fogaké, az alsó és felső ajaké, különféle módosulásaiikkal.

FIZIOLOGIKUS ÁBÉCZE.

<i>Helyek</i>	<i>Hehezetek</i>			<i>Zárt hangok</i>		
	<i>Némák</i>	<i>Hangzók</i>	<i>Rezgők</i> (trillázók)	<i>Némák</i>	<i>Hangzók</i>	<i>Orr- hangok</i>
1. Hangrés	‘ hágy	’ ágy		‘	’	
2. Nyelv gyökere és lágy íny	‘h (χ) ném. loch	‘h (γ) ném. tage	r	k (kh)	g (gh)	ñ (ng)
3. Nyelv gyökere és kemény íny	j ^e ném. ich	j jó	.	č (čh szkr.)	č ^h (č ^h h, szkr.)	n’ (ny)
4. Nyelv hegye és fogak . .	s szár	z zár	l	ṭ (th)	ḍ (dh)	n
5. Hátra hajló nyelvhegy és íny	š sir	ž zsir	r	ṭ̣ (tḥ̣)	ḍ̣ (dḥ̣)	(ṇ̣)
6. Nyelv és fogszel	th(θ) ang. breath	dh(ð) ang. breathe				
7. Alsó ajak és felső fogak .	f kefe	v kéve				
8. Felső és alsó ajak	. . .	w ném. quell		p (ph)	b (bh)	m
9. Felső és alsó ajak kerekítve	ẉ ang. which	ẉ ang. with				
	Fricativae sive Continuae			Prohibitivae sive Explosivae		

NEGYESEDIK FÖLÖLVASÁS.

HANGVÁLTOZÁS.

Azon fejtegetések után, melyeket előbbi fölolvadásomban adtam, ismerjük az anyagokat, melyekkel a régi nyelvépítők rendelkezettek. Kevésnek látszhatnak, ha összehasonlítjuk őket a számtalan nyelvnek és nyelvjárásnak azon számtalan szavaival, melyek belőlük keletkeztek; hisz nem is volna nehéz számukat növelni, ha önálló nevet és helyzetet adnánk minden csekély hangváltozatnak, melyet ki lehet ejteni, vagy melyet föl lehet fűdözni az egész föld kerekiségén a különféle népeknél. De bármily csekély az ábécé elemeinek száma, mégis ritka nyelv, mely valamennyit fölhasználja. A hol nagyon gazdag hangsort találunk, például a hindusztániban s az angolban, ott különféle nyelvek keveredtek s egy ideig mindenik megtartotta a maga hangtani sajátosságait. A francia azon latin nyelvből eredt, melyen nem csak a római vidékiek, hanem a német frankok is beszéltek: azért találunk a francia szótárban *h*-val és *gui*-vel kezdődő szavakat is. Az előbbit a német toroknak köszöni; az

utóbbi a római száj kísérlete a német *w* kiejtésére. Így *hair* annyi mint a német *hassen*, *hameau*: *heimat*, *déguiser* a *weise* szóval függ össze; *hâter* a. m. az angol *to haste*, *guile* az angol *wile*, *guichet* a *wicket* szónak felel meg. Az angol olyan szász nyelv, melyen nem csak szászok, hanem normannok is beszéltek: azért hallunk benne néhány hangot, mely más germán nyelvben nem fordul elő. Az a hang, melylyel pl. a *pure* szó *u*-ját ejtik, nem germán hang. Úgy keletkezett, hogy a francia *pure* szó *ü*-jét akarták utánózni ¹⁾. A legtöbb olyan szó, melyben ez a hang előfordul, a románságból ered, pl. *duke* (*duc*), *during* (*durer*), *beauty* (*beauté*, *bellitas*), *nuisance* (*nocentia*). Azonban mikor egyszer ez a hang meghonosult, szász szavakba is behatolt, vagy is a normannok az angol-szász *eow* és *eaw* hangokat *jú*-nak ejtettek, pl. *knew* (angsz. *cneow*), *few* (*feawa*), *dew* (*deaw*), *hue* (*hiw* ²⁾).

A *ch* (magy. *cs*) és *j* (magy. *ds*) hangja az angolban román vagy normann és nem germán hang, ámbár annyira lábra kapott az angolban mind a kettő, hogy sok szász-eredetű szóban is föllépnek. Így *cheer* a *good cheer* kifejezésben a francia *chère*, közép-latin *cara* ³⁾; *chamber*, *chambre*, *camera*; *cherry*, angsz. *cirse*, fr. *cerise*, lat. *cerasus*; *to preach*, *prêcher*, *praedicare*; *to forge*, *fabri-care*. Így *j* ezekben: *joy*, *gaudium*; *judge*, *judex* stb. De behatottak e hangok szász szavakba is; pl. *choose* angsz.

¹⁾ Fiedler, Englische grammatik I. 118. és 142.

²⁾ V. ö. Marsh, Lectures, II. 65. l.

³⁾ *Cara* a spanyolban, *chière* az ó franczában a. m. *arc*; Nicotnál előfordul „*avoir la chère baissée*“ = szemét lesütni. Később az üdvözlét, barátságos fogadás jelentését vette föl. V. ö. Diez, Lex. etym. a *Cara* szót.

ceosan, ném. *kiesen* választani); *chew* (*ceowan*, ném. *kauen*); leginkább *e* és *i* előtt, de más magánhangzók előtt is; pl. *child* már Layamonnál a régibb angsz. *cild* helyett; *cheap*, angsz. *ceap*; *birch*, *finch*, *speech*, *much* stb.; *thatch* (*theccan*), *watch* (*weccan*): a skótban még *theek* és *waik*; s ugyanaz a hang van a *bridge* (*brycg*, *brücke*), *edge* (*ecg*, *ecke*), *ridge* (*hrycg*, *rücken*) szavakban.

Az angol *azure* és *vision* szavaknak *ž* (zs) hangja szintén román eredetű.

Ellenben az olyan szavak, melyekben a *th* (θ) hang fordul elő, szász szavak; ezeket a normannok úgy, a hogy, kiejtették. A kéziratok írása módjából ítélve, úgy látszik, sokszor *d*-t mondottak *th* helyett. — Ugyanaz áll oly szavakról, melyekben *wh* van (eredetileg *hw*) vagy *ght* (ered. *ht*); pl. *who*, *which*, vagy *bought*, *light*, *right*. Mind ezek igazi szász szavak s a skót nyelvjárás még megtartotta a *h*-nak eredeti torokhangját a *t* előtt.

Az otyi-herero nyelvben sem *l*, sem *f*, sem *s* *r* *z* hang nincs. A kiejtés selyp, mert a va-hererók felső fogaiknak egy részét le szokták ráspolni, s az alsók közül négyet kitörnek. Talán ennek lehet tulajdonítani, hogy az otyi-hereróban két hang van, mely az angol kemény és lágy *th*-hoz hasonló (irva *s*, *z*¹⁾).

¹⁾ G. Grey's Library I, 167. — Kaufmann A. (Das gebiet des Weissen Flusses und dessen bewohner: Brixen 1861.) azt mondja, hogy a dinka nyelvben nincsenek meg az *s* *š* *z* sziszegő hangok; ezt annak lehet tulajdonítani, hogy a dinkák, mint a Fehér folyó mellékén lakó egyéb szerecsenek, alsó fogukat kiszedik. Nincs nekik *h*-juk és *ch*-juk sem, de *e* helyett van nekik *n* (*ng*) és *gh* hangjuk, hasonló az arab ġ-hoz.

Némely nyelvben olyan hangok hiányzanak, melyeket mi majdnem nélkülözhetetlennek tartanánk, sőt vannak nyelvek, melyekben még a szabályos gutturális, dentális és labiális érintkezés sincs világosan fölfogva. A *pa* és *ma* hangok nekünk olyan természetesek és közönségesek, hogy alig képzelhetünk nélkülok nyelvet. Azt halljuk mindig, a *papa* és *mama* elnevezése minden nyelvben a fölismerésnek azon első hangjától származik, melyet a gyermek ki tud ejteni, és hogy olyan kis korában még nem is tud más hangokat kiejteni, mint ezeket, melyekhez csupán csak ajkát kell kinyitnia vagy becsuknia. És mégis: a mohawkok, kiknek egy érdekes példáját ismerem Oxfordban, soha, sem gyermekkorukban, sem később, nem artikulálnak hangot az ajkukkal. Az ő nyelvükben nincs *p*, *b*, *m*, *f*, *v*, *w* — szóval semmiféle ajakhang; és ha úgy látszik, hogy hisz maga nevük, a *mohawk* szó az ellenkezőt bizonyítja: ez a név nem is az ő nyelvükből való, hanem szomszédaik adták rájuk. ¹⁾ S ez nem az egyetlen nép, mely száját mindig nyitva tartja és nem ejt izült ajakhangokat. ²⁾ Ebben a sajátságban osztozik velük még öt néptörzs; ezek együtt képezik az úgy nevezett hat nemzetet: a mohawkok, senekák, onandagók, oneidák, cayndák és tuscarorák. A huronoknak sincsenek ajak-

¹⁾ Egészen hasonló eset a finneké, kiknek nyelvében nincs *f* * (sem *b*) * s a *finn* nevet a szomszéd népektől kapták; * ők maguk *suomalainen*-nek nevezik magukat országukat pedig *Suomi*-nak. * L. Pott, Etym.forsch. II. 62. l.

²⁾ Brosses, Formation mécanique des langues, I. 220. l.: „La Hontan ajoute qu'aucune nation du Canada ne fait usage de la lettre *f*, que les Hurons, à qui elles manquent toutes quatre (*b*, *p*, *m*, *f*), ne ferment jamais les lèvres.“ A rarotongai nyelvben nincs *f* és *s*. Hale, 232. l.

hangjaik, és vannak más nyelvek is Amerikában, melyekben ugyanezt a hiányt vették észre.¹⁾

A torokhangok ritka nyelvben hiányzanak egészen; némelyekben, mint a sémi családban, a legkiválóbbak és egész hosszú betűsört képeznek. Néhány nyelv nem tesz különbséget *k* és *g* közt; némelyikben csak a *k* van meg * pl. a mai finnben, * másokban csak a *g*. A *g* (*galamb*), *ž* (*lándzsa*) és *z* (*zaj*) hangok közönségesek a kafirban, de nincsenek meg a sechuana ábéczében²⁾. Bindseil néhány nyelvről mondja, hogy semmiféle torokhangjuk nincs, például a Társaság szigetek nyelvében³⁾. Szerencsétlenségre egyike az első angol neveknek, melyeket ezen szigetek lakóinak ki kellett mondani, Cook kapitány neve volt: nem tudták másképp nevezni, csak *Tute*-nek. A tahitiin kívül, azt mondják, a hawaii és a samoai nyelvben sincs torokhang.⁴⁾ Ezekben azonban a *k*-t hiatus vagy lélekzetvétel jelöli, pl. *ali'i* e h. *aliki*, *'a'ano* e h. *kakano*.⁵⁾

---

¹⁾ L. Bindseil, Abhandlungen 368. l. A mixteca nyelvben nincs *p b f*; a mejicoiban és a totonacaiban nincs *b v f*; a kaigániban (haidah) és thlinkitben nincs *b p f* (Pott, Etym.forsch. II. 63.); a hottentotban s az ausztráliai nyelvekben nincs *f v* (Grey I. 5. II. 2.). Bindseilnek állításai e tekintetben fölülvizsgálatot kívánnak, mert főleg Adelung Mithridatesén alapszanak.

²⁾ Bindseil, az id. h. 344.; Mithridates I. 632. 637.

³⁾ Appleyard 50. l.

⁴⁾ Hale 232 l.

⁵⁾ Zavar elkerülése végett megjegyzem, hogy egész Polinéziában kivéve Samoát, minden főbb szigetesoportot a többi szigetesoportok lakó, legnagyobbik szigetjéről neveznek el. Így a Sandwich szigeteknek Hawaii a neve; a Marquesas szigeteknek Nukuhiva; a Társaság szigeteknek Tahiti; a Gambier csoportnak Mangareva; a Barátság szigeteknek

A foghangok, úgy látszik, minden nyelvben megvannak.¹⁾ De *d* nincsen a sínaiban, a mejicoiban, a peruiban és még néhány amerikai nyelvben,²⁾ az *n* hiányzik a huronok³⁾ és még egy két amerikai nép nyelvében. *S* nincs az ausztráliai nyelvekben⁴⁾ s néhány polinéziaiban; itt *h* helyettesíti. ⁵⁾ Így a tongaiban *hahake* van e h. *sasake*; az ujjélandi nyelvjárásban *heke* e h. *seke*. A rarotongaiiban az *s* egészen elveszett, pl. *ae* e h. *sae*. Ha a *h* eredeti *s* helyett áll, sajátságos sziszegő hangja van; ezt némelyek *sh* (š), mások *zh* (ž), még mások *he* vagy *h'* vagy egyszerűen *e* betűvel jelölték. Így a *hong*i szót, mely a samoai *song*i-nak felel meg (jelentése: orrnyomással köszönteni), a különböző írók ennyiféleképen írták: *shongi*, *ehongi*, *heongi*, *h'ongi* és *zongi*.⁶⁾ De ha ismertebb területre térünk is vissza, azt látjuk, hogy olyan tökéletes nyelvben, minő a szanszkrit, nincsen *f*, nincsenek lágy sziszegők (*z*, *ž*), nincs rövid *e* és *o*; a görögben nincs *j*, *w*, *f*, nincsenek lágy sziszegők; a latinban szintén nincs lágy sziszegő, és nincs *θ*, *φ*, *χ*. Az angolban, * francziában, magyarban — pedig mind a három gazdag hangokban * — nincs olyan torokhehezet, minők a német *ach* és *ich*. A föl-németnek nincs olyan

---

Tonga; a Hajós szigeteknek Samoa (l. Hale 4. 120. l.); a Hervey szigeteknek Rarotonga; az alacsony vagy veszedelmes archipelagusnak Paumotu; Bowditch-nak Fakaafo.

¹⁾ Bindseil az id. h. 358. l.

²⁾ U. o. 365. l.

³⁾ U. o. 334. l.

⁴⁾ Grey az id. h. II. 1. 3. l.

⁵⁾ Hale az id. h. 232. l.

⁶⁾ U. o. 122. 234. l.

w-je, minő az angol *wind*-ban van, továbbá nincs benne *th* (θ), *dh* (ð), *č* (cs), *ž* (dz). A szanszkritban, mint láttuk, nincs *f*; ellenben az arabból a *p* hiányzik. Az *f* nem csak olyan nyelvekben hiányzik, melyeknek egyáltalában nincs ajakhangjuk, hanem hiába keressük a finnben is (l. fönt a jegyz.), továbbá a litvánban, ¹⁾ a cigány nyelvekben, a tamilban, mongolban, néhány tatár nyelvjárásban, a burmaiban stb. ²⁾

Ismeretes dolog, hogy az *r*-et kimondani nehéznek találják nem csak egyesek, hanem egész nemzetek. A sinai, a ki a császárságnak klasszikus nyelvén beszél, soha sem mond *r*-et. Azt mondja *Ki+li+sze+tu* a helyett, hogy *Krisztus*, *Eulopa* *Európa* helyett, *Jamelika* *Amerika* helyett. Azért sem *mandarin*, sem *sericum* nem lehet sinai szó: az előbbi a szanszkrit *mantrin*, tanácsos; az utóbbi *Serestől* ered: ezt a nevet szomszédjaik adták a sinaiaknak. ³⁾ Szintén hiányzik az *r* a huron, mejicoi, othomi és egyéb amerikai nyelvekből, a kafirból ⁴⁾ és néhány polinéziai ⁵⁾ nyelvből. A polinéziai nyelvekben Krisztusnak *Kalaisi* a neve, néhol azonban *Karaita* és *Keriso*. Az *r* gyakran váltakozik *l*-lél, de viszont az *l*-et nem ismeri a zend, az ékiratok nyelve, ⁶⁾

¹⁾ „*F* nem fordul elő eredeti szláv szóban.“ Brücke, Grundzüge 34 l. Magy. Nyelvőr, VII. 291.

²⁾ Bindseil 289. l.

³⁾ Pott, Deutsche morgenländische gesellschaft XII. 453.

⁴⁾ Boyce, Grammar of the Kafir Language, kiadta Davis 1863. VII. l. Az *r* megvan a sechuana nyelvben. A káfirok *r* helyett *l*-et mondanak idegen szavakban, de megvannak nekik a torokbeli rezgő hangok. V. ö. Appleyard, the Kafir language 49. l.

⁵⁾ Hale az id. h. 232. l.

⁶⁾ Rawlinson, Behistun 146. l. Spiegel, Parsi grammatik 34. l.

a japáni (legalább némely nyelvjárás) és több amerikai s afrikai nyelv. ¹⁾

Érdekes volna számosabb statisztikai adatot szerezní bizonyos hangoknak bizonyos nyelvekben megvoltáról vagy hiányzásáról; sőt ha csak megolvasnák minden nyelvben a mássalhangzók és magánhangzók számát, már ez is nevezetes eredményekre vezetne. Csak néhányat említek:

A *hindusztáninak*, melyben előfordulnak szanszkrit, perzsa, arab és török szavak, 48 mássalhangzó van; ezek közül 13 a klasszikus szanszkritből vett hehezetes mássalhangzó, orrhang és sziszegő, és 14 arab hang.

A *sanzskritban* 37 mássalhangzó van, vagy ha hozzá számítjuk a védai l, lh magánhangzókat, 39.

A *töröknek*, melyben számos perzsa és arab szó van, 32 mássalhangzója van; ezek közül csak 25 eredeti török.

A *perzsában*, melyben sok arab szó fordul elő 31 mássalhangzó van; ezek közül csak 22 valódi perzsa, a többi arab.

Az *arabban* 28 mássalhangzó van.

A *zului kafirban* 26 mássalhangzó van, ha nem számítjuk a csettentőket.

A *magyar* ábécze 25 mássalhangzót számlál; mind eredeti magyar, talán az egy *ds*-t kivéve.

A *héberben* 23 mássalhangzó van.

Az *angolban* 20.

A *görögben* 17; ebből 3 összetett.

A *latinban* is 17; köztük egy összetett.

---

¹⁾ Bindseil 318. l. Pott az id. h. XII. 453

A *mongolban* 17 vagy 18 mássalhangzó van.

A *finnben* 12 mássalhangzó van.

A *polinéziai* nyelvekben 10 belföldi mássalhangzó van; egy nyelvjárásban sincs több — sokban még kevesebb van ¹⁾

Némely *ausztráliai* nyelvben csak 8 van, 3 változattal. ²⁾

A *melanéziai* nyelvek gazdagabbak mássalhangzókban. A legszegényebbikben, a duauruban, 12 van; másokban 13, 14 és több is. ³⁾

De bizonyos betűknek bizonyos nyelvekben meg nem-voltánál még különösebb az, hogy némely népfaj nem tud különbséget tenni sem hallásban, sem ejtésben a mi ábéczenknek legközönségesebb hangjai közt. Azt hinné az ember, hogy nincs tisztábban megkülönböztethető két mássalhangzó, mint *k* és *t*. És mégis a Sandwich szigetek nyelvében a kettő összefoly, s az idegenek szinte lehetetlen megmondania, vajjon torokhang-e az, a mit hall, vagy pedig foghang. Egyazon szót a protestans térítők *k*-val, a franczia térítők *t*-vel írják. Hónapokig tartó türelmes munka kell hozzá, hogy a hawaii gyereket megtanítsák a *k* és *t*, *g* és *d*, *l* és *r* közti különbségtevésre. Egyazon szó a hawaii nyelvjárásokban

---

¹⁾ Hale 231. l. — Gabelentz, Abhandlungen der philosophisch-hist. klasse der kgl. sächs. gesellschaft der wissenschaften, III. k. 253. l. Lipese, 1861.

²⁾ Hale 482. l.

³⁾ Lásd Gabelentzet az id. h.

annyira változik, hogy *koki*-nak és *hoi*-nak, *kela*-nak és *tea*-nak ejtik.¹⁾ Mikor átvették az angol *steel* (aczel) szót, elhagyták az *s*-et, mert soha sem ejtenek két más-salhangzót egymás mellett; a végén hozzá tettek egy *a*-t, mert soha sem végződik nyelvükben szótag mássalhang-zóval; végre a *t*-ből *k*-t csináltak.²⁾ S így a *steel*-ből *kila* lett. Ilyen összezavarása egy *k*-nak és egy *t*-nek egészen megsemmisítené például az angol nyelv életét. *Carry* és *tarry*, *car* és *tar*, *key* és *tea*, *neck* és *net* közt nem lehetne többé különbséget tenni. * A magyarban nem lehetne különbség *köröm* és *töröm*, *kötény* és *kő-kény*, *két* és *kék*, *sőt fát* és *fák*, *futok* és *futott* között. * De a hawaii nyelv megküzdött a nehézségekkel és megállotta a próbát, mert lefordították nekik a bibliát, a nélkül, hogy hiányzott volna valami. A fiziológia a mássalhangzóknak ezt a meg-nem-különböztetését csak tökéletlen artikulációból magyarázhatja: a nyelv ügyet-lenül épen közepen a *k*-pont és a *t*-pont közt érinti az ínyt, s így néha a foghanghoz, néha az ínyhanghoz kö-zelebb álló hangot okoz. De érdekes észlelnünk, hogy nagy tekintélyek szerint valami hasonló történik az an-golban és francziában is.³⁾ Pontos megfigyelők beszélik, hogy Canadában az alsóbb osztály közönségesen össze-zavar *t*-t és *k*-t, és *métier*, *moitié* helyett azt mondja

¹⁾ The Polynesian, 1862. okt.

²⁾ Buschmann, Iles Marq. 103. l. Pott, Etym. f. II. 138. „A ha-waiiak nem tesznek különbséget *t* és *k* közt; a térítők az utóbbit al-kalmazták, de helytelenül (mert a hang voltaképen a polinéziai *t*-ből lett).“ — Hale VII. 234. l.

³⁾ Students manual of English Language (Marsh and Smith) 349. lap.

mékier, moikié. Webster annyira megy, hogy angol szótára bevezetésében azt mondja, hogy az angolban a *cl*-et úgy ejtik, mint ha *tl* volna irva; a *clear, clean* szavakat ő szerinte *tlear, tlean*-nak (*tlir, tlin*) ejtik; a *gl*-et *dl*-nek, például *glory*-t *dlory*-nak. Már pedig Webster nagy tekintély ilyen dolgokban, és ámbár én kételkedem, vajjon mond-e valaki csakugyan *glory* helyett *dlory*-t, annyit minden esetre bizonyít megjegyzése, hogy még a jól gyakorlott nyelv és fül is talál némi nehézséget a torokhang és foghang megkülönböztetésében.¹⁾

Hogy milyen nehéz egy idegen nyelv hangjait helyesen fölfogni, mutatja a következő anekdota. Egy

---

¹⁾ Sans chercher si loin des exemples de cette permutation, nous pouvons en trouver des exemples dans la bouche des paysans des environs de Paris et de plusieurs autre grandes villes, du Havre entre autres, car ils disent *amiquié* pour *amitié*, *charkier*, *abricokier* pour *charretier*, *abricotier*. A Paris même certaines gens disent *crapu* pour *trapu*. (Cf. E. Agnel, Observation sur la prononciation et le langage rustique des environs des Paris, pp. 11. 28.) Il n'y a apparemment qu'un seul mot latin qui ait subi cette permutation en passant dans notre langue, c'est *tremere* qui devint d'abord *cremere* et ensuite *craindre*, avec épenthèse d'un *d*. (Terrien Poncelet, Du langage p. 49.) — Ezen fölölvasásoknak franczia fordítói megemlítik, hogy Molière Botesinálta doktorában Jaqueline *héritier* helyett azt mondja *hérinquié*. Ugyanott előfordul *quarquié* e. h. *quartier*, *amiquié* e. h. *amitié*. *Cinquième* helyett a nép *cintième*-t is ejt; itt tehát, úgy látszik, a *qu*-ből lett *t*. „Le pluriel de l'imparfait *j'étais* ou *j'étais*, prononcé *j'équions*.“ G. Metiviers, Dictionnaire franco-normand 1870. V. I. L. még A. H. Leonowens „The Governess at the Siamese Court“ 1870. 197. l. „Now“ azt mondja a király, „St. Paul in this chapter evidently and strongly applies the Buddhists' word *maitri* or *maikri* as pronounced by som Sanskrit scholars . . .“

amerikai ur, a ki soká lakott Konstantinápolyban, azt írja:

„Egyetlen egy szó van leveleimben, mely felől bizonyos vagyok, hogy nem irtam és ejtettem rosszul; ez a *bactshtasch* (magyarosan írva: *bakcstas*) szó, mely annyi mint ajándék. Annyiszor hallottam, és fülem annyira hozzá szokott hallásához és nyelvem mondásához, hogy most bizonyos vagyok benne, hogy nem hibázok egy sűgásnak század részével sem. Nincs több szó a török nyelvben, mely oly annyira bevésődött volna emlékezetembe. Bármily rosszul irtam mást, *bactshtasch*! legelső török ismeretségem, téged soha sem felejtetek el.“

A szó, melyről beszél, *bakhšiš*. ¹⁾

Azt a sínai szót, melyet a francia írók *eul*-nek irnak, más-más írók ennyiféleképen írják: *öl*, *eulh*, *eull*, *r'l*, *r'll*, *urh*, *rhl*. Mind ezekkel, úgy látszik, ugyanazt a hangot jelölik, melyet Cantonban *i*-nek, Annamban *ni*-nek, a japániban *ni*-nek ejtenek. ²⁾

Ha tekintetbe vesszük, hogy *r* sok nyelvben torokhang és *l* foghang, akkor a *k* és *t* ingadozó kiejtésével egy sorba helyezhetjük az *r* és *l* összezavarását is, melyet nem csak a polinéziai, hanem az afrikai nyelvekben is megtalálunk. A setchuana nyelvjárásokról azt mondja Bleek: „Az *r*-et ezen nyelvekben ingadozó hangnak tekinthetjük: nem annyira határozott *r*, mint inkább közép hang *l* és *r* közt.“ ³⁾

---

¹⁾ Constantinople and its environs, by an American long resident, New York 1835. II. 151. l.; idézi Marsh, Lect. II. 87. l.

²⁾ Léon de Rosny, La Cochinchine 294. l.

³⁾ Grey's Library I. 135. l.

Némi nyomait az *r* és *l* ilyen ingadozásának még a klasszikus nyelvekben is megtaláljuk, ámbár csak kivételkép és nem szabálykép. Nem lehet semmi kétség benne, hogy a latin *aris* és *alis* képzők azonosak. *Saturnus*-tól van *Saturnalis*, *seculum*-tól *secularis*, *norma*-tól *normalis*, *regula*-tól *regularis*, *astrum*-tól *astralis*, *stella*-tól *stellaris*: világos, hogy a képző mindenütt ugyanaz. De van némi szabály is, mely szerint egyszer inkább *aris*, máskor inkább *alis* járul a töhöz. Ha a főnévi töben volt *l*, akkor a rómaiak inkább *aris*-t használtak, azért *secularis*, *regularis*, *stellaris*; csak két kivételes eset van: 1) ha a főnév töjében *r* is van és ez közelebb áll a képzőhöz, mint az *l*, tehát *pluralis*, *lateralis*; 2) ha az *l* mássalhangzó-csoportban áll, például *fluvialis*, *glacialis*.¹⁾

Az *l* és *r* váltakozására egyes példák majdnem minden nyelvben találkoznak. Például * a magyarban *fulánk* a *fur* igétől; nyelvjárásokban *paszúr* = *paszuly*, *csikér* = *csekély*,²⁾ *ölv* = *örv*;³⁾ leginkább idegen szavakban, pl. *Erzsébet*, még régebben *Elzsébet*,⁴⁾ *borbély* e h. *borbér* (*barbier*) stb. * Az angolban: *lavender* e h. *lavendula*; *colonel*, kiejtve *curnel* (ó franczia *coronel*: spanyol *coronel*). A francziában *rossignole* = *lusciniola*.⁵⁾

¹⁾ V. ö. Pott, Etym. forschungen 1. kiad. II. 97. Ott néhány kivétel is meg van magyarázva, pl. *legalis*, *letalis*.

²⁾ L. M. Tájszótár.

³⁾ Magyar nyelvészet VI. 344. l.

⁴⁾ Pl. Münchener codex 107. l. mind a kettő előfordul: *Elsebet* és *Ersebet*.

⁵⁾ L. Corssen, Kritische nachträge 36. l.

A latinban *caeruleus caelum*-tól. A görögben *kephalar-gia*, *lēthargia*, de *otalgia algos*-tól. Az oláh *dor*-ról (vágy) azt tartják, hogy egy az olasz *duolo*-val (fájdalom). A francia *apôtre*, *chapitre*, *esclandre* szavakban az *r* szintén *l*-ből lett. ¹⁾

R helyett *l*-et találunk az olasz *albero* szóban = *arbor*; *celebro* = *cerebrum*; *mercoledì* = Mercurii dies; *pellegrino* (ném. *pilger*, ang. *pilgrim*) = *peregrinus*. ²⁾

A dravida nyelvekben nagyon közönséges az *l*-nek *r*-ré, s még inkább az *r*-nek *l*-lé változása. ³⁾

Azonban két izült hang közti különbségtevésre való teljes képtelenség ritkán fordul elő, különösen oly nyelvekben, melyek magas irodalmi fejlettségre emelkedtek. A miről itt beszélek, az nem csak pusztá mássalhangzó-változás, hogy t. i. egyik nyelvjárás az egyik mássalhangzót kedveli, a másik a másikat, vagy ebben a szóban az egyik állapodik meg, amabban a másik. Ezt a változást nem sokára közelebbről fogjuk vizsgálni. Itt többről van szó: két mássalhangzónak összezavarásáról egy és ugyanazon nyelvben, egy és ugyanazon szóban. Csak úgy magyarázhatom ezt meg, ha összehasonlítom avval a vaksággal, melynél fogva némely ember nem tud különbséget tenni kék és vörös szín közt, s ez egészen más, mint a vakságnak az a neme, melynél fogva a kéket vörösnek vagy a sárgát zöldnek látja az ember. Sokszor előfordul, hogy egyesek nem tudnak némely betűt kiejteni. Némelyek nem tudnak *l*-et mondani, s helyette *r*-et, sőt néha *n*-et mondanak, pl. azt mondják

¹⁾ Diez, Grammatik I. 189. l.

²⁾ Diez az id. h. I. 209. l.

³⁾ Caldwell, Dravidian grammar 120. l.

grass, crouds e h. *glass, clouds, ritten* e h. *little*. Mások *r* helyett *d*-t mondanak, *dound* e h. *round*,¹⁾ mások *l* helyett ejtenek *d*-t, *dong* e h. *long*. * Veszprémben általánosan azt mondják *évádóta* e h. *elvállalta*.²⁾ * A gyermekek is egy ideig foghangot ejtenek az illető torokhang helyett, s azt mondják *tettő* e h. *kettő, térem* e h. *kérem*. Nehéz eldönteni, vajjon fülük-e a hibás vagy nyelvük. De ezen esetekben valóságos helyettesítés történik; oda hallgatunk és egy hangot hallunk egy másik hang helyett, de nem hallunk mintegy két hangot egyszerre vagy pedig valami közép hangot. Az egyetlen analogiát ezen különös tökéletlenséghez, mely míveletlen nyelvek sajátja, oly nyelvekben találjuk, melyekben — mint a mai németben — a lágy és kemény mássalhangzók közti különbség majdnem vagy egészen is kiveszett. De még nagy különbség van a közt, ha valaki az artikulálásnak helyeit téveszti össze, mint a hawaiiak a *k* és *t*-nél, és a közt, ha csak a különböző erősségeket tévesztik össze, melyekkel az egy-osztálybeli mássalhangzókat ki kell ejteni: ez a hiba nagyon közönséges Németország némely részeiben és máshol is.

Az ilyen összetévesztése két mássalhangzónak ugyanazon nyelvjárásban, azt hiszem, a beszédnek alsóbb fokait jellemzi és arra emlékeztet bennünket, hogy az állatvilág alsó fokain egészen hiányzik az izült hang. Egészen más processzus az, melyet minden nyelvben

¹⁾ * Ismerek magyart is, a ki *r* helyett majdnem tisztán *d*-t mond. A német fordító megjegyzi, hogy Berlinben *Karl* helyett majdnem *Kadl*-t mondanak. A csehek *d*-jét az idegen majdnem rezgő nyelvvel ejtett *r*-nek hallja. *

²⁾ V. ö. Magyar Nyelvőr IV. 16. l.

látunk, sőt a fejlettekben inkább, mint a kevésbbé fejlettekben: a *hangbeli különbözödé*s folyamata, hangbeli különbségek fejlődése, akár növésnek, akár romlásnak nevezzük. Ez lesz fő tárgya hatodik fölolvadásunknak, és fogjuk látni, hogy ha helyesen meghatározzuk és megértjük, ez képezi az egész tudományos etimológiának alapját.

Bármely nyelvet bárhol veszünk szemügyre, azt látjuk, hogy változik. De mi változtatja a nyelvet? Most a nyelvnek csak külsejét, csak hang testét vesszük szemügyre, és nem figyelünk a jelentés változására, mely néha, mint tudjuk, nagyon tetemes, sőt erőszakos. Itt csak azt kérdezzük, hogyan van az, hogy egy és ugyanazon szó különféle alakot ölt különféle nyelvjárásokban és szándékosan alkalmazzuk itt a 'nyelvjárás' nevet nem csak * a göcsejire ellentétben az irodalmi magyar nyelvvel * vagy a skótra ellentétben az angollal, hanem * a finnre is a magyarhoz, * a francziára is az olaszhoz, a latinra a göröghöz, az ó ír nyelvre a szanszkrithez viszonyítva. Ezek mind nyelvjárások, dialektusok; mind egy nyelvcsalád tagjai, egy típus változatai, és minden változatból kedvező körülmények közt külön faj lehet. Hogy van tehát, azt kérdezzük, * hogy a négyes számot, melynek a finnben és lappban *neljä, nelje*, a mordvinban és vogulban *nilä, nile*, a cseremiszen és votjákban *nil, nil'* a neve, a magyar épen *négy*-nek s az Irtis mellett lakó osztják *ńeda*-nak mondja? vagy * hogy ugyancsak a négyes számnak angolul *four*, latinul *quatuor*, francziául *quatre*, oláhul *patru*, az ó irben *cethir*, a szanszkritben *kátvar*, litvánul *keturi*, görögül az attikai nyelvben *tettares*, az aiolok nyelvében *pisyres*, gótul *fidvor*, az ó föl-németben *fior*, a neve?

Mind ezen változatok a véletlen kénye-kedvének tulajdonítandók-e vagy pedig törvény szerint keletkeztek? és ha törvény szerint, hogy lehet ezt a törvényt megmagyarázni?

Nem fogom avval vesztegetni az időt, hogy megmutassam, hogy e változások nem a véletlen szüleményei. Ezt annyiszor bebizonyították már, hogy, azt hiszem, eldöntött kérdésnek tekinthetjük.

Csak idézek egy helyet Appleyardnak a kafferek nyelvéről irt kitünő munkájából („The Kafir Language“), hogy lássuk, hogy még az oly nyelvek változásaiban is, melyeket néha barbároknak, műveletleneknek neveznek, törvény és rend uralkodik (50. l.)

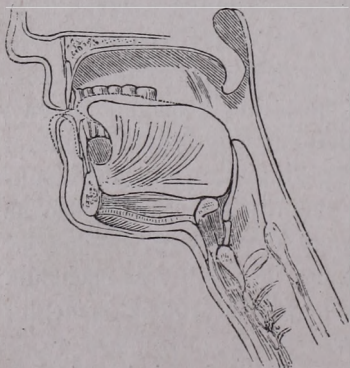
„A fő különbség a kaffer és sechuana szavak közt azon mássalhangzóváltozásokban áll, melyeken átestek az illető népségeknek szokásához és ízléséhez képest. Azonban ezen változásokban nem mutatkozik semmi önkény, hanem ellenkezőleg, az átmeneteket egy-öntetű rendszer szabályozza. A magánhangzók szintén olyan változásoknak vannak alávetve; néha megrövidül egy-egy szó az által, hogy elvész egy hang vagy egy szótag.“

Ez után egy táblázat következik a kaffer és sechuana magánhangzók és mássalhangzók változásáról, aztán megint így folytatja a szerző:

„Ha összehasonlítjuk ezen mássalhangzóváltozásokat a 42. §-kel, látjuk, hogy többnyire egy organumhoz tartozó hangokon történnek, a mennyiben a kafferben a lágy hangok (*b d g v z*), a sechuanában pedig a kemények (*p t k f s*) lépnek föl. Azt is észre vesszük, hogy ha az előbbieket orrhang, *m* vagy *n*, előzi meg, ezek elvesznek. Néha a foghangok és nyelvhangok váltakoznak egymás-

sal; és vannak egyes más változások, melyeket nem lehet oly könnyen megmagyarázni, ha csak föl nem vesszük, hogy a közbe eső, közvető változások megvannak más nyelvjárásokban. . . . Látjuk tehát, hogy olyan szavak, melyek első tekintetre teljesen különböznek egymástól, tulajdonképen azonosak vagy inkább egy-eredetűek. Így például első tekintetre senki sem hinné, hogy a sechuana *reka* és a kaffer *tonga*, vagy a kaffer *pila* és a sechuana *tsera* csak is egy-egy gyökér változatai. De ha ismeri az ember a módot, mely szerint a két nyelvben a más-salhangzók és magánhangzók változnak, akkor átlátja, hogy úgy van a dolog. Megerősíti ezt még az az észrevétel, hogy egy-egy mássalhangzó az említett vagy más

26. rajz.

th és f

(a pontozott rajz a th.)

sechuana szavakban néha a származékokban ismét eredeti alakjában mutatkozik, úgy, mint az illető kaffer szavakban. Például *reka*-nak visszaható alakja *iteka* és nem *ireka*; s a főnév, mely a *tsera* igétől származik *botselo* és nem *botsero*.“

Hogy egy *th* *f*-fé válnék, az sokak szerint nagyon erőszakos változás volna, úgy hogy ez alapon kifogást tettek ellene, mikor Burnouf szellemes módon azonosította *Thraëtona*-t *Feridún*-nal (erről később többet). De csak rá kell néznünk a *th* és *f* rajzára, akkor meggyőződhetünk, hogy alsó ajkunknak a felsőhöz való legcsekélyebb köze-

ledése a *th* hangját *f*-fé változtatja, ¹⁾ úgy hogy az angol *nothing* szó a köz kiejtésben néha úgy hangzik, mint ha *nuffing* volna; „*had another*“ rímél erre: „*did not love her*“; * a görög *Theodoros*-ból az oroszban *Feodor* lett, sőt *Bethlehem* helyett a vogul evangéliomfordításban *Vifleem*-et olvasunk. *

Kevés ember, talán senki sem fog többé kételkedni, vajjon a hangváltozások bizonyos hangtani törvények szerint történnek-e, ámbár egyes esetekben a tudósok eltérhetnek egymástól ezen törvényeknek alkalmazásában. De még nincs egészen megfejtve a természete ezen hangtörvényeknek, melyek a szavak változásait szabályozzák. Miért változnak a szóbeli hangok? * Miért mondják ma *országba* a helyett, hogy *uruzságbale*, *tömlöczből* e h. *timnőczebelől*, *ördög* e h. *ördöng*, ²⁾ *jég* e h. *jenge*, vagy *szém* e h. *szélme*? * Mért mondja a mai angol: *lord* e h. *hlâford*, *lady* e h. *hlaefdige*? Mért mondja a francia *père* és *mère* *pater* és *mater* helyett? Azt hiszem, a törvények, melyek ezen változásokat szabályozzák, egészen fiziologikus alapon állanak és nem engednek semmi más magyarázatot. Nem elég azt tudnunk, hogy *l* és *r*, vagy *d* és *r*, vagy *s* és *r*, vagy *k* és *t* váltakozhatnak. Mi akarjuk tudni, miért váltakozhatnak, vagy inkább, pontosabban szólva, akarjuk tudni, mért ejtette a római azt a szót kezdő *l*-lel, mely a hindu nyelvében *d*-vel kezdődött, s így tovább. Ennek kell fiziologikus uton megmagyarázhatónak lenni, és rajzban is meg lehet mu-

¹⁾ Lásd Müller M. „On Veda and Zendavesta“ 32. l. Arendt, Beiträge zur vergleichenden sprachforschung I. 425. l.

²⁾ A régi Ilalotti Beszédben.

tatni, mi történik, ha *d* helyett *l*-et, *th* helyett *f*-et ejt az ember.

És itt mindjárt különbséget kell tennünk, kétféle folyamat közt, mely járhat ugyan együtt is, de mégis teljesen különbözik egymástól. A hangváltozásoknak egyik osztálya egy és ugyanazon nyelvben vagy egy nyelvcsalád tagjaiban mutatkozik és sem több, sem kevesebb, mint *hanyagság*, *lustaság*. Minden hang az izmoknak kisebb nagyobb erőtetését igényli. Van férfias, erős és határozott artikuláció, és van asszonyos, gyöngé és határozatlan ejtés. Az egyik akaratot igényel, a másik pusztá *laisser-aller*. Valamely nyelv hangbeli elfajulásának fő oka az, ha az emberek restelik a fáradságot, melylyel minden mássalhangzó és magánhangzó kiejtése jár; hogyha kímélni akarják leheletüket és izmaik erejét. Igaz ugyan, hogy gyakorlati célra minél rövidebb és könnyebb a szó, annál jobb, ha csak jelentése határozottan megérthető. A legtöbb görög szó kétszer oly hosszú, mint a milyennek kellene lenni, és én nem hibáztatom a román nemzeteket, hogy megkönnyítették maguknak a beszéd munkáját. Csak fölállítom az okát annak, a mit *hangbeli fogyatkozásnak* kell neveznünk, ha hasznos is némi tekintetben; és nézetem szerint ez az ok sem több, sem kevesebb, mint az izomerő hiánya. Ha a galliai ember *pater* helyett azt mondta *père*, ezt egyszerűen azért tette, mert restelte a nyelvét fölemelni és fogaihoz szorítani. *Père* kevesebb akaratot és kevesebb lehetet igényelt: azért lépett a *pater* helyébe.

Igy az angolban *night*-ra (ejtsd: *nait*) nem kellett annyi izomerőt fordítani, mint a skót *näght* vagy német *nacht* kiejtésére; és mivel az emberek mindig ott vesz-

nek, a hol olcsón kapnak, *night* több vevőt talált, mint azok az erőtetőbb szavak. Majdnem minden változás, mely az angolszászból az újabb angolba való átmenetelnél történt, ebbe az osztályba való. Így:

Angsz. <i>hafoc</i>	lett <i>hawk</i>	Angsz. <i>nawiht</i>	lett <i>nought</i>
" <i>daeg</i>	" <i>day</i>	" <i>hláford</i> *)	" <i>lord</i>
" <i>faeger</i>	" <i>fair</i>	" <i>hlaefdige</i>	" <i>lady</i>
" <i>secgan</i>	" <i>say</i>	" <i>saelig</i>	" <i>silly</i>
" <i>sprecan</i>	" <i>speak</i>	" <i>bûton</i>	" <i>but</i>
" <i>folgian</i>	" <i>follow</i>	" <i>heáfod</i>	" <i>head</i>
" <i>morgen</i>	" <i>morrow</i>	" <i>nose-þyrel</i>	" <i>nostril</i>
" <i>cyning</i>	" <i>king</i>	" <i>wif-man</i>	" <i>woman</i>
" <i>wëorold</i>	" <i>world</i>	" <i>Eofor-wic</i>	" <i>York</i>

Ugyanez történt az angolban meghonosult latin és franczia szavakkal. Így:

<i>scutarius</i>	<i>escuier</i>	= <i>squire</i>
<i>historia</i>	<i>histoire</i>	= <i>story</i>
<i>Egyptianus</i>	<i>Egyptian</i>	= <i>gipsy</i>
<i>extraneus</i>	<i>estrangier</i>	= <i>stranger</i>
<i>hydropsis</i>	—	= <i>dropsy</i>
<i>capitulum</i>	<i>chapitre</i>	= <i>chapter</i>
<i>dominicella</i>	<i>demoiselle</i>	= <i>damsel</i>
<i>paralysis</i>	<i>paralysie</i>	= <i>palsy</i>
<i>sacristanus</i>	<i>sacristain</i>	= <i>sexton</i> .

* Ugyanazt tapasztaljuk végre a magyar nyelv szavainál, ha összehasonlítjuk egyéb ugor nyelvekkel, különösen a finnel, mely rendesen teljesebb alakban őrizte meg a szavakat. Például:

1) L. I. kötet 107. l. lent.

Vogul	<i>kälm</i>	=	<i>kém</i>
Finn	<i>silmä</i>	=	<i>szem</i>
"	<i>sappi</i>	=	<i>epe</i>
"	<i>syksy</i>	=	<i>ősz</i>
"	<i>kivi</i>	=	<i>kő</i>
"	<i>liemi</i>	=	<i>lé</i>
"	<i>keski</i>	=	<i>köz</i>
"	<i>salko</i>	=	<i>szál</i>
"	<i>talvi</i>	=	<i>tél</i>
"	<i>nulju</i>	=	<i>nyál</i>
"	<i>nuljakka</i>	=	<i>nyálka</i>
"	<i>kelpaa</i>	=	<i>kell</i>

Finn	<i>pelkää</i>	=	<i>fél</i>
"	<i>jäsen</i>	=	<i>íz</i>
"	<i>antaa</i>	=	<i>ad</i>
"	<i>tunkee</i>	=	<i>dug</i>
Osztyák	<i>jündex</i>	=	<i>ideg</i>
"	<i>jenk</i>	=	<i>jég</i>
Vogul	<i>kant</i>	=	<i>had</i>
"	<i>kang</i>	=	<i>hág</i>
Osztyák	<i>nogoj</i>	=	<i>nyáj</i>
Mordvin	<i>šäjä</i>	=	<i>ször</i>
"	<i>šämen</i>	=	<i>szenny</i>
"	<i>numolo</i>	=	<i>nyúl</i>

Az idegen szavak közül is a magyarban sok elrövidül. Így:

Török	<i>bilîşi</i>	=	<i>bölcs</i>
Csuvas	<i>doyur</i>	=	<i>tör</i> (sehlinge)
Szláv	<i>opatica</i>	=	<i>apácza</i>
"	<i>barko-</i>		
"	<i>vica</i>	=	<i>barkócza</i>
"	<i>jarica</i>	=	<i>jércze</i>
"	<i>kopito</i>	=	<i>kapta</i>
"	<i>piwnica</i>	=	<i>pincze</i>
"	<i>hvala</i>	=	<i>hála</i>
"	<i>obadvo-</i>		
"	<i>jec</i>	=	<i>abajdocz</i>
"	<i>svetŭ¹⁾</i>	=	<i>szent</i>
"	<i>pěnezŭ</i>	=	<i>pénz</i>
"	<i>ščuka</i>	=	<i>csuka</i>

Német	<i>schwa-</i>		
	<i>ger</i>	=	<i>sógor</i>
"	<i>schaff-</i>		
"	<i>ner</i>	=	<i>sáfár</i>
"	<i>rahmen</i>	=	<i>ráma</i>
"	<i>wan-</i>		
"	<i>derer</i>	=	<i>vándor</i>
Latin	<i>tegula</i>	=	<i>tégla</i>
"	<i>lectio</i>	=	<i>lecze</i>
"	<i>regi-</i>		
"	<i>strum</i>	=	<i>lajstrom</i>
Francia	<i>gen-</i>		
"	<i>darme</i>	=	<i>zsandár</i> *

¹⁾ Az *ę* orrbeli magánhangzó.

Találkozunk azonban néha olyan szavakkal is, melyek újabb alakjukban bővültek, testesebbek lettek, tehát, úgy látszik, a fogyás általános törvénye ellen vétenek. * Így a székel ember *Imre* helyett azt mondja *Imbre.*¹⁾ * De a változás itt is restség következménye. Nagyobb erőtetés kell ahhoz, hogy nyelvünket visszahuzzuk fogunktól, a nélkül, hogy ajkunk nyílásával *b*-t hallassunk, mint ha az *m*-től *b*-re megyünk át és csak aztán a következő *r*-re. Hasonló módon jártak el más nyelvek is. Így az angolszász *thunor*-ból az angolban *thunder* lett. A görögök *ánres*, *ánres* helyett azt mondták *ándres*, *amrosia* helyett *ambrosia.*²⁾ A francia *genre* nehezebben ejthető, mint *gendre*; innen az angol *gender* a *d* bővüléssel. Hasonló példák * a francziában *nombre* = *numerus*, *chambre* = *camera*, * *humble* = *humilis*, *cendres* = *cíneres*; az angolban *slumber* = angolsz. *slumerian*, *embers* = angolsz. *aemyrie*. — * Ilyen bővülés a magyarban leginkább idegen (szláv, német) nyelvekből átvett szavakban mutatkozik. Különösen szó elején nem kedveli a magyar a mássalhangzócsoportokat, azért a két vagy több mássalhangzón kezdődő idegen szavak ejtését úgy könnyíti, hogy többnyire egy magánhangzót szűr közé pl. *szapora* = szl. *sporŭ*, *gonosz* = *gnusŭ*, *paraszt* = *prostŭ*, *kovász* = *kvas*, *zsinór* = ném. *schnur*; vagy

¹⁾ Kriza, Vad rózsák I. 117. *Embre*, *Imbrus* stb. u. o. 386. l.

²⁾ A görögben *μ* nem állhat *λ* és *ρ* előtt, *λ* nem *ρ* előtt, és *ν* semmiféle folyékony mássalhangzó (liquida) előtt. Azért lett *μεσημ(ε)ρία*: *μεσημβρία*; *γαμός*: *γαβρός*; *ἡμαστον*: *ἡμβροτον*; *μορός*: *βρορός*. L. Mehlhorn, Griech. gramm. 54. l. A tamilban *nr* helyett *ndr*-et ejtenek. Caldwell, Dravidian grammar 138. l.

elül tesz hozzá egy magánhangzót: *udvar* = szl. *dvorŭ*, *istáp* = ném. *stab*, *istráng* = *strang*. (Néha még más módon könnyíti az ejtést: *szalma* = *slama*, *csuka* = *ščuka*.) Hasonlókép a szó belsejében; *csatorna* = szerb *čatrna*. *

Szokásuk volt az előtt a nyelvészeknek ezeket és hasonló változásokat a *szép hangzat*nak tulajdonítani, vagy is azon törekvésnek, hogy a szavak kedvesebbek legyenek a fülnek; pedig a törekvés oda irányul, hogy a szájnak legyenek kellemesebbek. Azt mondták például, hogy a görögök azért idegenkedtek két aspirátától két egymás után következő szótag elején, mert az ismételt aspiráta sértene a finom fület. Így a *thē* igegyökér folyó cselekvése a görögben *títhēmi*, mint a szanszkritban *dhā*-ból *dadhāmi*. Hogyha ez a *szép hangzat* kedveért történt, akkor nehéz megmagyarázni a görögben sok szót, mely sokkal kelletlenebbül hangzik, mint *thíthēmi*. Ilyenek pl. *χθώρα*, *khthtōn*, föld, *φθόγγος*, *phthóngos*, hangzó, melyek két aspirátával kezdődnek s minden esetre inkább eshetek volna kifogás alá, mint *thíthēmi*. Semmikép nem sérti fülünket a latin *fefelli*¹⁾ *fallo*-tól, vagy gótban a bef-

---

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a latin *f*-nek nagyon kemény fúvó hangja lehetett, ámbár nem volt hehezetes tenuis, mint a görög *f*. Quintilianus sajnálja, hogy a görög *φ* és *υ* nincs meg a latinban és azt mondja: „Quae si nostris literis (*f* és *u*) scribantur, surdum quiddam et barbarum efficient et velut in locum earum succedent tristes et horridae quibus Graecia caret. Nam et illa quae est sexta nostratium (*f*) paene non humana voce, vel omnino non voce potius, inter discrimina dentium efflanda est; quae etiam cum vocalem proxima accipit, quassa quodammodo, utique quoties aliquam consonantem frangit, ut in hoc ipso *frangit*, multo fit horridior.“ (XII. 10.) — V. ö. Bindseil 287. 1.

jezett cselekvés kettőztetésével *haihald* (*haldan*-tól; az angolszászban *hehold* helyett *heöld* lett belőle, az angolban *held*, németül *hielt*) vagy *faifahum*, fogtunk (*fahan*, fogni ¹⁾). * A magyar *férfi* vagy * az angol *fearful* (szörnyű) szóban nincs semmi szörnyű, ámbár mind a kettő *f*-fel kezdődik. Azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy *f* és *h* a latinban, gótban stb. csak hehezetek, holott a görögben χ , θ , φ valóságos aspiraták (*kh*, *th*, *ph*); de vannak például a németben olyan szavak, mint *pfropfenzieher*, s ezekben a németek füle semmi kellemtlent nem talál. Azt hiszem, a görögöknek ez az úgy nevezett idegenkedése nem volt egyéb restségnél. Az aspiratákhoz — ámbár mi alig vesszük észre — olyan izomműködés kell, mely az altesti izmoknál kezdődik és azon izmokon végződik, melyek a hangrést legtágabbra nyitják. Hogy ezt az izomerőtétést megkiméljék, azért ejtettek tenuist az aspirata helyett, de természetesen csak olyankor, ha ez által a szónak jelentése nem változott. Szép hangzás — ez nagyon határozatlan és nem-tudományos fogalom. Minden nemzetnek a maga nyelve, minden népségnek a maga nyelvjárása hangzik szépen; és ritka nyelv tetszik fülünknek első hallásra. Az én fülemnek az angol *knight* nem esik jobban, mint a német *knecht*, angolnak talán jobban hangzik; de abban nem lehet kétség, hogy kevesebb erőködés kell *knight* kiejtéséhez, mint *knecht*-éhez.

---

	¹⁾ Folyó esel.	Bef. es. egy.	több.	Bef. es. igeneve
Gót	<i>haita</i>	<i>haihait</i>	<i>haihaitum</i>	<i>haitan</i>
Angsz.	<i>hâtan</i>	<i>hêht (hêt)</i>	<i>hêton</i>	<i>hâten</i>
Ó ang.	<i>hate</i>	<i>hight</i>	<i>highten</i>	<i>hoten, hoot, hight.</i>

Ez a hangváltozásoknak legfontosabb osztálya, de ezektől meg kell különböztetnünk másokat, melyek kevésbbé szembe-tűnő forrásból erednek. Ha látjuk, hogy a latin *pater* helyett a gót népek azt mondták *fadar*, akkor a gótot nem vádolhatjuk izomerő hiányával. Ellenkezőleg a fuvó *f* több erőködést kíván, mint a pusztá *tenuis*; és a *d*, melynek nagyon valószínűen az angol lágy *th*-hez hasonló hangzása volt, épen nem lehetett könnyebbejtésű, mint a *pater t*-je. Továbbá, ha azt látjuk, hogy a szanszkritban *gharma*, meleg¹⁾ torokhangú aspiratával, a görögben *thermos* foghangú aspiratával, a latin *formus*¹⁾ melléknév pedig ajakhanggal jár: a három nyelv közül egyiket sem vádolhatjuk elpuhultsággal, hanem más ok után kell néznünk, hogy ezen változásokat megmagyarázhassuk. Ezt az okot a *nyelvjárások növéseben* látom; és nagyon hajlandó vagyok az említett esetben a szanszkrit, görög és latin közt látható különbséget a nyelvnek olyan régibb állapotából magyarázni, melyben — mint a polinéziai nyelvekben — a mássalhangzói érintkezéseknek két három fő pontja még nem volt olyan határozottan megkülönböztetve egymástól. Semmi úton módon nem lehet bebizonyítani, hogy *thermós* a görögben valaha torokhanggal kezdődött, hogy pedig a szanszkrit *gh*-ből lett volna a görög *th*, az teljes lehetetlenség. Szanszkrit hang soha sem változhatik görög hanggá, sőt hang egyáltalában nem változik. Ha a görögök a *thermós* szó kezdő hangját valóban így ejtették, a nélkül, hogy valami *gh*-félét akartak volna mondani, akkor a

---

¹⁾ Festus mondja: „Foreipes dicuntur quod his *forma* id est calida capiuntur.“

gh helyett álló *th* más magyarázatra szorul; már pedig én nem tudok jobbat, mint a melyet az imént adtam. Ha azt látjuk, hogy bárom nyelv, például a szanszkrit, görög és latin, egyazon szót torokhanggal, foghanggal és ajakhanggal kezdi, akkor nem sokat nyerünk avval, hogy azt mondjuk: a görög szó a szanszkritnak, a latin a görögnek változata. Görög ember soha sem fogta és változtatta a szanszkrit szót; hanem mind a hárman közös forrásból kapták, melyben az artikulálás még olyan ingadozó volt, hogy aztán annyi különböző magyarázat volt lehetséges. A görögben nem találjuk ugyan azt az összezavarását a torokbeli és a fogközi érintkezésnek, mely a hawaii nyelvnek sajátja, de épen nem ritkaság, hogy az egyik görög nyelvjárás a foghangot választja ott, hol a másik torokhangot ejt; ¹⁾ s én nem látom át, hogy lehet ezt megfelejteni, ha föl nem vesszük, hogy a görög nyelvjárásoknak régebb állapotában a kiejtés *k* és *t* közt ingadozott. Ridley egy grammatikai vázlatban, melyet az ausztráliai bennszülötteknek néhány nyelvéről — a kamilaroi, dippili és turrinbadi nyelvekről — ad („New South Wales“ 1866. 4. l.), ezt jegyzi meg: „A mutákat rendesen lágyan ejtik, úgy hogy sokszor nehéz az embernek meghatározni, vajjon *b* vagy *p*, *d* vagy *t*, *g* vagy *k* hangot hall-e.“ Hale azt mondja: „Egy polinéziai nyelvjárás sem tesz különbséget a *b* és *p*, *d* és *t*, *g* és *k*, *l* és *r*, *v* és *w* hangok között. Sőt az *l*-et sokszor *d*-nek, a *t*-t *k*-nak ejtik.“ ²⁾

¹⁾ Dór *πέκα*, *ὄκα*, *ἄλλοκα*, különben *πότε*, *ὄτε*, *ἄλλοτε*; dór *δρόφος*, aiol *γρόφος*; dór *δα* = *γη*.

²⁾ Hale, Polynesian Grammar 233. l.

A mi pár ezer évvel ez előtt történt, mikor a hinduk, görögök és rómaiak oda hagyták közös hazájukat: ugyanaz történnék megint, ha mostanában a Hawaii szigetek lakói gyarmatokat indítanának utnak. Az egyik gyarmat az ősöknek határozatlan, félig gutturális, félig dentális ejtését tiszta torokhanggá, a másik tiszta foghanggá, a harmadik ajakhanggá fejlesztene. Azt mondják, hogy a Dáciába telepedett rómaiak, kiknek nyelve még a mai oláhban él, minden *qu*-t elváltoztattak *p*-vé, ha *a* következett utána. *Aqua* helyett azt mondták *apa*, *equa* helyett *epa*.¹⁾ Mondhatjuk-e azt, hogy az Itáliából Dáciába jött gyarmatosok *aqua*-t mondtak, a míg olaszföldön laktak és ezt az *aqua*-t *apa*-val cserélték föl, mihelyest a Dunához értek? Vagy ne hivatkozzunk-e inkább a régi itáliai nyelvjárások maradványaira, melyek az oszk és umbriai fölíratokban vannak megőrizve, s melyek mutatják, hogy némely szók Olaszországnak

¹⁾ A macedoniaiak (kutzo-oláhok) *pectus* helyett *keptu*-t, *pectine* helyett *keptine*-t mondanak. V. ö. Pott, Etym.forsch. II. 49. A tegeza nyelvjárások közül az északiban egészen hiányzik a *p*; a déli minden ragban és képzőben vagy elenyészti vagy *k*-val helyettesíti. V. ö. Grey, Library, I. 159. l. Siciliai nyelvjárásokban *fiore* és *fiume* helyett *ciore* és *ciume* van. —

* A magyar nyelvben is elégszer megtörténik, hogy a különböző organumok hangjai váltakoznak egymással; pl.

k helyett *t*: *nyitorog* = *nyikorog*; Magy. Nyelvész VI. 343.
torhadt = *korhadt*; M. Tájszótár.

pamut = *pamuk*; törökül *pamuk*.

k helyett *p*: *pacsi* = *kacsi*, *kacsó*.

pöszméte = *köszméte*; szlávból.

p helyett *k*: *paklan* = *kaplan*; Dunán tul.

kalajbász = *plajbász*; Magy. Nyelvőr IV. 183.

p helyett *t*: *csütke* = *csipke*; u. o. 42. l.

g helyett *d*: *sudár vessző* = *sugár vessző*.

különböző részeiben más más alakban állapodtak meg régtől fogva, s így igazolják azt a föltevést, hogy a Dáciába telepedő legiók oly vidékekről jöttek, melyeken ezeket a latin *qu*-kat mindig *p*-nek mondták? ¹⁾ Klasszikus filologus előtt szinte szentségtörésnek fog hangzani, ha *Homeros* és *Horatius* nyelvebeli jelenségeket úgy akarunk megmagyarázni, hogy mind a kettőnek olyan hátteret tulajdonítunk, a milyen a mai polinéziaiak nyelve. Hasonlító nyelvészek is inkább rá hagyják, hogy a más-salhangzók „elfajultak“, hogy a torokhangok foghangokká vagy ajakhangokká sülyyedtek, mintsem, hogy a Sandwich szigeteken keressenek analogiákat. De ez a fő dolog, hogy világos fogalmunk legyen a szavakról, melyeket használunk, s én megvallom, hogy bizonyos enyhítő körülmények nélkül nem tudom fölfogni, hogyan fajulhat el egy valóságos *k t*-vé, vagy egy *t p*-vé. Azt értem, hogy többféle határozott hang támadhat egy határozatlan hangból; és erről azok, a kik a polinéziai szigeteken jártak, mint jelenleg folyton történő dologról irnak. A mi pedig most történhetik, az megtörténhetett néhány ezer év előtt is; és ha látjuk, hogy egy és

g helyett *b*: *uborka* = *ugorka*; *tótul ugorek*.

ábaskodni = *ágaskodni*; *Vad rózsák* 491. l.

d helyett *b*: *bénévér* = *denevér*; *M. Nyelvőr* II. 422.

b helyett *g*: *küszög* = *küszöb*; *u. o.* III. 33.

K-ból lett *t* van a *telek*, *torok*, *töppörödik* szókban is; *l. Budenz, Magyar-ugor összehasonlító szótár* 243.—247. l. — Hasonlóképen van a finnben egymás mellett egyenlő jelentéssel *pukki* és *putti*, *huikku*, *huittu* és *huippu* s mások; a lappban *jake* és *jape* „év“; a csere-miszben *tertež* „kör“, *teren* „görbe“, eredetileg **kertež*, **keren*. *

¹⁾ Az oszkok *quinque* helyett azt mondták *pomtis* stb. *V. ö. Mommsen, Unteritalische dialekte* 289. l.

ugyanaz a szó a szanszkritban, a görögben, a latinban *k*-vel is, *t*-vel is, *p*-vel is kezdődik, akkor csak is túlságos félénkség volna, ha visszajednénk azon következtetéstől, hogy volt idő, mikor azt a szót nem ejtették oly határozottan, szóval: épen úgy, mint a hawaiiak a *k* és *t* hangot.

Más részről, igaz, tekintetbe kell venni, hogy minden ember ejtésének megvannak a maga idioszinkraziái, sajátosságai, és a mi egyesekről áll, az áll egész családokról, népségekről, nemzetekről is. Láttuk, hogy egyesek és egész nemzetek ellehetnek némely mássalhangzók nélkül, és ezt a hiányt rendesen ellensúlyozza az, hogy kiválólag kedvelik a mássalhangzóknak valamely más osztályát. A nyugatafrikaiak szegények a fog- és ajakhangokban, de gazdagok a torokhangokban. Már most ha egyes ember vagy egész család vagy néptörzs nem tud kiejteni valamely hangot, nem marad egyéb hátra, mint hogy a helyett valami más, lehetőleg közel rokon hangot ejtsen. A rómaiaknak nem volt olyan dentális aspirátájuk, minő a görög *th* vagy a szanszkrit *dh*. A hol tehát ez a hang közös őseik nyelvében előfordult, a rómaiaknak vagy el kellett hagyni a hehezetet és *d*-t mondani, vagy a legközelebbi mássalhangzói érintkezést venni és *f*-et mondani. Azért van itt *fumus* a szanszkrit *dhūma* s a görög *thýmos* helyett.¹⁾ Ugyanez történt az angol nyelvben. A mai angol ejtés, kétség kívül normann befolyás következtében elvesztette a torokbeli *ch*-t, melyet a német *lachen* szóban hallunk. A régi századok nyelvében megvolt, ők *hleahtr*-t irtak és mondtak.

¹⁾ * V. ö. az orosz *Feodor*-t e h. *Theodor* stb. *

Ma a megfelelő ajakhang lépett helyébe, t. i. *f*, s az angol a *laughter* (= *hleahctor*), *enough* (= ném. *genug*) stb. szavakban a *gh*-t *f*-nek ejti.¹⁾ * Nevezetes, hogy ugyanezt a hangváltozást (de rendszeren csak *t*-hang előtt) találjuk a finnmarki lapp nyelvjárásban és a mordvinban. A „kettő” számnévnek töje a finnben *kahte*-, azaz németesen írva *kachte*-; ebből a f. lappban *guoft*, a mordvinban *kafta* lett. Ellenkező esetet találunk az umbriai nyelvjárásban, t. i. hogy *ft*-ből lesz *ht*; az umbriai *screihtar* szó egészen annyi, mint az oszk *scriptas* s a latin *scriptae* nom. plur. * Hogyha azt látjuk, hogy az egyik nép *r*-et, a másik *l*-et mond, akkor nem vádolhatjuk egyiket sem elpuhultsággal, hanem valami ejtésbeli idioszinkraziára kell hivatkoznunk, s ez valóban egészen megfelel annak, a mit egy más érzékre vonatkozólag színek iránti vakságnak neveznek. Ezeket a sajátosságokat gondosan kell tanulmányozni, mert minden nyelvnek megvannak a magáéi, és ha a latin *f*, sőt sokszor *b* is, megfelel a szanszkrit *dh*-nak, ebből semmikép sem következik, hogy minden *dh*-ból minden nyelvben lehet *f* és *b*. A görög nyelv nagyon idegenkedik mássalhangzón végződő szavaktól; tulajdonképen csak három mássalhangzót tűr meg a szók végén, mind a három félhangzó. Görög szavak végén csak az *n*, *r*, *s* betűket találjuk, ritkán *k*-t. — A római nem volt ilyen válogatós. Az ő nyelvében találunk szó végén torokhangu tenuist, pl. *hic*, *nunc*; foghangu tenuist, pl. *sunt*, *est*; csak az ajakhangu tenuist kerüli: igaz, hogy ez nem is hangzik valami nagyon szépen. Alig képzelhetjük,

¹⁾ Pott, Etym. Forsch. II. 59.

hogyan írhatott volna Vergilius az ő verseiben olyan szavakat, minők *komp, kap, lép, szop*, vagy az angol *lump, trump, stump*. * A finn szavak végén többnyire magánhangzót találunk, a mássalhangzók közül csak az *n, s, t*¹⁾, ritkábban az *r* és *l* betűket. Két mássalhangzó soha sem állhat finn szó végén; olyan szavak, minők a vogul *kvaltkt, novmt, xontl, lajl, külm*, a mordvin *kalaftf, karks*, vagy bár a magyar *teremt, liszt, szarv, talp*, a finnben hallatlanok. * Az ilyen különös hajlandóságok és megszokások, melyek minden nemzetnél megvannak, szükségkép nagy befolyással vannak a nyelvnek nem csak hangbeli alkatára, *hanem nyelvtani szerkezetére is; * csak gondoljuk meg, hogy *a turáni és * az árja nyelvcsaládban a nyelvtani élet erei leginkább a szóvégi hangokban lüktetnek.

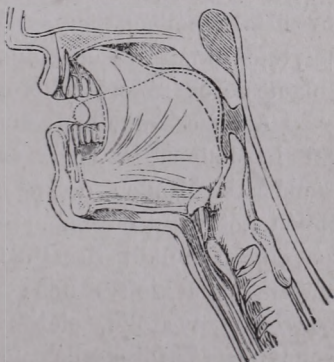
Ezek a különködések azonban sehogy sem magyarázhatják meg, miért jelenik meg a latin *coquo* szó a görögben *πέπτο* alakjában, vagy miért lett *coctus*-ból az oláhban *copt*. A latinban megvan az ajakhang, a görögben is a torokhang. Azt sem igen mondhatjuk komolyan, hogy a latin torokhangok a görögben lassanként ajakhangokká süllyedtek, vagy hogy *k*-ból *kv* lett, *kv*-ből *v* és *v*-ből *p*.²⁾ Ezek nyelvjárási változatok és pontos következtetés céljából, pontos tudományos kutatásban, azt hiszem, fölötte fontos, hogy az ilyen nyelvjárási változatokat a mennyire lehet külön tartsuk a hangbeli romlásoktól. Azt mondom, a mennyire lehet, mert néha,

¹⁾ * A *t*-t csak mint ragot. *

²⁾ * De I. Curtius, Grundz. d. gr. etym. (3. kiad.) 380. l. jegyz. és 415.—419. l. *

tudom, nehéz meghúzni a kettő közt a határvonalat. Fiziologiai szempontból azt mondanám, hogy a hangbeli romlás mindig az izmok ernyedésének következménye, ámbár megtörténik az is, — mint az angol *thunder*-nél — hogy a „restnek legtöbb fáradtsága van“. A hangbeli romlásnak minden esetét világosan lehet anatomikus rajzokban föltüntetni. Például a latin *clamare* szó teljes érintkezése rögtön átmegy (az *l*-nél) a nyelvnek dentális helyzetébe, melyben két széle rezeg. A nyelvszéleknek ez a rezgése elveszett, vagy inkább helyettesítette a nyelvnek az ínnyel való lehető leggyöngébb érintkezése, mely majdnem önkénytelenül követi a gutturális érintkezés megnyílását, s így *chiamare*-t ejtenek *clamare* helyett. A spanyol egészen elhanyagolja a szókezdő torokhang érintkezést; azt hiszi, már kiejtette, ámbár nyelve még föl sem emelkedett, és mindjárt átmegy az *l* rezgésére, ehhez pedig ugyanazt a hangot ragasztja, melyet az olaszban a kezdő *k* hang mögött hallunk: *llamar* * ejtsd: *lyámár*. * A mi a román nyelvekre áll, az áll a germán nyelvekre is. A régi szászok azt mondták: *cniht*, *cnif*, *cneow*. Most az angol kiejtés a torokhang fölött elsikamlik és csak *night*, *nife*, *nee*-t hal-

27. rajz. ¹⁾*Clamare, chiamare, llamar.*¹⁾ A rajzot Owen Rikárd professzor készítette.

latt (írva *knight*, *knife*, *knee*). A régi szászok azt mondták *hleápan* tisztán kivehető kezdő hehezettel; ez a hehezet elveszett az angolban: *to leap*; * ép így mondják a gót *hlaupan* helyett a mai németek *laufen*. * A hol az angolban *wh*-t találunk, ott eredetileg az angolszászban mindenhol *hw* volt s a *h*-t tisztán kiejtették. Ez a hehezet a helyes kiejtésben még hallható ugyan, de a nép nyelvében egészen eltűnő félben van, kivéve éjszaka, mert ott tisztán kiejtik a *w* előtt, nem utána. A kérdő *who* „ki“ névmásban a *w*-nek nem maradt nyoma, csak az írásban és a *how* „hogyan“ kérdő szóban nem is írják többé (angsz. *hwû*, *hu*, gót *hwaiva*). Ellenben a *whole* szóban irnak *w*-t, de csak hamis analogia következtében. Az angolszászban e szó *hâl*-nak hangzik *w* nélkül s a népnek helyes érzéke nem csábította magát helytelen kiejtésre a helytelen írás által, melyet az iskolamesterek rá erőszakoltak.

Azon szavak, melyek több mint egy mássalhangzóval kezdődnek, vannak leginkább kitéve a hangbeli romlásnak. Minden esetre némi erőködésbe kerül a szó elején két vagy három mássalhangzót közben álló magánhangzó nélkül tisztán kiejteni, és könnyen megérthetjük, ha a kiejtés néha egyiket azon mássalhangzók közül elhanyagolja, elejti. De ha a nyelv a kiejtésnek könnyítésére törekszik, nem szabad elkerülnünk azt a kérdést, hogy történt, hogy olyan nehézejtésű alakokat valaha fejlesztett és szentesített. Talán különösnek látszik, de én azt hiszem, hogy az ilyen nehéz-ejtésű alakok sok mássalhangzójukkal szintén hangbeli romlás azaz izomlankadás eredményei. A legtöbb közülük összevonásnak köszöni eredetét, azaz annak, hogy iparkodtak

két szótagot egynek ejteni s így kimélni az időt s a lélekzetet, ámbár az után a mássalhangzók kiejtése került több erőködésbe.

Vitatták, még pedig némi valószínűséggel, hogy a nyelv eredeti állapotában, melyről fájdalom jó formán semmit sem tudunk, került két vagy több mássalhangzó érintkezését. Vannak nyelvek még most is, melyekben minden szótag vagy egy mássalhangzóból áll vagy pedig egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból, s melyekben egy szótag sem végződik mássalhangzón. Ilyenek például a polinéziai nyelvek. A hawaii embernek szinte lehetetlen két mássalhangzót egymás után kiejteni, s ha angolul tanul, nagyon nehezeére esik *cab*-nak a kiejtése vagy bármely más szóé, mely mássalhangzón végződik. *Cab*-et *caba*-nek ejti. Hale az ő kitűnő polinéziai nyelvtanában azt mondja: ¹⁾)

„Minden polinéziai nyelvben minden szótagnak magánhangzón kell végződni, s két mássalhangzó közben eső magánhangzó nélkül soha sem hallható. Ezen szabály semmiféle kivételt nem tűr, és főleg ezen sajátoságnak tulajdonítandó e nyelveknek lágysága. A leg-hosszabb szótagokban csak három hang van, egy mássalhangzó és egy kettős magánhangzó, és sok szótag csak egy magánhangzóból áll.“

A polinéziaiakon kívül vannak más nyelvek is, melyek nem türnek meg zárt szótagokat, azaz mássalhangzón végződő szótagokat. A sinaiban minden szótag vagy nyílt vagy orrhangon végződik, ²⁾) de még kétséges,

¹⁾) Polynesian Grammar 234. l.

²⁾) Endlicher. Chinesische grammatik 112. l.

vajjon ama szóvégi mássalhangzók, melyeket sinai tájnyelvekben kimutattak, újabb járulékoknak tekintendők-e vagy hogy a sinai nyelvnek eredetibb állapotát tüntetik-e föl.

Dél-Afrikában azon nagy nyelvcsalád tagjai, melyet Bleek Bâ-ntu családnak nevez, mind megegyeznek a szótagok egyszerűségére nézve. A szótagok csak egy mássalhangzóval kezdődhetnek, ide értve a mássalhangzó diftongusokat, orrhangos mássalhangzókat és a csettegő mássalhangzóknak másokkal való egyesüléseit, melyek itt voltaképen egyszerűknek vehetők. A *w* félhangzó is előfordulhat mássalhangzó és magánhangzó között. Ezen délafrikai nyelvekben, melyek az egyenlítőől északra terjednek el, általános szabály, hogy egy szótag sem végződhetik mássalhangzón, hanem csak magánhangzón, vagy tisztán vagy orrhanggal. ¹⁾ A kivételek csak megerősítik a szabályt, mert azon esetekre szorítkoznak, melyekben a rendesen nagyon rövid szóvégi magánhangzó elveszett s így mássalhangzó került a szó végére. ²⁾

A délafrikai nyelveknek másik családja, a hottentott, szintén kerüli a mássalhangzócsoportokat szó elején. Azon fölül kétségtelen, hogy itt minden gyökér szó eredetileg magánhangzón végződött és hogy a szóvégi mássalhangzókat mind a szóképzésnek és ragozásnak kell tulajdonítani; ilyenek *p*, *s*, *ts* és *r*. Ezen végzetek a gyakori használat következtében elvesztették a végükön állott

---

¹⁾ Bleek, Comparative Grammar §. 252; Appleyard, Kafir Language, 89. l.

²⁾ Bleek §. 257. — Hahn, Herero Grammar §. 3.

magánhangzót, de hogy eredetileg ott volt, az eléggé be van bizonyítva. ¹⁾)

Ezen hangbeli sajátosságnak állandó és épen nem esetleges vagy egyedi természetét legjobban bizonyítja az idegen szavak alakulása. Gyakorlat által kétség kívül legyőzheti Hawaii lakója azt a nehézséget, melyet két mássalhangzó kiejtése közvetetlen egymás után vagy érintkező mássalhangzó a szó végén okoz neki, s én magam hallottam egy mohawkot, ki tökéletes helyesen ejtette ki az ajakhangokat. De ha vizsgáljuk az idegen szavakat, melyeket a nép a maga szótárába befogadott mindjárt meglátjuk, hogyan feszítette valamennyit Prokrustes ágyára. A ewe nyelvben Nyugat-Afrikában az angol *school* „iskola“ szó *suku*-nak hangzik, a német *fenster* *fesre*-nek. ²⁾)

A kafir nyelvben

<i>baptizesha</i>	=	ang. <i>to baptize</i>	(keresztelni)
<i>igolide</i>	=	„ <i>gold</i>	(arany)
<i>inkamela</i>	=	„ <i>camel</i>	(teve)
<i>ibere</i>	=	„ <i>bear</i>	(medve)
<i>umperisite</i>	=	„ <i>priest</i>	(pap)
<i>ikerike</i>	=	„ <i>kirk</i>	(templom)
<i>umposile</i>	=	„ <i>apostle</i>	(apostol)
<i>isugile</i>	=	„ <i>sugar</i>	(czukor)
<i>ama-Ngezi</i>	=	„ <i>English</i>	(angol) ³⁾)

Ha szemügyre vesszük a finn nyelvet s az északi turáni nyelveknek egész ugor osztályát, látjuk, hogy szint

¹⁾) Bleek §. 257.—260.

²⁾) Pott, Etymol. Forschungen II. 56.

³⁾) Appleyard, Kafir Language 89. l.

úgy idegenkedik a szókezdő mássalhangzócsoportoktól s a szóvégi mássalhangzóktól. A germán *glas*-ból a finnben *lasi* lett; a svéd *smak*-ból *maku*, *stor*-ból *suuri*, *strand*-ból *ranta* lett. Eredeti finn szó egy sem kezdődik két mássalhangzóval; mert a sziszegő ¹⁾ és lágyított mássalhangzók eredetileg egyszerűek voltak. Ugyanez áll a magyar, osztják, zürjén. nyelvről, ²⁾ ámbár az árja népekkel való érintkezés által e nyelvek (még a finn is) megpróbálkoztak egy-egy szókezdő *pr*, *sp*, *st*, *str* stbvel; * pl. *próba*, *spanyol*, *strázsa*, *tromf*. ³⁾ * A lapp, a mordvin, a cseremis nyelv még eredeti szavakban is mutat olyan szókezdő csoportokat, minők *kr*, *ps*, *st* stb.; de hogy ezek mindig újabb fejlődés eredményei, azt bebizonyította Boller. ⁴⁾ Ez a szorgalmas tudós írja azt is, hogy a finn nyelv legjobban kedveli ugyan a magánhangzón végződő szokat, de az *n*, *s*, *l*, *r*, sőt *t* hangot is megtűri szó végén. Az észt, lapp, mordvin, osztják és magyar elgyöngítették vagy elejtették a szóvégi hangsúlytalan magánhangzókat s így nagyon sok egy és két mássalhangzón végződő szóra tettek szert; de az egész ugor nyelvosztályban, a mennyire

¹⁾ * č (*cs*) stb. a nyelvjárásokban. *

²⁾ * A magyarról l. fönt 201. l. jegyz. *

³⁾ * A finn nyelv legtöbb idegen szavát a svédből kapta, azért a nyugati finnség jobban megszokta a szókezdő mássalhangzócsoportokat, mint a keleti: amabban van *klasi*, *klupu*, *knappi* stb., emebben csak *lasi*, *lupu*, *nappi*. *

⁴⁾ Boller, die finnischen sprachen 19. l. Pott az id. h. 40. és 56. l. L. még Boehtlingk, Über die sprache der Jakuten §. 152. „A török-tatár nyelvek, a mongol, a finn nagyon idegenkednek szó elején több mássalhangzótól.“

megfigyelhetjük az eredeti nyelvelemeket, mindig egyszerű mássalhangzót és a szó végén magánhangzót találunk. ¹⁾)

Ugyanezen eredményhez jutunk, ha a déli turáni nyelveknek dravida osztályában vizsgáljuk a szótagok szerkezetét, a tamil, telugu stb. nyelvekben. Caldwell az ő kitűnő dravida összehasonlító nyelvtanában ezt a tárgyat ép oly szorgosan megvizsgálta, mint Boller a finn nyelvekről irt értekezésében, és a kettőt csak egymás mellé kell állítanunk, azonnal észre vesszük a rendkívüli megegyezést.

„A dravida szótagolásnak sajátága, hogy fölötte egyszerű és nem kedveli az összetett és összetetalákozó mássalhangzókat; s ez a sajátág a tamilt, a családnak legrégebb mívelt tagját, nagyobb mértékben jellemzi, mint egyéb dravida nyelveket.“

A telugu, kanaréz és malayálam nyelvekben a dravida szavaknak legnagyobb része, t. i. az a rész, mely nem származik a szanszkritből s nem is állott szanszkrit befolyás alatt, és a tamilban valamennyi szó, ha a szanszkritből is került, a következő módon van szótagokra osztva. Két vagy három mássalhangzó, minő *str* a *strázsa* szóban, szótag elején egészen türhetetlen. A szóban nem csak az első szótag elején, hanem minden következő szótag elején is csak egy mássalhangzó állhat. Ha többtagu szóban az egyik szótag mássalhangzón végződik s az utána való más mássalhangzón kezdődik, akkor vagy

---

¹⁾ * Budenz szerint az ugor gyökök mind kéttaguak voltak és magánhangzón végződtek; az egységes ős-ugor nyelvben pl. az *ad* gyökér *ando-*, a *hal* ige *kolo-* volt, a *víz* *vede-*nek, a *vér* *vere-*nek, a *hal* főnév *kala-*nak hangzott. *

hasonul egymáshoz a két mássalhangzó, vagy pedig magánhangzó furódik közéjük. Szó végén két, három mássalhangzó, mint a *fogd*, *tartsd* szavakban, ép oly kevéssé állhat, mint elül; a telugu és kanaréz nyelvben minden szónak magánhangzón kell végződni; a tamilban vagy magánhangzón, vagy pedig egyszerű félhangzón, minő *l*, *r*, vagy egyszerű orrhangon, minő *n*, *m*. Nyilvánvaló, hogy a szótagolásnak ezen módja fölötte elütő a szanszkritétől.

Rendesen az *i* magánhangzót használják az össze nem férő mássalhangzók elkülönzésére; ez kitűnik azon módból, mely szerint a szanszkrit kölcsönvételeket átalakítják. Néha *u*-t használnak *i* helyett. Így a szanszkrit *pra* elüljáróból *pira* lett az összetett szavakban, melyeket a tamil nyelv átvett; ellenben *Kṛṣṇa*-ból *Kiruttinan* lett (š helyett *tt*), sőt *Kittinan*. Még az olyan könnyen ejthető csoportokat is, minők a szanszkrit szókban *dja*, *dva*, *gja* stb., *dija*, *diva* és *gija*-ra változtatják.“ ¹⁾

Nem csoda, ha ilyen adatok, melyeket még tetemesen szaporíthatni, az elmélkedő tudósokat arra vezették, hogy azt hitték, a nyelvnek ősi elemei szükségképen csupa nyílt szótagokból állottak, azaz olyanokból, melyekben csak egy mássalhangzó s utána egy magánhangzó, vagy pedig csupán csak egy magánhangzó volt. Az a körülmény, hogy vannak nyelvek, melyek ezt az egyszerű szerkezetet mai napig megőrizték, minden esetre nagyon fontos, és azt sem lehet tagadni, hogy ilyen egyszerű elemekből fejlődtek oly nyelvek is, melyek a magánhangzóknak fokozatos elnyomása által nagyon kemény

¹⁾ Caldwell, Dravidian Comparative Grammar 138. 1.

mássalhangzócsoportokra tettek szert. * A mordvinban „egy“ nem csak *ifkă*, hanem az *i* elkopásával *fkă* is; ugyancsak a mordvinok *kšidir* helyett azt mondják *kštir* (l. Budenz. összehas. szótár 366. l.). *

Könnyen megfigyelhetjük, hogy az árja nyelvekben is ugyanez a processzus ugyanezt az eredményt hozza magával, t. i. mássalhangzócsoportokat a szónak elején vagy végén. A kiejtés gyorsítása végett elhagytak magánhangzókat s így összekerültek a mássalhangzók: később meg, hogy ilyen szavakat könnyebben lehessen kiejteni, a mássalhangzók közül is elhagytak egyet vagy pedig új magánhangzót szúrtak közbe.

Igy az angol *to know* „ismerni“ (ejtsd: *nō*) a szanszkr. *ḡñā*-ra mutat vissza, de ez a *ḡñā*, a latin *gnō gnōvi*-ban, *gnō* a görög *égnōn*-ban, megint *ganā*-ra mutat vissza, úgy hogy ebből összevonás által lett *ḡñā*. Sok gyökér támadt ily módon, és valamennyi másod-rendű, származék fogalmat fejez ki. Így a *gan* gyökérből, mely annyi mint teremteni, létre hozni, s melyet megtalálunk a szanszkrit *ḡanas*, görög *génos*, lat. *genus*, ang. *kin* szavakban, fejlődött *gnā*, mely a teremtésre való képesség fogalmát fejezi ki. Ha az ember képes zenét létre hozni, akkor ismeri, érti a zenét; ha képes szántást létre hozni, akkor ismeri, érti a szántást, tud szántani; azért foly össze annyiszor a képesség és tudás fogalma: *ich kann* és *ich kenne*, *I can* és *I know*, *je sais* és *je peux*.¹⁾ A mint *gan*-ból *gnā*, úgy lett a *man* gyökérből („gon-

¹⁾ Pott (E. F. II. 291.) összehasonlítja a latin *queo*-t és *scio*-t, s mind a kettőt a szanszkrit *ki*-hoz állítja. L. Benfey, Kurze Sanskrit-gramm. 62. §. jegyz. * A magyar *tud* ige rendszeren helyettesítheti a *képes* szót vagy a *-hat* képzőt. *

dolni“, szk. *manas*, gör. *ménos*, lat. *mens*, ang. *mind*, ném. *meinen*) *mnā* „emlékezni“, a görög *mé-mnē-mai*, *mi-mnē-sk̄*. A mai angol kiejtésben az *m* elveszett, azt mondják (*m*)*nemonics*. — Van továbbá a szanszkritban egy *mlai* gyökér, mely hervadást jelent; innen *mlāna* hervadt, *mlāni* hervadás. A germán nemzetek kerülték itt a teljes ajakzárást, melyre az *m*-nél szükség van, és megelégedtek a két ajaknak egymáshoz való közeledésével, melynek *w* az eredménye, s így az *ml* helyett *wl*-et mondtak. Így lett az angolszász *wlaec* fáradt, és *wlacion* fáradtnak lenni, ellankadni. A latinban *flaccus* „hervadt, ernyed“, holott *blaccus*-t várnánk = ném. *welk*. A németben *flau* ¹⁾ „gyöngye“, és úgy látszik, csak ennek al-német változata a *lau* szó, mely a. m. lágymeleg, langyos, a mi csak gyöngén van megmelegítve. Már most hogy támadt ez a szókezdő *ml* csoport, mely a németben a legtöbb szókezdő mássalhangzócsoporthoz rendes sorsára jutott és egyszerű *l*-lé gyöngült? A szanszkrit *mlai* vagy *mlā* gyökér ép úgy képződött, mint *gnā* és *mnā*, az egyszerűbb *mal* vagy *mar* gyökérből, mely a. m. koptatni, fogyasztani. A mint *gan*-ból lett *gñā*, úgy lett *mar*-ból *mrā*. Ez a *mar* nagyon termékeny gyökér, melyről még később többet szólunk; különösen a fogyás, halás kifejezésére használták: *moriōr*, ἀμ(β)ρῶσια, ó-szláv *mrěti* „meghalni“, litv. *mirti* u. a.

Legyen elég ennyi példa annak bebizonyítására, hogy a szanszkritban is és az árja nyelvekben általában a szókezdő mássalhangzócsoportokat a fejlődésnek ugyan azon iránya okozza, mely később elenyészettükhöz vezet.

¹⁾ V. ö. Leo, Kuhns Zeitschrift II. 252. Máskép Grimm szót.

Hangbeli kényelmesség által lett *mara*-ból *mrā*; hangbeli takarékoság által lett *mrā*-ból *rā* és *lā*.

Ha mássalhangzócsoportok keletkeztek, legegyszerűbb eljárásnak látszanék egyet a kettő közül elejteni. Ez sokszor megtörténik, de koránt sem mindig. ¹⁾ Ez történt az angol *knight*, (*h*)*ring* stb. szavakban; továbbá a latin *natus* (e h. *gnatus*), *nodus* (e h. *gnodus*, ném. *knoten*, ang. *knot* ejtsd: *nat*) szavakban. Tudjuk, hogy a latin *locus* szónak régibb alakja *stlocus* volt, ²⁾ s így a *stū* gyökére mutat vissza, melyből a németben is *stelle* „hely“ (tulajdonképen „állás“) lett; tudjuk, hogy *lis* helyett a régi rómaiak azt mondták *stlis*, ez pedig a német *streit*-tal egyezik. * Ugyanez a szó a svédben *strid*-nek hangzik, s ebből a finnben *riita*, a lappban *riddo* lett. * Mind ezen esetekben az első mássalhangzó egyszerűen elesett. De megtörténik az is, hogy a mássalhangzócsoportból, melyet eleinte azért türtek meg, hogy egy szótagot megtakarítsanak; megint két szótag lesz, mert a két szótag kevesebb erőködést látszik igénybe venni, mint a két mássalhangzó egymás mellett. A sémi nyelvekben épen nincs két mássalhangzóval (közbe vetett magánhangzó vagy svá nélkül) kezdődő szó. Sőt Ewald ebben a sémi családnak egyik legkiválóbb sajátosságát látja; ³⁾ ha tehát olyan idegen szó kerül az arab nyelvbe, minő *Platon*, akkor először is a *p*-ből *f*-nek kell lenni, mert az arabban, mint láttuk, nincsen *p*, aztán elül egy

¹⁾ * A keleti finnben rendszeren; a magyarra nézve l. fönt a jegyz. *

²⁾ Quintil. I, 4, 16.

³⁾ Ewald, Gramm. Arabica I. 23. Pott, Et. Forsch. II. 66.

magánhangzónak kell hozzá járulni, s így *Platon*-ból *Iflatún* lesz. Láttuk, hogy ha a hawaiiak oly idegen szót fogadnak el, a milyen az angol *steel*, a szókezdő *s*-et a *t* előtt elhagyják és azt mondják *tíla* vagy *kíla*. Láttuk, hogy a nyugatafrikai nyelvek úgy segítenek a nehézségen, hogy egy szótagból kettőt csinálnak és *school* helyett azt mondják *suku*, * mint a magyar néptől is hallani *gróf* helyett *goróf*-ot, *krajczár* helyett *karajczár*-t, *Krisztus* helyett *Kirisztus*-t, a *groschen* helyett pedig mindig *garas*-t mondunk. * A sínai is az angol *Christ*-ből *Kíli-sse-tu-t* ¹⁾ csinál, tehát egy szótagból négyet. Hasonló eseteket még a késő latin nyelvben is találunk oly szavaknál, melyeknek elején *sc*, *st*, *sp* van. Ezek közül némelyeket Kr. u. a negyedik században készült latin fölíratokon szókezdő *i*-vel találunk: pl. in *istatuam*, *Is-piritus*, *ischolasticus*.²⁾ Úgy látszik, a kelta népek nem tudtak szó elején *s*-et mondani más mássalhangzó előtt, vagy legalább nem szerették.³⁾ A spanyolok még latin olvasás közben is *studium* helyett azt mondják *estudium*,

¹⁾ Endlicher, Chin. Gramm. §. 22.

²⁾ V. ö. Corssen, Aussprache 2. kiad. II. 286. – 288. l. * V. ö. magy. *i-skola*, *i-stráng* stb. *

³⁾ Richards, Antiquae linguae Britannicae Thesaurus (Bristol 1753.), idézve Pottnál, E. F. II. 67. azt mondja (az *S* betű után): „Egy britt szó sem kezdődik *s*-szel, ha ez után mássalhangzó vagy *w* következik, a nélkül hogy *y* járuljon hozzá elül, mert nem mondjuk *Sgubor*, *snoden* stb., hanem *Ysgubor*, *isnoden*. És ha más nyelvből veszünk át oly szót, melynek elején *s* áll *s* e mellett még egy mássalhangzó, akkor a szó elejére *y*-t teszünk; így a latinból *schola* lett *ysgol*, *spiritus* *yspryd*, *scutum* *ysgwyd*.“

schola helyett *eschola*. ¹⁾ Innen a magánhangzónak rendes előtétele a román családnak nyugati, azaz főleg kelta ágában; a francia *escabeau* a. m. a latin *scabellum*; *estame* (*étain*) = lat. *stamen*; *espérer* = lat. *sperare*. Aztán meg mint ha boszút akarna állani a két mássalhangzó által még úgy is okozott nehézség miatt, a francia nyelv elveti az *s*-et, mely az *e* oda tételét kívánta, de megtartja a magánhangzót, pedig erre az *s*-nek eltünése után nem volna többé szüksége. Így lett *spada*-ból *espée*, utóbb *épée*; *scala*: *eschelle*, *échelle*; *stabilire*: *établir*, *établir*. ²⁾

Már most világos, hogy azok az okok, melyeken mind ezen változások alapulnak, egészen mások, mint azok, a melyek a rómaival *quatuor*-nak mondatták ugyanazt a szót, melyet az angol *four*-nak mond. A gót *fidvor*-nak az angol *four*-ba való átmenetét joggal tulajdonítjuk a hangbeli romlásnak, de a *quatuor* és *fidvor* közti viszonyt csak is nyelvjárási változat eredményeül magyarázhatjuk. Ha összehasonlítjuk a *quatuor*, *téssares*, *pisyres* és *fidvor* alakokat, egy és ugyanazon szóban majd torok, majd fog, majd ajakhangot találunk. Sehogy sem lehet bebizonyítani, hogy a görög a torokhangot fog-

¹⁾ Tschudi, „Peru“ I. 176. — Caldwell, Dravid. Comp. Grammar 170. l.: „Milyen tökéletesen megegyezik ez a tamillai, azt minden európai tudja, a ki Indiában lakott és hallotta, hogy beszélnek a bennszülöttek angol *iskool* alapításáról.“ Ez az *iskool* épen olyan mint az angol *establishing stabilire*-ből, vagy olyan olasz kifejezések, mint *con istudio*, *per istrada* stb. — „Il en est de même des mots germaniques devenus français, ainsi: stock *estoc*; skarp *escarpé*; skiff *esquiff* etc.“ Terrien Poncel, Du Langage 64. l.

²⁾ Diez Gramm. I. 224.

hanggá változtatta, vagy hogy a germán népek az ajakhangot könnyebb-ejtésünek tartották a torok és foghangnál. Nem bizonyíthatjuk be, hogy Görögországban a torokhang foghanggá gyöngül, vagy hogy a germán nyelvekben ajakhang lépett régibb torokhang helyébe. A torok, fog és ajakhangot úgy kell tekintenünk, mint három különböző kifejezését ugyanazon általános fogalomnak, nem pedig, mint egy határozott eredetinek elfajulásait. Ha egyszer a toroktenuis valamely nyelvben vagy nyelvjárásban megállapodott, akkor ebben a nyelvben nem gyöngül el lassanként foghangu tenuisszá; ha egyszer a foghangu tenuis határozott kiejtéssel megállapodott, nem lesz belőle ugyanazon beszélő szájában ajakhang. A mi még nem öltött határozott egyéni alakot, az kicsirázhatik és kihajthat sokféle alakban; a mi határozott egyéniséggé lett, az elveszti határtalan fejlődésre való képességét, s változásai lefelé vezető irányban haladnak és romlásnak, fogyásnak tekintendők. Megmondani, hol végződik a növés és hol kezdődik a romlás — ez élő nyelveknél ép oly nehéz, mint élő testeknél; de a nyelvtudományban megvan az a biztos utmutatónk, hogy a hangbeli romlás által okozott változásoknak egyszerű fiziológikus uton meg kell magyarázódnok: a beszélő organumokban az izomerő lankadásából. Nem így áll a dolog a nyelvjárások szerinti változásoknál. Ezeknek az okai — ha ugyan egyáltalában kinyomozhatók — különösek, nem általánosak, és sokszor meghiusul rajtuk a fiziológikus magyarázatnak minden kísérlete.

ÖTÖDIK FÖLOLVASÁS.

GRIMM TÖRVÉNYE.

Mai fölolvasásomat *egy* hangtani törvény fejtegetésének akarom szentelni, melyet tudtomra én neveztem először Grimm törvényének: nagyon fontos és nagyon messze vágó törvény, mely az árja nyelvekben majdnem az egész mássalhangzó-szerkezetre befolyással van. A törvényt így állíthatjuk föl:

Az árja nyelvekben három fő mássalhangzó-érintkezés van, a torokhangu, a foghangu és az ajakhangu, *k, t, p*.

Mind a három ponton kétfélekép történhetik a kiejtés, keményen és lágyan; viszont mindenik fölveheti a hehezetet, ámbár csak némely nyelvekben.

A szanszkritban a rendszer teljes; megvannak a kemény érintkezések, *k, t, p*; a lágy érintkezések, *g, d, b*; a kemény hehezetes érintkezések, *kh, th, ph*; és a lágy hehezetes érintkezések, *gh, dh, bh*. Azonban a lágy hehezett érintkezések a szanszkritban sokkal gyakoribbak és fontosabbak, mint a kemények.

A görögben a közönséges kemény és lágy érintkezések mellett, egy sorát találjuk a hehezetes hangoknak: χ , ϑ , φ ; ezek az újabb görögben a megfelelő hehezetekbe mennek át.¹⁾

A latinban valóságos hehezetes hangok nincsenek; mert a megfelelő hehezetek léptek helyükbe: h , f . Azonban a foghehezetet, az s -et a latinban soha sem találjuk az eredeti hehezetes foghang (th vagy dh) helyén, hanem e helyett f , vagy d és b lép föl.

A gótban sincsenek meg a valóságos hehezetes hangok, ha csak a th -t nem ejtették ki így. A torokhangok és foghangok sorában csak a hehezetek találhatók: h és f . Ugyanez áll az ó föl-németre is.

A szláv és kelta nyelvekből is hiányzanak az aspiráták.

Látjuk tehát, hogy a hehezetes hangok voltaképen csak a szanszkritban és görögben vannak meg; hogy az előbbiben főleg lágyak, az utóbbiban csakis kemények találhatók.

Vegyük most szemügyre Grimm törvényét. Ez így hangzik: Ha ugyanazok a gyökök vagy szavak megvannak a szanszkrit, görög, latin, kelta, szláv, litván, gót és ó föl-német nyelvben, akkor: a hol a hinduk és görögök hehezetes hangot ejtenek, a gótok és az al-németek általában, a szászok, angol-szászok, frízek stb. a megfelelő lágy érintkezéseket, az ó föl-németek a megfelelő kemény érintkezéseket ejtik. Ebben az első

¹⁾ * A χ -t úgy ejtik, mint a német ch -t, a ϑ -t mint az angol th -t és a φ -t f -nek. Ez a változás, úgy látszik, legkorábban a ϑ -t érte, mert a legrégebb föliratokban is egy egyszerű jeggyel van írva ($\odot$), holott X és Φ helyett ugyanott KH , ΓH (azaz kh , ph) van írva. *

változásban a litván, kelta és szláv fajok kiejtése meg-
egyezik a gótokéval. Így kapjuk az első képletet:

I. Görög és szanszkr.	KH	TH	PH ¹⁾
II. Gót stb.	G	D	B
III. Ó föl-német	K	T	P

Másodszor: ha a görög, latin, szanszkrit, litván, szláv és kelta nyelvekben lágy érintkezést találunk, akkor a megfelelő keményet találjuk a gótban, a megfelelő hehezetet az ó föl-németben. Ez adja a második képletet:

IV. Görög stb.	G	D	B
V. Gót	K	T	P
VI. Ó föl-német	Ch	Z	F (Ph)

Harmadszor: Ha a hat első nyelv kemény mássalhangzót mutat, akkor a gót a megfelelő hehezetet, az ó föl-német a megfelelő lágy mássalhangzót tünteti föl. Az ó föl-németben azonban ez a törvény csak a foghangra nézve áll, mert a torokhangok és ajakhangok sorában az ó föl-német emlékekben rendszeren *h*-t és *f*-et találunk a megfelelő mediák (*g* és *b*) helyett. Ez adja a harmadik formulát:

VII. Görög stb.	K	T	P
VIII. Gót	H (G, F)	Th (D)	F (B)
IX. Ó föl-német	H (G, K)	D	F (B, V)

¹⁾ Az itt használt betűk csupán csak jelképeknek tekintendők, mert nem adják pontosan az e nyelvekben előforduló valóságos hangokat. Ha e jelképek helyébe a valóságos hangokat tesszük, az I. képlet ilyen alakot ölt:

	KH	TH	PH	helyett:
Szanszkrit	gh, h	dh, h	bh, h	
Görög	γ	θ	φ	
Latin	h, f (gv, g, v, ')	f (d, b)	f (b)	

* Ebben áll Grimm törvénye, melyet fölfedezője a „hangmozdulás“ (lautverschiebung) törvényének nevezett el. *

Azonnal látjuk, hogy ezeket a változásokat nem tekinthetni hangbeli romlás eredményének, vagy hangbeli hanyatlás egymásutáni fokainak. A hangbeli romlás mindig egy és ugyanazon irányban halad. Mindig le felé megy, de soha sem tér vissza föl felé. Tehát ha az aspirata, a legeslegmeresebb hang, a mediába, a leglágyabb hangba megy át, ezt lehet hangbeli hanyatlásnak tekinteni. De ha a lágy hangból kemény lesz s a keményből hehezetes, akkor ez ellenkező irányban történő mozgás, és ez — mint Grimm maga mondja — bizonyos büszkeséget és bátorságot tanusít a germán nemzetek részéről.¹⁾ Nem kell felednünk, hogy ez a hangtani törvény, melyet Grimm helyesen hasonlított egy három-küllőjű kerékhez, egészen körben forog, és a mi az egyik küllőnél emelkedésnek látszik, az a másiknál esés. Ha tehát a kemény *t*-nek meghehezését oly hangmódosulás kezdetének (*th*) tekintenők, mely fokozatosan a *t*-nek *d*-vé lágyulásáig vezetett, akkor viszont a *d*-nek *t*-vé változását hangbeli erősödésből kellene magyaráznunk.²⁾ Hibás körben, circulus vitiosus-ban, mozgunk tehát, s ebből ki nem szabadulunk mind addig, míg csak az egész hangváltozásra más szempontból nem tekintünk.

Ki mondhatja, hogy a görög *t*-ből valaha *th* lett a gótban? Micsoda határozott fogalmat fűzünk ahhoz a

¹⁾ V. ö. Curtius, Kuhns Zeitschrift II. 330.

²⁾ L. Lottner, K. Zeitschrift XI. 204; Förstemann u. o. I. 170.

sokszor hallható mondáshoz, hogy a görög *t*-ből a gótban *th* lesz? Lesz a görög mássalhangzóból gót, vagy a gót mássalhangzóból görög? Még olasz mássalhangzóból sem lesz spanyol: az olasz *t*-ből *amato*-ban soha sem lesz spanyol *d* *amado*-ban. Mind a kettő közös forrásból származott, a latinból; s ép úgy származott a görög és gót közös forrásból, az ősrégi árja nyelvből. A helyett, hogy a görög és gót közti különbséget egyiknek a másikra való vonatkozásából akarjuk megfejtetni, inkább mind a kettőt közös forrásukra kell visszavezetnünk, melyből mindenik már az ő sajátos mássalhangzó mezével teljesen fölszerelve válhatott ki. Ugyanez áll a gótról és az ó föl-németről. Mit értünk azon, ha azt mondjuk, hogy a gót *t*-ből *z* lesz az ó föl-németben? Soha sem állíthatnók, hogy a görög *d*-ből *z* lesz az ó föl-németben, vagy hogy az ó föl-német *z*-ből görög *d* lesz. Sőt az sincs helyesen mondván — és nem sok tudós kísértené meg komolyan védelmezni, ámbár mint nem-pontos kifejezés mód menthető, — hogy *z*óte-ben (*πότε* helyett) az attikai *π*-ből ion *z* lett; vagy hogy Homerosnál *δέχομαι*-ban a *χ* régibb *z*-ből lett. Mind ez menthető ugyan a rövidség szempontjából, de ha szó szerint értjük, ellentétben áll a nyelvtudománynak legelső törvényeivel.

A hangoknak fiziologikus elemzéséből tudjuk, hogy minden mássalhangzó érintkezésnek három, néha négy, változata van. A *p*-t kimondhatjuk mint kemény hangot, ha a leheletet erősen kitaszítjuk ajkunkkal; kiejt-
hetjük lágyan, ha az érintkezés közben a mérséklő nyomást hallhatóvá teszszük; és kiejt-
hetjük hehezettel, ha a kemény vagy lágy hang ejtése után azonnal hallható

leheletet bocsátunk ki. Így a mássalhangzó érintkezésnek minden pontján négy változat támad:

k, kh, g, gh,
t, th, d, dh,
p, ph, b, bh.

Azonban csak magas-fejlettségű nyelvekben található a mássalhangzó érintkezéseknek ezen gazdag változatossága. Az árja nyelvek közt csak a szanszkrit dicselkedhetik valamennyi változattal. A görög kénytelen volt föláldozni a lágy és kemény aspiráták közti különbséget, s a szanszkrit lágy aspiráták helyett is keményeket kellett ejtenie. Egyéb árja nyelveknek sincs lágy aspirátájuk s helyette a médiát alkalmazzák.

Ha körülnézünk az árja határokon kívül és például a hawaii nyelvet vesszük szemügyre, ugyanazt a korlátozottságot látjuk. Azt látjuk, hogy e nyelv még a legegyszerűbb különbségtevést, a kemény és lágy hangok megkülönböztetését sem érte el teljesen. A hawaii nem csak abban talál nehézséget — mint láttuk — hogy *k* és *t* közt tegyen különbséget; ő *k* és *g*, *t* és *d*, *p* és *b* közt sem képes semmi különbséget felfödozni. A finnben a *k*, *t*, *p* és *g*, *d*, *b* közti különbség újabb-kori és idegen befolyásnak tulajdonítható. A finn nyelv maga a gyökerekben és szóképzésben nem ismeri ezt a különbséget, holott rokon nyelvekben, például a magyarban, ez a különbség teljesen kifejlődött.¹⁾

¹⁾ * „Szókezdő magy. *k* ellenében a többi ugor nyelvek is rendszeren *k*-t mutatnak föl . . . Egyedül a zürjén-votják él szó elején külön *k*-val és *g*-vel, ámbár nincs erre nézve a két nyelv közt teljes megegyezés . . . Kérdés vethető föl erre nézve, de egyelőre még nem tárgyalható, mennyiben kell már az ugor alap nyelvnek szókezdő *g*-t

Továbbá némely polinéziai nyelvekben ingadozást találunk a kemény érintkezések és a megfelelő hehezetek közt. Uj Zélandban a *poe* „lapta“ szó helyett a tonga nyelvben *foe*-t találunk,¹⁾ ép úgy, mint a szanszkrit *pati* a gótban *fath-s*-nak hangzik.

Az izülésben való különbségek behozatalának, fejlettebb nyelvekben, volt célja. Minthogy új fogalmak követeltek kifejezést, a beszélő organumoknak új segéd-eszközöket kellett szolgáltatniok, s ezek aztán határozottabb, hagyományos, tipikus alakot öltöttek. Lehet beszélni ajakhangok nélkül, lehet sokat mondani olyan nyelvvvel, melynek nincs csak hét mássalhangzója, ép úgy mint lehetséges egy kezdetleges állatnak enni száj nélkül és örülni életének tüdő és máj nélkül. Azt hiszem, volt igen igen régen egy kor, melyben az árja nemzeteknek (ha ugyan lehet őket így nevezni akkori állapotukban) semmiféle aspirátájuk sem volt. A gondolatnak és beszédnek alacsonyabb fokain be lehet érni nagyon tökéletlen ábéczével is; de a szellem haladásával a hangok izülése és elkülönzése is megfelelő módon fejlődik. Némely nyelvek, mint láttuk, soha sem tettek szert többre, csak az aspirátáknak *egyik* sorára, mások meg egészen elváltak nélkülök vagy pedig idő folytával ismét elvesztették őket. De azt tartom be lehet bizonyítani, hogy mielőtt az árja nemzetek, a milyenekül mi ismerjük őket, elváltak egymástól, némelyek közülök minden

---

is tulajdonítani.“ Budenz, Összehasonl. Szótár, 1. l. — „Jóformán kell már az ugor alap nyelvnek [*t* mellett] lágy *d* féle kezdő hangot tulajdonítanunk.“ U. o. 174. l. *

¹⁾ Hale, Polynesian Grammar 232. l.

esetre kifejlesztették már az érülködő mássalhangzóknak három változatát. Volt például az árjáknak megoszlásuk előtt három gyökerük, mely a szanszkritban *tar*, *dar* és *dhar* alakban jelenik meg; ezeknek főleg kezdő hangjuk különbözik, ez pedig a fog-érintkezésnek három változatát tünteti föl. *Tar* annyi mint átmenni, *dar* rántani, *dhar* tartani. E szerint, ha nem is tudjuk bizonyosan, hogy az árják különválásuk előtt ezt a három hangot, a *t*-t, *d*-t és *dh*-t, hogyan ejtették ki, annyit bizonyosnak tarthatunk, hogy tettek köztük különbséget. Ezt a különbséget a szanszkrit a kemény, a lágy és a hehezetes lágy érintkezés alakjában őrizte meg, de ugyanezt a különbséget ép oly jól megtarthatta volna a kemény, a lágy és a hehezetes kemény érintkezés — *t*, *d*, *th* — segítségével, vagy a kemény és lágy érintkezés és a dentális hehezet segítségével. A fődolog az volt, hogy három különböző kifejezésük legyen három különböző, ámbár talán rokon, fogalomra. Már most, ha ugyanez a három gyöker egymás mellett volt a görögben is, akkor itt lágy aspiráták hiányában már kezdettől fogva *tar* (*térma*, *ter-minus*), *dar* (*dérma*) és *thar*, nem pedig *dhar* alakban jelentek volna meg.¹⁾ De mi történt volna, ha ugyanezt a három gyökeret a rómaiak is meg akartak volna őrizni, a kiknek aspirátájuk egyáltalában nem

¹⁾ Hogy *gh*, *dh*, *bh* *kh*, *th*, *ph*-vá lehetett, azt Curtius (Grundz. 3. kiad. 393. l.) azon föltevással magyarázza, hogy *gh*, *dh*, *bh*-nak második eleme a spiritus asper, ez a nézet pedig tarthatatlan (Brücke 84. l.). De ha *gh*-nak *kh*-vá változása hangilag lehetséges is volna, nincs bebizonyítva az, hogy a görög valaha átmént azon a hangfokon, melyen a szanszkrit áll. L. még Grassmann érdekes megjegyzéseit Kuhns Zeitschr. XII. 106.

volt soha? Nyilván-való, hogy az ő nyelvükben az eleinte olyan gondosan kifejtett s a szanszkritban és görögben oly jól megőrzött különböztetések elvesztek, elmosódtak volna. *Dar* és *tar* még megmaradhatott volna külön, de a harmadik gyökér, akár *dhar* volt, akár *thar*, vagy elveszett volna vagy egészen más alakot kellett volna öltenie.

Lássuk, mi történt a *tar*, *dar* és *dhar* gyökéralakokkal. A szanszkrit három gyökér ellenében egyéb árja nyelvek csak két gyökeret tartottak meg, *tar*-t és *dar*-t; *dhar*-t pedig *bhar*-ral vagy valamely más gyökérrel helyettesítették. Így a *tar* „átmenni, áthatni, átszúrni“ gyökérből lett a szanszkritban *tarman*, pont, *tiras*, át; a görögben *tér-ma*, vég, a latinban *ter-minus*, és *trans*, át; az ó északiban *thrö-m*, széle vminek, *thairh*, keresztül; az ó föl-németben *dru-m*, vég, *durh*, keresztül. — *Dar* hasítani, törni, szaggatni: ebből lett a szanszkr. *dr̥ṇāti*, a görög *deírō*, nyúzni; *dérma*, bőr; a gót *tairan*, rángatni; az ó föl-német *zeran*, * most *zerren*. * — De a harmadik, a *dhar* gyökér eltűnt a legtöbb árja nyelvből, ámbár imitt amott megmaradtak nyomai, pl. a perzsa *Dārajavus*, Darius, az az a birodalom tartója vagy főnntartója, a zend *dere*, az ó perzsa *dar*, tartani.

Ugyanez történt néha, ha csak két gyökeret kellett megkülönböztetni. *Dadāmi*, adok, és *dadhāmi*, teszek, a szanszkritban különböztek kezdő hangjuk által. A görögben megvolt ugyanez a különbség a *dí-dō-mi*, adok, és *tí-thē-mi*, teszek, helyezek, igék közt: sőt új különbség járult az előbbihez az által, hogy az eredeti *a*-ból egyikben *o*, a másikban *e* lett. A zendben a két gyökér

összefolyt, úgy hogy *dā* ott annyi is mint adni, annyi is mint helyezni, tenni, sőt van egy *dā* „ismerni“ is. Ez nyilván hiány. A latinnak is lehetetlen volt különbséget tennie *dā* és *dhā* gyökök között, mert hehezetes foghangjuk nem volt a rómaiaknak; de annyi józan érzékük volt, hogy mikor érezték, hogy nem tudják eléggé külön tartani a két gyökeret, csak az egyiket, a *dāre* „adni“ ígét tartották meg s a másik *dare* „helyezni, tenni“ ige hiányát másokkal pótolták, minők *ponere, facere*.¹⁾ Hogy eredetileg a latinban is megvolt mind a két gyöker, azt láthatjuk oly szavakból, minők *crēdo, credidi*, ez a szanszkrit *ṣrad-dadhāmi, ṣrad-dadhau*-nak felel meg,²⁾ de a hehezet a latinban természetesen elveszett. A *condēre* és *abdēre* szavaknak szintén *dhā* „tenni“ a gyökerük, ellenben a *reddo* „visszaadok“ *do*-ja ugyanazon gyökerre megy vissza, mint *dare*, „adni“. A gótban ellenkezőleg a *dā* „adni“ gyöker veszett el és csak *dhā* maradt meg, persze *dā* alakban.

Ilyen veszteségeket lehetett ugyan pótolni, és pótolták is oly nyelvek, melyek a mássalhangzóknak hehezetes fajait nem fejlesztették ki, de a gótok és más al és föl-német népek tettek kísérletet a veszteségnek meggátlására, ellensúlyozására. A germán népeknek, mint láttuk, valóságos aspirátáik nem voltak, de mikor árja — nem indiai — elődeik hangbeli örökségébe léptek, megtartották az érintkező mássalhangzók háromfé-

¹⁾ * De Curtius szerint (Grundz. 3. kiad. 63.) *facio*, továbbképző *c*-vel, a görög *tí-thē-mi*-nek felel meg, mint *fumus thŷmós*-nak. *

²⁾ Szanszkrit *dh* a latinban *d* alakban jelenik meg a *medius* = szkr. *madhjas* szóban; gör. μέσος vagy μέσος; meri-dies = μεσημέρια.

leségének tudatát és iparkodtak e hármasság igényeknek tőlük telhetőleg megfelelni. Aspirátájuk nem volt, sem kemény, sem lágy. A hol tehát a szanszkritban a lágy, a görögben a kemény aspiráta állapotodott meg: a gót, mint a latin, mint a szláv és kelta nyelvek, inkább a megfelelő egyszerű lágy hangot alkalmazta, a föl-német pedig a megfelelő keményeket. A föl-német közeledett a göröghöz, a mennyiben mind a kettő kemény hangokat választott; a gót közeledett a szanszkritához, a mennyiben mind a kettő lágy hangokat alkalmazott. De egyik sem kölcsönzött a másiktól, egyik sem előzte meg vagy utánozta a másikat. Mind a négyet — a nyelvjárási tényészetről való nézetem szerint — egy és ugyanazon minta vagy idea nemzeti változatainak kell tekinteni.

Eddig minden könnyű és egyszerű volna. De most nézzük azokat a közös árja szavakat, melyek a szanszkritban, a görögben és minden egyéb árja nyelvben egyszerű lágy vagy kemény hangokkal kezdődnek. Mit tehettek itt a gótok és föl-németek? Valóban, csöbörből vödörbe jutottak. A föl-németek kemény, a gótok lágy érintkező hangjaikat használták föl az aspiráták helyettesítésére. Nem akarták és nem engedhették, hogy a gót lágy hangok, *g*, *d*, *b*, melyek a szanszkrit *gh*, *dh*, *bh*-nak feleltek meg, összefolyjanak a lágy hangoknak másik sorával, melyet a hinduk, a görögök s egyéb árja nemzetek külön tartottak a *gh*, *dh*, *bh*-tól és *g*, *d*, *b*-nek ejtettek. Érezték a gótok és a föl-németek, ép úgy, mint a hinduk és görögök, hogy ez a két sor külön való; és míg a szláv és kelta népek engedték a hehezetes *gh*, *dh*, *bh* hangokat a valóságos *g*, *d*, *b* médiákkal egybe folyni s a bajon, a mennyire lehetett, segíteni: a gótok külön

kivánták tartani, a mit kellett külön tartani, és a második sort, a *g*, *d*, *b* hangokat nemzeti kiejtésükben *k*, *t*, *p*-ben állapították meg. Ez különösnek látszhatik, de ismétlődik maiglan Németország némely részein, a hol az emberek valóban *k*, *t*, *p*-t ejtenek, mikor *g*, *d*, *b*-t akarnak mondani. — De akkor meg ugyanaz a baj beállott újra, mert ép oly szükséges volt fönntartani a külső különbséget az *ö* *k*, *t*, *p* hangjaik közt s azon harmadik sor közt, melyet a szanszkritban és görögben mindig *k*, *t*, *p* képezett. Itt a gótok kénytelenek voltak az egyetlen megmaradt eszközhöz folyamodni; s hogy megkülönböztessék a harmadik sort mind a *g*, *d*, *b*-től, mind a *k*, *t*, *p*-től, melyeket már fölhasználtak, a megfelelő kemény hehezeteket kellett alkalmazniok: a *h*, *th* és *f* hangokat.

A föl-németek körülbelül szintén olyan uton módon segítettek magukon. A mit a görögök kemény aspirátáknak vettek, azt ők kemény tenuisoknak vették. Minthogy így *k*, *t*, *p*-jüket fölhasználták, második sor gyanánt a *ch*, *z*, *f* hehezeteket kellett elfogadniok; tehát a harmadik sor kifejezésére nem maradt egyéb a médiáknál, de ezeket a ránk maradt nyelvemlékekben a torok és ajakhangok sorában következetesen a gót *h* és *f* helyettesítette, s így részben zavar támadt, pedig ezt könnyen el lehetett volna kerülni.

Ezt a hangfejlődést, mely a szanszkrit, görög, gót és német mássalhangzórendszer megállapodásához vezetett, a következő táblában lehet összeállítani. I. az aspirátákat vagy is hehezetes hangokat, II. a médiákat, III. a tenuisokat, IV. a hehezeteket jelöli:

{	Szanszkrit	I.	II.	III.
		gh dh bh	g d b	k t p
{	Gót	II.	III.	IV.
		g d b	k t p	h th f
{	Görög	I.	III.	II.
		χ θ φ	k t p	g d b
{	Föl-német	III.	II.	IV.
		k t p	(g) h d (b) f	ch z f

Tekintsünk most meg még egyet kettőt az olyan hármás gyökérsoportok közül, minők *dhar*, *dar*, *tar*, és nézzük, hogyan hajtottak ki más-más éghajlat alatt az árja nyelvek talajából.

Van három gyökér, melyeknek mindegyike torokhangon kezdődik és * a szanszkritban * hangzóvá lett *r*-en végződik. Elvont alakjukban így jelölhetők: KAR, GAR, KHAR (vagy GHAR). A szanszkritban először is GHAR-ral találkozunk s ebből csak hamar HAR lesz; erről a gyökérről sok mondani-valónk lesz, ha a mitológikus fogalmak fejlődését fogjuk vizsgálni, most azonban csak jelentését határozzuk meg: ragyogni, fényleni, boldognak lenni, égni, vágyni. A görögben ez a gyökér *kháirein* „örülni“ szóban jelenik meg stb.

A gót követte, a mennyire lehetett, a szanszkritot és GAR alakban őrizte meg ezt a gyökeret; ebből származtatta a *geiro* „vágó“ és *gairan*, *gairnjan* „kívánni“ szavakat; ezek ugyan, úgy látszik, a görög *kháirein* szóval majdnem ellenkező jelentést vettek föl, de nyomós analogiául szolgál hozzájuk a szanszkrit *harjati* „kívánni“ stb.¹⁾

¹⁾ L. Curtius, Gr. Et.³ 187. l.

Az ó föl-német a görögöt követte, a mennyire lehetett, és a *kiri* „vágy“, *kerni* „vágyódás“ stb. szavakat képezte. Ennyit az egyik gyökér történetéről a négy képviselő nyelvben, a szanszkritban, görögben, gótban és föl-németben.

Lássuk most a második gyökeret, melynek szanszkrit alakja és jelentése: GAR „kiáltani, dicsőíteni.“ Itt a görögben semmi nehézség sincs. A görög az első gyökérnél nem használta föl médiáját, s azért itt ugyanazt a gyökeret ugyanazon mássalhangzókkal tartotta meg, mint a szanszkrit, a gérys „hang“, *gērjō* „kiáltok“ szavakban. De mit tehetett a gót s azon nyelvek, melyek a gótot követték, az al-német, angolszász, ó északi? Médiájukat már a *ghar* gyökérre fordították, a tenuishoz kellett tehát folyamodniok, s innen az ó ész. *kalla*, ang. *to call*, „híni“, ¹⁾ de más eredetű az angolsz. *galan*, ang. *to yell*, * ném. *gellen*. * A görögben a daru neve is ettől a gyökértől származott: *géranos*, szó szerént a. m. kiáltozó; az ugyanazt jelentő angolsz. *crân*, ész. *kranc* szavakban a tenuist találjuk. Végre a föl-németnek, melynek tenuisa már le volt foglalva, a torokhehezetet kellett alkalmaznia; innen az ófn. *challôn* „híni“ és *chrânoh* „daru“.

A harmadik gyökér, KAR, mind a szanszkritban, mind a görögben tenuisszal jelenik meg. A szanszkritban *kar* tenni, végre hajtani, *kratu* hatalom stb.; a görögben *krainō* végre hajtani, és *kratjys* erős, *krátos*, *kártos* erő. A gótnak le van már foglalva mind a médiája, mind a tenuisa, s így a harmadik sorban a torokhehezetet kell

¹⁾ Lottner, Kuhns Zeitschr. XI. 165.

használnia; így lett *hardus*, kemény, azaz erős. A fölnémet egyszerűen a még le nem foglalt médiát használhatta volna, de e helyett a torokhangok sorában inkább a gót hehezetet választotta s *garti* helyett *harti*-t („kemény“) ejtett; ez által szűkebb körben azt a zavart okozta, melynek épen elkerülése látszik az egész úgy nevezett hang-elmozdítás vagy *lautverschiebung* titkos rugójának.

Van továbbá a szanszkritban három *u*-ra végződő gyökér, mely csak a kezdő foghangban különbözik egymástól, t. i. *dhū* (*dhu*), rázni; *du*, égni; és *tu*, nőni.¹⁾

Az első gyökérből lesz a szanszkritban *dhū-nomi*, rázok; *dhū-ma*, füst (a mit mozgat, kavar a szellő) *dhū-li*, por. A görögben ugyanazon gyökértől való *thýō*, hevesen mozogni (folyóról, szélről, szenvedélyről); *thýella*, vihar; *thýmós* harag, kedv, lélek; a latinban *fumus*, füst.

A gótban a szanszkrit *dh* aspirata helyébe az egyszerű *d* lép; innen *dauns*, pára, illat. Az ó fölnémetben a görög *th* aspirata helyén *t*-t találunk; innen *tunst*, vihar.

A második gyökér *du* a. m. égni, mind anyagi, mind erkölcsi értelemben. Innen a szanszk. *dava*, égés; *davathú*, gyuladás, fájdalom; a görögben *daíō*, *dédaumai*, égni, *dýē*, nyomorúság, nyavalya. Egyszerű alakjában e gyökeret még nem találták meg egyéb árja nyelvekben; de tovább képezve fölismerhető a gót *tundnan* „gyujtani“, ófn. *zünden*, ang. * *to tind*, gyujtani, és * *tinder*, kanócz, szavakban. — Egy másik szanszkrit *du* gyökeret „mozgat, forgat“ jelentéssel, eddig csak szanszkrit grammatikusokból ismerünk. De az ezeknél följegyzett *dūna* igenéven

¹⁾ L. Curtiusnál (Grundz.) a 320. 258. és 247. szám alatt.

kivül van egy *dūta* igenév, mely a. m. követ, küldött, a kit elindítanak, elküldenek valami ügyben, s így a *du* gyökér talán fényt vethet a gót *taujan*, német *zauen* „gyorsan tenni, siettetni“ szavak eredetére.

A harmadik gyökér, *tu* a szanszkritban *taviti* „nő, (ő) erős“ alakban jelenik meg; innen *tavás*, erős; *taviśá*, erős; *tuvi* (összetételekben), erős; a görögben *taús*, *taÿs*, nagy, sok. A latin *tōtus*-t is erre a gyökérre vezették vissza, ámbár némi nehézséggel. De a városnak umbriai és oszk neve bizonyosan ettől a gyökértől való: *tuta*, *tota*, innen *tuticus* a *meddix tuticus* ¹⁾ „városi elüljáró“ kifejezésben. A lett nyelvben *tautā* nép, az ó írben *tuath*. ²⁾ A gótban *thiuda* ³⁾ nép; *thiudisk*-s, népi, népies, *theodiscus*; *thiudiskō* „ethnikós, pogányul“; az angolszászban *theón* nőni; *theód* és *theódisc* nép; *getheód*, nyelv (il vol-gare, köz nyelv.) A föl-németben, hol a szanszkrit *t* s a gót *th* helyén *d*-t találunk, ugyanaz a szó így hangzik: *diot*, nép, *diutisc*, népies; innen *deutsch*, német, és *deuten* „magyarázni“ szó szerint „németezni“.

Ezen egész processzusban, a mint itt fejtegetve volt, sehol sem fordult elő egy hangnak másba való átmenetele, sem fokozatos erősödés, sem fokozatos gyöngülés, mint Grimm hiszi. ⁴⁾ Az árja családnak különböző

¹⁾ Aufrecht und Kirchhof, Die umbrischen sprachdenkmäler, I. 155; Kuhns Zeitschr. VII. 166. A *meddix*-nek új magyarázatát adja Corssen, Kuhns Zeitschr. XI. 332.

²⁾ Lottner, Kuhns Z. VII. 166.

³⁾ Grimm, Deutsche grammatik, I. rész, 3. kiad. 1840. bevezetés X. 1. „Excurs über Germanisch und Deutsch.“

⁴⁾ Grimm nézete szerint ezek a változások nagyon lassan állottak be. Ő az első változásnak (a gótnak) kezdetét mintegy az első század

ágai a közös hanghorizontnak három sark pontját kezdetől fogva különbözőképen állapították meg. Míg a hinduk az ő keletjüket *gh*, *dh*, *bh*-ra tették, az al-németek *g*, *d*, *b*-re, a föl-németek *k*, *t*, *p*-re helyezték. A többi csupa tájékozódás dolga volt. A többi beállott, ha nem is szükségképen, legalább érthető okokból. Hogy véleményemet világosabban kifejezzem, egy ismeretes példát idézek. Emlékezzenek, kérem, Man sziget czímerére: három lábat mutat egy testen, az egyik Anglia felé térdel, a másik Skótország, a harmadik Irland felé. Hadd jelképezze Anglia, Skótország és Irland a háromféle érintkező mássalhangzót; akkor a szanszkrit első térdét Angliára (*dh*) hajtaná, a másikat Irlandra (*d*), a harmadikat Skótországra (*t*); — a gót első térdét Irlandra hajtaná (*d*), a másikat Skótországra (*t*), a harmadikat Angliára (*th*); — az ó föl-német első térdét hajtaná Skótországra (*t*), a másikat Angliára (*th*), a harmadikat Irlandra (*d*). — A három nyelvet tehát három különböző tünetben látnók a hangok horizonjának három pontjáról tekintve; nem volna tehát, Grimm hasonlata szerint, egy három-küllőjű kerekünk, mely mozog pontról pontra körös körül, hanem három kerék közös központtal s mind a három kezdetől fogva a maga helyzetében állva.

Azért időztem oly soká ezen pontnál, mert meg vagyok róla győződve, hogy bármily fontosak maguk az

---

második felére teszi Kr. u., és azt hiszi, hogy a második és harmadik században jutott érvényre teljesen. Messzebb nyugati Európa felé, azt mondja, talán korábban kezdődött s itt egy második változás következett (az ó föl-német), melynek kezdetét nehéz meghatározni, ámbar a hetedik században már kifejlődve látjuk. — Geschichte der deutschen sprache I. 437.

adatok, melyeket Grimm törvénye neve alatt összeállítottak, még fontosabb az okoknak helyes fölfogása, melyeken ama tények alapulnak. Semmi sem okozott annyi zavart, mint az a határozatlanság, melylyel ezen változásokról beszéltek, még olyan tudósok is, a kik különben higgadtan gondolkodnak és óvatosan szólnak. Nem vagyok én olyan pedáns, hogy tiltakozzam olyan állítás ellen, hogy „a görög *t*-ből gót *th* lesz, a gót *th*-ből ó föl-német *d* lesz“, a míg az ilyen mondásokat egyszerűen rövidség kedvéért használják. De ha az ilyen mondásokat szó szerint veszik s a görög *τρεῖς*-nek gót *thraîs*-szá és ófn. *drei*-vá változását megtörtént proceszuszus gyanánt mutatják be, akkor ugyancsak ideje, hogy tiltakozzunk. Mért tiltakoztak lelkiismeretes tudósok oly hevesen az ellen, hogy a szanszkritot a görög vagy latin nyelv szülőjének nevezték, ha most a görögöt vagy latint vagy szanszkritot nevezhetni a gót nyelv szülőjének? Talán a gót nyelvet a szanszkritnál vagy görögnél vagy latinnál újabb nyelvnek kell tekintenünk, mert véletlenül csak időszámításunknak negyedik századában ismerjük? És viszont, kell-e az ó föl-németet a gótnál újabb nyelvnek tekintenünk, mert úgy esett, hogy csak a nyolczadik század óta volt irodalma? Tehetjük-e, hogy a görög tudomány leczkéit számba se vegyük, mihelyest a német nyelvekkel van dolgunk? Mai nap már nem merné görög filologus az attikai nyelvet a dórból vagy a dórt az attikaiból származtatni; s azt sem engedné meg, hogy föltegyük egy egyöntetű görög nyelvnek egykori megvoltát, egy Homeros előtti *κοινή*-félét, melyből a görög fő nyelvjárások elágaztak volna. Mért mérjük hát más mértékkel a germán nyelveket, minők

az al-német, a föl-német s a skandináv nyelv? Ha a nyelvtudomány törvényeibe ütközőnek tartják, ha valaki az attikai *τέσσαρες*-t a dór *τέτορες*-ből vagy épen a dór *τέτορες*-t az aiol *πίσυχες*-ből származtatja, mért bánjunk el az ófn. *drei*-vel úgy, mint ha a gót *thrais*-nak volna elfajult származéka?

Tudom, van egy nagyon tetszetős bizonyítékuk, melyet mindig idéznek azon elmélet támogatására, hogy a *d*-nek *t*-vé s a *t*-nek *z*-vé változása történeti változások, hogy rendszerben követik egymást, és hogy az első változás a klaszszikus fokról a gótra, mintegy az első század második felében Kr. u. állott be, s a második változás, a gót fokról az ó föl-németre, a hatodik vagy hetedik század körül történt. Azt mondják, hogy *Strassburg* neve toursi Gergelynél ¹⁾ (594-ben halt meg) *Strataburgum* alakban fordul elő; a ravennai geografusnál, ²⁾ a hetedik század közepén, *Stratisburgo* van még írva, de a nyolczadik században *Strazpuruc* lett belőle. Azt tartják tehát, hogy a hetedik század közepétől a nyolczadik század közepéig lábra kapott a harmadik változás, minden *media tenuis* lett, minden *tenuis aspirata* lett, és minden *aspirata media*. Pedig hiszi-e valaki igazán, hogy a strassburgiaknak egyszer csak eszükbe jutott, hogy ők a városukat nem nevezik többet *Strataburgum*-nak, hanem *Strazpuruc*-nak, és hogy erre változtatják a nevét minden hivatalos okiratban? Nem kínálkozik-e az a sokkal egyszerűbb magyarázat, hogy a nyolczadik század körül a föl-német népfajok politikai tekintetben fölül kerekedtek Német-

¹⁾ Hist. Franc. IX. 36. X. 6.

²⁾ 231, 7; 232, 2.

országban, míg az al-német népek, nevezetesen a gótok és szászok, mind inkább letűntek a politika és irodalom teréről? Mikor ezek a föl-német fajok al-német szomszédaikkal és ellenségeikkel érintkeztek, természetesen észre vették, hogy mikor ők *t, d, z* hangot ejtenek, szomszédaik *d, dh, t* hangot ejtenek, s ép úgy a torok és ajakhangoknál. Ilyen körülmények között bizonyos szokás fejlődött ki, mely szerint a föl-német nyelven beszélők egészen öntudatlanul s akaratlanul helyettesítették az al-német nyelv hangjait a megfelelő föl-német hangokkal, és megfordítva. Ugyanezt a különös eljárást tapasztalhatni még most is olyanoknál, a kik két egymással közel rokon nyelven beszélnek, ha például olyan ember, a ki rendesen föl-németül beszél, al-német nyelven iparkodik szólni. ¹⁾ Bizonyos hangtani szabályok bevésődnek elméjébe, s ezeket aztán követi öntudatlanul és hajlandó követni akkor is, mikor egy vagy más okból nem érvényesek. Ha tehát a frank birodalomnak föl-német népségei egyszer megbarátkoztak avval a gondolattal, hogy a hol al-német elődeik vagy szomszédaik *k, t, p, g, d, b, h, th, f* hangot ejtenek, ott ők mindig *ch, z, f, k, t, p, g, d, b* hangot ejtenek: semmi sem volt természetesebb, mint hogy ugyanazt a szabályt alkalmazták idegen szavakra is, melyeket vagy al-német földijeiktől vagy a rómaiaktól hallottak. Mindig újra meg újra észre vették, hogy a hol az al-németben *t* volt, ott az ő nyelvükben *z* volt; azért mikor olyan

¹⁾ Egy gyermeket, a ki minden *r*-et *l*-nek mondott, megtanították rá, hogyan kell *r*-et mondani. Erre aztán a gyermek olyan szavakban is *r*-et ejtett, melyek különben *l*-lel kezdődnek, azt mondta pl. *ráb* e h. *láb* stb.

idegen nevet tanultak meg, minő *Strataburgum*, mindjárt ugyanazon szabály szerint fogták föl és *Strata*-ból *Strâz*-t csináltak. A második szó úgy is német volt, s így e helyett mindjárt a föl-német *puruc* szót mondták. Ez az eljárás ismétlődött sok idegen szóban, melyet az ó föl-német vagy egyenesen a latinból vagy közvetve az al-németből vett át.¹⁾ Így *pondus* a gótban *pund*, az ó föl-németben *phunt*; *sinapi*, g. *sinap*, ófn. *senaf*; *persicum*, ófn. *phersich*; *cuprum*, ófn. *chuphar*; *strata*, ófn. *strâza*; *Turicum*, ófn. *Zurich*; *tegula*, ófn. *ziegal* stb. Épen nem kell föltennünk, hogy mind ezek az idegen szavak gót csatornán mentek át, mielőtt az ó föl-németbe jutottak. Ilyen föltevés csak akkor volna szükséges, ha az ó föl-németet a gót nyelv származékának tekintenők. A latin szavak ó föl-német elváltozásainak magyarázására csak is annyit kell megengedni, hogy a föl-németekben megvolt az a hangérzék, mely mindjárt arra vezette őket, hogy bármely idegen *t* helyett *z*-t, *d* helyett *t*-t, *th* helyett *d*-t mondjanak, mely tehát *Strataburgum*-ot *Strazpuruc* alakban fogadtatta el velük a nélkül, hogy csak egy perczig is gondolkodtak volna azon, vajjon latin szó-e az vagy al-német: ők meg voltak elégedve avval, hogy mielőtt a föl-német nyelvbe befogadták, alávetették ugyanazon szabályoknak, melyeknek szemlátomást minden egyéb szó alá volt vetve.

És ha mind ezek folytán meg vagyok róla győződve, hogy a föl-német mássalhangzók rendszere meg

---

¹⁾ L. W. Wackernagel, Die umdeutschung fremder wörter. Basel 1862. * (Ujra nyomtatva: Gesammelte kleinere schriften. 1874. III. köt.) *

volt állapotba a hetedik századnál sokkal régebben: ép oly bizonyosnak tartom azt is, hogy a gót mássalhangzók rendszere nem a mi időszámításunk első századából való. Nincs okunk föltenni, hogy az úgy nevezett klaszszikus rendszer, vagy is az első fokozat Grimm törvényében, a gót nyelvben valaha divatban volt. Thomsennek érdekes kutatásai ¹⁾ legalább napfényre hozták azt a tényt, hogy egy sokkal régibb korban, melyből — a gót nyelvnél sok tekintetben eredetibb — al-német nyelvek nyomokat hagytak a finnben, mássalhangzóik rendszere éppen olyan volt, mint Ulfilas idejében.

Vizsgáljunk most néhány szót, mely az árja nyelveknek közös birtoka, s mely már megvolt egy vagy más alakban, mielőtt a szanszkrit szanszkrit, a görög görög, a gót gót volt. Némelyeknek nem csak a gyökérük, hanem képző elemeik is azonosak valamennyi árja nyelvben. Ezek kétség kívül a legérdekesebbek, mert az árja beszéd legrégibb fokából való maradványok nem csak anyagukra, hanem szerkezetükre nézve is. Olyan szónak, minő például az anya neve, nem csak ugyanaz a gyökere van a szanszkrit, görög, latin, német, szláv és kelta nyelvekben, a *mā* gyökér, hanem ugyanaz a képzője is, *tar*, ²⁾ úgy, hogy nem lehet benne kétség, hogy az angol *mother*-ben ugyanaz a szó van meg, melyet réges régen — azon korban, melyet történet-előttinek szokás ne-

---

¹⁾ Dr. W. Thomsen, Ueber den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen. Halle, 1870. 124. l. * (Eredetileg dán nyelven: Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske . . . af Vilh. Thomsen. Kopenhágában 1866.) *

²⁾ Szk. *mātā*; gör. *μήτηρ*; lat. *mater*; ófn. *muotar*; ószl. *mati*; itv. *moti*; gael *mathair*.

vezni, pedig voltaképen épen olyan történeti, mint Homeros napjai vagy a védabeli Rişiknek még régibb kora — alkottak az eredeti „szülő, *genitrix*“ fogalom kifejezésére. De vannak más szavak, melyek képzőikre nézve különböznek, de azonosak gyökerükben és jelentésükben, úgy hogy nem igen lehet kétség benne, hogy ha nem is voltak meg az árják megoszlása előtt épen abban az alakjukban, melyben a görögben vagy szanszkritban mutatkoznak, mégis csak nyelvjárási változatok vagy újabb módosulásai ősrégi szavaknak. Így * a német *stern* vagy * az angol *star* nem egészen az a szó, a mi a latin *stella*, és *stella* sem az, a mi a szanszkrit *tārā*; mégis mutatják ezek a szavak, hogy az árja nyelvek megoszlása előtt a *star* „szórni“ gyökeret alkalmazták a csillagok megnevezésére, melyek szétszórják vagy elárasztják, elragyogtatják csillogó fényüket. Ily értelme van a *str* szónak (többes szám *staras*) a Védában. A latin *stella* helyett áll és csillagocskát jelent; a gót *stair-nō* új nőnemű származék; s a szanszkrit *tārā* elvesztette kezdő s-ét. A görög *astēr*-ről azt hiszik, hogy egy másik *as* „lőni“ gyökérből való és a. m. sugarak lövője, fényárasztó; de nagyon valószínű, hogy ugyanazon családdhoz tartozik, mint a szanszkrit *star*.

Azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy maga ez a *star* már megsérti a törvényt, melylyel épen foglalkozunk, ámbár valamennyi nyelvész megegyezik abban, hogy ezt a törvényt nem szabad megsérteni. De valamilyen más tudományokban, úgy a nyelvtudományban sem sértik a törvényt, hanem inkább megerősítik oly kivételek, melyeknek okszerű magyarázatát lehet adni. Már pedig tény, hogy Grimm törvénye legkövetkezetesebben

van végre hajtva a kezdő mássalhangzókon, kevésbé a szóknak közepén és végén. De ha a tenuist a szó vagy szótag elején *s*, *h*, vagy *f* előzi meg, ezek a hangok mindig megvédik a *k*, *t*, *g*-t, és nem engedik rajtuk végbe menni a törvényt. Így a *stā* gyökérből nem lesz *sthā* a gótban, és a *t* a *noct-is* szó végén szintén nem lesz *th*-vá, mert az éj neve gótul *naht*. Ugyanezen okból a *stār* és *stella* *st*-je sem jelenhetik meg a gótban mint *sth*, hanem megmarad *st* a *stairnō* szóban.

Ki fogok választani néhány szót, hogy példákat adjak mind a kilencz esetre, melyben a hangmozdítás beáll, de ebben, a mennyire lehet, az angolra szorítkozom; és mindenek előtt megjegyzem mint általános szabályt, hogy az angolszász egészen azon a fokon áll, a hol a gót. Szó közepén és végén álló mássalhangzók mindenféle zavaró befolyásoknak is ki vannak téve, azért leginkább a szókezdő hangok változásait vesszük szemügyre.

Kezdjük olyan szavakkal, melyek az angolban és angolszászban lágy *g*, *d*, *b*-vel kezdődnek. Ha azon szavak megvannak a szanszkritban, micsoda kezdő hangot várhatunk itt? Nyilván az aspirátákat, *gh*, *dh*, *bh*-t, de soha sem *g*, *d*, *b*-t vagy *k*, *t*, *p*-t. A görögben *χ*, *θ*, *φ*-t várunk. A többi nyelvben nem lehet különbség, mert nem különböztetik meg egymástól az aspirátákat és az egyszerű lágy hangokat, kivéve a latint, mely media és torok és ajakhehezet közt ingadozik.

I. KH, görög *χ*; szanszkrit *gh*, *h*; latin *h*, *f*.

G, gót *g*; latin *gv*, *g*, *v*; kelta *g*; szláv *g*, *z*.

K, ó föl-német *k*.

Az angol *yesterday* „tegnap“ gótul *gistra*, angol-szászul *gystran* vagy *gystrandaeg*, németül *gestern*. A gyökér rész *gis*, a képzőre *tra* esik; ép úgy mint a latin *hes-ternus*-ban *hes* a tö, *ternus* a képző. A latin *heri*-ben az *s*-ből *r* lett, mert két magánhangzó közt állt, mint *genus*, *genera*. A szanszkritban kezdő *gh*-ra vagy *h*-ra várunk és megtaláljuk a *hjas* „tegnap“ szót. A görögben *χ*-t keresünk és *khthés*-t találjuk. ¹⁾ Ó föl-német *kēstre*. Perzsául *di-ruz*.

A gall „epe“ szónak megfelelőjét találjuk a görög *kholē* s a latin *fel* szóban, *hel* helyett. ²⁾

Hasonlókép *garden*, gótul *gard-s*, görögül *khór-tos*, latinul *hor-tus* és *cohors* (acc. *co-hor-tem*), szláv *gradŭ* ³⁾ (*Dovgorod* stb.); ófn. *karto*.

Az angol *goose* „lud“, angasz. *gōs*, ófn. *kans*, mai ném. *gans*. ⁴⁾ (Általános szabály az angol-szászban, hogy *f*, *s* és *ð* előtt az *n* elvész; így a gót *munth-s* „száj“ = angasz. *muð*, ang. *mouth*; lat. *dens* „fog“: angasz. *toð*, ang. *tooth*; ném. *ander* „más“, szk. *antara*: angasz. *oder*, ang. *other*.) Görögül *khēn*, lat. *anser* e helyett *hanser*, szanszk. *hansa*, oroszul *gus'*, csehül *hus*; az utóbbi (*Hus*) ismeretes mint a híres reformátor és vértanu neve.

II. Th, gör. *ϑ*, *φ*; szanszk. *dh*; latin *f*.

D, gót *d*; lat. *d*, *b*; kelta *d*; szláv *d*.

T, ófn. *t*.

¹⁾ * Az ebbeli *th*-ről Curtius, Grundz. ³ 626. l. *

²⁾ Lottner, Zeitschr. VII. 167.

³⁾ Grimm, D. G. I. 244. * Innen a magy *garád*. *

⁴⁾ Curtius, Grundz. 190. száma.

Az angol *deer* „állat“, angasz. *deor*, gót *dius* szónak megfelel a görög *thēr* vagy *phēr*, a latin *fera* „vad állat“; ófn. *tior*.

Az angol *to dare* „merni“ gótul *gadaursan*, görögül *tharsein* vagy *tharreîn*, szanszk. *dhṛṣ*, ó szl. *drizati*; ófn. *tarran*. Homerosnál a *Thersitēs* név¹⁾ talán szintén ebből a gyökérből való s a. m. vakmerő, Húbele Balázs. A görög *thrasys* „merész“ litvánul *drasus*.

Az angol *doom* eredetileg ítéletet, törvénytételt jelent ²⁾; innen *final doom* az utolsó ítélet; *Doomsday* ítélet napja. Így a gót *dom-s* is a. m. ítélet. Ha ez a szó megvolna a görögben, itt egy *dhā* vagy *thē* gyökérből volna képezve (*tithēmi*), mely a. m. tenni, helyezni, megállapítani, és melyből legalább egy származékot ismerünk szorosan jogi jelentéssel: *thēmis* „törvény, a mi meg van állapítva“, aztán az igazság istenasszonya.

III. PH, gör. *φ*; szanszk. *bh*; lat. *f*.

B, gót *b*; lat. *b*; kelta és szl. *b*.

P, ófn. *p*.

Az angol *I am* „vagyok“ angolszászul *beom* és *eom*. *Eom* az *as* gyökérből való s a. m. *eo(r)m*, ó ész. *ē(r)m*, gót *i(s)m*, szanszkrit *asmi*. *Beom* a. m. ófn. *pi-m*, a mai német *bin*, szanszk. *bhavāmi*, görög *phýō*, lat. *fu* ebben: *fui* „voltam“.

Ang. *beech* „bükkfa“ gótul *bōka*, ófn. *puocha*, lat. *agus*. A görög *phēgós* mely tökéletesen az a szó, a mi a lat. *fagus*, nem bükkfát, hanem tölgyet jelent. Eset-

¹⁾ Curtius, Grundz. 315. száma.

²⁾ * Maiglan ez a jelentése a finn *tuomio* és lapp *duobmo* szavaknak, melyek az ó északi *doema*-ból valók. L. Thomsen az id. h. *

leges-e ez a jelentésváltozás, vagy vannak-e oly körülmények, melyekben magyarázatát leli? Talán *phēgós* eredetileg a tölgyfa neve volt s evő fát, ételfát jelentett a *phagein* „enni“ igéből? s aztán átvitték ezt a nevet, mely eredetileg a tölgyfáé volt (*quercus esculus*), a bükkre, mikor elmúlt a kőkor az ő fenyveseivel, s a bronzkor az ő tölgyfáival, ¹⁾ és a vaskor az ő bükkfáival virradt Európa partjaira? Nem igen merek igennel felelni; de fogunk más szavakkal és más jelentésváltozásokkal találkozni, melyek hasonló gondolatokat keltenek és fölbátorítják a nyelvészt, hogy ezen szavakat oly bizonyítékoknak tekintse, melyek kovánál és „tag“-nél hathatóssabban tanuskodnak az emberi életnek és árja nyelvnek európai lételéről a történetet és hagyományt megelőző időkben.

Mi az angol *brim*? ²⁾ Azt mondják, hogy a pohár *brim full* „tetés teli“, vagy hogy megtöltik a poharat *to the brim* „csordultig“ azaz egyszerűen „széleig“. Beszélnek a kalap *brim*-jéről is (németül *bräme*) azaz karimájáról. Pedig eredetileg *brim* nem jelentett mindenféle szél, hanem csak azt a vonalat, mely a száraz földet elválasztja a tengertől. A *bhram* gyökérből származik, mely a szanszkritban szabály szerint *bh*-val jelenik meg, és a. m. forgatni, kavarni, a tűzről, *bhrama* a lobogó, kavargó láng, vagy vízről, *bhrama* örvény, vagy a levegőről, *bhrami* forgó szél. Már most a mit a rómaiak *aestus*-nak neveztek, t. i. a tenger dagadását, emelkedését, hol a hullámok tajtékzani, mintegy lobbort vetni és

¹⁾ Sir Charles Lyell, *Antiquity of Man*, 9. l.

²⁾ Kuhns *Zeitschr.* VI. 152.

füstölni látszottak (innen az ang. *aestuary* „tengeröböl“), ugyanazt a német népek *whirl*-nek (ném. *wirbel*) vagy *brim*-nek nevezték. Mikor egyszer *brim* a föld és víz közti határvonalat jelentette, később fölvette a „part, szél“ jelentését általában, ámbár az angol, ha azt mondja „fill your glasses to the brim“, még most is elképzelheti mellette a száraz föld felé toluló vagy tajtékzó tengert. A görögben van egy származék ige *phrimássesthai*,¹⁾ tombolni; a latinban *fremo*, különösen a tompa zúgásról, és talán *frendo* „csikorogni“ rokonai a *brim*-nek. A germán nyelvekben még egészen másféle szavakat is ugyanazon *bhram* „kavarogni, keveredni, bonyolódni“ gyökerre kell visszavezetni, t. i. az angol *bramble* „*brombeerstrauch*“ és „tüskebokor“, *broom* „jenesztra, seprő“ stb. szavakat.²⁾

Most tovább megyünk a második osztályhoz, t. i. azon szavakhoz, melyeket a gót és angolszász *k*, *t*, *p*-vel ejt; ezeket tehát minden egyéb ind-európai nyelvben — kivéve az egy ó föl-németet — *g*, *d*, *b*-vel kell megvalálnunk.

IV. G, szanszk. *g*; ³⁾ gör., lat., kelta *g*; szl. *g*, *z*.

K, gót *k*.

Kh, ófn. *ch*.

Az angol *corn* „mag, gabona“ gótul *kaur̥n*, szlávul *zrno*, litv. *ũrnis*. A latinban *granum*-ot találunk; a

¹⁾ *βρέμω* és *βρόμος*, melyeket Kuhn szintén ide számít a törvénybe ütköznek; úgy is inkább a hangot fejezik ki, pl. a *βροστής*, *ὑψιβρομέτης* szókban; Curtius, Grundz.³ 482. l. Grassmann, Kuhns Zeitschr. XII. 93.

²⁾ *Brande*, sorte de broussaille dans le Berry, bruyère à balai.

³⁾ * A szanszkritban gyakran *g* (azaz *ḡ*, magy. *ds*) lett belőle. *

szanszkritből ide vonható *gīrna* „örölt“, noha főleg képletesen van használva olyasmiről, a mit a vénség, az idő foga örölt meg, pusztított el. Ófn. *chorn*.¹⁾

Az angol *kin* „nemzetség“ gótul *kuni*, ófn. *chunni*. A gör. *génos*, lat. *genus*, szanszk. *ganas*-ban ugyanazt a szót látjuk. Az angol *child* „gyermek“ az ó szászban *kind* volt, a gör. *gónos* „sarjadék“. Az angol *queen* „királyné“ a gótban *qinō* vagy *qens*, az ó szászban *quena*, angasz. *cwen*. Eredetileg, mint a görög *gyné*,²⁾ a szláv *žena*, a szanszkrit *gani* és *ganī*, anyát jelentett; ép úgy az ang. *king* „király“, ném. *könig*, ófn. *chuninc*, angasz. *cyning* tulajdonképen atyát jelentett, mint a szanszk. *ganaka*.

Az ang. *knot* „csomó“ az ó ész. nyelvben *knūtr*, latinul *nodus* e helyett *gnodus*.

V. D, szanszk. *d*; gör., lat., kelta, szl. *d*.

T, gót *t*.

Th, ófn. *z*.

Az angol *two* „kettő“ gótul *tvai*, ófn. *zwei*. A többi nyelvben mindenhol lágy *d*-t találunk: * szanszk. *dva*, * gör. *dvo*, lat. *du*, szl. *dva*, ir *do*. A lat. *dubius* „kétes“ *duo* származéka; ugyanezen észjáráson alapszik a német *zweifal* „kétség“, ófn. *zwifal*, gót *tveifls*.

Az angol *tree* „fa, baum“ gótul *triu*; szanszk. *dru* „fa: holz és baum“ (*dāru* tuskó). A görög *drûs* a. m. fa, de különösen „a fa“, t. a tölgyfa³⁾. Az ir *darach* és a

¹⁾ * V. ö. Curtius, Grundz. 111. l. és 130. szám. *

²⁾ Curtius az id. h. 630. l.

³⁾ Schol. ad Hom. II. XI. 86: δρυτόμος, ξυλοτόμος δρῦν γὰρ ἐκάλουν οἱ παλαιοὶ ἀπὸ τοῦ ἀρχαιοτέρου πᾶν δένδρον.

walesi *derw* szó, azt mondjuk, közönségesen tölgyfát jelent, ámbár eredetileg általában fát jelentettek. A szláv *drjevo*-ban ugyanaz a szó megint fát jelent. A görög *dóry* tulajdonképen fa nyelet, lándsanyelet, aztán pedig lándsát jelentett.

Az angol *timber* „építő fa“ gótul *timr* vagy *timbr*, innen *timrjan* építeni. Össze kell tehát hasonlítanunk a görög *démein* építeni, *dómos* ház, latin *domus*, szanszkrit *dama*, német *zimmer* „szoba“ szavakkal.

VI. B, szanszk. *b* vagy *v*; gör., lat., kelta, szl. *b*.

P, gót *p* (ritka).

Ph, ófn. *ph* vagy *f*.

Kevés valószínűs szász szó kezdődik *p*-vel, s a gótban egy sem, kivéve az idegen szavakat. A szanszkritban is azon mássalhangzó, mely gót *p*-nek felelne meg, t. i. *b*, nagyon ritkán, talán soha sem áll szó elején, mert az ajakhehezet *v* foglalta el helyét.

Áttérünk tehát a harmadik osztályra, t. i. azon szavakra, melyek az angolban és gótban aspirátával kezdődnek vagy inkább a megfelelő hehezetekkel; ezek a többi árja nyelvekben — kivéve az ó föl-német — *k*, *t*, *p* hangot követelnek. Az ó föl-német itt megszegi a törvényt: *h*-t és *f*-et találunk *g* és *b* helyett; és csak a foghangok közt van megőrizve a media *d*, mely a szanszkrit *t*-nek s a gót *th*-nak felel meg.

VII. K, szanszk. *k*; ¹⁾ gör. *k*; lat. *c*, *qu*; ó ir *c*, *ch*; szláv *k*.

KH, gót *h*, *g* (*f*); szanszk. *h*.

G, óf. *h* (*g*, *k*).

¹⁾ * Sokszor *k* vagy *ç* lett belőle. *

Az angol *heart* „szív“ gótul *hairtō*. A latinban szabályszerűen *cor*, *cordis*, görögül *kardía*. A szanszkritban *krd*-et várnánk, de e helyett az eltérő *hṛd* alakot találjuk. Ófn. *herza*.

Az angol *hart* „szarvas“ angolszászul *heorot*, ófn. *hiruz*. Ide állítható a görög *keras* „szarva-s, szarvval ellátott“ a *kéras* „szarv“ szóból, és a latin *cervus*. Ugyanazon gyökekből való a latin *cornu*, gót *hauru*, ófn. *horn*. A szanszkritban *śiras* fej, *śringa* szarv.

Az angol *who* és *what*, „ki“ és „mi“, az angolszászban még *hwa* és *hwaet*, gótul *hvas*, *hwō*, *hva*. A szanszkritban ugyanez *kas*, *kā*, *kad*, latinul *quis*, *quae*, *quid*; görögül *kós* és *pós*.

VIII. T, szanszk. *t*; gör., lat., kelta, szl. *t*.

TH, gót *th* és *d*.

D, ófn. *d*.

Az angol *that* „az“ gótul *thata*, semleges alakja a *sa*, *sō*, *thata* alaknak; angolsz. *se*, *seō*, *thaet*; ném. *der*, *die*, *das*. Szanszkritul *sa*, *sā*, *tad*; görögül *ho*, *hē*, *tó*.

Az angol *three* „három“ gótul *thrais*, szanszk. *trajas*, fn. *drei*.

Az ang. *thou* „te“: szanszk. *tvam*, gör. *tý* és *sý*, lat. *tu*, fn. *du*.

Az ang. *thin* „vékony“ az ó északiban *thunnr*, szanszk. *tanus*, lat. *tenuis*, fném. *dünn*.

IX. P, szanszk., gör., lat., kelta, szl. *p*.

Ph, gót *f* és *b*,

B, ófn. *f* és *v*.

Kilenczedik és utolsó eset az ajakhehezet az angolban és gótban; ez a megfelelő helyen kemény ajakhangot

követel a szanszkritban s egyéb árja nyelvekben, kivéve az ó föl-németet, mely legtöbbször *f*-et mutat.

Az angol *fare* ebben *fare thee well* „élj boldogul“ * s a német *fahren* * megfelel a görög *póros* „átjárás“ szónak. *Welfare, wolfahrt* „jólét“ görögül *eupória* volna, úgy mint *aporía* „zavar, szükség“. A szanszkritban ugyanaz a szó kissé változott alakban fordul elő: *kár* „jární.“ ¹⁾

Az angol *feather*, * ném. *feder* * „toll“ szónak megfelel a szanszkrit *pattra*, s ez madárszárnyat jelent azaz röplő eszközt; gyökere *pat* „röplni“, képzője *tra*. * Evvel azonos a görög *pterón* e helyett *ptetrón* „szárny“, a *pétomai* „röplni“ igéből. ²⁾ * A latin *penna* ugyanazon gyökérből van képezve, de más képzővel. A szanszkritban *patana* volna, latinul *pesna* és *penna*.

Az angol *friend* * ném. *freund* * „barát“ folyó-cselekvésű igenév. A gót *frijon* annyi mint szeretni; innen *frijond* „szerető“. A szanszkrit gyökér *prī*, szeretni.

Az angol *few* „kevés“ ugyanaz, a mi a francia *peu*. De a *few* szó nincs a normann-francziából kölcsönözve, hanem a kettő egymásnak unokatestvére. *Peu* a latin *paucus*-ra megy vissza; *few* az angolsz. *fewa* és a gót *fav*-s szóra; ez pedig szabályszerű gót képviselője a latin *paucus*-nak. Ófn. *föh.* ³⁾

¹⁾ L. Grimm szót. a „fahren“ szónál.

²⁾ * Curtius, Grundz. ³ 662. l. *

³⁾ Kuhn, Zeitschrift I. 515. — A Grimm törvénye alól való kivételekről l. Lottner, Kuhns Zeitschr. XI. 161.; és Grassmann észrevételeit u. o. XII. 131.

A Grimmféle törvénynek átnézete.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
{ Szanszkrit	gh (h)	dh (h)	bh (h)	g	d	b	k	t	p
{ Görög	χ	θ	φ	γ	δ	β	ζ	τ	π
{ Latin	h f (g v)	f (d b)	f (b)	g	d	b	c qu	t	p
{ Ó ír	g	d	b	g	d	b ?	c (ch)	t (th)	(p) ?
{ Ó szláv	g z	d	b	g z	d	b	k	t	p
{ Litván	g z	d	b	g z	d	b	k	t	p
Gót	g	d	b	k	t	(p) ?	hg (f)	th d	f b
Ó fül-német	k	t	p	ch	z z	f ph	h g k	d	f v

HATODIK FÖLÖLVASÁS.

AZ ETIMOLOGIA ELVEIRŐL.

Voltaire az etimológiát (szófejtést) oly tudománynak definiálta, mely a magánhangzókat semmibe sem veszi s a mássalhangzókat nagyon kevésbe. Azt mondja: „*L'étymologie est une science où les voyelles ne font rien et les consonnes font peu de chose.*“ S ezt az erős gúnyt meg is érdemelték azok, a kik Voltaire idejében etimológiáról irtak, s nem csoda, hogy olyan ember, a ki annyira küzdött minden csodahit ellen, az etimologia csodáiban sem volt hajlandó hinni. Természetesen még Voltaire sem volt olyan szkeptikus, hogy azt állította volna, hogy a mai nyelvek szavainak nincs semmi etimológiájuk, azaz eredetük. Szavak nem keletkeznek önmaguktól, ős nemzés által, s különösen a mai nyelvek szavai sokszor annyira hasonlóak a régi nyelvekéihez, hogy semmi kétség sem lehetséges valódi eredetük és származásuk tekintetében. A hol a hangokban s a jelentésben valami hasonlóság volt a franczia s a megfelelő latin, német, héber vagy egyéb nyelvbeli szavakban, ott

Voltaire is megnyugodott volna benne. Például senki sem kételkedhetett soha, hogy az Istennek francia neve *Dieu* ugyanaz, a mi a latin *Deus*; hogy a francia *homme*, sőt *on* is, nem egyéb, mint a latin *homo*; a francia *femme* a latin *femina*. Ezen példákban a jelentés nem változott, az alakbeli változás nem volt ugyan kellőleg megmagyarázva, de ez is oly csekély volt, hogy nem ütközött meg benne a legérzékenyebb lelkiismeret sem. Volt csakugyan egy tere az etimológiának, melyet sikerrel műveltek Voltaire idejében, sőt sokkal előbb is, t. i. az új-latin vagy román nyelvjárások története. *Du Cange* szótárában fölötté értékes kivonatok gyűjteményét találjuk a középkori latin írókból, s ennek a segítségével lépésről lépésre kísérelhetjük az alak és jelentés fokozatos változását a régi latintól az ujig; és *Menage* szótárában, melyet sokszor nevetségessé tettek, sok szellemes adalékot találunk ama középkori latin alakoknak a francia irodalom legrégibb emlékeiben való kimutatásához, a keresztes háborúk idejétől egészen XIV. Lajos századáig. Csak Montaignera kell például hivatkozni, a ki a tizenhatodik században írt, annak bebizonyítására, hogy a mai francia *gêner* eredetileg *gehennner* volt. Montaigne azt írja: „*Je me suis contraint et gehenné*“ s azt érti rajta „kényszerítettem és gyötörtem magamat“. Ez a *gehennner* ige könnyen visszavihető a latin *gehenna-ra* ¹⁾, mely a görög új szövetségben s a középkori egyházi iratokban sokszor nem csak poklot jelentett, hanem általánosabban szenvedést és gyötrelmet is. Isme-

¹⁾ Molière azt mondja: „*Je sens de son courroux des gênes trop cruelles.*“

retes dolog, hogy Gehenna (Gyehenna) tulajdonkép Jeruzsálem mellett a *Hinnom* völgy neve volt (*Gē-Hinnom*), Thophet neve, melyben a zsidók tűzben elégették fiaikat s lányaikat, s melyről Jeremiás azt jövendölte, hogy az öldöklés völgyének fogják nevezni, mert „Temetkezni fognak Thophetben, a míg nem lesz többé helyük.“¹⁾ Be kevesen gondolnak most a *Hinnom* völgyében Molokhnak följánlott áldozatokra, ha barátjaikat kéri, hogy helyezkedjenek kényelembe s azt mondják: „*Ne vous gênez pas.*“

Jól tudta nem csak Voltaire, hanem már Henri Estienne is,²⁾ a tizenhatodik században, hogy bizvást kereshetjük a latinban eredeti alakját és jelentését azon szavak legnagyobb részének, melyek a francia, olasz és spanyol nyelv szótárát képezik. De ezek a régi etimologusok soha sem tudták a bizonyítékokat, az ismertető jeleket, melyekkel a helyes származtatást meg lehet

¹⁾ Jeremiás VII. 31, 32.

²⁾ Henri Estienne, *Traicté de la Conformité du Langage François avec le Grec*, 1566. A mit Estienne a francia és görög nyelv *conformitas*-a alatt ért, az leginkább közös mondattani sajátságokra vonatkozik. „En une epistre Latine que je mi l'an passé audevant de quelques miens dialogues Grecs, ce propos m'eschappa, Quia multo majorem Gallica lingua cum Graecâ habet affinitatem quam Latina; et quidem tantum (absit invidia dicto) ut Gallos eo ipso quod nati sint Galli, maximum ad linguae Graecae cognitionem προτέρημα seu πλεονέκτημα afferre putem.“ Estienne szófejtései többnyire értelmesek és józanok; a hol kétesebbek, ezt ő maga megjegyzi. Igazságtalan, a ki oly nagy tudóst, mint Henri Estienne, Perionnal helyez egy sorba, s a ki avval vádolja, hogy nem volt tudomása a francia nyelvnek latin eredetéről. (L. Aug. Fuchs, *Die Romanischen Sprachen*, 1849. 9. 1.) Mit tartott Estienne Perion felől, láthatni a köv. kivonatból (*Traicté*

különböztetni a helytelentől, ők csak a hang és jelentés hasonlóságára ügyeltek; hogy pedig ez a hasonlóság milyen nyulékony és simulékony volt, azt láthatni oly könyvekből, minő Perioné: „Dialogi de Linguae Gallicae Origine“ (1557) vagy Guichardé: „Harmonie Étymologique des Langues Hebraique, Chaldaïque, Syriaque, Greque, Latine, Italienne, Espagnole, Allemande, Flamende, Angloise“ (Paris, 1606.) Perion a francia *brebis* (olasz *berbice*) „juh“ szót a görög *próbáton*-tól származtatja s nem a latin *vervex*-től, mint *berger berbicarius*-ból. *Envoyer* ő szerinte a görög *pémpein*-ből való nem a latin *inviare*-ből. *Heureux*-t a görög *ourios*-tól származtatja.

Ha vesszük ezt az utolsó példát, lehetetlen tagadni, hogy hasonlít egymáshoz alakja is, jelentése is a francia és a görög szónak; és minthogy némely francia szavak, minők *parler*, *prêtre*, *aumône*, kétség kívül a görögből származnak, nagyon nehéz lett volna Periont meggyőzni arról, hogy az ő származtatása *heureux*-re nézve nem volt ép oly jó, mint bármely más. Van egy másik megfejtése e szónak, mely szerint a latin *hora*-ból

---

de la conform. 139. l.): „Il trouvera assez bō nombre de telles en un livre de nostre maistre Perion: je ne di pas seulement de phantastiques, mais de sottés et ineptes, et si lourdes et asnières que n'estoyent les autres temoignages que ce poure moine nous a laissez de sa lourderie et asnerie, on pourroit penser son oeuvre estre supposée.“ Igazságtalan vád az, hogy Estienne a francia *amiral*-t (admirál) *ἀλμυρός*-tól származtatta. Ő azt mondja, hogy arab szó, és úgy is van. Nem egyéb, mint az arab *Emir* „fejedelem, vezér,“ s elül talán az arab névelő áll. Fr. *amiral*; spany. *almirante*; olaszul *almiraglio*, mint ha *admirabilis*-ből volna. Hammer az *amîr al bahr* „tenger ura“ kifejezésből származtatja, de ez nem állhat meg.

származik. *Bonheur* az illetők szerint a. m. *bona hora*; *malheur mala hora*; s azért *heureux*-t is visszaviszik egy fölvetett latin *horosus* alakra, mely annyit tenne, mint *fortunatus* „szerencsés“. Ez a magyarázat azonban semmivel sem jobb, mint Perioné. Pusztá sejtetem, semmivel sem több, és megdől, mihelyest alkalmazzuk rá a szigorú etimologikus tudomány próba köveit. A jelen esetben ez nagyon egyszerű. Mindenek előtt tekintetbe veendő *malheur* és *bonheur*-nek a neme, mely hímnem és nem nőnem.¹⁾ Másodszor: azt találjuk, hogy *malheur* helyett a régi francziában *mal aür* van írva, ez pedig nem egyéb, mint *malum augurium*. (L. Diez „Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen“ 1858.) Harmadszor: a provençalban van *agur*, *augur*, s innen a spanyol *aguero*, elő jel. *Augurium* maga az *avis* „madár“ és *gur* „mondani“ szavakból van összetéve; *gur* pedig összefügg a *garrir*, *garrulus*, s a szanszkrit *gar* vagy *gṛ* „kiáltani“ szavakkal.

A régibb idők etimologikus eljárásáról alkothatunk magunknak fogalmat, ha olvassuk Guichard „Harmonie Étymologique“-jában²⁾: „A mi a szavaknak betük hozzáadása, kivonása, áttétele és cseréje által való származ-

---

¹⁾ Appui de ma vieillesse, et comble de *mon heur*,
Touche ces cheveux blancs à qui tu rends l'honneur.

Cid.

²⁾ „Quant à la dérivation des mots par addition, subtraction, transposition, et inversion des lettres, il est certain que cela se peut et doit ainsi faire, si on veut trouver les étymologies. Ce qui n'est point difficile à croire, si nous considérons, que les Hébreux écrivent de la droite à la senestre, et les Grecs et autres de la senestre à la droite.“

tatását illeti: bizonyos, hogy mind ezt lehet és kell így megtenni, ha az ember meg akarja találni etimológiájakat. Ezt könnyen elhihetni, ha tekintetbe vesszük, hogy a zsidók jobbról balra, ellenben a görögök és más nemzetek, melyeknek nyelve a héberből származik, balról jobbra irtak.“ Innen azt következteti, hogy bátran fölforgathatni és változtathatni a betűket akár mennyire. A meddig az etimológiával ilyen elvek szerint bántak el, addig nem tarthatott igényt a tudomány nevére. Mulatság volt, melyben az ember több vagy kevesebb tudományt és szellemet fejthetett ki, de méltatlan volt ama nemes címre: „Az igaz tudománya.“ ¹⁾

Csak a jelen században foglalta el rangját az etimologia a tudományok közt, és érdekes észre-vétel, hogy a mit Voltaire gúnynyal mondott felőle, az most egyike lett elismert elveinek. Az etimologia valóban olyan tudomány, melyben semmi fontossága sincs akár a hang, akár a jelentés azonosságának vagy csak hasonlóságának is. Helyes etimológiának semmi dolga a pusztá hangzással. ²⁾ Ismerünk szavakat, melyeknek egy az eredetük, ámbár nincs egy hangjuk sem közös, s ámbár jelentésük annyira különbözik, mint fekete meg fehér. Pusztá sejtelmek, akár milyen tetszetősek, ki vannak zárva a tudományos etimologia köréből. A mit az etimologia tanítani akar, most már nem csak az, hogy egyik szónak szabályosan és szükségképen mássá kellett átváltoznia. Valamint a geometriában keveset ér annak

¹⁾ * A görög *ἐτυμολογία* szónak első része *ἔτυμος* igaz, valóságos, *ἐτυμον* tehát tulajdonkép a szónak valóságos jelentése és eredete. *

²⁾ * „Sound etymology has nothing to do with sound“ azt mondja a szerző szójátékkal. *

a tudása, hogy a derékszögű háromszög két befogójának négyzete együtt egyenlő az átfogó négyzetével: ép oly keveset ér az etimológiában pl. azt tudni, hogy * a magyar *hab* és a vogul *kump*, vagy a magyar *hét* és a cseremis *šem*, vagy * a franczia *larme* és az angol *tear* egy és ugyanazon szó. A geometria meg akarja az embert tanítani az egész eljárásra, melylyel be is lehet bizonyítani, a mi első tekintetre olyan hihetetlennek látszik; s az etimologia ugyanezt akarja. Valamely szónak származtatása, ha igaz is, nem ér semmit, ha nem lehet bebizonyítani — ez pedig nem ritkán történik, különösen a régibb nyelvekben, hol sokszor meg kell elégednünk avval, hogy ábrándos etimológiákat megezőfolunk, a nélkül, hogy helyükbe jobbat állíthatnánk. Némi erőtetésbe kerül, ha teljesen meg akarunk szabadulni attól a gondolattól, hogy az etimológiának főleg a hang és jelentés hasonlóságán kell alapulnia; és hogy evvel a bal véleménynyel teljesen elbájnunk, hasznos lesz e tárgyat egészen behatóan megvizsgálnunk.

Ha meg akarjuk alapítani és bebizonyítani előbbi tételünket, hogy „helyes etimológiának semmi dolga a puszta hangzással“, akkor négy dolgot kell bebizonyítanunk:

1. *Hogy egyazon szó különböző alakot vesz föl különböző nyelvekben.*

2. *Hogy egyazon szó különböző alakot vesz föl egyazon nyelvben.*

3. *Hogy különböző szavak egyazon alakot vesznek föl különböző nyelvekben.*

4. *Hogy különböző szavak egyazon alakot vesznek föl egyazon nyelvben.*

Hogy bebizonyítsuk ezt a négy tételt, figyelmünket egyelőre csak az újabb nyelvek történetére irányozzuk, vagy — helyesebben szólva — a nyelveknek újabb történetére. Soha sem becsülték meg eléggé az újabb nyelvek fontosságát a nyelv természetének igaz megismerésére és azon elveknek helyes megbecsülésére, melyek a régi nyelvek növésében uralkodnak. Minthogy a régi nyelvek tanulása mindig a nagy kisebbségre szorítkozott, és minthogy általános föltevés volt, hogy könnyebb egy új nyelvet megtanulni, mint egy régit: az emberek hozzá szoktak, hogy az úgy nevezett klasszikus nyelvekben — a szanszkrit, görög és latin nyelvben — a gondolatnak tisztább és tökéletesebb kifejezését látták, mint az újabb európai úgy nevezett „vulgáris“, köz nyelvekben. Nem beszélünk itt Görögországnak, vagy Rómának, vagy a régi Indiának irodalmáról összehasonlítva Anglia, Franciaország, Németország vagy Olaszország irodalmával. Nekünk itt csupán csak a nyelvekkel van dolgunk, a gyökerekkel és szavakkal, a ragozás és szerkesztés alakjaival, melyek minden egyes nyelvben sajátosságosak; és e tekintetben, meg kell engedni, hogy az új nyelvek teljesen egy sorban állnak a régiekkel. Lehet-e csak képzelni is, hogy mi, a kik folyton előre haladunk művészetben, tudományban, bölcséletben, vallásban, hogy mi a nyelvet, a szellemnek leghatalmasabb eszközét, engedték volna alá szállani ősi tisztaságából, elveszteni üdeségét és nemességét, s pusztá zsargonná válni? A nyelv változik ugyan folyvást, de korántsem romlik folyvást; vagy legalább, a mit mi a nyelvtörténetben fogásnak és romlásnak szoktunk nevezni, voltaképen sem több, sem kevesebb, mint szükséges föltétele a nyelv

életének. A nyelvtudomány ítélő széke előtt a régi és új nyelvek közti különbség mesebeszéd. Valamint a növénytan nem helyezi más osztályokba a vén fákat, mint a fiatalokat: ép úgy ellenkeznek a tudományos osztályozás elveivel, ha különbséget tenne régi és új nyelvek közt. A fát mint egészet kell tanulmányoznunk, ültetése idejétől a gyümölcstermés idejéig; s ép úgy kell a nyelvet mint egészet tanulmányozni, életét szakadatlanul kísérni a legegyszerűbb gyökerektől a legösszetettebb származékig. A ki az újabb nyelvekben csak romlást és rendhagyást lát, az nagyon keveset ért a nyelvnek valódi természetéből. Ha a régi nyelvek fényt derítenek az újabb nyelvjárások eredetére, a holt nyelvek természetében sok rejtvényt csak az élő nyelvjárások tanúságával lehet megfejteni. Ezek a nyelvésznek csak oly tanulságosak, mint a harmad-kori, vagy éppen a legújabb képződések a geologusnak. Diez munkái, a román összehasonlító nyelvtan s a román nyelvek etimologikus szótára, minden tekintetben ép oly becsesek, mint Bopp, Grimm, Zeuss és Miklosich művei; sőt nekem úgy látszik, hogy a legjobb bevezetést képezik az árja beszédnek régibb korszakai tanulmányához. Nem egy dolgot, melyet a szanszkritra, görögre, latinra nézve csak következtetésekkel lehet bizonyítani, itt történeti bizonyossággal lehet megállapítani.

A mai román nyelvjárásokban a nyelv eredetének s növéseinek teljesebb és világosabb képe vagy ismétlődése tárul elénk, mint bárhol másutt az emberiség nyelveinek egész történetében. A latin alakot az első Scipio-főlírat idejétől (283. Kr. e.) elkísérhetjük azon korig, melyben az új-latin beszédnek első nyomait találjuk

Olasz-, Spanyol- és Franciaországban. Kísérhetjük aztán az uj-latinnak későbbi történetét ezer éven végig, hat külön nyelvjárásában, melyek közül mindegyiknek gazdag és híven őrzött irodalma van. Ha némely nyelvtani alakok kétségesek a francziában, akkor megvilágosítják azon bizonyítékok, melyeket a megfelelő olasz vagy spanyol alakok nyújtanak. Ha egy szónak eredete homályos az olaszban, akkor csak utána kell járnunk a franczia, a spanyol nyelvben, és rendesen találunk valami hasznos utmutatást, mely kutatásunkban tájékoztat. Ezen újabb nyelvjárásokon kívül vajjon hol találhatnánk olyan tökéletesen biztos mértéket, melylyel megmérhetnénk minden lehetséges változást, melyen a szavaknak alakja is, jelentése is átmehet a nélkül, hogy megszűnnék azonosságuk? Itt elhallgattat minden ellenvetést a tény, itt meggyőződésre kényszeríthetjük az ellenfelet az által, hogy kimutatunk lépésről lépésre minden hang- és jelentésváltozást a latintól a francziáig; ellenben ha a göröggel, latinnal, szanszkrittal van dolgunk, csak induktív következtetéssel követhetünk el gyöngé pressziót.

Ha be akarjuk bizonyítani, hogy a latin *coquo* egyazon szó a görög *πέπτο*-val („főzök“), akkor előbb be kell bizonyítanunk, hogy a torokhangu és ajakhangu *tenuis*, *k* és *p*, a görögben és latinban váltakozhatnak. Igaz, hogy erre elegendő bizonyítékot szolgáltatnak a régi nyelvek. Kevés ember tagadná, hogy *pente* és *quinque* azonosak, és ha tagadná valaki, csak rá kell mutatni az olaszországi oszk nyelvjárásra, melyben az öt nem *quinque*, hanem *pomtis*, és be van bizonyítva, hogy a két alak csak nyelvjárási kiejtésben különbözött egy-

mástól. De tetemesen növeli az etimologus erejét, ha rá mutathat élő nyelvekre és kimutathatja bennük tökéletesen ugyanazon hangji jelenségeket. Így a gael nyelvjárás torokhangot mutat, a hol a walesiben ajakhangu tenuist találunk. Öt az irben *coic*, a walesiben *pimp*. Négy az irben *cethir*, a walesiben *petwar*. Továbbá az oláh nyelvben *p* lett minden latin *qu*-ból, mely *a* előtt állt. Így *aqua* oláhlul *apà*; *equa* *épà*; *quatuor* *patru*. Könnyebb azt bebizonyítani, hogy a franezia *même* nem egyéb, mint a latin *semetipsissimus*, mint arról meggyőzni valami tamáskodót, hogy a latin *sed* egy magára ható névmás * ablativusa * és eredetileg annyit tesz, mint *magától*.

Továbbá: hol lehet, ezen újabb nyelveken kívül, úgy megfigyelni az új alakok titkos növését, és úgy megérteni, micsoda forrásai vannak a nyelvtani szerkezet alakítására minden nyelvnek? Mindenről, a mi most csupán alakot jelöl a francia nyelvtan rendszerében, könnyen be lehet bizonyítani, hogy eredetileg külön léte volt; s a ki egyszer erről a tényről teljesen meggyőződött, kevésbbé fog idegenkedni ugyanezen elvismerésétől régibb nyelvek grammatikai rendszerében. Ha látjuk, milyen összetett alak a francziában a beálló cselekvés alakja, *j'aimerai*, hogy a határozatlan módból áll és az *avoir* (*j'ai* nekem van) segéd igéből, akkor hajlandóbbak leszünk ugyanezt a magyarázatot megengedni a latin *-bū* végű jövő időre, s a görög *sō* végű beálló cselekvésre nézve. Az új nyelvjárások úgy szólván elárulják a nyelvnek titkait. Sokszor meglep bennünk az eszközöknek bámulatos egyszerűsége, melyekkel a nyelvnek egész szerkezete fölépül, és sokszor ismétlődik új alakulataiban egészen ugyanaz a folyamat, melylyel

régibb alakok keletkeztek. Nem lehet például kétség a német *entzwei*-ra nézve. *Entzweireisen* nem csak annyi mint „ketté szakítani“, hanem általánosabb jelentést vesz föl: „széttépni, darabokra szaggatni“. Az angol szolga is azt fogja mondani, hogy valami *came a-two* * (= *ging entzwei* „ketté ment“) * ha több darabra is törte. *Entzwei* tehát egészen azon célnak felel meg, mint a latin *dis* ebben: *dissolvo*, *disturbo*, *distraho*. És mi az eredeti jelentése ennek a *dis*-nek? Tökéletesen ugyanaz, mint a német *entzwei*, az al-német *twei* szónak. Északi Németországban *míne Schau sint twei* a. m. a cipőm elszakadt. A *du* számnév fölveszi az *is* határozó-képzőt, és a következő változásokat szenved: *Du-is*-ből lesz *dvis*, és *dvis*-ből *dbis*. *Dbis*-ből vagy a *d*-nek vagy a *b*-nek el kell esnie, s így vagy *bis* marad vagy *dis*. *Bis* latinban annyi mint kétszer, *dis* annyi mint szét, ketté. Ugyanez a hangfejlődés vezet a *duellum* „párbaj“ szótól *dvellum*, *dbellum*, *bellum*-hoz; * a régi latin *duonus* szótól *bonus*-hoz; * a görögben *dyis*-től *dFis* és *dis*-hez („kétszer“); *duiginti*-től *dviginti*, *viginti*-hez („husz“); a gör. *dyi-kosi*-től *dFi-kosi*, *Fi-kosi* és *ei-kosi*-hoz.

És a mi a szavaknak alakjáról áll, az áll jelentésükről is. Mit szólnánk hozzá, ha azt mondanák, hogy egy szó, mily jót tesz a szanszkritban, a görögben rosszat jelent? Pedig csak vissza kell kisérnünk a mai német *schlecht*-et néhány századon át, akkor látjuk, hogy ugyanez a szó, mely most *rosszat* jelent, akkor *jó* jelentéssel volt használatos, ¹⁾ és ha nézzük a közbe eső

¹⁾ „Er (Got) enwil niht tuon wan *slehtes*:“ „Isten nem akar egyebet tenni csak jót.“ Fridanks „Bescheidenheit“. * Kurz, Gesch. der deutschen lit. I. 186. *

írókat, átláthatjuk, hogy ez az átmenet korántsem volt olyan erőszakos, a milyennek látszik. *Schlecht* annyi volt mint helyes, egyenes, őszinte, ¹⁾ de annyit is tett, mint egyszerű; az egyszerűből később együgyű, botor lett; ebből haszontalan; s a haszontalanból rossz. *Ekelhaft* Leibniznál még finnyás, válogató; ²⁾ most csak utálatos, undorító. *Ingenium* az emberrel született tehetséget jelentett, s mennyire alá süllyedt olasz származékában: *ingannare* a. m. megcsalni. *Raisonniren* eredetileg a. m. gondolkodni; de most a németben közönségesen a. m. zúgni, elégedetlenkedni, haszontalanságot beszélni. * Ép így a magyar *okoskodni*, mely tulajdonképen a. m. okosan gondolkodni; szólni, népies beszédben sokszor zúgolódást, haszontalan beszédet jelent. * *Saelig* az angolszászban a. m. áldott, boldog, a mai angolban *silly*-nek hangzik és a. m. együgyű * (két-értelmű, mint a magyar szó; v. ö. „boldogok az együgyűek“), * s ugyanez a végzetes változás látható a görög *euéthēs* „ártatlan, szelid, együgyű“, * a magyar *jámbor* (*jámbor ember* sokszor a. m. együgyű, ostoba ember), * s a német *albern* (botor, ostoba) szavakban; az utóbbi az ó föl-németben *alawâr*, verissimus, *alawâri*, benignus.

Igy egy szóból, mely a szanszkritban életet vagy kort jelentett, több olyan szó eredt, mely örökkévalóságot jelent, tehát épen ellenkezőjét az életnek és kornak. *Ever* és *never* az angolban ugyanazon gyökérből származik, mint *age*. *Age* természetesen a francia *âge*. Ez az *âge* a régi francziában *edage* volt; ebből lett *eage*,

¹⁾ * *Schlecht und recht*, mint még a mostani németben is írják. *

²⁾ Nincs megemlítve Grimmék szótárában.

âge. *Edage* pedig képviselője egy latin *aetaticum* alaknak, melyhez akkor folyamodtak, mikor az eredeti *aetas*-ből csupán egy magánhangzó lett, az ó franczia *aé* (Diez, szót.). Már most a latin *aetas* össze van vonva *aevitas*-ból, mint *aeternus aeviternus*-ból (v. ö. *sempiternus*). *Aevum* gyökerére nézve megfelel (a képzőre nézve nem) a görög *aiFón*-nak s a gót *aiv*-s szónak, mely a. m. idő és örökkévalóság. A szanszkritban találunk egy semleges *âjus* szót, mely betűről betűre a görögbe áttéve *aios* volna, mint melléknév *aiês*, seml. *aiês*. *Aios* nem maradt meg a történeti görög nyelvben, de megvannak származékai *aiês* és *aiéi*, *aei*. Ez az *aiéi* szabályos dativusa (vagy inkább locativusa) *aiês*-nek, melyből *aiesi*, *aiei* lesz, mint *genesi*, *génei*. A gótban az *aiv*-s „idő“ szóból a határozó *aiv* „valaha, mindig“, az angol *ever*, a mai német *je*; és *ni aiv* „soha“, ang. *never*, ném. *nie*.

Nagyon vonzó foglalkozás a különféle alak és jelentésváltozások megfigyelése olyan szavakban, mely a Gangesből vagy a Tiberisből folytak a mai nyelvnek oceánjába. A nyolczadik században Kr. e. a latin nyelvjárás kis területre volt szorítva. Akkor csak egyik volt a sok italiai nyelvjárás közül. De nőtt — és lett belőle Róma s a rómaiak nyelve, magába olvasztotta Itáliának valamennyi egyéb nyelvjárását, az umbriait, az oszket, az etruszk és kelta nyelvet, s a hódítások következtében nyelve lett közép, déli és északi Olaszországnak. Innen kiterjeszkedett Galliába, Hispániába, Germaniába és a Duna mellékén Dáciába. Törvény és kormány nyelve lett északi Afrika és Ázsia művelt részeiben, s a kereszténység hirdetői elvitték a földkerekségnek legtávolibb zugaiba. Diadalmas útjában elnyomta a régi honi nyelv-

veket Galliában, Hispániában, és Portugaliában, s mély gyökereket hajtott Svajc és Oláhország egyes részeiben. Mikor a frissebb germán nyelvjárásokkal találkozott, nem tudta ugyan elnyomni őket, de fölszínükön vastag rétegét hagyta az idegen szavaknak, s így a szótárnak nagyobb részét szolgáltatta a világnak majdnem minden művelt nemzeténél. Azon szavakat, melyeket először olasz pásztorok használtak, most Anglia politikusai, Franciaország költői, Németország bölcselei használják; s ama pásztorbeszélgetések gyöngé viszhangja hallható a washingtoni tanácsteremben, a calcuttai székes egyházban s az új-zélandi gyarmatokban.

Kisérjünk végig néhány ilyen régi római szót élete pályáján, hogy lássuk, mikép változhatnak a szavak, és mikép alkalmazkodnak minden emberöltőnek változó igényeihez. Kezdjük a *palota* szóval. *Palota* most egy fejedelmi család lakó háza. De ha e névnek történetét nyomozzuk, csak hamar a hét halom pásztoraihoz jutunk el. Ott, a Tiberis partján, a hét halom közül egyet *Collis Palatinus*-nak * vagy *Palatium*-nak * neveztek, s egy pásztori istenség, *Pales*, tiszteletére nevezték így, a kinek ünnepét minden évben április 21-edikén mint Róma születése napját ünnepelték. Emléke volt ez azon napnak, mikor Romulus, a farkas-csecsemő, a monda szerint az első barázdát huzta ezen halom tövében és megalapította Rómának legrégibb részét, a *Roma Quadrataria*-t. Ezen a halmon, a *Collis Palatinus*on állott később Ciceronak és szomszédjának s ellenségének, Catilinának, a háza. Augustus is oda építette palotáját, és példáját követték Tiberius és Nero. Nero minden magán épületet lebontatott a *Collis Palatinus*on, hogy elég helye legyen az ő rezi-

dencziája, az úgy nevezett Domus Aurea, arany ház, számára. Nero házat az után *Palatium*-nak hitták, és ettől vette nevét minden európai király és császár palotája.

A latin *palatium*-nak lett még egy nagyon különös származéka — a francia *palais*, mely ínyt jelent. Mikor még nem voltak megállapítva a hangtani szabályok, melyek szerint a hangváltozások az egyes nyelvekben beállhattak, senki sem tudott volna azon kételkedni, hogy *le palais* „az íny“ a latin *palatum* (ang. *palate*). Azonban *palatum*-ból soha sem lehetett volna *palais*, hanem csak *palé*. Hogyan lépett helyébe *palatium*, azt nehéz megmondani. Ez nagyon használt név volt, és hozzá fűződött a boltozat fogalma (*palais vouté*). *Boltozat* pedig nagyon alkalmas név az ínyre. Olaszul az íny *il cielo della bocca*, * a szájnak ege, mennyezete; * görögül is *ouranós*, *ouranískos*. Ennius viszont az ég boltjára azt mondja *palatum caeli*. Nyilván hasonlított egymáshoz az íny és a boltozat, a boltozat és a palota képzete; s így a *palatium* szót a köz latinban valószínűleg tévedésből használták *palatium* helyett s úgy jutott a francia nyelvbe. ¹⁾

Egy másik modern szó, az angol *court*, a francia *cour*, az olasz *corte*, ugyanazon helyre s ugyanazon messze multba visz bennünket vissza. *Latium* halmai közt nevezték először *cohors*-nak vagy *cors*-nak a *kerítést*, a *garádot*, a *marhák bekerített helyét*. ²⁾ A *cohors*-okat vagy is a római sereg osztályait, szintén így ne-

¹⁾ L. Diez szótárában.

²⁾ Az angol *town* „város“, eredetileg szintén sövény, kerítés, a német *zaun*. Skóthonban *town* most is majort, tanyát jelent.

vezték el, mert ennyi katona mintegy egy garádot, kerítést vagy udvart képezett. Községesen azt hiszik, hogy *cors* a latinban mindig csak a jószág helyét jelenti, és *cohors*-ot mindig katonákról mondták. Ez nem áll. Ovidius (Fasti, IV. 704.) *cohors*-ot használja a marhák garádjáról:

„Abstulerat multas illa cohortis aves;“

fölriratokon meg *cors*-ot találták *cohors* jelentésével. A két szó közti különbség csak kiejtésbeli különbség. Mint *nihil*-ből *níl*, *mihi*-ből *mi*, *nehemo*-ból *nemo*, *prehendo*-ból *prendo*, úgy lett *cohors*-ból az itáliai parasztok nyelvén *cors*.

Igy *cors*, *cortis*, mely az előtt a barom garádját, udvarát jelentette, a középkori latinban *curtis* lett, és mint a német *hof*-ot, a tanyákra és kastélyokra alkalmazták, melyeket a császárság tartományaiban római gyarmatosok építettek. Ezek a tanyák aztán faluk és városok közép pontjai lettek, és a mai *Vraucourt*, *Graincourt*, *Liencourt*, *Magnicourt*, *Aubignicourt* neveken fölfedezték a régi *Vari curtis*, *Grani curtis*, *Leonii curtis*, *Manii curtis*, *Albini curtis* neveket.¹⁾

Vége a megerősített hely jelentésétől *curtis* a királyi székhely méltóságáig emelkedett s rokon-értelmű lett a palotával. A két név egyazon helyről indult ki és ismét találkozott hosszú pályája végén.

Ha már most azt mondaná az ember, hogy egy szó, mely a szanszkritban *baromkertet* jelent, a görög-

¹⁾ Mannier, Études sur les noms des villes, Par. 1861. XXVI. 1. Houzé, Étude sur la signification des noms de lieux en France, Paris, 1864.

ben a palota jelentését vette föl, és hogy olyan származékai lettek, minő az angol *courteous* (udvarias, finom), *courtesy* (bók), *to court* (udvarolni), sokan hitetlenül ráznák a fejüket. Azért fölötte hasznos saját szemünkkel látni, hogyan csíszolódnak a szavak újabb nyelvekben, hogy könnyebben elhiggyük a szavaknak hasonló elkopását és símulását a régiekben.

Míg oly nevek, mint *palota* (ang. *palace*) és *court* és sok más, a társadalomnak egy régi pásztori állapótára mutat vissza s csak juhászok és gazdák közt keletkezhett: vannak más szavak, melyekkel maiglan élünk, melyek eredetileg csak hajós népnél támadhattak. Így a francia *gouvernement*¹⁾ vagy *gouverner* a latin *gubernare*. De ez a *gubernare* idegen szó a latinban, azaz a rómaiak a görögöktől kölcsönözték, a kik már nagyon régen nyugat felé vitorláztak, felfödözték Itáliát és itt gyarmatokat alapítottak, ép úgy, mint később az európai nemzetek tovább vitorláztak nyugat felé, felfödözték Amerikát és elárasztották gyarmataikkal. A görög szó, melyből Itáliában *gubernare* lett, *kybernân* volt és tulajdonképen annyit tett, mint az evezőt vagy kormányt kezelni, kormányozni. Aztán átvitték azon személyre vagy személyekre, a kik köz ügyek vezetésével, igazgatásával voltak megbizva, s végre annyit jelentett, mint *kormányozni*, uralkodni. * Hisz a magyar *kormányozni* és *kormány* szavak jelentése egészen hasonló fejlődést mutat. *

---

¹⁾ * Némelyek ebből származtatták a magyar *kormányt*; de ez nem áll, mert *kormány* szláv kölcsönvétel. L. Magyar Nyelvőr III. 274. *

Minister tulajdonképen kis embert jelentett; ellentéte volt *magister*, nagy ember. *Minister* a *minus* „kevesebb“, *magister* a *magis* „többé, inkább“ szóval függ össze. Innen *minister* a. m. szolga, aztán a korona szolgálója, aztán miniszter. *Minister*-ből lett a latin *ministerium*, szolgálat; s ebből a francziában összehúзва *métier*, mesterség. Az angol *minstrel* eredetileg mester ember, művész volt, aztán különösen énekes, költő. Még a *mysteriumok* is, az ó vagy új szövetség egyes részeinek színi előadása, a milyent ma még különösen Bajorországban Ammergauban rendeznek, ¹⁾ szintén *ministerium*-ből vannak elrontva, vallásos ministeriumot, minisztrálást, szolgálattételt jelentenek, és semmi közük a *mysterium* szóhoz. Azért *i*-vel is kellene írni és nem *y*-nal.

Majdnem minden szónak, melyet használunk, van ilyen háttere, csak hogy idő multával elsötétült és föl kell világosítanunk. Így az angol *lord* a mai nyelvben rokon-értelmű lett a „nemes ur, nemes ember“ kifejezéssel, de az angolszászban még *hlâf-ord* volt, s ez némelyek szerint a. m. kenyér (*hlâf*) eredete (*ord*); míg mások, helyesebben *hlâf-weard* „warder of bread, kenyér őre, védője“ elromlásának tartják. ²⁾ Megfelelt a német *brotherr*-nek és szolgálatadót, gazdát, urat jelentett. *Lady* az angolszászban *hlaefdige* (eredetileg *hlâf-weardige*), *hlâf-weard*-nek nőnemű alakja. Az angol *Earl* ugyanaz, a mi a dán *Farl*; úgy hiszem, *ald-or* (senior),

¹⁾ * V. ö. Magyar Népköltési Gyűjtemény. új folyam. I. köt. *

²⁾ L. Grimm szót. „Brotherr“ alatt; és Grimm, *Rechtsalterthümer* 230. l. jegyz.

elder-ből van összevonva;¹⁾ *earl* tehát és *alder* ebben *alderman* voltaképen ugyanaz a szó. Latinul *en elder senior* volna, és ebből lett *seigneur* * (az olasz *signore*, spanyol *señor*), * *sieur*, és végre az angol *sir*. Az angol *duke* * (a francia *duc*, a velencei *doge*, a latin *dux*-ből) * „herczeg“ tulajdonképen vezetőt, vezért jelentett;²⁾ az angol *count* „gróf“, a latin *comes*, társat, kísért; *báró*, a közép-kori latin *baro*, embert; az angol *knight* „lovag“, a német *knecht*, régente szolgát jelentett. Mind ezen szavak magasabb rangba emelkedtek, de egymástól mindig egyforma távolban maradtak.

Valamint a családokból nemzetség, a nemzetségek-ből néptörzsök, a néptörzsökökből szövetség, a szövetségekből nemzet lett, úgy alakultak az egyes családok vénei *senatus*-sá, mert *senatus* annyi mint vének gyüle-

---

¹⁾ L. Grimm, Deutsche Gramm. II. 141. l. Hogy az anglsz. *earl ealdor*-ból van összevonva, azt először Lappenberg vette észre „Anglia története“ cz. művében. Kemble „Saxons“ II. 128. Hogy azonban az etimologikus jelentés soha sem volt egészen elfelejtve, látjuk oly helyekből, minő Bede II. 13. s a köv., a hol „natu majores ac regis conciliarii“ így van fordítva: *ealdormen* és þūs *cyningas* þeahteras. — V. ö. a *senior*-ból származott *Seigneur* szót; a római *senatus*, a görög *γερονσία*, * a szerb *staršina*, * az egyházi *προεβύτεροι*, mind hasonló használatból keletkeztek.

A hangváltozás *ealdor*-tól *earl*-ig hasonló a nemet *erle* „égerfa“ fejlődéséhez, mely u. a. a mi *eller* (ófn. *elira* és *erila*), és ehhez: *ellermutter* e h. *eldermutter*; azaz *lder*-ből lett *ller*, és *ller*-ből *rl*.

²⁾ * A görög βασιλεύς (βασι-λεύ-ς; βαίνω járok és λαός nép) tulajdonképen nép előtt járó, később királyt jelentett; l. Rheinisches Museum IV. (1845.) 258. l. és Curtius, Grundz. Ép úgy a német *herzog*, mely most herceget tesz, tulajdonképen, sereg előtt járó, jelentett. *

kezete. A véneket őszöknek is nevezték, s innen a *gróf* szó, a német *graf*, *gravio*, tulajdonképen *der graue*, az ősz.¹⁾ Az ilyen vének tanácsa élére a germán nemzetek már régen királyt állítottak. Latinul a király *rex*, a szanszkrit *rāḡ* (*rāt*) és *rāḡan*; ez a *rex*, a francia *roi*, eredetileg kormányost jelentett, a *regere* „kormányozni, igazgatni“ igétől.²⁾ A germán nemzetek ellenben a *könig* vagy *king* nevet használták, s ez a szanszkrit *ḡa-naka* szónak felel meg. Mit jelentett ez a szó? Egyszerűen atyát, családatyát, nemzetségének fejét, népének atyját, „the king of his own kin“.³⁾ Kell-e még külön kiemelnem, mi volt az eredeti s még most is igaz jelentése az angol *queen* szónak? A német egyszerűen nőnemű alakot képzett a *könig*-ből, t. i. *königin*. Az angol ellenben megtartotta a régi „anya“ szót, és *cwen* az angolszászban királynét jelentett. Ulfilas bibliafordításában, a negyedik században, a *qvéns* és *qvinô* szavakat „feleség“ és „asszony“ jelentéssel találjuk. A tizennegyedik századbéli Notkernél azt olvassuk: *Sol chena iro charal*⁴⁾ *furhten unde minnon* „az asszon félje és

¹⁾ Grimm (Rechtsaltertümer 753. l.) ellenvetéseket tett; l. még Kemble, Saxons in England. II. 151.

²⁾ A szanszkrit *rāḡan* látszólag a *rāḡ* „fényleni“ igétől származik, de voltaképen az *arḡ* gyökértől, melytől *rḡu* „egyenest“ és *rāḡiṣṭha* „legegyenesebb“ is származnak.

³⁾ A *könig*, *king* stb. szavak jelentésén és eredetén már sokat vitatkoztak. V. ö. Grimm Rechtsaltertümer 230., ellenében Bopp vergl. gramm. 950.

⁴⁾ * *Charal* a. m. férfi; mai német *kerl* alakjában megvető jelentése van s a. m. fieszkó. De a mi a németben fieszkót jelent, abból a magyarban *király* lett, mert *kerl* és *király* egy és ugyanaz a szó. T. i. Károlynak, a nagy frank királynak a neve nem egyéb, mint az

szeresse férjét.“ A tizenötödik század óta e szó többé nem volt használatos a föl-németben, de a skandináv nyelvekben még most is él, ott *karl* és *kona* most is férjet és asszonyt jelent.

Látjuk így, mikép tükrözik vissza a nyelvek a nemzetek történetét, és hogyan beszéli el — ha helyesen elemezzük — minden szó a számos viszontagságot, melyen átment vándorlása közben közép Ázsiából Indiába vagy Perzsiába, Kis-Ázsiába, Görögországba és Itáliába, Oroszországba, Galliába, Németországba, a brit szigetekre, Amerikába, Uj-Zélandba, sőt világjáró vándorlása közben ismét vissza Indiába s a Himalaja vidékére, a honnan kiindult. Sok szó körüljárta így a világot s talán újra meg újra körül fogja járni. Mert ámbár a szavak elváltoznak hangban és jelentésben annyira, hogy egy betűjök sem marad meg, a mi volt, és hogy jelentésükből épen ellenkezője lesz annak, a mi volt: mégis fontos észre vennünk, hogy világ kezdete óta semmi új nem járult a beszédnek alkotó elemeihez, ép oly kevéssé, mint a természet alkotó elemeihez. A nyelv folyton változik, a szavak jönnek, mennek; de senki sehol sem fog egy egészen új szót találni. Mi minden tárgyban és minden célra voltaképen ugyanazt a nyelvet beszéljük, melyen fajunknak legrégibb ősei szólottak; és ha a tudományos etimológiával vezettetjük magunkat, elhatolunk századról századra a világtörténetnek legködösebb korszakaiba, míg a nyelv folyama visszavisz bennünket ama messze vidé-

---

a *charal*, *Karl*. Ezt a nevet használták aztán a szlávok általában a *király* fogalom jelölésére; a szláv *kral*-t átvette a magyar nyelv és *király*-t csinált belőle. *

kekre, hol mintegy legrégibb ős apáink jelen-létét érezzük,
 * a mit a költő érzett, mikor irta:

... ti lengtek itten

... ti, népem ősei! *

Ezen távoli vidékek a nyelv történetében kétség kívül legvonzóbbak és — ha óvatosan kutatjuk — telve vannak a legtanulságosabb leczkékkel a történetbuvár és bölcselő számára. De mielőtt fölhatolunk ezekre a messze magaslatokra, meg kell tanulnunk a járást az újabb nyelvek símább talaján. Leibniz tanácsát, hogy a nyelvtudománynak az élő nyelvjárások tanulmányán kell alapulnia, nagyon is szem elől tévesztették, s ezen tévedésnek eredményei láthatók az összehasonlító nyelvészetnek nem egy munkájában. Szorítkozzunk tehát most a modern európai nyelvek körére, és lássuk mennyire tudjuk itt megbizonyítani a négy sarkalatos pontot, mely tudományunknak arany bulláját képezi.

1. Egyazon szó különböző alakot vesz föl különböző nyelvekben.

Ez majdnem úgy hangzik, mint valami kétségbe sem vonható igazság. Ha a hat nyelvjárásból, melyre a latin fölöslott, hat külön nyelv lett, már ebből úgy látszik következni, hogy egyazon latin szónak mindenikben más-más alakot kellett fölvennie. A francia megkülönböztette magát az olasztól, az olasz a spanyoltól, a spanyol a portugaltól, mert egy és ugyanazon latin szót különféleképen ejtették a Róma által meghódított vagy gyarmatosított országok, úgy hogy idő multával a galliai gyarmatosok beszéde érthetetlen lett a hispániai gyarmatosoknak. Mégis, ha halljuk, hogy a francia *même* ugyanaz, a mi

az olasz *medesimo*, és hogy mind a kettő a latin *ipse*-től származik, akkor kezdjük átlátni, hogy már ez az első tétel is gondos vizsgálatot igényel és megerősítheti fegyvereinket minden olyas szófejtegetés ellen, mely határozatlan hangi vagy jelentésbeli hasonlóságra támaszkodik.

Hogyan származtathatni tehát le a franczia *même*-t a latin *ipse*-től? Szorosan genealogikus eljárással, mely biztosabb családfát nyújt, mint a Montmorencyké vagy bármely más nemes családé. A régi francziában *même* *meisme* volt, s ez nagyon közel jár a spanyol *mismo* és portugál *mesmo* alakhoz. A megfelelő provençal szó *medesme*, s ez fényt vet az olasz *medesimo*-ra. Mert *medesme* helyett a régibb provençalban *smetessme*-t találunk. Hogy ezt összeköthessük a latin *ipse*-vel, csak tekintettel kell lennünk arra, hogy *ipse*-ből a régi provençalban *eps*, a későbbiben *eis*, az olaszban *esso*, a spanyolban *ese* lesz, és hogy a régi spanyol *esora* nem egyéb mint *ipsâ horâ*, mint a franczia *encore hanc horam*-ból lett. Ha *es* a. m. *ipse*, akkor *essme ipsissimum* volna, a provençal *medesme metipsissimum*, s az ó provençal *smetessme semetipsissimum*.¹⁾

Bizonyos pontig inkább történeti, mint nyelvészeti kutatás dolga kitalálni, vajjon az angol *beam* „gerenda, rúd, sugár“ azonos-e a német *baum*-mal. *Beam* az angolszászban *bedm*, frízül *bâm*, az ó szászban *bâm* és *bôm*, a közép föl-németben *boum*, a mai *baum*. Csak ha a gót *bagms*-hoz jutunk, lépnek föl a nyelvészeti bizonyítékok, hogy megmagyarázzák a *g* elvesztét az *m* előtt.

¹⁾ L. Diez gramm. és szót. *medesimo* alatt.

Ezt úgy kell magyarázni, hogy *beagm*-ból *beawm* lett és végre *beam*.¹⁾

Ha bármelyik szót vesszük, mely a germán nyelveknek közös tulajdona, azt látjuk, hogy mindenikben változik, még pedig határozott törvények szerint változik. Így „hallani“ gótul *hausjan*, az ó északiban *heyra*, az ó szászban *horian*, angolszászul *hyran*, angolul *to hear*. ófn. *horran*, svédül *höra*, dánul *hore*, hollandul *hooren*, a mai ném. *hören*.

Csak arra kell emlékeznünk, hogy az angol mássalhangzók a góttal és al-némettel járnak egy nyomon, míg a mai német a harmadik vagy fölnémet fokon áll: akkor nehézség nélkül megtaláljuk nagyon sok német szóhoz a megfelelő angol szót, csak Grimm törvényét kell alkalmaznunk. Így megfelelnek egymásnak:

I.	II.	III.
<i>Drei</i> — <i>three</i>	<i>Zehn</i> — <i>ten</i>	<i>Tag</i> — <i>day</i>
<i>Du</i> — <i>thou</i>	<i>Zagel</i> — <i>tail</i>	<i>Trommel</i> — <i>drum</i>
<i>Denn</i> — <i>then</i>	<i>Zahn</i> — <i>tooth</i>	<i>Traum</i> — <i>dream</i>
<i>Durch</i> — <i>through</i>	<i>Zaun</i> — <i>town</i>	<i>T(h)euer</i> — <i>dear</i>
<i>Denken</i> — <i>think</i>	<i>Zinn</i> — <i>tin</i>	<i>T(h)au</i> — <i>dew</i>
<i>Drang</i> — <i>throng</i>	<i>Zerren</i> — <i>to tear</i>	<i>Taube</i> — <i>dove</i>
<i>Durst</i> — <i>thirst</i>	<i>Zange</i> — <i>tong</i>	<i>Teich</i> — <i>dough</i>
* <i>Ding</i> — <i>thing</i>	<i>Zu</i> — <i>to</i>	<i>Gott</i> — <i>God</i>
<i>Donner</i> — <i>thunder</i>	<i>Zunge</i> — <i>tongue</i>	<i>Bett</i> — <i>bed</i> . *

Ha összehasonlítjuk az angol *tear* „könny“ szót a francia *larme* szóval, csak utána kell járnunk a történeti okiratokban, akkor eljutunk *tear*-tól a régebbi alakokhoz: *taer*, *tehr*, *teher*, *tacher*, végre a gót *tagr*-hoz. Az angolszász *tacher* azonban még egyszerűbben, mint

¹⁾ Grimm, Deutsche Gramm. II. 66. I. 261.

a gót *tagr*, visszavezet bennünket a megfelelő görög *dákry*-höz és a szanszkrit *(d)acru*-hoz. Láttuk az előbbi fölölvasásban, hogy minden görög *d*-nek az angolszászban törvényes megfelelője *t* s minden *k*-nak *h*. Tehát *tacher* a. m. *dákry*. Ép oly könnyű a francia *larme*-ot a latin *lacruma*-ra visszavinni. Most az a kérdés, vajjon *dákry* és *lacruma* rokon szavak-e? A másodrendű *ma* képző könnyen megmagyarázható, akkor pedig a görög *dákry* és a latin *lacru* csak kezdő hangjuk által különböznek. Itt egy hangtörvénynek kell az utolsó különbséget elhárítani. Ha a *d* hangot szándéktalanul kiejtik, könnyen lesz belőle *l*. *Dákry*-ből tehát lehetett *lacru*, és mind a kettőt egy *dak* „harapni“ gyökértől lehet származtatni. ¹⁾ De megjegyzendő, hogy habár eredeti *d* elgyöngülhet *l*-lé, *l*-ből az árja nyelvekben soha sem lesz *d*, s hogy hiba volna azt mondani, hogy *l* és *d* váltakozhatnak.

A következő táblán egy tekintettel át lehet nézni a latin *ante* előszónak néhány származékát:

ANTE, előtt.

Ol. *anzi*; sp. *antes*; ó-fr. *ans*, *aîns* (*aînsné*-*aîné* idősebb)

ANTE IPSUM.

Ó-fr. *ainçois*, előtt.

Ol. *anziano*; sp. *anciano*; fr. *ancien*, régi.

ABANTE, előttről.

Ol. *avanti*; fr. *avant*, előtt.

Ol. *avanzare*; sp. *avanzar*; fr. *avancer*, előmozdítani.

Ol. *vantaggio*; sp. *ventaja*; fr. *avantage*, haszon.

DEABANTE.

Ol. *davanti*; fr. *devant*, előtt;

fr. *devancer*, megelőzni.

¹⁾ L. M. M., Kuhns Zeitschr. V. 152. — Pott, Etym. Forsch. II. 58.—60, 442, 450.

Ha latin helyett szanszkrit szót veszünk és elki-sérjük minden viszontagságain át a legrégibb időktől a legújabbig, ép oly világosan látjuk, milyen elkerülhetet-len, hogy egyazon szó különböző alakokat vesz föl a különböző nyelvekben. A fog szanszkritul *dat* (nom. *dantah*, de a genetivus a régibb többől *datah*). Ugyanez a szó a latinban *dens* (*dentem*), a gótban *tunthus*, az angolban *tooth*, a mai németben *zahn* alakban jelenik meg. Minden változás törvényszerű, és alig mondunk sokat avval, hogy a különböző nyelvekben a fognak közös neve alig jelenhetett volna meg más alakban, mint a melyben találjuk. De vajjon a görög *odoús*, *odónta* azonos-e a *dens*-szel? És vajjon a görög *odóntes* s a la-tin *dentis* pusztán változatai az *édontes* és *edentes* szó-nak, mely evők-et jelent? Hajlandó vagyok megengedni, hogy *odóntes*-ben az *o* pusztán járulék hang, mert ám-bár nem tudok más bizonyos esetet, hol egyszerű szó-kezdő *d* maga elé fölveszi ezt a magánhangzót: abban a fölvételben semmi valószínűség sincs, hogy a görög elvesztette a fognak közös árja nevét, *danta*-t, és he-lyettesítette egy új külön szóval, mely annyira hasonlí-tott az elveszethez. Előttét magánhangzók nagyon kö-zönségesek a görögben *r*, *l*, *n*, *m* előtt. Egy kezdő *o* *odóntes*-ben tehát megengedhető.¹⁾ De ha igen, akkor

---

¹⁾ * Vor δ kann der vorschub kaum geleugnet werden in ᾰ-δαγ-μός jucken nebst dem verbum ᾰ-δαξ-έ-ω neben ὀ-δάξ-ω, ὀ-δαξ-έ-ω, deren verwandtschaft mit w. *δακ* (no. 9.) durch die glossen des He-sychios ὀδάξει τοῖς ὀδοῦσι δάκνει, ὀδαξησμός τρισμός ὀδόντων bekräftigt wird. Auch in ὀ-δάξ mordicus liegt die ursprüngliche be-

odóntes nem lehet pusztán változata *édontes*-nek. Mert a hol csak vannak a görögben ilyen szókezdő magánhangzók, a hol a szanszkritban, latinban stb. nincsenek, ott a szó szoros értelmében prosthétikus, járulék magánhangzók, nem pedig eredetiek. Ha pedig *odóntes* az *ed* gyökértől származnék, akkor föl kellene vennünk, hogy egy gyökérbeli kezdő magánhangzó elveszett az árja családnak minden tagjában, kivéve a görögöt — ilyen fölvételt pedig semmiféle analogia sem támogat.

Oly nyelvekben, melyeknek nincs régi irodalmuk, ezen vonzó munkára, a szavaknak századról századra a legrégibb alakig való visszavezetésére, természetesen nincs alkalom. Azonban az egykoru nyelvjárások rendkívüli változatosságukkal itt is ugyanarra tanítanak: hogy a nyelvnek kell változnia, hogy folytonos változásnak van alávetve, és hogy a hangbeli hasonlóság itt éppen olyan megbizhatatlan vezető, mint máshol. Vegyünk egy példát messziről. Ember a malájok nyelvében *orang*; innen *orang utan*, erdei ember, az orangutang. Ezt az *orang*-ot a különféle polinéziai nyelvjárások ennyiféleképen ejtik: *rang*, *oran*, *olan*, *lan*, *ala*, *la*, *na*, *da*, *ra*.

* A magyar nyelvnek alig van hét-százados története, de e tekintetben még mindig jobb helyzetben van, mint a rokon nyelveknek bármelyike. Legrégibb nyelvemlékeinkben sem üt ugyan el igen nagyon a nyelvtani szerkezet a maitól, mégis a *Halotti beszéd*, a *Mar-*

---

deutung der wurzel klar vor. — Dasselbe nimmt Schleicher (compend.² 78.) für *ὀδούς* (aiol pl. *ἔδοντες*) an.“ Curtius, Grundzüge der gr. et. ³ 678. l. De v. ö. u. o. 289. sz. *

gitlegenda, a *Ferenczlegenda*, a legrégibb *bibliafordítások* stb. tanuskodásától kezdve a tizenhatodik századbeli gazdag hittani irodalmon át a mai népnyelvig haladva számos nyelvtani alaknak és szónak változásait történeti bizonyossággal kimutathatjuk. A Halotti beszédben olvassuk: *vogmuc*, azaz *vogymuk*, most: *vagjunk*; *wimagiomuc*, most *imádjuk*; és *isemucut*, azaz *isemököt*, most *ösünket*, *ösünket*.

Hogy a *-ben*, *-be* és *-ből* ragok összefüggnek a *bél* (tője *bele-*, *bele-k*), *bele*, *belül*, *belső* szavakkal arról tudományos okok úgy is meggyőzhetnének bennünket. De minden esetre kellemes, hogy ez a meggyőződés határozott tudássá, történeti ismeretté változik azon adatok által, melyeket a Halotti Beszédben, a *Ferenczlegenda*-ban, a *Jordánszky-codex*-ben találunk; HB. *paradisumbele* *paradicsomba*, *uruzagbele* *országba*, *timnucebelevl* azaz *timnöcebelől* *tömlöczéből*; *Ferenczl. ebbelew* *ebből*, *zamabalol* *számából*; *Jord. kapubelől* *kapuból*.

Hogy *ördög* *ördög*-ből változott el, azt mutatja a Halotti Beszédben *urdung*, azaz *ördög*; de maig is fönmaradt az *ördögös* szóban. *Ördög* nagyon régi kölcsönvétel a törökségből; a csagatajban *erteng* a. m. rossz szellem. Hogy *ördög* *ördög*-gé változott, azt a magyar nyelvnek azon határozott hajlandósága okozta, mely szerint az orrhangot rendszeren elenyésztí, ha közvetetlenül érintkező mássalhangzó előtt áll. Mint *ördögös* és *ördög*, úgy van *melenget* és *meleg*; az osztják nyelvjárásokban *mēlek*, *mēllek* és *mēllenk* a. m. *meleg*. Így állnak még egymás mellett:

Magyar	Vogul	Osztják	Lapp	Finn
<i>Fog, fok</i>	<i>pong, ponk</i>	<i>penk</i>	<i>pane</i>	<i>pii</i>
<i>Hág</i>	<i>kang-</i>	<i>χon-</i>	—	—
<i>Jég</i>	<i>jañ</i>	<i>jenk</i>	<i>jägñe</i>	<i>jää</i>
<i>Segit</i>	—	<i>čangode</i>	<i>sagge-</i>	—
<i>Szég</i>	—	—	<i>sagge</i>	<i>sänki</i>
<i>Szag</i>	<i>seng</i>	<i>šank</i>	<i>soggo</i>	<i>honka</i>
<i>Dug</i>	—	—	<i>cogge-</i>	<i>tunke-</i>
<i>Egér</i>	<i>tänger</i>	<i>teñer</i>	<i>śnära</i>	<i>hiiri</i>
<i>Ad</i>	—	—	<i>adde-</i>	<i>anta-</i>
<i>Ideg</i>	<i>jantu</i>	<i>jündeχ</i>	—	<i>jäntehe-</i>
<i>Had</i>	<i>kant</i>	—	<i>godde</i>	<i>kunta</i>
<i>Hab</i>	<i>kump</i>	<i>χump</i>	—	—
<i>Eb</i>	<i>amp</i>	<i>āmp</i>	—	—

Ezen jegyzékben az első szó *f*-et mutat a magyarban, holott a rokon nyelvekben mindenütt *p*-vel kezdődik a megfelelő szó. A magyar nyelv minden eredeti szókezdő *p*-t *f*-fé változtat: ez oly sajátása, mely valamennyi rokonától megkülönbözteti, s mely azonnal fölismerteti velünk, micsoda szó felel meg egy *f*-fel kezdődő magyar szónak a vogulban, finnben stb. Például:

Magyar	Vogul	Finn	Magyar	Vogul	Finn
<i>Fej</i>	<i>päng</i>	<i>pää</i>	<i>Fél (félni)</i>	<i>pel-</i>	<i>pelkää</i>
<i>Fajd</i>	<i>pajte</i>	<i>pyy</i>	<i>Fest</i>	<i>pos-</i>	<i>pese-</i>
<i>Falat</i>	<i>pul</i>	<i>pala</i>	<i>Fi</i>	<i>pi</i>	<i>poika</i>
<i>Far</i>	<i>per</i>	<i>perä</i>	<i>Fon</i>	<i>pan(el</i>	
<i>Fazék</i>	<i>püt</i>	<i>pata</i>		<i>=fonál)</i>	<i>puno</i>
<i>Fészek</i>	<i>pit'i</i>	<i>pesä</i>	<i>Fuj</i>	<i>pül-</i>	<i>puhu</i>
<i>Fél</i>	<i>poäl</i>	<i>puoli</i>	<i>Fül</i>	<i>päl'</i>	—

<i>Forog</i>	<i>pör-, per- pyöri-</i>	<i>Fa</i>	—	<i>puu</i>
<i>Féreg</i>	<i>pērik</i>	—		<i>peni</i>
<i>Farag</i>	<i>por</i>	—		<i>pääski</i>
<i>Fü</i>	<i>pum</i>	—		<i>pilvi.</i>

Ki hinné első hallásra, hogy olyan két szó, minő a magyar *hal* és az irtismelléki osztják *χut*, egy és ugyanazon szónak változatai? Legföltünőbb az osztják szóban a *t*, mely eredeti *l* helyett áll. Ennek a nyelvjárásnak nevezetes sajátága, hogy szótag végén *t*-vé, szó közepén *d*-vé változtatja az *l*-et, ¹⁾ melyet a Berezov körüli osztják nyelvjárásban s a legközelebbi rokon vogulban mindig sértetlenül megtalálunk. Így:

Magyar	OsztjákIrt.	OsztjB	Vogul
<i>Hal</i>	<i>χut</i>	<i>χul</i>	<i>kul</i>
<i>Hálni</i>	<i>χōd-</i>	<i>χol-</i>	<i>kōl-</i>
<i>Hallani</i>	<i>χūd-</i>	<i>χul-</i>	<i>kuol-</i>
<i>Háló</i>	<i>χōdap</i>	<i>χolp</i>	<i>kūlup</i>
<i>Felen</i>	<i>jēdep</i>	<i>jilp</i>	<i>jälpel</i>
<i>Tolvaj</i>	<i>tōtma</i>	<i>lolimda</i>	<i>tolmaχ</i>
<i>Toll</i>	<i>tōgot</i>	<i>togol</i>	<i>tqul</i>

Az osztják *χ* helyett az első négy szó a magyarban *h*-val kezdődik. De a Halotti Beszéd azt bizonyítja, hogy a *χ* az előtt a magyarban sem volt ismeretlen hang; ott még azt olvassuk *chomuv* hamu, *charmul* hármul, háromszor: *hamu* az irtismelléki osztjákban is *χōjem*, *három χūdem*.²⁾ Az eredeti szókezdő *k*-t mély hangú szavakban

¹⁾ A római viszont *dacruma* helyett azt mondta *lacruma*, *dingua* helyett *lingua*.

²⁾ A *d* és a magyar szóban az *r* eredeti *l*-ből lett, melyet az ugor nyelveknek nagyobb része megőrzött; l. a táblát I. köt. 310. l.

χ-vá változtatta rendszeren az irtisi és berezovi osztják és a kondai vogul, míg a többi nyelvek és nyelvjárások megőrizték. Ez a változás a magyarban is megtörtént számos szóban, csak hogy itt már hatszáz éve, hogy a χ is tovább gyengült *h*-vá, úgy hogy *χomuν*-ból *hamu*, *χarm*-ból *három* lett. Így:

Magyar	VogulK.	Északivog.	Finn
<i>Hat</i>	<i>χot</i>	<i>kat</i>	<i>kuute-</i>
<i>Hab</i>	<i>χump</i>	<i>kump</i>	—
<i>Had</i>	<i>χont</i>	<i>kant</i>	<i>kunta</i>
<i>Hajt</i>	<i>χajt-, kujt-</i>	<i>kujt-</i>	<i>koge-</i>
<i>Halni</i>	<i>χol-</i>	<i>kol-</i>	<i>kuole-</i>
<i>Hol, ho-l</i>	<i>χo-t</i>	<i>ko-t</i>	<i>ku-ssa</i>
<i>Hosszu</i>	<i>χočä</i>	<i>kosä</i>	—
<i>Hol-nap</i>	<i>χol-t</i>	<i>kol-t</i>	—

A magyarban ez a változás magas-hangu szókban is beállott. *Hév* hangról hangra megegyezik az ugyanazt jelentő észt *kēb*-bel, mely egy *kē*- „főni, forrni“ igének névi alakja, „forró“. A *hinni* igének töve *hive-* (*hivék*, *hivő*), s ez a mordvinban még *kēme-* „hinni, bizni“. Az *m* két hangzó közt és *l* után többször is *v*-vé gyöngült a magyarban, míg a rokon nyelvek ilyenkor mindig megőrizték az eredeti *m*-et:

Magyar	Vogul	Lapp	Finn
<i>Nyelv</i>	<i>ńelm</i>	<i>ńalme</i>	—
<i>Név</i>	<i>näm</i>	<i>nam</i>	<i>nimi</i>
<i>Lé, leves</i>	<i>loam</i>	<i>lema</i>	<i>liemi</i>
<i>Tolvaj</i>	<i>tolmax</i>	—	—

Nyúl vagy *nyul* szintén *nyuνol*-ból van összevonva, s ennek megfelel a mordvin *numolo*, a lapp *ńommel*.

Szintén *m*-ből lett a *v* a *szív* szóban. Ez az ugor alap nyelvben így hangzott: *szideme*; a finnben és észtben a *tő* még most is így hangzik *sydäme*-, *südame*-. *Sideme*-ből a zürjénben és votjákban *šölöm*, *šulem* lett, s ép így a magyarban *szileme*, *szilme*; a *d*-ből *l* lett, mint pl. a *melenice* szóban, ¹⁾ mely a. m. *medencze* és a szláv *medenica*-ból van véve, ²⁾ vagy mint latin *lacruma*-ban. *Szilme*-ből *szím* lett, mint *szelme*-ből (finnül *silmä*, mordv. *selmä*, lapp *čalme*) *szem* (vog. *säm*, osztj. *sem*). Végre *szím*-ből *szív*, mint *ném*-ből *név*. Az eredeti *sideme* szó az ugor nyelvekben ennyi felé elváltozott:

Finn *sydän*; észt *süda*; — mordv. *sedi*; eser. *šidü*.

Zürj. *šölöm*, *selöm*; votj. *šulem*.

Vog. *sim*; osztj. *sem*; eser. *šüm*.

Magy. *szív*, *szü* (*szives*, *szüves*).

Lássunk még csak egy hangváltozást, melyre a magyarban számos példát találunk. Főnt érintettük az *ideg* szót. Ez a finnben *jänne*-nek hangzik, tehát csak is a második szótagnak *e* magánhangzója maradt egyenlő a két nyelvben. Azonban a finn szónak *tője jänthe*-(többes szám *jänthe*-t) s a megfelelő osztják szó *jündex*. Ha mind ezen alakokat összehasonlítjuk, látjuk, hogy az ugor alap nyelv szava nem lehetett más, mint *jendege*. A finn nyelv az eredeti *d*-t mindenhol *t*-vé erősítette és a két magánhangzó közt álló *g*-t nem ritkán *h*-vá gyöngítette; így lett *jendege*-ből *jänthe*-; épen így felel meg a magyar *hideg*, *hüdég* szónak a finnben *hyythe*- „dér,

¹⁾ L. Tudományos Gyűjtemény XVIII. 3. köt. 96. l.; Tájszótár; Magyar Nyelvőr III. 230. l.

²⁾ L. Miklosics, Die slavischen elemente im magyarischen, 468. szám a.

fagy.“ A magyarban, mint láttuk, a *d* előtt álló *n*-nek el kellett vesznie, lett tehát *jedege*-. Ebből a mai *tő*, *idege*- (*idege-k*, *idege-s*), úgy magyarázható, hogy a magyar nyelv hajlandó a szókezdő *j*-t a rá következő magánhangzóval egybe olvasztani egy *i* hanggá. Így vannak egymás mellett a mai nyelvjárásokban *juhar* és *ihar*, *juh* és *ih*, *juhász* és *ihász*. Inkább a régibb nyelvemlékekben még *jonkább*, *iktat johtat*, *irgalmazzon jorgassun*, *idő jödő*, *íge jöge*; *inh*, *ih* és *jonh*, *joh*.¹⁾ Így támadt az *i* még a következő szavak elején: *íz*, *votjákul jöz*; *imád*, cseremiszl *jumuld*-; *íj*, *ív*, *vogulul jajt*, *jaut*; *illan* stb.²⁾ Ezen hangváltozásra egyes példák más nyelvekben is találkoznak. Így lappul az Isten neve *jubmel* és *ibmel*, finnül *jumala*, cseremiszl *jumo*. A lapp *itte*-, a finn *itä*- és *imanne* szavakban az *i* szintén úgy keletkezett.³⁾ A szláv *igo* „iga“ azonos a lalin *jugum*-mal. — Néha szó végén is beáll ez a változás; például *hadari* *hadarja*, *vari* *varju*.⁴⁾ A finnben egymás mellett állanak egyforma jelentéssel: *nuria*, *nurja* és *nuri*; *sarja*, *sarjo* és *sari*. Az észtnben pedig szabály, hogy a két-tagu névszókban, melyek a finnben *ja*, *jä* szótagra végződnek, ebből a szótagból *i* lesz az alanyesetben: *kari* a finn *karja*-ból „nyáj“, *neli neljä*-ből „négy.“ A gótban *gavi*, a mai német *gau*, *gavja*-ból lett, *alis* „más“ *aljös*-ből

¹⁾ L. M. Nyelvőr III. 194. Budenz, szót. 175. sz.

²⁾ L. Budenz. A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések 815. 816. 817. 820. sz.; u. a., Magyar-ugor összehas. szótár 149. és 159. l.

³⁾ M. Nyelvőr az id. h.

⁴⁾ M. Nyelvőr II. 21.

(gör. *állos*, lat. *alius*); az ó szász *hirdi* „pásztor“ szónak *hirdja*- a töje stb.

Látjuk tehát mind ezekből, hogy oly nyelveknél, melyeknek nincsenek régibb irodalmi emlékei, melyekben tehát a szóalakokat és nyelvtani alakokat egyszerű történeti eljárással nem kísérelhetjük vissza egészen eredetükig: kisegít bennünket az összehasonlítás. Mert az egy töről szakadt nyelvek adatai kölcsönösen kiegészítik egymást, úgy hogy visszaállíthatjuk belőlük az eredeti alakot, ha egyszer fölismertük azon törvényeket, melyek szerint minden nyelv elváltoztatja a közös örökségből rá szállott osztalékot. *

Vegyük most szemügyre második tételünket.

2. *Egyazon szó különböző alakokat vesz föl egyazon nyelvben.*

Van sok germán szó, mely kétféle csatornán át jutott Chaucer, Shakspeare és Milton irodalmi nyelvébe. Először szász kalózok vitték be Angliába, a kik lassanként kiszorították a római hódítókat és gyarmatosokat *castra*-ikból és *colonia*-ikból, s a walesi bennlakókat falvaikból, s a kiknek nyelve az első germán réteget képezte a brit szigeteken. Ok honosítottak meg ott olyan szavakat, minők *weardian*, to ward, gondozni, *wile*, esel, *wise*, mód. Ezek német szavak voltak, sajátjai azon lágy német nyelvjárásnak, melyet al-németnek neveznek s mely az északi partvidékeken dívott, a honnan a jütökök, angolok és szászok az ő kalózutjaikra indultak.

Ugyanazon német törzsöknek egy másik ága volt a föl-német, melyen a frankok s egyéb germán fajok

beszéltek, a kik meghódították Galliát, s a kik idővel elfogadták ugyan római alattvalóik nyelvét, de mindennapi beszédjükben megőriztek számos hazulról hozott szót. A francia vagy frank nyelv most román nyelvjárás, s grammatikája csak halvány mása Cicero grammatikájának. De szótára tele van germán szavakkal, csak hogy többé kevésbé romanizálva vannak s Gallia római lakóinak kiejtéséhez alkalmazva. Német eredetű hadi szavak a francziában: *guerre*, háboru, az angol *war*; *massacre* a *metzeln*, vagy *metzgen* „mészárolni“ igéből, mely viszont a latin *macellum* mészárszék szóból van átvéve (*macellarius* mészáros); *auberge*, olaszul *albergo*, a német *herberge*, szállás, hadi sátor, ófn. *heriberga*; *bivouac*, a német *beiwacht*; *boulevard*, a német *bollwerk*; *bourg*, ném. *burg*; *brèche*, rés, a *brechen* „törni“ szóból; *haversac*, ném. *hafersack*; *haveron*, ófn. *habaro*, zab; ¹⁾ *canapsa*, ném. *knappsack*, *ess-sack*, a *knappen*, *knabbern* igéből, vagy *schnappsack*; ²⁾ *éperon*, olaszul *sperone*, ném. *sporn*; *héraut*, olaszul *araldo*, ném. *herold* „hirdető“, azaz *heerwalt*, az ófn. *harên*, francia *harer* „híni“ szóból; *maréchal*, ófn. *mariscalco*.

Sok hajósműszó is a németből, különösen az alnémetből való. A francia *chaloupe* = *sloop*, a hollandi *sloep*; *cahute* = holl. *kajuit*, ném. *kaue* vagy *koje*; *stribord*, a hajónak jobb oldala, ang. *starboard*, angusz. *steor-*

¹⁾ L. M. Müller, Über deutsche schattirung romanischer wörter, Kuhns Zeitschr. V. 14. 1.

²⁾ Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen mund-art. 1859.

bord, ném. *steuerbord*; *hâvre*, *hafen*; *nord*, *sud*, *est*, *ouest*, mind a németből vannak átvéve.

De sokkal közönségesebb szavak is felfödözhetők francia ál-arcz alatt. Így *haie*, sövény, az ófn. *haga*, a mai német *hecke*, az angol *hay*, s valószínűleg *haha* is; ¹⁾ *haïr*, gyűlölni, angsz. *hatian*, * ném. *hassen* *; *hameau*, *heim*; *hâter*, ang. *to haste*, sietni, * ném. *hast*, sietség *; *honnir*, megszégyeníteni, gótul *haunjan*, *höhnen*; *harangue*, (*h*)*ring*, mint az angol *ringleader*-ben. A kezdő *h* elárulja mind ezen szavaknál a német eredetet. Továbbá *choisir* (ang. *to chose*), választani, a. m. *kiesen*, az angsz. *ceósan*, a gót *kiusan*, vagy a gót *kausjan*, vizsgálni; *danser*, táncolni, *tanzen*; *causer*, csevegni, *kosen*; *dérober*, kirabolni, *rauben*; *épier*, kémlelni, *spähen*; *gratter*, *kratzen*; *grimper*, mászni, *klimmen*, ang. *to climb*; *grincer*, *grinsen*, ófn. *grimisón*; *gripper*, *greifen*; *rôtir*, *rösten*; *tirer*, húzni, ang. *to tear*; *tomber*, ang. *to tumble*, *tummeln*; *guinder*, *to wind*, * *winden*; * *déguerpir*, elvetni, *werfen*. ²⁾

Ezt a nyelvet, ezt a germanizált latint, fogadták el a Franciaországba beütő normann hódítók, kik maguk is germánok voltak, s kiknek nyelve tulajdonképen a germán törzsöknek harmadik ága volt, a skandináv. Ezek a normannok vagy is északi emberek, kik ezen elsajátított frank-román nyelven beszéltek, győzték le utóbb Hastingsnál az angolokat, és nyelvük egy ideig uralko-

¹⁾ Capitulaires de Charles le Chauve, tit. XXXVI.: „Quicunque istis temporibus castella et firmitates et haïas sine nostro verbo fecerint.“ Brachet, Dictionnaire étymologique.

²⁾ L. Diez, Gramm. der roman. sprachen. Borrig, Sur la limite méridionale de la monarchie danoise.

dott Anglia palotáiban, törvényszékeiben, egyházaiban és iskoláiban. A mi azonban a Galliát meghódított frankokkal s a Neustriát meghódított normannokkal történt, ugyanaz történt meg újra az Angliát meghódított normannokon. El kellett nekik sajátítani meghódolt alattvalóik nyelvét; s valamint a frankok iparkodtak a római vidékiek nyelvén beszélni, mégis számos barbár kifejezést megtartottak, ép úgy a normannok is iparkodtak ugyan a szász nyelvtan szabályaihoz alkalmazkodni, de megtartottak sok normann szót is, melyet Franciaországból hoztak magukkal.

Igy a német *wise* szó megvolt közösen a föl- és al-német ágban; ép oly jól ismerték Galliának frank hódítói, mint Angliának szász hódítói. Azonban a franciaországi római polgárok szájában a német kezdő *w*-t egy *gu*-féle torokhang helyettesítette. *Wise*-ből *guise* lett, s ezen új alakban sikerült neki helyet foglalnia az eredeti *wise* mellett az angolban. Ép így vette föl az angol a *guile* (ó francia *guile*) szót, noha voltaképen azonos az angolszász *wile* szóval, mely még megvan az angol *wily*-ban. Erősebb változásokat szenvedett az ófn. *wetti*, zálog (gótul *vadi*); a középkori latinban *wadium* vagy *vadium*¹⁾, az olaszban *gaggio*, a francziában *gage* lett belőle. Az angol *to engage* és *disengage* igékben ugyanazon szó változatait kell elismernünk, mely a tiszta szász *to bet* és *to wed* alakokban is fönn van tartva (szó szerint kötni vagy zálogosítani, * *to bet* most a. m. fogadni, *to wed* házasodni. *

¹⁾ Diez szótár.

Van sok ilyen szó, mely kétszer jutott be Anglia nyelvébe, egyszer tiszta szász alakjában, másszor római ál-arcz alatt. Oly szavak, melyek az olaszban *gua*, *gue*, *gui*-vel kezdődnek, majdnem egytől egyig a németből származnak. Említenek ugyan néhány szót, melyben úgy látszik a latin *v*-ből lett *g*. De minthogy általános szokás, hogy a latin *v* megmarad *v*-nek a román nyelvekben, helyesebb volna az a fölvétel, hogy ilyen kivételes esetekben a latin szavakat előbb átvették és elrontották a németek, s aztán a római vidékiek visszakapták szókezdő német *w*-vel, nem pedig latin *v*-vel.

Azonban ilyen kivétel nagyon kevés van s az is kétes. Természetes volt ugyan az olasz *guado*-t (gázló) s a francia *gué*-t a latin *vadum*-ból magyarázni. De a kezdő *gua* mindenek előtt a németre mutat, s az ó németben azt találjuk, hogy *wat* gázló és *watan* gázolni. A spanyol *vadear* a latinból származhatik, vagy hogy azon zavarnak köszöni alakját, mely a két nyelven — egy germán és egy román nyelven — való beszélésből és gondolkodásból keletkezett. A latin *vadum* s a német *wat* egymásnak távoli rokonai.

Guère-t ebben *je ne crois guère* egy ideig a *parum*, *varium*, *valide*, *avare*, vagy *grandem rem* (prov. *gran-ren*) szavakra vezették vissza. De mint az olasz *guari* a *wâri*, igaz, szótól származik, mely lassanként „igazán, igen“ jelentést vett föl.¹⁾ A latin *verus*-ból *vero* és *vrai* lett.

Az ol. *guastare*, fr. *gâter* szót a latin *vastare*-re vitték vissza; de nyilván az ófn. *wastjan*, pusztítani,

¹⁾ Diez szót. 2. kiad. *wâri* helyett *weiger*-t ajánlja.

szótól származik, ámbár itt ismét lehet gondolni a két-
tőnek összezavarására a két-nyelvű frankok beszédjében.

Guêpe-t (darázs) rendesen *vespa*-tól származtatják
valóban pedig a német *wespe*.¹⁾

Sokszor kiemelték, hogy maga ez a tény, ugyan-
azon szónak kétszeres megvonta (*warden* és *guardian*
stb.), nagyon növeli az angol nyelvnek erejét és válto-
zatosságát. Ez által külön lehet tartani egymástól a je-
lentésnek oly csekély árnyékait, melyeknek egyéb
nyelvekben össze kell folyniok. Az angol *brisk*, *frisky*
és *fresh*, mind egyazon forrásból való.²⁾ De nagy kü-
lönbség van egy *brisk horse*, *frisky horse* és *fresh horse*
között, — oly különbség, melyet nehéz volna más nyelv-
ben kifejezni: * (magyarul talán *szilaj ló*, *eleven ló*,
fris ló). * Gyöngéje a nyelvnek, ha sok fogalmat kell
egyazon szóval kifejeznie, és az angol *fresh*, ha segíti
is *brisk* és *frisky*, még elég sokféle fogalmat jelöl. Mond-
ják *fresh breeze*, fris szellő, *fresh water*, fris víz (ellen-
tété az álló víznek), *fresh butter*, fris vaj, *fresh news*,
új hírek, *fresh hand*, fris kéz, *freshman*, új ember,
freshness of body and mind, testi lelki üdeség, élénk-
ség; annál kíváncsiabb aztán olyan változat, minő
brisk fire, élénk, pattogó tűz, *brisk debate*, élénk vita.
Fresh latin csatornán ment át, mint magánhangzójáról
látni, és valamennyire arról is, hogy *refreshment*-ben

¹⁾ Az ol. *golpe* és *volpe*, sp. *vulpeja*, fr. *goupil*, lat. *vulpecula*
s néhány hasonló szónál a zavar oka nem oly szembe-tűnő; de ha
meghagyjuk is ezeket kivételeknek, korántsem gyöngítik az általános
szabályt.

²⁾ Grimm, Deutsche gramm. II. 63. *friskan*, *frask*, *fruskum*;
ófn. *friscing*, *victima* (caro recens), *frischling*, *porcellus*.

a *ment* képzőt vette föl, mert ez rendesen, ha nem is mindig, latin szavakra szorítkozik.¹⁾ Egészen idegen alak az angolban *fresco* a fresco-festésben; azért nevezik így, mert akkor festik a falra, mikor a vakolat még friss, nedves.

Ép így magyarázódik meg olyan kettős alak, minő *ship* és *skiff*, a francia *esquif*; innen a régi francia *esquiper*, a mai *équiper*, az angol *to equip*. Ép úgy *sloop* és *shallop*, a francia *chaloupe*.

Igy *bank* és *bench* német-eredetűek; *banquet* romanizált német.

Bar, retesz, gát, sorompó, német szó (ófn. *para*); *barrier* romanizálva van. V. ö. sp. *barra*, fr. *embarras*, és ang. *embarrassed*.

Ball német, *balloon* romanizálva van.

To pack, pakolni, német; mellette a franczián át *bagage*, poggyász.

Ring, kör, német; ófn. *hring*. *To harangue* egy körben szólani, izgatni, román csatornán át jutott Angliába; ol. *aringa*, fr. *la harangue*.

Néha megtörténik, hogy a nép etimologikus ösztöne visszahat ezekre a romanizált német szavakra, le-tépi róluk az idegen ál-arczot, és otthonosabb, honibb kifejezést ad rájuk. Így a német *krebs*, ófn. *krebiz*, tulajdonkép ugyanaz a szó, mint az angol *crab*. *Krebiz*-ből a francziában *écrevisse* lett; ebben a külföldi alakban visszatért Angliába, s a nép etimológiája *crayfish*-t csinált belőle, * úgy, hogy az angol *fish*, hal, szót látta

---

¹⁾ Szász igékhez járul pl. *chipment*, *easement*, *fulfilment*, *forebodement* szavakban.

benne. Ilyen változtatásokat találunk a magyarban is. Így a török *arszlan* szóból *oroszlány* lett, sőt *oroszleány*.¹⁾ A *tuberosa* szónak és növénynek semmi köze sincs a rózsához, de a népetimologia szép összetételt csinált belőle: *tubarózsa*, mint ha *tuba-rózsa* volna; a *bazsarózsát* is talán sokan *basa-rózsának* értik, pedig tulajdonképen *bazsal-rózsa*.²⁾ A tájdivatos *kosmacska* vagy *koszmacska* szónak sincs tulajdonképen semmi köze a macskához.³⁾ *

S valamint a német elemek különböző időkben és különböző alakokban jutottak az angol nyelvbe, ép úgy a latin elemek. Ezek négy különböző korban jutottak az angol nyelvbe, négy külön csatornán át.

Először a római legiók és római gyarmatosok által, Caesar hódításától 55. Kr. e. egész a római legiók visszavonulásaig 412-ben; pl. *colonia* = *coln*; *castra* = *chester* (*ceastra*); *stratum* = *street* (*straet*).

Másodszor a keresztény térítők és papok által, Sz. Ágoston kikötése idejétől 597. egész Alfred király idejéig; pl. *candela* = *candle*; *kyriake* = *church*; *decanus* = *dean*; *regula* = *rule*; *corona* = *crown*; *discus* = *dish*; *uncia* = *inch*.

Harmadszor a normann nemesség és normaun papok s jogászok által, kik Hitvalló Edvárd idejétől kezdve Angliába számos latin kifejezést vittek be, részint klaszszikus, részint népies, romanizált alakban.

¹⁾ * Tudományos Gyűjtemény XVIII. 3. köt. 96. *

²⁾ * V. ö. *bazsalikom*; Miklosich, Die slav. elemente im magy. 47. sz. *

³⁾ * A szláv *kosmatka*, *kosmača*-ból; Mikl. 343. sz. Egyéb példákat l. Thewrewk E. A helyes magyarság elvei, 28.—35. l. A népetimologia okáról l. Steinthal, Abriss der sprachwissenschaft, I. 432. l. *

Negyedszer a római klasszikus irodalom tanulói által a tudományok föléledésétől máig. A latin szavaknak ez az ismételt meghonosulása magyarázza meg az angolban olyan kifejezések együtt-létét, mint *minster* és *monastery*. *Minster* a keresztény térítőkkal jött, s ezen megrontott és angolos alakban már a legrégibb angolszász nyelvemlékekben előfordul. *Monastery* ugyanaz a szó, csak hogy kevésbé megrontva ejtették ki az újabb tudósok vagy papok, a kik tudtak latinul. Így *paragraph*, a latin *paragraphus*, csak kevésbé változtatva; *pilgrow*, *pilcrafte*, és *paraf* népies elrontásai ugyanazon szónak. Hasonlókép honosult meg a *to blame* ige (szidni, ócsárolni) Angliában a normann hódítás által. Az eredeti latin vagy görög szó, melyből a francia *blâmer* lett, *to blaspheme* alakjában foglalt helyet a birodalomnak műveltebb nyelvében. Az angol *triumph* latin szó volt, melyet természetesen használtak minden országnak egyházi és katonai nyelvében. Megrontott alakja, *la triomphe*, csak a francziáé volt, s Angliába a normann nemesség hozta a *trump*-ot, azaz a tromfot a kártyában.

Ugyanezt a processzust még jobban megfigyelhetjük a francia nyelv történetében. Itt csak úgy hemzsegek az olyan latin szavak, melyeket különböző alakokban ismételve vett föl magába a francia szótár. Először a Galliába telepedett legiókkal jutottak oda; ezeknek többé kevésbé vulgáris nyelvjárásai elnyomták a belföldi kelta nyelvet. Másodszor a keresztény térítők révén jöttek; és harmadszor sokat egy későbbi kor klasszikus tudósai csempészték be. A latin *sacramentum* katonai jelentésével a francziában *serment* lett; egyházi jelentésével *sacrement*. *Redemptio* katonai jelentésében

rançon lett (váltságdíj); vallásos jelentésében megmaradt teljesebb alakban *redemption* (megváltás). Hasonlók *acheter*, vásárolni, és *accepter*, elfogadni; mind a kettő a latin *acceptare*. *Chétif*, nyomorult, és *captif*, fogoly, mind a kettő a latin *captivus*. *Chose*, dolog, *cause*, ok, lat. *causa*. *Façon* és *faction* a latin *factio*; eredetileg valamely dolognak megtétele módját jelentette, aztán sajátágot, aztán pártot. *Fraile* is, *fragile* is *fragilis*-ből lett. *On* és *homme* *homo*-ból. *Noël*, karácson, és *natal*, születésnap, *natalis*-ből. *Naïf* és *natif* *nativus*-ból. *Parole* és *parabole* *parabola*-ból. *Penser*, mérni, fontolni észszel, és *peser*, mázsálni, mind a kettő a latin *pensare*-ből. *Pension* is *pensum*-ból lett. A latinban is *expendo* a pénzkiadás és megfontolás jelentésével is használatos.

A latin *ille* névmás a francziában kétféle alakban van meg. *Il* a harmadik személy névmása, és *le* a határozott névelő. Természetesen nem szabad még csak gondolni sem arra, hogy bizonyos egyezkedés folytán *ille* két részre oszlott, s most az *il*-t félre tették névmásnak, és *le*-t névelőnek. A franczia *il* és *elle*, az olasz *egli* és *ella*, a spanyol *el* és *ella* csak is vidéki változatai *ille*-nek és *illa*-nak. Mikor ugyanezen *ille* és *illa* szavakat névelőnek használták, gyorsabban és hangsúly nélkül ejtették, s így lett lassanként *il*-ből, mely még az olaszban *il*, a spanyolban *el*, a provençalban és olaszban *lo* (*illum*), pl. *lo spirito*, és provençal nyelvjárásokban s a francziában *le*.¹⁾

Minthogy a latin szavaknak a francziába és olaszba átmenetelét határozott törvények szabályozzák, könnyű

¹⁾ Diez gramm. II. 35.

megmondani, vajjon oly szó, mint *opéra*, a francziában termett-e vagy az olaszból van-e véve. A francziában a szóvégi *a* egytől egyig *e*-vé rövidült, s a latin *p*-ből szó közepén rendszeren *b* vagy *v* lett. Nem így az olaszban. Például a latin *apis* olaszul *ape* lett, francziául *abeille*.¹⁾ A latin *capillus* olaszul *capello*, francziául *cheveu*. Így *opera*-ból a francziában *oeuvre* lett, ellenben az olaszban maradt *opera*,²⁾ spanyolul *obra*.

A franczia szavaknak még egy kis osztályáról kell itt említést tennünk, hogy lássuk, mennyiféle alakulásban jutottak a szavak újra meg újra ebbe a nyelvbe. Vannak t. i. oly szavak is, melyek se nem németek, se nem románok, hanem a kettő közt állanak. Látszólag latinok, de nem lehet őket latin szavakra visszavezetnünk, ha nem tudjuk, hogy a nép, mely ezt a latint beszélte, német volt s még németül gondolkodott. Ha a német idegen nyelven beszél, elkövet némely hibákat, melyeket a franczia soha sem követne el, és megfordítva, Ha a német angolul beszél, hajlandó lesz azt mondani *to bring a sacrifice* * szó szerint „áldozatot hozni“ e h.

¹⁾ U. o. I. 177. Vannak kivételek is; pl. ol. *riva ripa* helyett; *savio* = *sapio*; s a francziában *vapeur*, *stupide*, *capitaine*, ófr. *chevetain*.

²⁾ *Opera* nem *opus*-nak nőnemű alakja, hanem *opus* többes számban. Ilyen semleges többesekből a román nyelvek sokszor csináltak nőnemű egyes számot. Így a lat. *gaudia* plur. neutr. fr. *joie* fem. sing., ol. *gioja*. A fr. *joie*-nak kiesinyítője az ófr. *joel*, kis öröm; az ang. *jewel*, fr. *joyau*, ékszer, drága kő.

Lat. <i>arma</i>	neutr. plur.	Ol. sp. <i>arma</i>	Fr. <i>l'arme</i>
„ <i>folia</i>	„	Ol. <i>foglia</i>	Fr. <i>feuille</i>
„ <i>vela</i>	„	Ol. sp. <i>vela</i>	Fr. <i>voile</i>
„ <i>batualia</i>	„	Ol. <i>battaglia</i>	Fr. <i>bataille</i> .

to make a sacrifice „áldozatot tenni“ azaz áldozni; * a francia soha sem fogja ezt a hibát elkövetni. A franczián ellenben könnyen megesik, hogy e h. „I cannot wait any longer“, nem várhatok többet, azt mondja *attend* (kisérni, figyelni). Viszont külföldön utazó angolok *wächter*-t (őrt) híttak *waiter* (kellner) helyett; vagy azt mondták németül: *Ich habe einen groszen geist sie nieder zu klopfen* (I have a great mind to knock you down); és francziául azt mondták: *Fai changé mon esprit autour de cette tassé de café* (I have changed my mind about this cup of coffee).

Van sok ilyen hiba; a grammatikusok germanizmusoknak, gallicizmusoknak, anglicizmusoknak nevezik, s a mesterek folyton szemére hányják tanítványuknak.

Már most a németeknek, a kik Itáliába és Galliába telepedtek, és megtanultak latinul beszélni úgy a hogy, nem voltak mestereik, a kik hibáikat javígtatták volna. Ellenkezőleg, római alattvalóik azon voltak, hogy a mennyire lehet megértsék a hódító jövevények latin beszédjét, sőt ha nagyon udvariasak akartak lenni, talán ismételték is a hibákat, melyeket uj uraik elkövettek. S így idővel olyan kifejezések lettek szokásosak a mindennapi beszédben, melyek a nyelv szellemével s a grammatikával kirívó ellentétben álltak.¹⁾

¹⁾ Castelvetro, Correttione d'alcune cosa del dialogo delle lingue di Benedetto Varchi, et una giunta al primo libro delle Prose di M. Pietro Bembo (Basilea, 1572) c. könyvében ugyanezt a nézetet majdnem ugyanezen szavakkal fejezte ki: „Et cominciarono i fanciulli italiani a dimesticarsi, et a mescolarsi co' fanciulli longobardi, cui havendo rispetto, et portando honore per la signoria che havevano sopra se, cercarono di rassomigliare le parole guaste insegnate loro dalle nutrici, et dalle madri, et da padre poco puramente parlanti.“ (154. l.)

Római ember a mulatásról soha sem mondta volna *intertenere*. Ilyen kifejezésnek semmiféle értelme sem lett volna Caesar vagy Cicero előtt. A németek azonban hozzá voltak szokva az *unterhalten*, *unterhaltung* kifejezésekhez; s mikor latinul akartak beszélni, *unter* helyett azt mondták *inter* és *halten* helyett *tenere*; így támadt az *entretenir*, mely se nem latin, se nem német.

Igaz, nehéz mindég meghatározni, vajjon olyan szókat, minő *intertenere* „mulatni“, a latinul beszélő, de németül gondolkodó németek alkottak-e, vagy hogy ugyanaz a képletes kifejezés fejlődött-e ki a rómaiaknál is, a németeknél is. Első tekintetre úgy látszhatnék, hogy a francia *circonstance* „környülállás“ barbár fordítása a német *umstand*-nak, mely ugyanazt a képzetet ugyanazzal a képlettel fejezi ki. De ha körülnézünk a későbbi latin irodalomban, itt olyan művekben, melyek alig állhattak német befolyás alatt, megtaláljuk a *circumstantia* szót „minőség, accidens“ jelentéssel; és olvassuk Quintilianusnál V. 10, 104, hogy e szót a latinban a görög *perístasis* kifejezésére képezték.

Néha azonban semmi kétség sem lehet, hogy olyan szavak, melyek a mai európai nyelvekben klasszikusok, tulajdonképen hibás ferdítései a németeknek, kik meghódított tartományaiknak latin nyelvén iparkodtak beszélni.

A jövőt németül *zukunft*-nak hívják, azaz épen jövőnek, jövődőnek, „was zu kommen ist“. ¹⁾ A régi latinban nincs ilyen szó, de a németek itt is a jövőről való

---

¹⁾ Klaus Groth (Fiv nie leder ton singn un beden vaer Schleswig-Holsteian, 1864) a *tokum*, azaz *zu kommen*, szót melléknévnek használja: „Se kamt wedder to tokum jahr“, jövő évre.

képzetüket szó szerint átfordították latinra, s azt mondták *l'avenir*, azaz *ce qui est à venir*.

Egyike a sok német kifejezésnek a betegségre, rosszul-létre *unpass*. Most is mondják *unpässlich*, *unpässlichkeit*. A megfelelő latin kifejezés *aeger* lett volna, de e helyett az, találjuk a provençalban *malapte*, az olaszban *malato*, a francziában *malade*. *Malapte* a latin *male-aptus*, rosszul-illő, alkalmatlan, tehát ismét szó-szerinti fordítása *unpass*-nak. A dolog így történt. *Male-aptus* ¹⁾ először is nagy tévedés volt a latinban, mint ha egy német magyarul beszélne, s az *unpass* szót *unpassend* jelentésében venné és azt mondaná, hogy ő „nem illő“ vagy „alkalmatlan“ a helyett, hogy rosszul van. De mivel senki sem akarta helyre igazítani a német urakat és mestereket, megtürték a *male-aptus* kifejezést, valószínűleg ismételték is az udvarias római orvosok, s végre elismert szó lett belőle.

Még egy ilyen szót lássunk, melynek megvoltát az olaszban, francziában és angolban lehetetlen másképp megmagyarázni, mint germanizmusból, hibából, melyet latinul beszélő, de németül gondolkodó emberek követtek el.

Gegend a németben annyi mint vidék, tartomány. Nagyon közönséges szó, és eredetileg azt jelentette, a mi előttünk, szemközt van, a mit szemünkkel beláthatunk. Már most *gegen* vagy is szemközt, ellen; latinul *contra* volna; s a németek, kiknek nem jutott eszükbe mindjárt

---

¹⁾ Volt egy régi *ate* szó is, jó, jóra való. Barlaam és Josáfatban (26. l. 21. v.) Josáfat kérdi, vajjon minden ember rossz-e, s a felelet: „Nenil, ates i a assés.“ V. ö. Gaston Paris, *Mémoires de la Société de Linguistique*, I. k. 91. l.

a latin *regio* szó, az ő *gend* képzetüket, „a mi szemben van“, *contratum*-mal vagy *terra contrata*-val fordították. Ebből az olaszban *contrada* lett, francziául *contrée*, angolul *country*. ¹⁾

Olyan események, a milyeneket eddig vizsgáltunk, kétség kívül inkább az újabb nyelvtörténetben fordulnak elő, mert a népvándorlások és politikai viharok következtében szomszéd vagy távolról jött népfajok nyelve minden században, mely Európa ethnologikus fölszíne fölött elhaladt, jobban meg jobban összekeveredett. De az ó korban is történtek vándorlások és háborúk és gyarmatok, s ezek a különböző nyelvrétegeknek helyváltozását és összekeveredését okozták, és Görögország s Róma irodalmi nyelve, bár mennyire egyöntetűnek látszik is a klasszikus művekben, ép úgy, mint a francia és angol, a különböző görög és itáliai nyelvjárásokból való folytonos fölvétel és elsajátítás által táplálkozott. A mi a francziában történt, az történt a latinban. Mint a

---

¹⁾ V. ö. M. Müller, Über deutsche schattirung roman. wörter, Kuhns Zeitschrift, V. 11.

Megragadom ez alkalmat s kijelentem, hogy soha sem volt az a véleményem, a mit nekem tulajdonít Littre (*Journal des Savants*, 1856. ápr. *Histoire de la langue française* 1863. I. k. 94. l.), a román nyelvek eredetéről. Uzielom az volt, hogy megmagyarázzam ezen nyelveknek némely vonásait, melyek nézetem szerint meg nem magyarázhatók, ha a francziában, olaszban, spanyolban csupán csak a latin nyelv továbbfejlődését látjuk. Iparkodtam bizonyítani, hogy ama jelenségeket azon ténnyel kell megmagyarázni, hogy az emberek, kiknek lelkében és szájában ezek az új nyelvjárások kifejlődtek, nem voltak mind rómaiak vagy római-nyelvű vidékiek, hanem olyan fajok, melyek németül gondolkodtak, de latinul igyekeztek beszélni. Ezen zavaró tényezőre akartam fölhíni a figyelmet, a nélkül, hogy egy perczre is akartam volna tagadni

francia nem tudja többé, hogy az ő *paysan*-ja, paraszt, és *païen*, pogány, eredetileg csak csekély nyelvjárási változatai a latin *paganus*, falusi, szónak: úgy használta a római polgár a *luna*, hold, szót és *Lucina* istenasszony nevét, a nélkül, hogy érezte volna, hogy a kettő ugyanazon gyökérből hajtott. *Luna*-ban a *lucere*, világítani, ige *c*-je kiesett; nem szeszélyből vagy véletlenül, hanem egy általános hangtani szabály szerint, mely szerint a torokhangnak liquida előtt ki kell esnie. Így *lumen*, világosság, *lucmen* helyett áll; *examen* *exagmen* helyett (de *agmen*); *flamma*, láng, *flagma* helyett (*flagrare* égni); *flamen* e h. *flagmen*, a gyújtó, az áldozó pap (nem *brahman*); *lanio*, mészáros, ha a *lacerare* „szétszaggatni“ szóval rokon gyökérből származik, szintén *lacnio* helyett áll. *Contaminare*, beszennyezni, bizonyosan azon *tango* „érinteni“ igéből való, melytől *contagio* (ragadós betegség) is származik, és *integer*, sértetlen, egész. Ez tulaj-

---

más normális és általánosan elismert tényezőket, melyek közre működtek az uj-latin nyelvjárások képződésére, úgy mint minden egyéb nyelvben, mely a nyelvtannak úgy nevezett synthetikus fokáról az analitikusra megy át. Mialatt ezt a sajátságos tényezőt kellően meg akartam világosítani, talán nem eléggé óvatosan fejeztem ki nézetemet; de ha újra ki kellene fejeznem a román nyelvek eredetéről való saját nézetemet, nem tehetném világosabban és helyesebben, mint ha jeles bírálóm szavait sajátítanám el: „A mon tour, venant, par la série de ces études, à m'occuper du débat ouvert, j'y prends une position intermédiaire, pensant que, essentiellement, c'est la tradition latine qui domine dans les langues romanes, mais que l'invasion germanique leur a porté un rude coup, et que de ce conflit où elles ont failli succomber, et avec elles la civilisation, il leur est resté des cicatrices encor apparantes et qui sont, à un certain point de vue, ces nuances germaniques signalées par Max Müller.“

donképen ugyanaz a hangtani törvény, mely a germán nyelvek terén megmagyarázza azt, hogy ném. *nagel* ang. *nail* lett, *zagel tail*, *hagel hail*, *riegel rail*, *regen rain*, *flegel flail*, *segel sail*; s mely a görögre és latinra alkalmazva, felfödötteti velünk, hogy azonos a görög *lákhnē*, gyapju, a latin *lāna*-val, a görög *ardákhnē*, pók, a latin *aranea*-val. Ámbár a tudós Cicero ¹⁾ észre vette, hogy *ala*, szárny, csak *axilla*, hónalj, rövidült alakja, a két szó a közönséges római polgárnak csak olyan különböző volt, mint *païen* és *paysan* a mai francziának. *Tela*, szövet, ép úgy származott *texela*-tól, ez meg a *texere*, szöni, igétől. Így *mala*, pofa, is a *maxilla*, állkapocs szóból, és *velum*, vitorla, a *vexillum* (valami röpkülő vagy szélben mozgó, lobogó, zászló) szóból származik. Ha egyszer ezt a szabályt ismerjük, akkor még olyan új és romlott alakban is, minő az angol *subtle*, felfödözhetjük ugyanazt a *texere* tőt, melyet *tela*-ban találtunk. *Texere*-ből lett a latin *subtilis* melléknév, a mi alá van szöve, olyan képlettel, mint mikor azt mondjuk valamiről, hogy finomul van fonva; s ebből lett a rövid angol *subtle* (ejtsd *szötl*).

Más szók is vannak a latinban, melyeknek különbségét csak vidéki kiejtés befolyásának kell tulajdonítani: *cors* és *cohors*, *nil* és *nihil*, *mi* és *mihi*, *prendo* és *prehendo*, *prudens* és *providens*, *bruma*, téli napéjegyenlőség, és *brevissima* t. i. *dies*, a legrövidebb nap. ²⁾ Így áll továbbá *susum* e helyett *sursum*, föl felé, *sub* és *versum*-

¹⁾ „Quomodo enim vester *Axilla Ala* factus est, nisi fuga literae vastioris, quam literam etiam e *maxillis* et *taxillis* et *vexillo* et *parillo* consuetudo elegans Latini sermonis evellit.“ — Cicero, Orat. 45, §. 153. Mégis latin szótárak azt mondják, hogy *axilla ala*-nak kicsinyítője.

²⁾ Pott, Etymologische Forschungen I. 645.

ból. *Sub* ugyan általában a. m. alatt; de, mint a görög *hypó*, annyit is tesz néha, mint alulról s így látszólag két teljesen ellenkező jelentése van, *alatt* és *föl felé*. *Submittere* a. m. leereszteni, letenni, alávetni; *sublevare* alulról emelni, fölemelni. *Summus sub*-nak, *hýpatos hypó*-nak a felső foka, s egyik sem tesz legalsót, hanem legfelsőt. ¹⁾ Mint *sub-versum*-ból lett *sursum* és *susum*, úgy lesz *retroversum*-ból *retrorsum*, * *revorsum*-ból * *rursum*. *Proversum*-ból *prorsum* lesz, tulajdonképen előre, egyenest; s innen *oratio prosa*, egyenest előre haladó beszéd vagy is próza; ellentéte *oratio vincta*, kötött vagy kimért beszéd, vers. ²⁾

Már most, a mint az aiólt és dórt, az iont és attikait egyazon nyelv dialektusainak tekintjük; valamint a román nyelvekben csak is a latin nyelv változatait látjuk, s a skandinávban, föl-németben és al-németben csak egy törzsöknek három ágát: úgy kell hozzá szoknunk, hogy a görögöt és latint, a germánt és keltát, szlávot, a szanszkritot s a régi perzsát egyazon eredeti nyelvtípus megannyi változatainak tekintsük, melyek végre megállapodtak mint a világirodalomnak klasszikus organumai. Ezen szempontból képesek leszünk megítélni, hogy a mi a nyelvtörténetnek újabb korszakaiban történik, hogyan történhetett a régiekben is. Ugyanaz a szó, csak csekély nyelvjárási változatokkal, megvan a görög, latin, gót és szanszkrit nyelvben; és oly szavak közt, melyek első tekintetre egészen eltérőknek látszanak, nincs nagyobb

¹⁾ A szkt. *upa* és *upari*-nak megfelel a gör. *ὑπό* és *ὑπέρ*, a lat. *sub* és *super*, a gót *uf* és *ufar*.

²⁾ Quint. 9, 4. „*oratio alia vincta atque contexta, alia soluta*“.

különbség, mint az olasz s a rokon francia szó közt. Szabad szemmel kevés hasonlóságot fődözhetni föl az angol *pen* és *feather* szavak között, de ha az összehasonlító nyelvtan nagyító üvegje alá tesszük, a legszorosabb rokonságot tüntetik föl. Mind a kettő a *pat* gyökértől származik, mely a szanszkritban a. m. röpülni, s melyet könnyen fölismerünk a görög *pétomai*, röpülök, igében. Ezen gyökérből a szanszkritban az eszköznévképző *tra*-val képződött *pat-tra* vagy *pata-tra*, röpülő eszköz, szárny vagy toll. Ugyanazon gyökérből eredt egy másik szó, mely az árja nyelvnek latin dialektusában lett használatos: *patna* vagy *petna*, szintén röpülő eszköz, toll. Ebből a *petna*-ból *penna* lett — ezt a változást nem csak hasonló jelenségek bizonyítják, hanem Festus is, ki megőrizte a közbe eső *pesna* alakot. ¹⁾ A germán nyelvek azt a származékot tartották meg, melyet a szanszkritban láttunk, csak kiejtését módosították, úgy hogy a kemény mássalhangzó helyébe szabály szerint hehezetest állítottak. Így *patra*-ból *phathra*-nak kellett lenni, s ebben könnyen fölismerjük az angol *feather*-t. Így *pen* és *feather*, az egyik latin, a másik germán forrásból merítve, bebizonyíthatólag egyazon szónak csak hangbeli változatai, és minden tekintetben hasonlók olyan kettős szavakhoz, melyeket kimutattunk a latinban s még nagyobb számmal a francziában, s melyek nem csak a változatosság varázsát, hanem a leghatározottabb pontosság erejét adják Chaucer, Shakspeare és Milton nyelvének.

---

¹⁾ V. ö. gör. ῥετμός, lat *resmus* és *renus*. *Triresmos* fordul elő a Columna Rostrata fölíratán.

3. *Különböző szavak egyazon alakot veszik föl különböző nyelvekben.*

Részletesen megvizsgáltuk azt a két tételt, mely bebizonyítja, hogy a tudományos szófejtésben az eredet azonossága korántsem függ a hang vagy jelentés azonosságától. Ha a szavak örökre megtarthatnák eredeti alakjukat s eredeti jelentésüket, akkor a nyelvnek történetéről szó sem lehetne; nem állott volna be a nyelvek zavarába s a mi nyelvünk még legelső őseink nyelve volna. De magában a nyelvnek természetében van, hogy nő és változik, s ha nem tudjuk felfedezni ezen változásnak szabályait s ezen növésnek törvényeit, akkor soha sem sikerül eredeti forrásukra s első jelentésükre visszavezetni az emberi nyelveknek sokféle alakításait, melyek végtelen sok változatban vannak elszórva a földkerekségnek valamennyi falujában és városában, szigetein és száraz földjein. A nyelvnek alkotó eleme olyan fölötté kevés s a szó az emberiség nyelveiben olyan számtalan sok, hogy ha nem lett volna lehetséges az emberi gondolatnak végtelen finom árnyéklatait a képzésnek vagy kiejtésnek legcsekélyebb különbségei által kifejezni, akkor soha sem értenők meg, hogyan épülhetett olyan szegényes anyagból olyan hatalmas gyár. Az etimologia a szavaknak változásáról szóló tudomány és épen nem várja az egyenlő vagy bár hasonló hangzást olyan szóban, melyet most az angol használ s melyet egykor a Védák költője használt; s úgy szólván mindig óvakodnunk kellene az olyan etimológiától, mely azt akarná velünk elhitetni, hogy bizonyos szavak, melyek megvannak a francziában, teljesen azonos alakban megvoltak a latinban,

vagy hogy bizonyos latin szavak egyetlen egy hang változása nélkül megtalálhatók a görögben vagy szanszkritban. Ha csak valamennyire megbizhatunk azon törvények igazságában, melyek a nyelvek tenyészetében uralkodnak, akkor tökéletes bizonyossággal állíthatjuk, hogy teljesen azonosan hangzó angol és szanszkrit szó nem lehet egy és ugyanaz a szó. S ez harmadik tételünkhöz vezet. Megesik néha, hogy több nyelvben — akár rokonai egymásnak, akár nem — bizonyos szavak teljesen egyenlő hangzással s valamennyire hasonló jelentéssel találhatók. Az ilyen szavakat a régibb etimologusok nézeteiknek legerősebb bizonyítékai gyanánt szedték elő, — most alapos bizalmatlansággal tekintünk rájuk. Például sokszor kísérlették meg héber szavakat az árja nyelvek szavaival összehasonlítani. Ha ezt a sémi és árja nyelvek közti roppant különbségre való kellő tekintettel teszik, akkor tisztelet becsület; de ha tudós emberek a helyett hogy megelégednének a legalsó s legáltalánosabb nyelvelemekben rejtett egyezések kimutatásával, elhítetik magukkal, hogy ők egyes esetekben teljes egyenlőséget találnak az árja és sémi nyelvcsalád grammatikájának és szótárának általános egyenlőtlensége közt, akkor kísérleteik nem tudományosak és gáncsot érdemelnek.

Ha elgondoljuk, milyen számtalan sok szót lehet alkotni az ábécze hangjainak tetszés-szerinti keverése által, akkor meglepő, hogy egészen különböző családok nyelvei néha ugyanazt a képzetet egyenlő vagy nagyon hasonló szavakkal fejezik ki. Rae, hogy bebizonyítsa a polinéziai és árja nyelveknek némi rokonságát, idézi a tahiti *pura*-t, „lobogni (mint a tűz)” s az ujjélandi *ka-pura*, tűz, szót mint a görög *pyr*, tűz, megfelelőit. Össze-

hasonlítja a pol. *ao* „nap felkölte“ szót *Eos*-szal; a hawaii *mauna*-t *mons*-szal; haw. *ike*-t „látott vagy tudott“ a szanszkrit *īkṣ*-sel, „látni“; *manao*, gondolok: szanszk. *man*, gondolni; *noo*, megérték, és *noo-noo*, bölcs: szanszk. *gnā*, ismerni; *orero* vagy *orelo*, beszéd: *oratio*; *kala*, kiáltok: gör. *kaleîn*, híni; *kalanga*, beszéd: *harangue*; *kani* és *kakani*, énekelni: *cano*; *mele*, énekelt dal: *mél*os. ¹⁾

Könnyű ezeket a példákat szaporítani. Így ütni angolul *beat*, a kafir nyelvben *beta*, elbeszélni ang. *tell*, kaf. *tyelo*, üres, vájt ang. *hollow*, kaf. *uholo*.

Az új görögben szem *mati*, elrontva *ommatîon*-ból; a polinéziaiban szem *mata*, s litvánul *matau* látni.

S a mi — a szónak közönséges jelentésében — a nem-rokon nyelvekről áll, minők a héber és angol, vagy a hawaii és görög, ép úgy áll a rokon nyelvekre nézve. Itt is mindig gyanus, ha különböző nyelvek szavai egészen egyformán hangzanak. Ma nap egy nyelvész sem merné összehasonlítani az angol *look*-ot a szanszkrit *lokajati*-val (mind a kettő a. m. nézni); *speed*-et a görög *speúdō*-val (mind a kettő „sietni“); *call*-t a görög *kaleîn*-nel (híni); *care*-t a latin *cura*-val (gond). Az angolban *eye* szem, s egészen úgy hangzik a német *ei*, tojás; nem volna tehát oktalanság mind a kettőben a kerekesség kifejezését látni, mely az egyiknél a szemre, a másiknál a tojásra van alkalmazva. De az angol *eye* az angolszászban már *cáge*, gótul *augō*, németül *auge*, s ezeknek rokona a

¹⁾ L. Max Müller. Turanian Languages, 95. s köv. l. Pott, Deutsche Morgenländische Gesellschaft IX. 430 (beható bírálata az előbbinek) és Etymol. Forsch. II. 430.

szanszkrit *akṣi*, a latin *oculus*, a görög *ósse*; ellenben a német *ei*, melynek az ófnben *eigir* a többes száma, azonos az angol *egg*, a latin *ovum*, a görög *ōFon* szóval, s talán összefügg a madarat jelentő *avis*-szal. Az angolszász *eáge*-ből pusztán *y* lesz *daisy*-ben (nap szeme, százszorszép), *ow* (ó) *window*-ban (ablak, azaz szél szeme), ha fölteszszük, hogy *window* egy az ó északi *vindauga*, a svéd *vindöga* szóval (ó ang. *windor*. ¹⁾ Gótul az ablak *angadauro*, angolszászul *eágduru*, azaz szemajtó. * A német *eiland* s * az angol *island* „sziget“ szóban (melyet körülbelül ép úgy kell ejteni s *iland*-nek kellene irni) az első rész se nem tojás (ném. *ei*), se nem szem (ang. *eye*), hanem a gót *ahva* azaz *aqua*, víz, szónak elváltozása; innen az angolszász *eóland*, az ó északi *aland*, vízi föld.

Mi lehet csábítóbb, mint az angol *on the whole*-t (ejtsd *hól*) a görög *kath hólon*-ból származtatni, a honnan a *katholikus* is származik? ²⁾ Buttmann az ő Lexilogusában nem is kétkedik benne, hogy a görög *hólos*-szal azonos az angol *hale* és *whole* és *wholesome*. Most csak Grimm törvényére kell hivatkoznunk, hogy ezt az egyeztetést lehetetlennek bizonyítsuk. Először is *whole* az „egészséges“ jelentésben egészen ugyanaz a szó, a mi *hale*. Az angolszászban mind a kettő *hál* alakban van meg, gótul *hail*, németül *heil*. ³⁾ Már pedig az angolszászban és gótban szókezdő aspiráta a görögben tenuist

¹⁾ Grimm, gramm. II. 193. 421. l.

²⁾ Pott, Etym. Forsch. I. 774. s köv. „Sollum Osce totum et solidum significat.“ Festus.

³⁾ Grimm gramm. I. 389. 394. l.

követel, ha tehát ugyanaz a szó megvolna a görögben, csak is *kólos* lehetne, nem pedig *hólos*.

A *hólos* szónak *h*-ja eredeti *s*-re mutat a latinban és szanszkritban; tehát *hólos*-t helyesen állították össze a szanszkrit *sarva* s a latin *salvus* és *sollus* szavakkal, (*sollers*, *sollemnis*, *solliferreus*-ban).

Talán nincsen etimologia, melyet mindenki oly természetesnek találna, mint hogy az angol *God*, isten, *good* „jó“-ból származik. A dánban jó *god*, de csak véletlenség, hogy az angol *God* s a dán *god* egyformán hangzik; a két szó külön való és külön is van tartva minden germán nyelvben. Mint az angolban van *God* és *good*, úgy van az angolszászban *God* és *gód*; a gótban *Guth* és *god*; ófn. *Cot* és *cuot*; a németben *Gott* és *gut*; a dánban *Gud* és *god*; a hollandiban *God* és *goed*. Ámbár lehetetlen kielégítő etimológiát fölláztatni akár az egyikről, akár a másiktól, annyi bizonyos, hogy oly két szó, mely így él egymás mellett mind ezen nyelvekben a nélkül, hogy valahol összetalálkoznék, nem vezethető vissza egy közös kiinduló pontra. *God* valószínűleg régi pogány neve az istenségnek, s ilyenre a fölvett etimologikus összefüggés (a *good* „jó“-val) nagyon is modern, nagyon elvont, nagyon keresztény. ¹⁾ Az ó északiban *Goð* valóban faragott képet, bálványt jelent, és semleges szó, míg ugyanazon nyelvben a hímnemű *Guð* Istent jelent. Mikor a germán fajok a keresztény vallásra tértek s a *God* szót az igaz Isten nevéül használták, ép úgy, mint a román

¹⁾ * V. ö. az ugor és szláv istennevekről Budenz, Magyar Nyelvőr I. 250. s köv. l. és Magyar-ugor szót. 173. sz. * — A cigány nyelvben az Isten neve, *devel*, összefügg a szanszkrit *deva*-val. Kuhn, Beiträge, I. 147. l. Pott, Die zigeuner, II. 311. l.

nemzetek megtartották a régi pogány *Deus* nevet: akkor az ó föl-németben új szó képződött az ál istenekre vagy bálványokra. Ezeket *apcot*-nak, mintegy ex-istennek * vagy a valótól eltérő istennek * nevezték. A mai német *götze*, bálvány, szó csak a *Gott*-nak módosult alakja, ¹⁾ s az *ölgötze* összetétel, mely ugyanannyit jelent, úgy látszik, valóban régi kőképeket jelentett, melyek előtt egykor lámpákat gyújtottak és tömjéneztek. Luther a Deuteronomium (Móz. V. 12, 3: „törjétek össze isteneiknek faragott képeit“) fordításában ezt a kifejezést használja: „*die götzen ihrer götter*“.

* A mi nyelveinkben is akár hány ilyen látszólagos egyezést találunk. Hisz ezeken alapult a magyar nyelvnek összehasonlítása a héberrel, aztán az árja nyelvekkel. Bár mennyire hasonlít egymáshoz alakra és jelentésre nézve a héber *pāzar* s a magyar *piazarol*, a görög *erōē* (erőszakos mozgás) s a m. *erő*, *gýros* (kör) és *gyűrű*, *pýr* (tűz) és *pir*, a latin *quaero* s a m. *kér*, *vertó* és *ferdit*, *series* és *szer*, a német *nacken* s a m. *nyak*, *garten* és *kert*, *warten* és *vár*, *fangen* és *fogni*, az angol *leaf* s a m. *lép*, *leaf* és *levél*: mind ezekben semmi sincs, a mit közös forrásra lehetne visszavezetni. Ilyen s még meglepőbb egyezéseket az egymástól legtávolabb nyelvek is mutatnak, a nélkül, hogy egy szikra rokonság is jöhetne szóba. Így a finn nyelvben

kýtos tisztelet: gör. *kýdos* becsület;

liian szerfölött: „ *liän* nagyon;

---

¹⁾ Grimm gramm. III. 694. Mások *götze*-t *gôz*-ból, a mai német *guss*-ból (ein *gussbild*, öntött kép, vagy *gôz-opfer*, libatio) magyarázták; de *gôz*-nak *götze*-be való átmenetele nincs megmagyarázva.

<i>paljo</i> sok :	gör.	<i>pólys</i> sok ;
<i>oksa</i> ág :	„	<i>óskhē</i> ág ;
<i>muutaa-</i> változtat :	lat.	<i>muta(re)</i> változtatni ;
<i>pistin</i> szűrő szer ;	„	<i>pistillum</i> mozsár törője ;
<i>soki</i> vak :	„	<i>coecus</i> vak ;
<i>moni</i> sok :	ang.	<i>many</i> sok ;
<i>vesi</i> víz :	ném.	<i>wasser</i> víz ;
<i>valkea</i> fehér :	„	<i>welk</i> fonnyadt ;
<i>vaalea</i> halvány :	„	<i>fahl</i> fakó ;
<i>puoli</i> fele vminek :	csehül	<i>půli</i> fél ;

pata fazék, vog. és cser. *pot*: a baszk nyelvben *pota*, angolul *pot*, francziául *pot*. Torok finnül *kurkku*, németül *gurgel*, az afrikai agau nyelvben *gúrgam*, pedig a három közül egyiknek sincs köze a másikhöz. Ugyanezen agau nyelvben *gwárdi* (a falasák nyelvében *górada*) kard, *si* szív és *beri* vér, finnül *veri*. Cseremiszlül *pono* (finnül *panen*) tesztek, latinul is *pono* tesztek ; *vi* erő (a csuvas *vi²*), latinul *vis*. Votjákul *multes* sok, latinul *multus* ; *kur* gond, latinul *cura*. Zürjénül *zon* fiu, angolul is *son* ; *nasti* piszok, angolul *nasty* piszkos, baszkuul *nastia*. Lappul *nam* név, németül *name* ; *hāpos* ló, görögül *híppos* ; *suovve* „nasser schnee“, az afrikai khámara nyelvben ¹⁾ *súva* eső. — Egy az afrikai gafat nyelvben *edje* (olv. *edse*), a tigre nyelvben *hhádie*. A gonga nyelvben *gitta* kettő (ugyanott *sipo* szabó). A worátta nyelvben *lāpona* hét, *lāpotam* hetven, a surguti osztjában *lābet* hét. A kafirban *ihlati* bokor, menedék : v. ö. *illa*, *illanni*. Az észak-amerikai kulish nyelvben ²⁾

¹⁾ Proceedings of the Philological Society II. 97. l.

²⁾ Transactions of the Philological Society 1856.

ahsi leány: v. ö. a régi magyar *ahszin* (asszony) szót; a satsikaa nyelvben *ahke* asszony, finnül *akka*; a costano nyelvben *imhen* ember, finnül *ihminen*. A szamojédban *kapala* fej, görögül *kephalé*. Törökül *öküz* ökör, angolul *ox*, németül *ochs*. *

A mi így különböző nyelvekben történik, az megtörténhetik egy és ugyanazon nyelvben is; s ez negyedik és utolsó tételünk vizsgálatához vezet bennünket.

4. *Különböző szavak fölvehetik egyazon alakot egy és ugyanazon nyelvben.*

Ugyanazon okok, melyek különböző forrásból eredt szavakban egyenlő vagy nagyon hasonló hangzást eredményeznek az angolban és németben: hasonló találkozást eredményezhetnek egy és ugyanazon nyelvben is. Sőt valószínű, ha tekintetbe vesszük minden nyelvben a kiejtés és a nyelvtan sajátosságait, hogy két külön-eredetű, de teljesen egyenlő-hangzású szót sokkal gyakrabban fogunk találni egy nyelvben, mint különböző nyelvekben. Úgy látszik, azt is föltehetjük, hogy ilyen találkozás gyakrabban történik újabb nyelvekben, mint régiekben; mert csak folytonos hangbeli romlással, a szavak szögleteinek folytonos kopásával lehet ilyen hasonlónak lett szavakat megmagyarázni. Sok szó a latinban csak végén különbözik egymástól; ezek a végzetek rendszeren elvesztek az újabb román nyelvekben, s így az ilyen szavak hangjaikban többé nem különböznek egymástól. Így *novus* a latinban uj, *novem* kilencz; a francziában a szóvégek elvesztek s így mind a kettőből *neuf* lett. *Suum*, az övé, a francziában *son* lett; *sonus*, hang,

ugyanazt az alakot vette föl. Szint úgy *tuum*, a tied, és *tonus*, hang: mind a kettőből *ton* lett. A franczia *feu*, tűz, a latin *focus*-ból való; *feu*, a „néhai“ jelentésben, nem egészen latin — legalább nagyon barbár latinságból keletkezett. Mint a spanyolban találjuk a *somos*, *sois*, *son* ragozást, a hol *sois* a latin *estis* helyébe lépett; mint ugyanott találunk egy *siendo* állapotjelzőt, mely egy barbár latin *essendo* alakra mutatna vissza: úgy támadhatott egy befejezett-cselekvésű *fuitus* igenév a latin *fuere* vagy is *fōre* igéből, melyből van *fui*, *fuam*, *forem*, *futurus* stb., s ebből keletkezhetett a franczia *feu*, néhai, boldogult. Mind a két kifejezést megtaláljuk: *feu la reine* és *la feue reine*.

Néha megesik, hogy három latin szó hangzik egyformán a francziában. A *mer* hangnak a francziában háromféle jelentése van: tenger, anya, és polgármester. Tegyük föl, hogy a franczia nyelv soha sem volt leírva és Uj-Zélandból Párizsba küldött térítők foglalnák írásba először: nem jegyeznék föl *mēr*-t az ő franczia szótárukban három külön jelentéssel — oly jelentésekkel, melyek közt nincs semmivel több összefüggés, mint némely régi görög és latin szótáraink magyarázataiban? Kétség kívül egyike a történeti írásmód jó oldalainak, hogy a francziák képesek különbséget tenni *la mer* (*mare*), *le maire* (*major*), *la mère* (*mater*) között; de ha ezek a szavak nem okoznak zavart gyors társalgás közben, olvasás közben is alig volnának zavaróbbak, ha a hangzás szerint írják is.

Vannak példák arra is, hogy négy, vagy öt latin szónak egészen egyenlő lett a hangzása a francziában. *Ver*, féreg, a latin *vermis*; *vers*, vers, a latin *versus*;

verre, üveg, a latin *vitrum*; *vert*, zöld, a latin *viridis*; *vair*, gerezna, tarka prém, a latin *varius*. Nincs nagy különbség a következő francia szavak kiejtése közt sem: *mai*, május, a latin *Majus*; *mais*, de, a latin *magis*; *mes*, az enyéim, lat. *mei*; és *la maie*, teknő, a latin *magis*, vagy inkább a görög *magis*, sütő, teknő; — vagy a következők közt: *sang*, vér, *sanguis*; *cent*, százsz, *centum*; *sans*, nélkül, *sine*; *sent*, érez, *sentit*; *s'en*, ebben: *il s'en va*, elmegy, *inde*.

A hol az írás is egyforma, például *louer*, dicsérni, és *louer*, bérbe adni, nem maradtak el a kísérletek annak a bebizonyítására, hogy az egyik jelentés a másiktól származik; hogy pl. *louer* úgy jelenthetett bérbeadást, hogy előbb el kell dicsérni a lakást, ha az ember ki akarja adni. Így a *fin*, finom, szót összekötötték a *fin*, vég, szóval, minthogy valaminek a vége sokszor a legkisebb, legkeskenyebb részt jelenti. Már most az első példában mind a két szó, *louer*, dicsérni, és *louer*, bérbe adni, a latinból ered; az egyik *laudare*, a második *locare*. A másik példában a francia szózavarnak egy másik okára kell figyelniünk. Két szó, az egyik latin, a másik német forrásból merítve, találkozik semleges francia földön, elveszti nemzeti mezét s többé nem különböztethető meg egymástól. Ez áll a francia *causer* igéről is. Egyik jelentésében a latin *causare*, okozni; a másikban az ófn. *chôsôn*, a mai *kosen*. Minthogy a francia nem csak a németből, hanem a görög-ből is vesz kölcsön, nem lep meg bennünket, ha *le page*-ban (apród) a görög *paídion*, kis gyermek, szót találjuk, míg *la page* a latin *pagina*, lap a könyvben.

Vannak azonban olyan esetek, hogy francia, olasz és spanyol szavaknak látszólag két egészen eltérő jelentésük van, mégis egy és ugyanazon eredetre kell őket visszavinni. *Voler*, repülni, nyilván a latin *volare*; de *voler*, lopni, első tekintetre egészen más etimológiát látszik követelni. Nincs azonban olyan egyszerű szó sem a latinban, sem a keltában, görögben, németben, melytől a *voler*, lopni, szót le lehetne származtatni. Már most, a a mint láttuk, hogy egyazon latin szó szétágazott két külön francia szóvá az által, hogy a kiejtés lassanként elváltozott: úgy kell itt is hasonló szétágazást megengednünk, még pedig a jelentés fokozatos változása folytán. Természetesen nem elégítene ki senkit, ha önkényes föltevéshez folyamodnánk s azt mondanók, a tolvajt *volator*-nak nevezték, röpülőnek, mert elillantott mint a madár üldözői elől. De Diez bebizonyította, hogy lopni az ó francziában *embla*, ez pedig a közép-kori latin *imbulare* (pl. a lex Salica-ban). Ez az *imbulare* nem egyéb, mint a valóságos latin *involare*, melyet a leszálló madarokról,¹⁾ egymásnak neki menő, egymással hajba kapó férfiról és asszonyról,²⁾ ellenségre rontó katonákról,³⁾ és tolvajokról mondtak, kik a másénak neki esnek.⁴⁾ Ezt az *involare* szót az olasz nyelv „lopni“ jelentéssel használja s a florenczi nyelvjárás *imbolare*-nek

¹⁾ „Neque enim debent (aves) ipsis nidis involare; ne, dum aediliunt, pedibus ova confringant.“ — Col. 8, 3, 5.

²⁾ „Vix me contineo, quin involem in capillum, monstrum.“ — Ter. Eun. 5, 2, 20.

³⁾ „Adeoque improvisi castra involavere.“ — Tac. H. 4, 33.

⁴⁾ „Remitte pallium mihi meum, quod involasti.“ — Cat. 25. 6.
— Ezek a helyek White és Riddle latin-angol szótárából vannak véve,

ejti = fr. *emblem*. *Emblem*-ből van *d'emblée* rögtön, sebtiben, futtában. Ez az *involare*, a neki-esés, elragadás jelentésével rövidült el a franczia *voler*-vé. *Voler* tehát eredetileg nem elröpülést, hanem inkább neki-röpülést jelentett, mint a latin *impetus*, támadás a (szanszkrit) *pat*, röpülni, gyökérből, melyből *penna* és *feather* lett. Efféle szavaknak teljes szótárát adta ki E. Zlatagorskoj „*Essai d'un Dictionnaire des Homonymes de la langue française*“ cím alatt (Lipcese, 1862), s hasonló szótárt lehetne összeállítani az angolban. Mert itt is találunk nem csak román szavakat, melyeknek eredetük különböző, de alakjuk egyenlővé lett, hanem hasonló szász szavakat is; sőt nem ritkaság olyan szász-eredetű szavakat találni, melyek alakjukra nézve egyenlők lettek román-eredetű szavakkal. Például:

I. <i>to blow</i> . . .	angsz. <i>blâwan</i> , fujni (szélről)
<i>to blow</i> . . .	„ <i>blôwian</i> , virágzani
<i>to cleave</i> . . .	„ <i>clîfan</i> , tapadni
<i>to cleave</i> . . .	„ <i>clûfan</i> , hasítani
<i>a hawk</i> . . .	„ <i>hafuc</i> , sólyom
<i>to hawk</i>	<i>árulni</i> , ném. <i>hören</i>
<i>to last</i> . . .	„ <i>gelaestan</i> , tartani, tartósnak lenni
<i>last</i>	„ <i>latost</i> , utolsó
<i>last</i>	„ <i>hlaest</i> , teher
<i>last</i>	„ <i>lást</i> , kaptafa; * ném. <i>leisten</i> *
<i>to lie</i> . . .	„ <i>licgan</i> , feküdni

mely nagy dicséretet érdemel, hogy olyan gondos és szellemes módon rendezi és építi föl minden szónak jelentését.

<i>to lie</i> . . .	angsz.	<i>leogan</i> , hazudni
<i>ear</i>	"	<i>eáre</i> , fül; lat. <i>auris</i>
<i>ear</i>	"	<i>eár</i> , kalászs; gót <i>ahs</i> ; ném. <i>ähre</i>

II. <i>count</i> . . .	latin	<i>comes</i>
<i>to count</i> . .	"	<i>computare</i>
<i>to repair</i> . .	"	<i>reparare</i>
<i>to repair</i> . .	"	<i>repatriare</i>
<i>tense</i>	"	<i>tempus</i>
<i>tense</i>	"	<i>tensus</i>
<i>vice</i>	"	<i>vitium</i>
<i>vice</i>	"	<i>vice</i>

III. <i>corn</i> . . .	angsz.	<i>corn</i> , gabona
<i>corn</i>	latin	<i>cornu</i>
<i>sage</i>	angsz.	<i>salwige</i> , zsálya
<i>sage</i>	latin	<i>sapius</i>
<i>to see</i>	angsz.	<i>seohan</i> , látni
<i>see</i>	latin	<i>sedes</i> , ülés
<i>scale</i>	angsz.	<i>scalu</i> , csésze (mértéken)
<i>scale</i>	"	<i>scealu</i> , pikkely, halpénz
<i>scale</i>	latin	<i>scala</i> , lépcső
<i>sound</i>	angsz.	<i>sund</i> , egészséges
<i>sound</i>	ó ész.	<i>sund</i> , tengerszoros, <i>swimman</i> -ból
<i>sound</i>	latin	<i>sonus</i> , hang
<i>sound</i>	"	<i>subundare</i> , kutatni, sondiren. ¹⁾

Ámbár, mint az imént mondtam, ezen egyenlőhangzású szavaknak száma növekedik a hangbeli romlás

¹⁾ Számos hasonló szó Mätznernél, Engl. gramm. I. 187. l. Koch, Historische gramm. der engl. sprache, I. 223. l.

folytán, mégis megvannak már az úgy nevezett régi nyelvekben is. Nincs ezen nyelvek közt egy sem olyan régi, hogy hosszú multat ne tárna föl a figyelmes vizsgáló szeme előtt. A latinban, a görögben, még a szanszkritban is folyt a hangbeli romlás, simította a nyelvnek ősi zordonságát s néha egészen olyan eredményeket hozott létre, a milyeneket éppen láttunk a francziában és angolban. Így a latin *est* nem csak a szanszkrit *asti*, a görög *esti*, hanem áll a latin *edit* (eszik) helyett is. Minthogy a német *ist*-nek is ez a két jelentése van (ámbar itt írásban megkülönböztetik), minden áron be akarták bizonyítani, hogy a létige olyan igétől származik, mely tulajdonképen evést jelentett, mert azt hitték, az evés legtermészetesebb jele és bizonyítéka lételünknek.

A görög *iós* nyilat is jelent, mérget is; és itt ismét próbálgatták vagy a nyilat a méregből vagy a mérget a nyilból magyarázni.¹⁾ Ámbar ez a két szó előfordul már a legrégibb görögben, mégis mindenik más-más szónak elváltozása. Ezt bizonyíthatni a szanszkrittal: ott nyíl *išu*, ellenben méreg *viša*, latinul *virus*. Hogy *išu* és *viša*-ból a görögben az egy *iós* lett, azt két sajátságos görög hangtörvény okozta: az egyik szerint *s* kiesett két magánhangzó közt; a másik szerint elveszett a szókezdő *v*, az úgy nevezett *digamma*.

Van három gyökér a szanszkritban, mely a görögben egy és ugyanazon alakot veszi föl s alig volna egy-

---

¹⁾ Különös a találkozás a *τοξον* (íj) és *τοξικόν* (a nyilak megkenésére való méreg) szavakkal (innen az angol *intoxication*). * A németben összeállították a *pfeil* (nyíl) és *veilchen* (ibolya) szavakat, mint a hasonló-jelentésű görög *iós*-t és *ivon*-t. [A ném. ford. jegyz.] *

mástól megkülönböztethető, ha a rokon nyelvek nem vetnék rá világukat. *Nah* a szanszkritban a. m. összekötni; *snu* a szanszkritban a. m. folyni, vagy uszni; *nas* a szanszkritban *jönni*. Mind a három gyökérből a görögben *nēō* lett.

Nēō, jövője *nēsō* (a szanszkr. *nah*), a. m. fonni, tulajdonképen összekötni; a német *nähen* (ófn. *nâan*), varrni, latinul *nēre*. Itt a görögben csak a szanszk. *nah* végén levő *h* hiánya tűnik föl, de ez megvan a *nēthō*, fonok, ígében, s egykori megvoltát bizonyítja a latin *necto* is (fűzni, kötni), melynek *c*-je az eredeti torokhang *h*-ra mutat; * v. ö. *vectus tractus, vexit traxit veho traho*-ból. *

Snu, *snauti*, folyni, a görögben szintén *nēō*. Ez a *nēō snefō* helyett áll. Az *s* elesett, mint *mikrós*-ban e helyett *smikrós*,¹⁾ s a digamma rendesen elvész két magánhangzó között. Megjelenik azonban, ha nem áll ebben a helyzetben. Így a beálló cselekvés *neúsomai*, az aoristos *éneusa*. Ezen gyökérből vagy inkább a még egyszerűbb és régibb *nu* gyökérből származott az árja nyelvekben a hajó neve; a szanszkrit *naus*, *nāvas*, a görög *naûs*, *nēós*, a latin *navis* tulajdonképen annyi mint az *úszó*.²⁾ Másodrendű alakjai *nu*-nak vagy *snu*-nak a szanszkrit *snāvajati*, melynek megfelel a latin *nare*, tovább képezve *natare*. Szintén e gyökérnek tovább-képzése a görög *nēkhō*, uszom; innen való *nēsos*

¹⁾ V. ö. Mehlhorn, §. 54. Így *καύλω*, *fallo*; *σπόγγος*, *fungus*. Festus említi a latinban a *smitto* és *mitto*, *strivatus* és *trivatus* alakokat.

²⁾ * Ugyanezt jelenti eredeténél fogva a magyar *hajó* is; l. Budenz, Összehas. szót. 73. l. *

is, sziget, és *Naxos*, a sziget. A német *nachen*-ben is torokhang lépett a *v* helyébe.

A harmadik gyökér a szanszkrit *nas*, jönni, a Védában *nasati*. Itt csak a görög hangtörvényt kell alkalmaznunk, mely szükségessé teszi a *s* kiesését két magánhangzó közül; és valamint az előbbi (a digamma kiesését illető) szabály szerint *neFō*-ból *néō* lett, úgy lesz eme szabály szerint az eredeti *nésō*-ból szintén *néō*. De valamint az előbbi példában, mikor az *ok* nem volt meg, az okozat sem állott be, s a digamma előtűnt, ha más-salhangzó állt utána: úgy jelenik meg itt is az eredeti *s*, ha mássalhangzó követi, s így lesz *nóstos*, visszatérés, a *néesthai* igéből.

* Ha utána járnánk, bizonyára a magyarban is találnánk elég egyenlő-hangzásu, de különböző-eredetű szót. Ilyenek *ár* subula, *ár* pretium, és *ár* inundatio; *hat* sex és *hat* (hatni. ¹⁾ A vogulban *sau* csillag, *sau* bőr, *sau* sok, *sau*-(*intem*) szenvedek; *ur* hegy, erdő, *ur* mód, *ur*-öriz, *ur*-vár, *ur*-ég. ²⁾ Finnül *raaka* pertica longior (kfném. *râhe*), és *raaka* crudus (ófn. (*h*)*râo*, *hrâwêr*). A lappban *lakke* ratio, mos (genit. *laye*; ó ész. *lag*), és *lakke* catena (gen. *lakke*; ó ész. *hlekkr*). *

És itt, a hol eredetileg származásra és jelentésre nézve különböző, de idővel egyenlővé vagy majdnem egyenlővé vált szavakat fejtegetünk, nem szabad hallgatással mellőznöm egy tudós nevét, a ki legjobban ismeretes ugyan a természettudományok évkönyveiben, de megtisztelő helyet érdemel a nyelvtudomány történetében

¹⁾ V. ö. Magy. Nyelvőr I. 51. l.

²⁾ L. J. köt. 411. l.

is. Roger Bacon a nyelvről és az etimológiáról való nézeteiben messze maga mögött hagyta korát. Ő az etimológiát az igazság beszédjének nevezte ¹⁾ s valószínűleg első volt, a kiben megszülemlett az összehasonlító nyelvten gondolata. A legkeményebb szavakkal illeti azokat, a kik latin, görög, héber szófejtéseket adtak elő a nélkül, hogy kellő tekintettel lettek volna e nyelveknek történetére. „Brito“, azt mondja, „*Gehennát* a görög *gē*, föld, és *ennos*, mély, szavakból meri magyarázni, pedig *Gehenna* héber szó és nem eredhet a görögből.“ ²⁾ Olyan szavak példájául, melyek idő folytán egyenlők lesznek, ő *kenon*-t idézi, mely sok középkori összetételben használatos *Cenotaphium*-ban, mely a. m. üres sir, *ceno* a görög *zerós*, üres, képviselője. *Cenobita*-ban, mely kolostorban együtt élő vallási rend tagját jelenti, *ceno* a görög *zovós*, közös. *Encenia*-ban, mely egyházak stb. alapítása emlékére rendezett ünnepeket jelent, *cenia* a görög *xaivós*, uj, szóból származik, mert ezen ünnepek a kegyes alapítók emlékének megújítására vannak szánva ³⁾. Ezzel bizonyára becsületet vall a tizenharmadik század!

¹⁾ Compendium studii, cap. 7. (ed. Brewer, p. 449.): „quoniam etymologia est sermo seu ratio veritatis.“ Cicero az etimológiát veriloquiummal fordította.

²⁾ Az id. h. cap. 7, p. 450: „Brito quidem indignissimus auctoritate, pluries redivit in vitium, de quo reprehendit Hugutionem et Papiam. Nam cum dicit quod *Gehenna* dicitur a *ge*, quod est terra, et *ennos*, quod est profundum, Hebraeum vocabulum docet oriri ex Graeco; quia *ge* pro terra est Graecum, et *gehenna* est Hebraeum.“

³⁾ Az id. h. cap. 7, p. 457. „Similiter multa falsa dicuntur cum istis nominibus, *cenobium*, *cenodoxia*, *encenia*, *cinomia*, *scenophagia*, et hujusmodi similia. Et est error in simplicibus et compositis, et ignorantia horribilis. Propter quod diligenter considerandum est quod

Ha tehát bebizonyítottuk, hogy józan etimológiának nincs dolga a hanggal: micsoda módszert kell követni, hogy valamely szónak származtatását igaznak és hihetőnek bizonyítsuk? Feleletünk az: Föl kell fődöznünk a törvényeket, melyek a hangok változásait szabályozzák. Ha pusztá véletlen volna, hogy a könnynek régi neve, mely az *aç*, erősnek, élesnek lenni, vagy a *daç*, harapni, gyökérből származott, a szanszkritban *açru*, a litvánban *àszara*, a görögben *dákry*, a latinban *lacruma*, a gótban *tagr* alakot vett föl, akkor az etimológiának tudományos művelése lehetetlen volna. De a dolog nem úgy áll. Bár mennyire különbözik látszólag a könnynek angol neve a francziától, még sincs egy talpalatnyi föld sem ezen két vég közt, *tear* és *larme* közt, melyet az összehasonlító nyelvészet át ne tudna hidalni. Hiszszük tehát, a míg be nem bizonyítják az ellenkezőt, hogy a nyelv tenyészetében, mint bármely egyéb természeti termék tenyészetében, törvény és rend uralkodik, és hogy a változások, melyeket az emberi nyelvek történetében tapasztalunk, nem a véletlen eredményei, hanem általános és megismerhető törvényeknek vannak alávetve.

---

muita istorum dicuntur a *zenō* Graeco, sed non omnia. Et sciendum quod *cenon*, apud nos prolatum uno modo, scribitur apud Graecos tribus modis. Primo per *e* breve, sicut *kenon*, et sic est inane seu vacuum, a quo *cenodoxia*, quae est vana gloria . . . Secundo modo scribitur per diphthongum ex alpha et iota, sicut *kainon*, et tunc idem est quod novum; unde *encaenia*, quod est innovatio vel dedicatio, vel nova festa et dedicationes ecclesiarum . . . Tertio modo scribitur per diphthongum ex omieron et iota, sicut *koinos* . . . Unde dicunt *cenon* a quo *epicenum*, communis generis . . . Item a *cenon*, quod est commune, et *bios*, quod est vita, dicitur *cenobium* et *cenobitae*, quasi communiter viventes."

HETEDIK FÖLÖLVASÁS.

A GYÖKEREK HATALMÁRÓL.

Ha eltávolítottunk mindent, a mi a szavakban alaki, művészi, érthető: még mindig marad valami, a mi nem pusztán alaki, nem a nyelvtani művészet eredménye, nem érthető, s ezt most *gyökérnek* vagy *gyökeres elemnek* nevezzük. Ha vesszük például az angol *historically* szót, elválaszthatjuk tőle a *ly* határozóképzőt s az *al* melléknévképzőt. Akkor marad *historic*, a latin *historicus*. Itt ismét eltávolítjuk a *cus* melléknévképzőt, melylyel *historicus* a *hístor* vagy *historia* szótól származik. *Historia* maga a nőnemű elvont neveket képező *ia*-val alakult *hístor*-ból. *Hístor* görög szó és tulajdonképen *ístor*-nak kell hangzania. De mind a két alak előfordul; a *spiritus asper lenis* helyett a szó elején nyelvjárási befolyásnak tulajdonítható. Továbbá *ístor* fölosztandó *is*-re és *tör*-ra; *tör* alanyeseti alakja a *tar* képzőnek, mely megvan a latin *dā-tor*, a szanszkrit *dā-tar*, a görög *dō-tēr* „adó, ajándékozó“ szóban. Az *is*-nek *s*-e *d*-ből lett, mert ha a görögben *d* után közvetetlen *t* következik, akkor a *d*-ből

s lesz. Így végre az *id* gyökérhez jutunk, mely megvan a görög *oída*-ban, a szanszkrit *veda*-ban, mely kettőzetlen befejezett cselekvése a *vid* gyökérnek, az angol *to wit*, tudni, igének. *Histór* tehát eredetileg tudót vagy találót jelentett, *historia* tudást. A *vid* gyökéren *túl* nem mehetünk, s azt sem mondhatjuk meg, mért jelent *vid* látást, vagy találást, vagy tudást. Avval sem nyernénk sokat, ha *vid*-et a *vi* „szét“ határozóra vinnők vissza s azt hinnők, hogy innen *vid* tulajdonképen *szétosztást*, *megválasztást*, megértést jelentett (*dis-cerno.*¹⁾ Igaz, hogy épen ilyen hasonló egymáshoz a héberben a *bín* „között“ határozó s a *bín* „tudni“ ige, de hogy *bín*-nek a jelentése mért épen „között“, az megint olyan kérdés, melynek földerítését pusztá szófejtő elemzéstől nem remélhetjük.

Az árja gyökerek természetéről bizonyosat mind össze csak annyit mondhatunk, hogy van határozott alakjuk és határozott jelentésük. Bármilyen zűrzavarnak képzei némely tudós a nyelv eredetét, annyi bizonyos, hogy itt is, mint a természeti kutatásnak minden tárgyánál, meg kell kísérlenünk meghuzni a határt, mely elválaszsa a khaost a kosmostól. Mikor az árja nyelvek elkezdtek külön egyéniségüket kifejtteni, akkor gyökereik már tipikusak voltak, alakban is, jelentésben is. Nem voltak többé pusztá indulathangok változékony és határozatlan magánhangzókkal, torok- és ajakérintkezés közt ide oda ingadozó mássalhangzókcal, bizonytalan néma, hangzó vagy hehezetes kiejtéssel. Nem is voltak pusztán pillanatnyi behatások, egyes, szaggatott érzések kifejezé-

---

¹⁾ A *vi* és *dvi* közt fölvett eredeti összefüggésről l. Pott, Etym. Untersuchungen I. 705. s ezen fölolv. I. k. 40. l.

sei, melyek más hasonló vagy eltérő érzetekkel semmiféle viszonyban nem álltak volna. A nyelv — ha ugyan megérdemelte akkor e nevet — lehetett egyszer ilyen zűrzarvaros állapotban; sőt vannak egyes kis részek majdnem minden nyelvben, melyek úgy látszik ezen legalacsonyabb korszakból valók. Az indulatszók nem számíthatók ugyan a beszédrészek közé, mégis szerepelnek beszélgetésünkben. Ilyen részek a busmanok és hottentottok csettegő hangjai, melyeket méltán neveztek állati hangok maradványainak. Vannak továbbá sok nyelvben szavak — ha lehet őket így nevezni, — melyek pusztán állati vagy egyéb természeti hangok utánzásai, és némelyeket közülök a nyelv árja a névszók és igék folyamába is be vitt.

Ezt a szóosztályt értették a görögök az *onomatopoiia* alatt. De minthogy *onomatopoiia* szócsinálást jelent, azért még nem szabad azt hinnünk, hogy a görögök minden szó eredetét *onomatopoiia*-nak vagy is hangutánzásnak ¹⁾ tulajdonították. Korántsem! Az *onomatopoiia* kifejezéssel ők nem valóságos szavakat, hanem csinált, mesterséges, utánzó szavakat jelöltek — a milyeneket mindenki csinálhat minden pillanatban. Már a legrégebb görög bölcselek is eleget láttak a nyelvből, hogy tudhatták, hogy titkainak kulcsához nem lehet oly olcsón hozzá jutni. Ha Aristoteles ²⁾ a szavakat utánzásoknak (*mimēmata*) nevezi, nem ért ezek alatt olyan egyszerű utánzásokat, mint mikor egy tehenet múnak vagy egy kakast kukorikúnak

¹⁾ * Az onomatopoiának helyesebb fölfogásáról l. Steintal, Abriss der sprachwissenschaft (Berlin, 1871) 376. s köv. ll. *

²⁾ Rhet. III. 1: τὰ γὰρ ὀνόματα μιμήματα ἐστίν, ὑπὲρ ὧν δὲ καὶ ἡ φωνὴ πάντων μιμητικώτατον τῶν μορίων ἡμῖν.

nevezünk. Az ő és Platon ¹⁾ nézeteit a nyelvről összefüggésben kell olvasnunk a régibb bölcselők, Pythagoras (540—510), Herakleitos (503), Demokritos (430—410) és mások nézeteivel, hogy lássuk, mennyire mentek már ő előttük, s a nyelvről hányféle sejtelmet állítottak már föl és czáfoltak meg, mielőtt ők mondtak e tárgyban itéletet. Ámbár csak kevés, szaggatott és titokszerű mondások maradtak ránk ezektől a régi bölcsesektől: ennyi is elég, hogy lássuk, hogy ők keresztül hatoltak a nyelvnek föl-színén és hogy nyelv eredetének valóságos nehézségei nem kerülték el figyelmüket. Ha Herakleitosnak rejtélyes és költői mondatait a mi modern, száraz és határozott beszédmódunkba viszzük át, akkor bizonyára igazságtalanul bánunk velük. Tökéletesek ezen ereklék, a míg sötét tartójukban nézzük őket, de porrá omlanak, mihelyt mai bölcseseleteink fényes sugarai érik. De ha le tudunk ereszkedni a régi gondolkodás katakombáiba, akkor érezzük, hogy oly emberek közelében vagyunk, a kiknek csak velünk kellene élniök, nyelvünkön beszélniök, és óriásokat csodálnánk bennük. Annyival minden esetre jobb helyzetben voltak nálunknál, hogy szemüket nem fogta még körül az a por, melyet az ő idejüktől fogva több mint két ezer éven át folyó szóharczok föl-kavartak. Ha azt halljuk, hogy a nyelv természetére s eredetére nézve a régi bölcselőknek fő véleménykülönbsége a *phýsei* és *thései*, „természettől“ és „egyezkedés folytán“, szavakban van kifejezve: ilyen általános kifejezésekből

---

¹⁾ Kratylos, 423 B: ὁρομα ἄρα ἐστίν, ὡς ἔοικε, μίμημα φωνῇ ἐκείνου ὃ μιμεῖται καὶ ὁρομάζει ὁ μιμούμενος τῇ φωνῇ, ὅταν μιμῇται.

keveset tanulunk. Az olyan szavaknak, melyek egy-egy bölcselő iskolában jelszavak voltak, ismernünk kell történetüket, mielőtt pusztá műszavakká váltak. A későbbi sophistáknál *thései* „egyezkedés folytán“ vagy még előbb *nómō* „szabály szerint, rend szerint“ nem jelentette már azt, a mit a görög bölcsélet atyáinál jelentett; sőt néha egészen ellenkező jelentést vett föl. A sophista Hermogenes, hogy bebizonyítsa, hogy a nyelv egyezkedés útján jött létre, azt mondta, hogy az almát lehetett volna szilvának, a szilvát meg almának nevezni, ha az emberek ebben egyeztek volna meg. ¹⁾ Egy másik ²⁾ diadalmasan mutatott szolgájára, a kit új névvel elnevezett *Dehiszen*-nek, hogy bebizonyítsa, hogy minden szó lehet jelentős. És a nyelvnek természeti eredete mellett fölhozott bizonyítékok semmivel sem voltak különbek, mikor például az átkok hatására hivatkoztak s azt mondták, hogy ilyen

¹⁾ Lersch, Sprachphilosophie der alten I. 28. I. Ammonius Hermias ad Aristot. de interpret. p. 25. A: Οἱ μὲν οὕτω τὸ θεῖον λέγουσιν ὡς ἔξον ὁπωοῦν τῶν ἀρθρώπων ἕκαστον τῶν πραγμάτων ὀνομάζειν ὅτῳ ἂν ἐθέλῃ ὀνόματι. καθάπερ Ἑρμογένης ἡξίου. . . . Οἱ δὲ οὐχ οὕτως, ἀλλὰ τίθεσθαι μὲν τὰ ὀνόματα ὑπὸ μόνον τοῦ ὀνομαθέον, τοῦτον δὲ εἶναι τὸν ἐπιστήμονα τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, οἰκεῖον τῇ ἑκάστων τῶν ὄντων φύσει ἐπισημίζοντα ὄνομα, ἢ τὸν ἐπηρετούμενον τῷ ἐπιστήμονι.

²⁾ Az id. h. I. 42. Ammonius Herm. ad Aristot de int. p. 103: Εἰ δὲ ταῦτα ὁρθῶς λέγεται, δῆλον ὡς οὐκ ἀποδεξόμεθα τὸν διαλεκτικὸν Διόδωρον πᾶσαν οἰόμενον φωνὴν σημαντικὴν εἶναι, καὶ πρὸς πίστιν τοῦτον καλέσαντα τῶν ἑαυτοῦ τινὰ οἰκειῶν τῷ συλλογιστικῷ συνδέσμῳ Ἀλλὰ μὴν καὶ ἄλλον ἄλλῳ συνδέσμῳ ποίαν γὰρ ἔξουσιν αἱ τοιαῦται φωναὶ σημασίαν φυσεῶς τινος ἢ ἐνεργείας ἢ πάθους, καθάπερ τὰ ῥήματα χαλεπὸν καὶ πλάσαι.

hatalommal fölruházott szavak nem eredhettek tisztán emberi uton, egyezkedés útján. ¹⁾

Herakleitos és Demokritos nem így gondolkodtak. A nyelv, melyen ők szólottak, az egész gondolatvilág, melyben ők éltek, nem engedte, hogy a nyelvnek természetét és eredetét ezen sophisták módja szerint fejtegetssék, vagy úgy mint mi fejtegetjük. Ő nekik példabeszédekben kellett szólani, teljes, nyomós, gondolatokat keltő költeményekben, s ezeket a költeményeket nem lehet anakronizmus nélkül lefordítani. Szavaikat úgy kell vennünk, a mint vannak, a maguk határozatlanságával és mélységével, de nem kell őket ezen szavakból úgy megítélnünk, mint ha mink mondtuk volna e szavakat. A nyelvről való jóslat, melyet Herakleitosnak tulajdonítanak, bizonyára ő tőle származik. A magyarázók csonkíthatták, megronthatták, de nem koholhatták. Herakleitos nézete szerint a szavak természettől vannak, de ő nem szorítkozott műszavakra. A szavak ő szerinte ²⁾ olyanok, mint a tárgyaknak árnyékai, mint a fáknak és hegyeknek folyóban tükröző képe, vagy mint a magunk képe, ha tükörbe nézünk. Így beszélt Herakleitos; az ő mondásai mindig olyanok, mint az aranyszemek, hogy az ő hasonlatával éljek ³⁾, mind azon göröngyök nélkül, melyeket a bölcseleknek még át kell ásniok, hogy nap-

¹⁾ Lersch az id. h. I. 44.

²⁾ Lersch az id. h. I. 11. Ammonius ad Arist. de int. p. 24 B. ed. Ald.

³⁾ Bernays, Neue bruchstücke des Herakleitos, Rheinisches Museum für Philologie X. 242. l.: *χρυσὸν οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὁρῶσσιν καὶ εὐρίσχουσι ὀλίγον*. Clemens Stromat. IV. 2. p. 565 P.

fényre hozhassák a való igazságot. Beszélük róla, hogy azt is mondta, ha az ember más szavakat használ, mint a milyeneket a természet szolgáltat mindenre, akkor nem beszél, hanem csak zajt csinál. Hogy mit értett Herakleitos az ő hasonlata alatt vagy a „természet“ alatt, azt nem tudhatjuk határozottan; de tudjuk minden esetre, hogy mit nem értett alatta: hogy az ember kénye kedve szerint nevezte el a körülötte levő tárgyakat. Hogy ezt ő abban a korban átlátta, hogy erről a problémáról csak gondolkodott is az ő idejében: ez Herakleitost egyszer mindenkorra filozofussá teszi, ha nem is tudta a mi logikánk, a mi retorikánk, a mi grammatikánk valamennyi szabályait. Köz vélemény, hogy Demokritos mint minden egyébről, úgy a nyelvről is ama titokszerű bölcselővel ellenkező nézeten volt; nem is kételkedhetünk benne, hogy Demokritos a nyelvet *thésis*-ből, azaz, intézményből, művészetből, egyezkedésből magyarázta. Azonban mind ezen szavak nem fejezik ki pontosan a *thésis* jelentését. A hosszas bizonyításon, melyet neki tulajdonítanak ¹⁾ elmélete támogatására, későbbi gondolkodás íze érzik, de a hasonlatok, melyek neve alatt járatosak, bizonyosan itt is az övéi. Demokritos azt mondja, hogy a szavak *agálmata phōnēnta*, szobrok hangokban, hangképek. Ez megint a régi bölcséletnek velős beszéde módja. A szavak nem természeti képek, nem képek, melyeket a természet a lélek tükrébe rajzolt; hanem szobrok, művészi munkák, csak hogy nem kőből vagy ércből, hanem hangból. Ez Demokritos nézete, ámbár óvakodnunk kell, hogy ne értsünk ki szavai-

¹⁾ Lersch I. 14. Proclus, ad Plat. Crat. p. 6.

ból többet, mint a mennyit mondani akart. Ha a *thései* szót mesterségesnek fordítjuk, nem kell a mesterséges alatt önkényt értenünk. Ha *nómō*-t megegyezéssel fordítjuk, nem kell alatta véletlent értenünk. Demokritos például azt is mondta volna, hogy ha mi valamit édesnek vagy fanyarnak, melegnek vagy hidegnek nevezünk, ez szintén *thései* vagy is megegyezés szerint történik, de korántsem kényünk kedvünk szerint. A *phýsei* és *thései* jelszavak, melyek ezen távoli gondolatharczoknak egész történetén végig hangzanak, nem csak bölcséleti érdekeket foglaltak magukban, hanem politikai, erkölcsi és vallási érdekeket is. Legjobban megérthetjük jelentésüket, ha megfigyeljük, hogyan alkalmazták őket erkölcsi képzetekre. Philolaos, a híres pythagoraszféle bölcselő, azt mondta, hogy az erény természettől van, nem pedig intézmény folytán. Mit értett ez alatt? Azt, a mit mink értünk, ha azt mondjuk, hogy az erényt nem találták föl az emberek úgy, hogy megegyeztek benne, ezt majd jónak nevezzük, amazt meg rossznak, hanem hogy bennünk van a lelkiismeret szava, egy isteni törvény nyilatkozása, mely független minden emberi rendeletről és hagyománytól, mely magában világos és megdönthetetlen. De még azok is, a kik azt mondták, hogy az erkölcsösség csak más neve a törvényességnek, és hogy jó és rossz egyszerűen egyezményes kifejezések: még azok is erősen hangsúlyozták, milyen nagy a különbség törvény és egyesek önkénye között. Épen így a nyelvre nézve. Ha Demokritos azt mondta, hogy a szavak nem természeti képek, természeti viszhangok, hanem hangokból álló mesterséges művek, akkor ő nem akarta a nyelvet pusztá hangok tömegévé lealjasítani. Ellenkezőleg, ha az ő be-

széde módja szerint a nyelvet a természetnek tulajdonította volna, mely ő szerinte pusztán atomok találkozása, akkor a nyelvnek eredetébe kevesebb belátást, a nyelvet átható rend és törvény iránt kevesebb érzéket tanúsított volna. A nyelv az ő mondása szerint tételes intézmény; de hogy mennyire kellett szavait lehető félre-értésektől féltetnie, mennyire kellett az „egyezmény“ és „önkény“ összezavarása ellen tiltakoznia, azt kivehetjük egy kifejezésből, melyet egy későbbi scholiasta tulajdonít neki: hogy a szavak hangokból készült szobrok, de nem emberi kezek, hanem maguk az istenek alkották őket.¹⁾ Ilyen kifejezéseknek merészsége és pregnanciája legjobban bizonyítja valóságukat, és ha valaki elveti őket mint későbbi írók koholmányait, ezzel elárulná, mily kevésbé ismeri a kriteriumokat, melyekkel megkülönböztetjük a régi és az új gondolkodásmódot.

Azonban nem czélunk itt kitalálni, mikép gondolkodtak ezek a régi bölcselek a nyelvről, — félek, hogy ez soha sem fog sikerülni, — hanem csak föl akartam szólalni azon eljárás ellen, mely emléküket sérti és nevükkel visszaél későbbi korok silány bölcsességének legyezgetésére. Elég az hozzá, hogy tisztán látjuk, hogy a régi görögök a nyelvet nem tekintették csupa *onomatopoiának*, ámbár ez szó szerint névcsinálást jelent. Nem kísértem meg kimagyarázni, mit értett azzal Pythagoras, mikor azt mondta, hogy „legbölcsebb minden lények

---

¹⁾ Olympiodorus ad Plat. Philebum, p. 242. *ἡ ἀγάμματα φωνήεντα καὶ ταῦτα ἐστὶ τῶν θεῶν, ὡς Δημόκριτος*. Különös, hogy Lersch, ki maga idézi ezt a helyet (III. 19.), mégis a nyelvnek tisztán emberi eredetét valló nézetet tulajdonít Demokritosnak. (I. 13.)

között a Szám, s a Szám után az, a mi neveket ad.“¹⁾ De arról meg vagyok győződve, hogy a világegyetemnek második bölese alatt — ámbár külsőleg emberi lénynek, az emberek legelsejének s legbölcsebbikének, képzelte²⁾ — Pythagoras nem értette azt az embert, a ki haloltta az ökörnek múját és tudta ismételni ezt a hangot s így elnevezni az állatot. A mi Platont és Aristotelest illeti, ezeket alig szükséges védeni azon ráfogás ellen, hogy a nyelvet onomatopoiára vezették vissza. Még Epikuros is — a ki mint beszélük azt mondta, hogy a nyelvnek első megalkotásában az emberek öntudatlanul jártak el, a természettől ösztönözve, mint a köhögésnél, tüsszögésnél, bögésnél, ugatásnál, vagy sóhajtásnál — megengedte, hogy ez csak egyik felét magyarázza meg a nyelvnek és hogy valami megegyezésnek kellett történnie, mielőtt a nyelv valóban életbe lépett, mielőtt az emberek tudhatták, hogy mit ért mindenik ama különös, nyers hangok alatt.³⁾ Ebben Epikuros a nyelv természetének he-

¹⁾ Lersch I. 25.

²⁾ U. o. I. 27.

³⁾ Diogenes Laërtius, Epicurus, §. 75: "Οθεν καὶ τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γενέσθαι, ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕκαστα εἶναι ἴδια πασχούσας πάθῃ, καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα, ἰδίως τὸν αἶρα ἐκπέμπειν, στελλόμενον ὑφ' ἑκάστων τῶν πάθων καὶ τῶν φαντασμάτων, ὥς ἂν ποτε καὶ ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν εἰνῶν διαφορὰ εἴη. Ὑστερον δὲ κοινῶς καθ' ἕκαστα εἶναι τὰ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἦτιον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις, καὶ συντομωτέρως δηλουμένας τινὰ δὲ καὶ οὐ συντομώμενα πράγματα εἰσφέροντα, τοὺς συνειδόμενους παρεγγυῆσαι τινὰς ῥηθόγγους ὧν τοὺς μὲν ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τοὺς δὲ τῷ λογισμῷ ἐλομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἐρμηνεύσαι. Lersch, I. 39.

lyesebb fölfogását mutatja, mint sokan jelenleg, kik azt hiszik, hogy értik elméleteit. Azt az ellenvetést, hogy ha a szavakat a természet szolgáltatóná, akkor minden országban egyenlőknek kellene lenniök, elhárította egy megjegyzéssel, melylyel Humboldt előzte meg, hogy t. i. az emberi természet különféle behatásoknak van kitéve a különféle vidékeken, hogy különféle nézetek képződnek a tárgyokról, és hogy ezen különféle befolyások és nézetek szerint módosul minden népnél a szavaknak sajátosságos alakulása. Ő átlátta, hogy a természet hangjaiból soha sem lett volna izült nyelv, ha át nem haladt volna egy másik fokon, melyet ő megegyezésnek vagy értekezésnek nevez, hogy meghatározott hangok meghatározott fogalmakra használandók. Állítsunk ezen epikurosféle képzet helyett egy másik fogalmat, mely akkor még nem volt meg, s melynek teljes kifejtését napjainkban *Darwin* lángeszének köszönhetjük; tegyük a megegyezés helyébe a *természetes kiválasztást*, vagy, mint előbbi fölolvásásaimban neveztem, a *természetes kiiktatást*, akkor, úgy hiszem, ki fogunk egyezkedni Epikurosszal, sőt némely újabb követőjével is. Több érzéklet, melyet kívülről nyerünk, egy szellemi képet vagy is képzetet hoz létre, és másodszor, több ilyen képzet egy általános fogalmat eredményez; s így azt is megérthetjük, hogy több érzet megfelelő hangbeli kifejezést is okozhat, fölkiáltást, indulathangot, vagy utánzását valami hangnak, melynek épen része volt az illető érzékletekben, és másodszor, hogy több ilyen hangbeli kifejezés egy általános kifejezéssé olvadhat össze, és így a gyökeret eredményezi, mint az általános fogalom jegyét. De valamin az emberi ész vezeti és kormányozza az érzékleteknek

képzetekké s a képzeteknek általános fogalmakká alakulását: ép úgy van az ész ellenőrzésének alávétve a gyökerek lassanként való képződése természetes fölkiáltásokból vagy utánzásokból. Általános fogalmaink nem alakulnak véletlenül, hanem törvény szerint, s ez a törvény a bennünk levő ész, mely megfelel a kívül levő észnek, — hogy úgy mondjam, a természet eszének. A természetes kiválasztás — ha csak mindig megfigyelhetnők — kivétel nélkül eszes kiválasztás. Nem véletlen, hogy ez vagy amaz a változat fönnmarad és gyarapodik; azon egyed, mely leginkább megközelíti teremője szándékát, melytől leginkább várható azon célnak beteljesedése, a melyre egész tipusa vagy faja teremője volt: az győz a létért való nagy harcban. Így van a gondolatban és nyelvben is. Nem emelkedik akár melyik érzéklet általános fogalom méltóságára, hanem csak a mindig ismétlődő, a legerősebb és leghasznosabb; és az általános fogalmaknak végtelen számából, mely a figyelő és következtető léleknek kínálkozik, csak azok maradnak meg és kapnak határozott hangbeli kifejezést, melyek elkerülhetetlen szükségesek az élet műve továbbvitelére. Sok érzékletből, mely természetesen lelkünk elé lép, soha sem lett általános fogalom, s így soha sem kapott nevet. Nincs általános fogalom, mely minden kék virágot vagy minden vörös követ foglalna össze; nincs név, mely magába zárna lovat és kutyát és egyszersmind kizárna ökröt és juhot. A görög nyelv soha sem alkotott szót, mely az állatot fejezte volna ki, ellentétben az emberrel s a *zōon* szó, mely — mint a latin *animal* * s a régebbi magyar *lelkes*, *lelkes állat* * — tulajdonképen minden élő lényt magába foglal, csak Homeros után lett

használatos. ¹⁾ Locke kiemelte, hogy az angolban van külön szó az ember-ölésre, t. i. *murder*, ellenben nincs külön szó a juh megölésére; hogy van külön kifejezés az apagyilkosra, t. i. *parricide*, de nincs a fia vagy a szomszédja gyilkosára. „Igy a lélek“, azt mondja ²⁾, „különféleképen egyesíti összetett fogalmakká, a mit alkalmasnak talál, míg másokat, melyek a természetben ép oly jól egyesülhetnek, külön hágy és soha sem köti őket össze egy fogalomná, mert nincs szükségük egy névre.“ És ismét: „*Colshir, drilling, filtration, cohobation* bizonyos összetett fogalmakat jelölő nevek, melyek nem igen fordulnak elő, csak azok lelkében, kiknek különös foglalkozásuk mind untalan gondolkodásuk elé állítja őket, s azért e neveket nem értik általánosan, csak a kovácsok vagy kemikusok: ezek képezték ki az összetett fogalmakat, melyeket ama szavak kifejeznek, ők adták rájuk a nevet vagy megtanulták másokkal való közlekedésükben, s így könnyen fölfogja lelkük ezeket a fogalmakat, elértik például a *cohobatio* alatt a lepárolást, a lepárolt folyadéknak a megmaradt anyagra való visszavezetését s az ismételt lepárolást illető valamennyi egyszerű fogalmat. Látjuk tehát hogy az egyszerű fogalmaknak, mint az íznek és szagnak, számos olyan változata van, melynek nincs neve, s még több olyan módosulat, mely vagy nincs eléggé megfigyelve, vagy különben nincs annyi haszna, hogy az emberek ügyeik-

¹⁾ V. ö. Curtius. Grundz. ³ 93. l. — Geiger, Ursprung der sprache 14. l.

²⁾ Locke, On the understanding, III. 5. 6.

ben és helyzeteikben tudomást vegyenek róla, s azért nevet sem kap ott s nem képez elismert fajt.“ ¹⁾

Ha új kombinációk támadnak s újra meg újra érvényesítik önállóságukat, akkor végre természetesen beléphetnek a fogalmak országába s a szavak köztársaságába. Ez a régi időkről még inkább áll, mint a mairól — a nyelvnek legrégibb korszakairól inkább, mint jelen állapotáról. Esemény volt az ember történetében, mikor az atya, anya, testvér, férj, feleség fogalmak először megfogamzottak és kifejezést nyertek. Új korszak volt, mikor a számnevek egytől tizig megszülemlettek, s mikor olyan szavak foglaltak helyet az ember szótárában, minők törvény, igazság, kötelesség, erény, nagylelkűség, szeretet. Kinyilatkoztatás volt — még pedig a legfőbb kinyilatkoztatás — mikor a Teremtő, az Ur, az emberek Atyja fogalmát, mikor az Isten nevét először ejtették ki e világban. Ilyen általános fogalomnak érezték szükségét, ilyeneket képeztek és készítettek, mint a pénzt, hogy általános forgalomba kerüljenek. Más fogalmak is keletkeztek, de csak ideig óráig éltek és megint eltűntek, ha nem volt többé szükség rájuk. Mások is fognak még támadni, a míg csak el nem akad szellemi életünk, és elnyerik a nyelv keresztelőjét. Ki gondolkozhatik a változásokról, melyeket nyilván egyesek indítottak meg, de melyeknek befejezésére egyesek erőlködése sikertelennek bizonyult, a nélkül, hogy érezné egy szónak, vagy másképp szólva egy fogalomnak a hiányát, mely magába zárja az egyes ember befolyását az egész világra s a nagy világot az egyesekre — egy fogalomét,

---

¹⁾ Az id. h. II. 18. 7.

mely megmagyarázza mért hiúsult meg *Huss* törekvése az egyházi reform terén s mért sikerült ez egy *Luther-nek*, mért nem volt egy *Pitt* törekvésének eredménye a parlamenti reform keresztülvitelében, s mért koszoruzta siker ugyane téren egy *Russel* működését? Hogyan nevezzük azt a történeti processzust, melyben az egyén szabad tényezőnek látszik s mégis szolgája a tömegnek, melyre befolyását akarja gyakorolni, melyben a nagy tömeg ellenállhatatlannak látszik, s mégis elsöpri egy ismeretlen író tolla? Vagy, hogy ne járjunk olyan magasságban, hogyan lesz egy költő népszerűvé? Hogyan válik uralkodóvá egy új stílus a művészetben, az építésben? És hogyan változik a divat? — a mi képtelenségnek látszott tavál, hogyan tehet szert elismerésre az idén, s a mit bámulnak és bálványoznak az idén, hogyan válhatik esztendőre nevetségessé. Vagy vegyük magát a nyelvet. Hogy van az, hogy egy új szó, minő *to shunt* ¹⁾, vagy egy új ejtés, minő *gold goold* helyett, érvényre emelkedik, míg máskor a legjobb szavak, melyeket ujonnan képeznek vagy újra fölélesztenek legjobb íróink, nem is igen lesznek ismeretessé s elhalnak, feledségbe mennek? Fogalom kell erre, mely kizárja mind az önkényt, mind a kénytelenséget — azaz magába zár egyéni törekvést is, általános közre-működést is — fogalom, mely nem alkalmazható sem a méhek öntudatlan építéséhez, sem emberi lények tudatos építése módjához, mégis mind e két működést magában foglalja s új és magasabb fölfogásban egyesíti őket. Mindenki el fogja találni a fogalmat is, a szót is, ha hozzá teszem, hogy

---

¹⁾ L. I. köt. 34. l.

meg kell magyaráznia kövült országok kiveszését és új fajok eredetét is — a *természetes kiválasztás* fogalmára volt szükség s minthogy szükség volt rá, megtalálták, s minthogy megtalálták, elnevezték. Új kategória ez — új gépe a gondolatnak: s ha a természetvizsgálók büszkékére, hogy nevükről neveznek el egy új *fajt*, melyet felföldöznek, még büszkébb lehet Darwin, mert az ő neve örökre hozzá fűződik egy új fogalomhoz, egy új gondolatnemhez.

Vannak nyelvek, melyeknek nincs több számnevük, csak négy. Azon túl mindent egy zsákba hánynak, az általános *sok* fogalomba. Vannak nyelvek, mint a hawaii, melyekben ¹⁾ a fekete a kéktől és sötét-zöldtől nincs megkülönböztetve, sem a világos-sárga a fehértől, sem a barna a vöröstől. Ezt nem az érzékek tompasága okozza, mert a színeknek legcsekélyebb változatát is azonnal föl ismerik azok az emberek, hanem a szellem restsége. Így azt is mondják, hogy a hawaiinak csak egy szava van a szeretetre, szerelemre, barátságra, hálára, jóakaratra, tiszteletre stb.; mind ezt különbség nélkül *aloha*-nak nevezik, pedig ugyanazok az emberek milyen finom különbséget tesznek a következő szavak közt: *aneane* szellő, *matani* szél, *puhi* fuvás a szájjal, és *hano* fuvás az orron át, lelkendezés.²⁾ Így van ez mi nálunk is az alsóbb néposztályoknál. Olyan emberek, a kik soha sem használják az ásvány, növény, eledel stb. szavakat, külön névvel nevezik a róka farkát, a kutya farkát, a nyul farkát.³⁾

¹⁾ „The Polynesian“ 1862. szept. 27.

²⁾ Hale, Polynesian lexicon.

³⁾ Pott, Etymol. Forschungen, II. 439.

Castrén, egyike a legnagyobb tekintélyeknek az *északi turáni* fajok, finnek, tatárok, mongolok, nyelve, irodalma és műveltsége terén, említ oly népségeket, melyeknek nincs szavuk *folyóra*, de van nevük a legcsekélyebb *érre*; nincs szavuk az *ujjra*, de van a *hüvelykre*, *nevetlen ujjra* stb.; nincs a *bogyóra*, de van a *csipkére*, *eperre*, *galagonyára*; nincs szavuk a *fára*, de van a *nyirre*, *fenyőre* s akárhány más *fára*.¹⁾ Másutt azt mondja (18. l.), hogy a finnben a *hüvelyk* neve lassanként az *ujj* jelentését vette föl, s az *empetrum nigrum* neve a *bogyó* jelentését.

De még ezek is, a külön fajok nevei, voltaképen általános kifejezések s eredetileg általános minőséget jelölnek; s másképen egyáltalában nem is keletkezhetek. Nehéz azon emberek helyzetébe gondolnunk magunkat, a kiknek fő foglalkozásuk új fogalmak és szavak alkotása volt.²⁾ De tegyük, hogy nem volna szavunk a *kutyára*; mit csinálnánk? Ha teljesen kifejlett nyelv állana rendelkezésünkre, és először látnánk kutyát, akkor bizonyosan találnánk valami hasonlóságot közte és valami más állat közt, s e szerint neveznök el. Nevezhetnök például szelid farkasnak, mint a *mallicoloiak*,³⁾ mikor először láttak kutyát, melyet a Társaságszigetekről küldtek nekik, *broods*-nak nevezték: ez a *disznó* neve ő náluk. Ugyanez történt *Tanna* szigetén. A bennszülöttek itt is az először látott kutyákat *disznónak* (*buga*) nevezték. Azonban csak hamar alkalmatlannak

¹⁾ Vorlesungen über finnische mythologie, 11. l.

²⁾ Daniel Wilson, Prehistorie Man, 3. fej.

³⁾ Pott, az id. h. II. 138.

találnók, hogy nem tehetünk különbséget a kutya és a disznó közt, és a kutyának valami megkülönböztető jejét kellene választanunk, hogy erről nevet adhassunk neki. Hogyan járnánk tehát el? Lehetne úgy, hogy utánoznók az ugatását, és *bau-vau*-nak * vagy *uhuh*-nak * neveznök; de, elég különös, nem egy könnyen talál-nánk művelt nyelvet, melyben ilyen neve volna a kutyának. Valósággal más történt. A lélek számos benyomást kapott mindentől, a mi körébe került. A kutya nem állt előtte egyszerre, helyesen meghatározva és osztályozva, hanem különböző helyzetekben vette észre — majd mint vad állatot, majd mint hű kísért, néha mint őrt, máskor mint tolvajt, néha mint gyors vadászt, máskor meg mint gyáva, ronda állatot. Ezen benyomásoknak mindegyikéből lehetett nevet alkotni, s idővel a természetes kiiktatás útján kevesbedett e nevek száma, és csak néhány maradt meg, vagy csak egy, s ez lett, mint például *canis*, a kutyának tulajdon neve.

De hogy valami efféle nevet lehessen a kutyának adni, előbb szükségképen ki kellett képződniök a lélekben s kifejezést nyerniök a nyelvben olyan általános képzeteknek, minők a barangolás, kísérés, őrzés, lopás, futás, maradás. Ezeket az általános képzeteket a gyökerek fejezték ki. Minthogy e képzetek egyszerűbbek s kezdetlegesbek, kifejezőik is egyszerűbb és kezdetlegesebb gyökerek lettek, míg az összetettebb képzetek másodrendű gyökerekben találták kifejezésüket. Így egy menést jelölő gyökér a szanszkrit nyelvben *sar*, mászni *sarp*, kiáltani *nad*, ujjongani *nand*, kötni *ju* vagy *jug*, összeragasztani *jaut*. Így találunk a szanszkritban s minden egyéb árja nyelvben *gyökércsoportokat*, melyek egy

közös képzetet fejeznek ki és csak egy vagy két járulék hang által különböznek egymástól vagy hátul vagy elül. A legtermészetesebb föltevés az, a melyet épen elmondtam, hogy t. i., a mint a képzetek nőttek és szaporodtak, az egyszerű gyökerek is tovább képződtek és megszoktak. De lehetne az ellenkező nézetet is védeni, hogy t. i. a nyelv a változatossággal kezdődött, hogy előbb sok különös gyökér elveszett és ezekből fejlődtek ki az általánosabb gyökerek úgy, hogy elestek azok a hangok, melyek mindegyiket megkülönböztették a többitől.

Sokat lehet mondani mind a két nézet támogatására, az sem valószínűtlen, hogy mind a két processzus, a tovább-képzés és a kiiktatás, egy időben, együtt működött. De tény az, hogy nem tudunk semmit még az árja nyelveknek legrégibbikéről, a szanszkritről sem, míg át nem haladt a gyökeres és a ragasztó fokon, és soha sem fogjuk bizonyosan tudni, micsoda lassu, fokozatos változásokkal ment át mind a kettőn és lett végre hajlító nyelvvé. Másképp mondva: arra a kérdésre, vajjon *sarp* megvolt-e *sar* előtt, nem lehet felelni; logika szerint kétség kívül *sar* előbbre való, de a mit eddig láttunk a nyelv történetéből, abból már eléggé tudjuk, hogy sokszor egészen más tetszett a nyelvnek, mint a minnek a logika szigorú törvényei szerint kellett volna történnie.¹⁾

Nagyon fontos észre vennünk, hogy sok lehető általános fogalom és sok lehető általános kifejezés közül

¹⁾ A gyökércsoportokról vagy is a gyökereknek fokozatos továbbfejlődéséről érdekes észrevételek találhatók: Benfey, Kurze sanskritgramm. §. 60. s a köv. és Pott, Etymol.forsch. II. 283. l. Bopp, Vergleichende gramm. §. 109. a, 3; 109, b, 1. — L. itt l. k. 247. l.

csak azok lettek, természetes kiválasztás útján, tipikusok minden nyelvben, melyben most az illető nyelv gyökereit, termékeny csiráit látjuk. Ezek a gyökök határozottak alakra és jelentésre nézve: ezeket neveztem *hang-típusoknak*; körvonalaik határozottak, ámbár még jelentékeny módosulásokra képesek. Ezek a nyelvnek „különös közép pontjai“ és nélkülök a nyelvtudomány lehetetlen volna.

Mind ez világosabb lesz néhány példa által. Vegyünk egy gyökeret, és kísérjük viszontagságaiban, a mint körüljárja a világot. Van egy árja *MAR* gyökér; jelentése zúzni, agyonnyomni, dörzsölés által megrontani, elpusztítani. Nem merném mondani, hogy csalatkoznak, a kik azt képzelik, hogy hallják ebben a gyökérben az egymást dörzsölő szilárd testek csikorgását. A mi sajátos képzeink bizonyos hangok természetéről kétség kívül nagy mértékben a beszélt vagy ismert nyelv befolyása alatt alakulnak. Ezt a csikorgó, zörgő hangot csakugyan nagyon különféleképen fejezik ki különféle nyelvek. Mégis minthogy van egy *mar* gyökér, mely zúzást jelent, természetesen azt képzeljük, hogy hallunk benne olyasmit, minő két malomkő vagy valami fémráspoló gép zaja.¹⁾ Mégis észre vesszük a különbséget a

---

¹⁾ Érdekesekek Szt. Ágoston észrevételei e tárgyról: „Donec perveniatur eo ut res cum sono verbi aliqua similitudine conceinat, ut cum dicimus aeris finnitum, equorum hinnitum, ovium balatum, tubarum clangorem, stridorem catenarum (perspicis enim haec verba ita sonare ut ipsae res quae his verbis significantur). Sed quia sunt res quae non sonant, in his similitudinem tactus valere, ut si leniter vel aspere sensum tangunt, lenitas vel asperitas literarum ut tangit auditum sic eis nomina peperit: ut ipsum *lene* cum dicimus leniter sonat; quis item

zúzódó szilárd testek csikorgó, izületlen zajának utánzása közt és az izült *mar* hang közt. Rendelkezésre állott minden lehető mássalhangzócsoporthoz, melynek *r* vagy *l* volt a végén; *kr*, *tr*, *csr*, *glr*, mind ezek megfeleltek volna a célnak, és lehetséges is, hogy használatosak voltak, mielőtt az izült nyelv megszülemlett. De mihelyt *mr* uralkodóvá lett, minden egyéb hangcsoportnak kiadták az utját; az *mr* győztes volt s ez által őse lett egy nagy szócsaládnak. Már most akár emelkedő vonalban és szétágazó irányban kisérjük ezen *MAR* gyökér történetét, akár pedig származékait vezetjük vissza leszálló vonalban csirájukig, képesnek kell lennünk minden újabb változást hangtani és szófejtési törvényekből megmagyarázni; a különböző foglалásban a drága kőnek ugyanannak kell maradnia; és minden romlásnál világosnak lenni, mi okozta e romlást.

Kezdem tehát a *MAR* gyökérrel s eredeti jelentéseül a zúzást, dörzsölést tulajdonítom neki. Mind azon szavak-

---

asperitatem non et ipso nomine *asperam* iudicet? Lene est auribus eum dicimus *voluptas*, *asperum* eum dicimus *cruz*. Ita res ipsae adficiunt, ut verba sentiuntur. *Mel*, quam suaviter gustum res ipsa, tam leniter nomine tangit auditum, *acre* in utroque *asperum* est. *Lana* et *vepres* ut audiuntur verba, sic illa tanguntur. Haec quasi cunabula verborum esse crediderunt, ubi sensus rerum cum sonorum sensu concordarent. Hinc ad ipsarum inter se rerum similitudinem processisse licentiam nominandi; ut cum verbi causa *cruz* propterea dicta sit, quod ipsius verbi *asperitas* cum doloris quem *cruz* efficit *asperitate* concordat, *crura* tamen non propter *asperitatem* doloris sed, quod longitudine atque duritia inter membra cetera sint ligno similia sic appellata sint.“ — Augustinus, *De Dialectica*, Crecolius javításaival: Hoefers *Zeitschrift*, iv. 152.

ban, melyek e *mar*-tól származnak, nem szabad hangváltásnak lenni, sem járuléknak, sem fogyatkozásnak, sem romlásnak, mely más hasonló esettel ne volna bizonyítható; és mind azon képzetekben, melyeket e szavak kifejeznek, kell egy összekötő láncszemnek lenni, melynél fogva a legemelkedettebb s legelvontabb fogalmak összeköthetők, közvetve vagy közvetlen, az eredeti „*zúzás*” jelentéssel. A hangbeli elemzésnél minden képzelt és önkényes tétel eleve ki van zárva: semmit sem tűr meg a nyelv, a mire más, hasonló példája nincs. Ellenben a képzetek szövevényében, melyet az árja szellem ezen egy ősi képzetből font, el kell készülnie lennünk, hogy nem csak a logikus gondolkodás rendes útját, hanem sokszor a képzelet költői szárnyalását fogjuk látni. Az új szavak képzése ép annyira, sőt tán nagyobb mértékben költésen alapszik, mint ítéleten; s ha kizárnók a költői vagy képzeleti elemet a nyelvtörténetnek legrégibb korszakaiból, akkor lemondanánk a leghathatósabb segéd eszközről a nyelv kezdetének földelésében.

Mielőtt hozzá fognánk e nagy szócsalád áttekintéséhez, meg kell jegyeznünk

1. hogy *r* és *l* rokon és váltakozó hangok; tehát *mar* = *mal*.

2. Hogy *ar* a szanszkritban egyszerű magánhangzóvá rövidül, s akkor *r*-nek (vagy *ri*-nek) ejtik; tehát *mar* = *mr*.

3. Hogy *ar* helyett ejthető *ra*, ¹⁾ és *al* helyett *la* ²⁾; tehát *mar* = *mra*, *mal* = *m_la*.

) Szkt. *mar-litā* vagy *mradiṭā* „össze fog zúzni” a *maṛd* igétől. L. Max Müller, Sanskrit Grammar, 2. kiad. 255. l. — * V. ö. gö-

4. Hogy *mra* és *mal*-ból a görögben *mbro* és *mblo* lett, s az *m* elvesztével *bro* és *blo*.

A szanszkritban *malana* annyi mint dörzsölés vagy őrölés, de úgy látszik e nyelvnek nincsen egy gyökértől képzett szava a malomra. Ez fontos történeti szempontból, ha azt mutatja, hogy az árják különválásuk előtt tulajdonképeni malmot nem ismertek. A latinban, görögben, a germán, kelta, szláv nyelvekben a malom neve kivétel nélkül a *mar* gyökértől származik. Így latinul *mola*, ³⁾ görögül *mýlē*, ófn. *muli*, irul *meile*, csehül *mlyn*, litván *malunas*. ⁴⁾ Ezen szoros egyezésből azt következtették, hogy a malom ismeretes volt, mielőtt még az árja családnak északi ága megoszlott; de tekintetbe kell venni azt a körülményt is, hogy némelyek ezen nemzetek közül kölesönözhatték a nevet másoktól, kik a malmot föltalálták.

A malom nevével megvan egyszersmind a *molnár*, *malomkő*, *örlés* és *liszt* neve is. Görögül *mýlos* malomkő; *mýllō* örlők. Gótul *malan* őrölni; *melo* liszt; *muljan* összeüzni.

Az örlő fogak angolul *mill-teeth*, malom-fogak, görögül *mylitai*, latinul *molāres*.

gör. *μάτος* = *μάτος*, *ἄσθω* és *ἐφ' ἑαυτῷ*, *πρόσω* = *πρόσω* stb.; magy. *papirka* = *paprika*, Tájszótár. *

²⁾ * V. ö. *szalma* a szláv *slama*-ból; a finnben *lupukka* = *ulpukka*; *pulkka* = svéd *plugg*. *

³⁾ L. Pott, Etym.forsch. 1. kiad. I. 220. Kuhn, Indische Studien, I. 359. Curtius, Grundzüge, 481. sz.

⁴⁾ * A magyar *malom* a szlávágból, a finn *mylly* a skandináv nyelvekből van átvéve. *

A ki ismeri az angol élő nyelvet, annak az *örléstől* a *verésre, verekedésre, birkózásra* való átmenetelt nem kell hosszan magyarázni. S így nehézség nélkül vezethetjük vissza *mar*-ra a homerosféle *már-na-mai* „harczolk, verek“ szót, mely az Odysseiában a birkózásról van használva.¹⁾ A szanszkrit *mṛ-nā-mi*-nak erősebb jelentése van: agyon zúzni, azaz megölni.²⁾ Innen megérthetjük a görög *mólos*-t is ebben: *mólos Arēos*, a háboru munkája, küszködése (the toil and moil of war), s a *mólōps* (daganat veréstől) szót, mely tulajdonképen ütés, sujtás.

Eddig *mar*-t mint átható igét láttuk, mely egyik vagy másik tárgyon végrehajtott zúzást jelent. De a legtöbb ige eredetileg ép úgy volt bennható, mint átható; így *mar* is. Mit jelentene tehát *mar*, ha bennható ige volna, ha csupán valami állapotot jelölne? Annyit tenne mint „elkallani, elkopni“, „romlani“, mintegy „porrá zúzódni, összemorzsolódni“. A német azt mondja *sich aufreiben*, fogyni, kimerülni; és *aufgerieben* majdnem annyi mint elpusztult, megsemmisült. Goethe azt mondja: „Die kraft der erregbarkeit nimmt mit dem leben ab, bis endlich den aufgeriebenen menschen nichts mehr auf der leeren welt erregt, als die künftige;“ „Izgékonyságunk fogy életünkkel, míg végre semmi sem hat a törődött, megfogyott emberre ebben az üres világban, csak a más világ“. Mit jelent hát a görög *marainō* és *marasmós*? *Marainō* átható jelentéssel a. m. elfogyasztani, elfonnyasz-

¹⁾ Od. XVIII. 31:

Zōsai rūr, tra pántes epiγrōōsi kai o'de

Μαγναμένους. πῶς δ' ἂν σὺ νεωτέρῳ ἀνδρὶ μάχοιο;

²⁾ Rígyeda, VI. 44, 17: „*pra mṛna gahikā,*“ sujtsd agyon és öld meg őket.

tani; például *nósos maráinei me*, betegség emészt (engem); de használatos bennható jelentéssel is: elfonnyadni, elhalni. Innen *marasmós* hervadás, pusztulás, a franczia *marasme*. A *m̐lys* melléknév (úgy képezve, mint *m̐los*) a. m. ernyedt, gyöngé; és ebből egy új ige *m̐l̐nyomai*, elernyedni, elfogyni.

A szanszkrit *m̐rk̐h*, elájulni, *mar*-ból képzett rendes inchoativ ige; tulajdonkép a. m. halni kezdeni, haldótni, haldokolni.

Már most gondoljuk el, hogy a régi áriják először akarták kifejezni, a mit folyton láttak maguk körül, t. i. az emberi alaknak lassu megfogyását, a lassu eltörődést, melyre végül a testnek egész fölhasználása következik. Hogyan fejezhették ki azt, a mit mi meghalásnak, halál-nak nevezünk? Egyike a leginkább kinálkozó gondolatoknak, melyeket a pusztulás és a halál folytonos benyomásai keltettek, az lehetett, melyet *mar*-ral fejeztek ki, a kőnek porrá surlódása, turódzása. S így a latinban csakugyan *mor-io-r*, meghalok, *mortuus*, holt, *mors*, halál. Szanszkritul *m̐rje*, meghalok, *m̐rta*, holt, *m̐rtju*, halál. Az embernek egyik legrégebbi neve *marta* volt, a halandó, a gyarló, törékeny teremtés; minden esetre jelentős, ha az ember önmagának ilyen nevet ad; görögül *bro-tós*, halandó. Ha ezt a nevet választotta magának, a legközelebbi lépés az volt, hogy ellenkező nevet adjon az isteneknek: ezeket *ámbrotoi*-nak, foghyatatlanoknak, halhatatlanoknak nevezte, s ételüket *ámbrósiának*, halhatatlanságnak. A germán nyelvekben e szavak nincsenek meg; hogy azonban itt is használatos a *mar* gyökér, ha nem is a meghalás, legalább a megölés jelentésével, azt mutatja a gót *maurthr*, az angol *murder*

gyilkosság. Az ó szlávban *mrěti* meghalni; *morŭ* nyavalya, halál; *smrĭti* halál; a litvánban *mir-ti* meghalni, *smertis* halál.

Ha a latin *moriōr* tulajdonkép annyi, mint pusztulni, akkor a pusztulásnak okozója *morbus*, a betegség.

A szanszkritban magának a testnek *mŕti* a neve; eredetileg, úgy látszik, inkább pusztulást vagy pusztultat, holt testet jelenthetett. (V. ö. lat. *corpus*, test: ang. *corpse*, holt test.)

A szanszkrit *marman*, íz, tag, szót szanszkrit grammatikusok szintén a *mar* gyökértől származtatták. Tán a veszendő tagokat jelenti e szó? vagy a *mar* gyökérnek eredeti jelentésétől, a dörzsöléstől, származik, úgy hogy az érintkező ízek mozgását jelenti? A latin *membrum* a. m. *memrum*, s ez talán kettőztetéssel származott *mar*-tól, mint a görög *mémblētai* mēlō-tól, *mémblēka* mol-tól (ebben *émolon*; folyó cselekv. *blōskē*).

Nézzük most a latin *mōra*-t. Jelentése haladék, késedelem, s innen a franczia *demeurer* időzni, lakni. *Mora* eredetileg az időről volt mondva, és *mora temporis* az idő lassu elhalásának, fogyásának természetes kifejezése. „*Sine morā*“, haladék nélkül, tulajdonkép idő fogyása, vesztesége nélkül.

Mar-tól a másod-rendű, de határozott „pusztulás, halás“ jelentéssel van a szanszkritban *maru*, pusztaság, holt föld. Van egy másik sivatag, a tenger, s ezt a görögök nevezték *atrŕgeton*-nak, terméketlennek, meddőnek, kietlennek. Az árják nem látták ezt a víz-sivatagot, míg el nem váltak egymástól s el nem hagyták közös hazájukat. De mikor a rómaiak először látták a tengert, *māre*-nek nevezték, s ez a szó megvan a kelta, szláv és

germán nemzeteknél is. ¹⁾ Alig kételkedhetünk benne, hogy e név alatt a holt, az álló vizet értették ellentétben a folyó vizekhez (*l'eau vive*), vagy a terméketlen térséget. Természetes, mindig marad némi bizonytalanság, ha így találgatjuk, hogy eredetileg micsoda gondolatok vezették a régi nyelvalkotókat. Legföllebb azt tehetjük, hogy óvakodunk olyan szavak egybe-zavarásától, melyeknek külön eredetük lehetett. De ha egyszer be van bizonyítva, hogy nincs gyökér, melyből *mare* rendesebb uton képződhetett, mint *mar*-tól (Bopp származtatása — a szanszkrit *vāri*, víz, szótól — tarthatatlan), akkor szabad valami összekötő vonalat huznunk a gyökér és származéka között, és nem kell azt hinnünk, hogy a régi időkben az új szavakat kevésbbé merészen képezték, mint napjainkban. A nyelvet Jean Paul elhalaványult metaforák szótárának nevezte; ez igaz, és az etimologus kötelessége, hogy lehetőleg állítsa vissza e metaforákat eredeti fényükben. Ha tehát az angolban lehet az álló vizet holt víznek nevezni (*dead water*) s a francziában ²⁾ szint úgy (*eau morte*), mért ne képezhatték volna az északi árják szintén a tengernek egyik nevét a *mar*, halni, gyökérből? Természetesen lehetett ezen kívül több más nevük, s minél költőibb volt a nép, annál különfélebb neveket adhatott a tengernek. A görögök, kik valamennyi árja nemzet közül legjobban megbarátkoztak a tengerrel, nem holt víznek nevezték, hanem *thálassa*-nak (v. ö. *taráss*),

¹⁾ Curtius, Kuhns Zeitschrift, I. 30. Szl. *möre*, litv. *marios* és *marés*; gót *marei*; ír *muir*.

²⁾ Pott, Kuhns Zeitschr. II. 107.

mozgásnak, *hals*-nak, sós víznek, *pélagos*-nak (*plázō*), hányó-vetőnek, *pontos*-nak, azaz a nagy utnak.¹⁾

Térjünk most vissza *mar* és *mal* eredeti jelentéséhez; ez, mint láttuk, a zúzás, dörzsölés volt, különösen a gabona őrlésére, s a birkózók ütéseire vonatkoztatva. A görögök innen képezték egyik mitikus alakjuk nevét, t. i. *Moliōn*-t; ez a szó Hesykhios szerint általában vívót jelent, de a görögök regéiben különös a *Moliōnes* ismeretese, a két molnár, kiknek egy testük volt, de két fejük, négy lábuk és négy kezük. Még Herakles sem tudta őket legyőzni, mikor harcoltak ellene *Augeias* nagybátyjukat védve három ezer ökrével. Utóbb hirtelen támadással ölte meg őket. E hősöket eredetileg *Moliones* vagy *Molionidai*-nak, azaz zúzóknak, sujtolóknak nevezték, de később azt regélték róluk, hogy *Molionē*, a malom, és *Aktōr* fiai voltak. Némely mitologusok²⁾ ezeket az ikreket azonosították a mennydörgéssel és villámlással, és különös, hogy *Thor* mennyköve ugyanazon gyökérrel van elnevezve; mert *Thor* kalapácsa, *Miölnir*³⁾, egyenesen sujtolót, zúzót jelent. A szláv népeknél is *molnija* a neve a villámnak; s a szerb énekekben *Munja Grom*, azaz a mennydörgés, hugának van nevezve, és mitikus alakká változtatva.

Ezen hős molnárokon kívül van még egy pár görög óriás, az *Aloadák*, *Otos* és *Ephialtes*. Kevélységükben az Ossát az Olymposra s a Peliont az Ossára rakták, mint

¹⁾ Curtius az id. h. I. 33.

²⁾ Friedreich, Realien in der Hiade u. Odyssee, 562. l. Preller, Griechische mythologie, II. 165. l.

³⁾ V. ö. Grimm, Deutsche mythologie, 164. 1171. Haupt's Zeitschrift V. 72.

egy második Bábel tornyát, hogy fölhatoljanak az istenek lakához. Apollon győzte le őket. Ezen óriások nevének egészen hasonló jelentése van, mint a *Molionokénak*. Az *alōē*, szérü, szótul származik s a. m. cséplők. Most az a kérdés, vajjon *alōē*, szérü, és *áleuron*, buzaliszt visszavezethető-e a *mal* gyökére. Azt olvassuk néhol, hogy görög szavak elül szép hangzat kedvéért fölvesznek *m*-et. Ezt soha sem bizonyította be senki. De bebizonyítható több hasonló esettel, hogy görög szavak, melyek eredetileg *m*-mel kezdődtek, néha elvesztik az *m*-et. Ez kétség kívül erőszakos változás, olyan változás, melynek nincs semmi látható fiziologikus oka, mert hiszen egy szókezdő *m* kiejtése nem jár több nehézséggel, mint egy szókezdő magánhangzóé. De találunk analog eseteket s az analogia utmutatásában meg kell biznunk. Így *móskhos*, hajtás, mellett van még *óskhos* vagy *óskhē*, gally. A nőnemű *mía*, egy, helyett *ia*-t találunk Homerosnál. Sőt magának az *áleuron*, buzaliszt, szónak is *máleuron* alakját említi Helladios. ¹⁾ Továbbá, ha összehasonlítjuk a görögöt a latinnal, azt találjuk, hogy a minek a rómaiaknál *mola* volt a neve — t. i. liszt vagy inkább goromba buza-dara, melyet sóval keverték s úgy szórtak az áldozó baromra — annak görögül *oulai* vagy *olai* volt a neve, ámbár ez itt árpadarát jelentett. ²⁾ Ezen analogiák erejénél fogva, azt hiszem, megengedhetjük, hogy szókezdő *m* elveszhetett a görögben s így mind a *Molionok*, mind az *Aloadák* nevét az

¹⁾ *μολοι*, daganat, úgy látszik, szintén összefügg az *ουλαι*, seb, szóval. V. ö. Lobeck, *Pathologia Graecae Sermonis*, 112. l.

²⁾ V. ö. Buttmann, *Lexilogus*, 450. l.

egy *mar* gyökerre vezethetjük vissza. Ha pedig a *Molionok* és *Aloadák*¹⁾ neve a *mar* gyökértől származik, akkor alig kételkedhetünk, hogy *Mars* és *Ares* (az *Aloadák*-nak foglya) neve is mind a kettő ugyanazon forrásból ered. A szanszkritban a *mar* gyökértől van *Marut*, a vihar, szó szerint a zúzó, rontó²⁾; és a *Marutoknak*, *Indra* társainak *Vrtra* elleni minden-napi harcaiban, jellemében könnyen fölismeri a harci istenségek csiráit. Ugyanez a gyökér teljesen megmagyarázza a latin *Mars*-ot (*Martem*) is³⁾; és, ha tekintetbe vesszük a szókezdő *m* veszendőségét, a görög *Árēs*-t is. *Marmar* és *Marmor*, Marsnak régi latin nevei kettőztetés által támadtak; és az oszk *Māmers*-ben a kettőztető szótagnak *r*-je elveszett. *Māvors*-ot nehezebb megmagyarázni¹⁾, mert a latinban nincs arra példa, hogy szóközépi *m*-ből *v* legyen. De ámbár a szófejtés semmi nehézséget nem

¹⁾ Otos és Ephialtes, a szél (*vāta*) és a vihar.

²⁾ Kuhn *Marut*-ot *at*-képzős igenévnék tartja, és halónak vagy holtnak magyarázza. Az ő nézete szerint *Marutok* alatt eredetileg az elhunyt lelkeket értették, s minthogy a lelkeket szellemeknek, szellőknek, szeleknek képelték, a *Marutok* utóbb vihar-istenekké váltak. E nézetet azonban a *Vedákban* semmi sem támogatja. *Pilumnus*-ban, *Picumnus* bátyjában és ezzel együtt *Mars* társában, van egy nevünk, melynek hasonló a jelentése, t. i. zúzó. *Jupiter Pistor* is tulajdonképen a mennykövel sujtoló (Preller, Röm. mythol. 173. l.), s úgy látszik, a *Molae Martis Marsnak* hasonló fölfogásán alapulnak.

³⁾ *Mars*, *Martis* képzője más, mint *Marut*-é. A szanszk. *Marut* a. m. *Mar-vat*; *Mars*, *Martis* úgy van képezve, mint *pars*, *partis*, melynek véletlen szintén szkt *par-us* vagy *par-van* felel meg. A görög *Árēs* másképp van képezve, de az aiol alak, *Áreus* közelebb jár *Marut*-hoz. Kuhns Zeitschrift, I. 376.

⁴⁾ L. Corssen, Kuhns Zeitschr. II. 1.—35.

gördít az elé, hogy az indiai *Marut* nevet, a latin *Mars* nevet s a görög *Arēs* nevet egy azon gyökből származtassuk ¹⁾, annyi igaz, hogy sem a *Marsról*, sem az *Aresről* szóló regékben nincs semmi világos nyoma annak, hogy egykor a vihar képviselői voltak. A római *Mars* és a thrakiai Ares tisztelete csekély területre szorítkozott, de ott mind a kettő a legfőbb védő istenség jellemét vette föl. Az egyedüli összekötő láncszemet *Mars* és *Ares* s az indiai *Marutok* közt harcias jellemük képezi: és ha *Indrát* mint a tél legyőzőjét, mint a sötétség eloszlatóját, mint folytonos győzőt az ellenséges természetörök elleni harcban veszszük szemügyre: akkor ő mint a *Marutok* vezére, kik seregét képezik, határozottabb hasonlóságot mutat Marshoz, a tavasz istenéhez, a termékenység adójához, a rosznak pusztítójához. ²⁾ *Aresben* Preller a nélkül, hogy gondolt volna

---

¹⁾ Hogy *Marut* és *Mars* egy gyökből valók, arra először Kuhn mutatott rá (Haupts Zeitschr. V. 491.); de ő mind a kettőt a *mar*-nak „meghalni“ jelentéséből magyarázta. Más származtatásokról l. Corssen, Kuhns Zeitschr. II. 1. Ő idézi Cicerot (Nat. Deor. II. 28.): „Jam qui magna verteret Mavors;“ Cedrenust (Corp. Byz. Niebuhr, t. I. p. 295. 21.: ὅτι τὸν Μάρτιον οἱ Ῥωμαῖοι μόνον ἐκάλεον ὡς ἐνὶ θάνατον, ἢ κλητήν τῶν τεχνῶν ἢ τὸν παρ' ἀρχαίων καὶ μόνον τιμώμενον; Varrot (L. L. V. 73. ed. O. Müller): „Mars ab eo quod maribus in bello praeest, aut quod a Sabinis acceptus, ibi ist Mamers.“ — Ő Marsot ebből magyarázza: *Mas*-t, férfi, teremő. *Māmert*-et és *marmar*-t kettőztetett alakoknak tartja és *Māvort*-ot *Mamort*-ból magyarázza. A tipikus alak *Mas* volna, és Varro és Priscianus *Maspiter*-t irnak *Marspiter* helyett. L. még Leo Meyer, Kuhns Zeitschr. V. 387.

²⁾ L. Preller, Röm. mythol. 300. s köv. l.

a Marutokkal való rokonságára, felfödözte a viharos levegő ég személyesítését. ¹⁾

Eddig csak a *mar* gyökernek egyenes ágon való származékait vizsgáltuk, de még nem vettük figyelembe a különböző módosulásokat, melyeknek maga a gyökér van alávetve. Ez nagyon fontos tárgy, bár egyszersmind nagy nehézségekkel és bizonytalanságokkal van összekötve. Azt mondtam egyik fölolvasásomban, hogy a hindu grammatikusok nyelvüknek egész gazdagságát mintegy 1,700 gyökérré vitték vissza. ²⁾ Ha ezek a gyökök el voltak ismerve, akkor egyetlen egy szó sem maradt meg-

¹⁾ Preller, Griech. mythol. ³ 263. „Endlich deuten aber auch verschiedene bildliche erzählungen in der Ilias eine solche naturbeziehung an, besonders die beschreibung der kämpfe zwischen Ares und Athena, welche als göttin der reinen luft und des aethers die natürliche feindin des Ares ist und gewöhnlich sehr unbarmherzig mit ihm umgeht. So Il. V. 853 ff, wo sie ihn durch Diomedes verwundet, Ares aber mit solchem getöse niederrasselt (βράζει), wie neuntausend oder zehntausend männer in der schlacht zu lärmern pflegen, und dann auf dunklem gewölk zum himmel emporfährt. Eben so Il. 21, 400 ff wo Athena den Ares durch einen steinwurf verwundet, er aber fällt und bedeckt sieben morgen landes im fall und seine haare vermischen sich mit dem staube, seine waffen rasseln: was wieder ganz den eindruck solch eines alten naturgemäldes macht, wo die ereignisse der natur, donnerwetter, wolkenbruch, gewaltiges stürmen und brausen in der luft als akte einer himmlischen göttergeschichte erscheinen, in denen gewöhnlich Zeus, Hera, Athene, Hephaistos, Ares und Hermes als die handelnden personen auftreten. Indessen ist diese allgemeinere bedeutung des Ares bald vor der speziellern des blutigen kriegsgottes zurückgetreten.“ L. még Il. 20, 51. Ἀνὲ δ' Ἀρης ἐτέρωθεν, ἐρεμνῇ λαίλαπι ἴσος. Il. 9, 4. Ὡς δ' ἀνεμοὶ δύο ποταμὸν ὀρίετον ἰχθυόεντα, Βορέης καὶ Ζέφυρος τῷ τε Θορήκηθεν ἄητον.

²⁾ V. ö. I. köt. 249. l. jegyz.

fejtetlen a szanszkritban. De voltaképen ezen gyökerek közül sok maga is nyilván származék. Így *ju*, kötni, mellett van *jug*, kötni, és *judh*, összecsapni harcban. Itt *g* és *dh* nyilván módosító hangok, melyeknek eredetileg valamit kellett jelenteniök. Egy másik gyökér, *jaut*, összekötni, összeragasztani, szintén csak a *jug* nyelvjárási változatának tekintendő.

Alkalmazzuk ezt a mi *mar* gyökerünkre. Mint *ju*-ból *judh*, úgy lesz *mar*-ból *mardh* vagy *mrdh*, s ez a gyökér a szanszkritban elpusztítást, megölést jelent; innen *mrdh*, ellenség.¹⁾

Továbbá valamint *ju*-ból lett *jug*, úgy lett *mar*-ból *marḡ* vagy *mṛḡ*. Ez nagyon használatos gyökér. A. m. dörzsölni, de nem a rontás, pusztítás jelentésével, mint *mrdh*, hanem a tisztítás, tisztogatás értelmével. A szanszkritban közönségesen ezt jelenti, és megmagyarázza a macska szanszkrit nevét; *māṛḡara*, szó szerint azon állat, mely folyton dörzsöli, simítja, tisztogatja magát. A görög *omorg-ny-mi* ugyanazt jelenti. De ez az általános jelentés még jobban megszűkül és meghatározódott a görögben, latinban, németben, szlávban, s az *r*-nek *l*-lé változtatásával támadt a *malg* gyökér, mely a. m. dörzsölni a tehén tőgyét, azaz fejni. Innen az ófn. *milchu*, tej, főnév, s ebből új származék igék a fejes jelentésével. A litvánban *milzti* fejni és simogatni. Ezt a két rokon jelentést a latin nyelv két külön alakkal különbözteti meg: *mulgere*, fejni, és *mulcere*, cirógatni; s így a *mar* gyökérnek egy harmadik módosulatát födöz-

¹⁾ Rigveda, VI. 53, 4. „*vī mṛdhaḥ ḡahi*“, öld meg az ellenség(ek)et.

zük föl tovább képző torokhangu vagy ínyhangu tenuisszal; t. i. *mark'*-ot, mely olyan, mint a szkt. *jāk'*, kérdeni, a *jā*, menni, gyökértől (ambire vagy adire.) Hasonló képzéssel, ámbár más célra, alakult a latin *marcus*, nagy kalapács, sulyok; ezt tulajdon névül is használták, *Marcus*, *Marcus*, *Marcianus*, *Marcellus*, s később megint előfordult *Martel Károly* nevében. A szanszkritban ellenkezőleg az ínyhanggal tovább képzett *mṛṣ* ige lágy simogatást jelent, s némely előszókkal összetéve a. m. elméjében forgatni, elmélkedni, gondolkodni rajta. Valamint a latin *mori*, meghalni, eredetileg elhervadást jelentett, úgy mutatja *marcēre* ugyanazt a jelentést másod-rendű (származék) alakban. Jelentése hervadni, ernyedni, elfáradni, és mellette van a *marcidus* melléknév. A görögből említendő *malakós*; a. m. lágy és sima, tulajdonkepen dörzsölt vagy csíszolt; s végre puhát, elpuhultat, beteget is jelent.¹⁾

Mar-nak egyik legrendesebb származéka *mrā* volna, s ez *mlā* alakban a szanszkritban a. m. hervadni, elfonnyadni. Minthogy a görögben nem ritkaság, hogy *ml*-ből *bl* lett, alig tévedünk, ha e gyökérre vezetjük vissza *blāx*-ot, mely a. m. testben lélekben lankadt, tunya, és a gót *malsk*-s szót, mely a. m. balgatag.²⁾ Lágy és balgatag sok nyelvben rokon-értelmű, és valószínű, hogy a görög *mōros*, ostoba, szintén a mi *mar* gyökerünkől való s eredetileg lágyat jelentett.

Itt látjuk, hogyan folynak egymásba különféle jelentések; hogy a mi egyik szempontból kopottnak és

¹⁾ V. ö. lat. *lēvis*; *ῥαλός*, lágy, ha *μαμαλός* helyett áll, szintén ezen gyökérhez tartozhatik. De tekintetbe veendő az att. *ἀμαλός* is.

²⁾ L. Curtius Grundz.

elromlottnak tünik föl, más szempontból simának és fényesnek látszik, és hogy mikép sikerült az ember teremő szellemének mind a kettőt egyazon gyökér segítségével kifejezni. Láttuk, hogy *omórgnymī*-ben a dörzsölés vagy surolás jelentése állapotodott meg, *amelgō*-ban a dörzsölés vagy fejés jelentése; és láthatjuk, hogyan módosul a dörzsölés még egy harmadik jelentéssé a görög *mérgō* vagy *amergō*-ban, mely a. m. leszakasztani, letépni, leszedni.

Ha a *mar* gyökeret ajakhanggal gondoljuk tovább képezve a torokhang helyett, melyet az imént láttunk, akkor *marp* gyökeret nyerjük, mely nagyon használatos a görög költőknél. Rendesen úgy fordítják „fogni, megkapni“, és *harpázō*-val azonosítják, de észre vesszük az eredeti jelentés nyomait olyan kifejezésekben, minő *gēras émarpse* (Od. XXIV. 390.), az öregség megfogyasztotta; *khthōna márpte podoīn* (Il. XIV. 228.) surolja, érinti vala a földet lábával.

Maradjunk meg ennél az uj *marp* tőnél, és gondoljuk meg, hogy lehet belőle *malp* és *mlap* is; gondoljunk arra is, hogy *ml*-ből a görögben *bl* lesz, akkor egy uj *blap* tőhöz jutunk, melyet jól ismerünk a görög *bláptō*-ban (sérteni, gátolni, megrongálni). Ez a *bláptō* él még az angol *to blame*, a francia *blâmer* igében, e h. *blasmer*, *blasphémer*. A görög *blasphēmein* továbbá e h. áll *blapsiphēmein*, azaz ártó szavakat mondani; és *blapsi*-ban a *bláptō* igét látjuk, tehát *mar* gyökerünknek törvényes sarját.

Mar-nak egyik legtermékenyebb származéka a *mard* gyökér. A szanszkritban *mṛdnāt* (*kṛ*-osztály) és *mṛdati* (*bhū*-osztály) alakban fordul elő s a. m. szétdörzsölni; de

annyit is tesz, különösen előszókkal összetéve, mint össze-zúzni, leteperni, legyőzni. Innen a szanszkrit *mr̥du*, lágy, ¹⁾ a latin *mollis* (*mard*, *mald*, *mall*), az ó szláv *mladu* (*maldu), és — bár más képzővel — az angol *mellow*. Mind ezen szavakban a porrá őrlöttet a simaság, lágyság képe viselőjének tekintették, és csakhamar átvitték az erkölcsi gyöngédségre és nyájasságra is. Magát a port is ezen gyökér legegyszerűbb alakjával nevezték el, t. i. *mr̥d*-nek; ez a por jelentésénél fogva utóbb általában földet, talajt jelentett.

A gót *malma*, homok, szintén ehhez a szóosztályhoz való; szint úgy a mai német *zermalmen*, összezúzni, és a gót *malujan*, melyet Ufilas ép ily jelentéssel használ.

A latinban több hajtása is van még ennek a gyökérnek. *Malleus*, kalapács, valószínűleg *mardeus*-ból lett; sőt *martellus*, ha csak nem áll *marcellus* helyett, ²⁾ szintén ide való. Tovább képzett alakban találjuk gyökerünket a latin *mordere*-ben, mely a. m. harapni, tulajdonkép őrölni, zúzni.

Helyesen állították össze az angol *to smart* igét *mordere*-vel, minthogy a kezdő *s* képző elem, melyet máshol is meg fogunk találni. ³⁾ „The wound smarts“ a. m. „a seb harap vagy fáj“. Innen minden éles fájda-

¹⁾ Curtius rámutat az analog görög *τέργν* (gyöngéd, lágy) szóra, ha ezt a *τερ* (*τείρω*) gyökérből származtatjuk. E szerint *terra*, por, szintén úgy magyarázható, mint a szanszkrit *mr̥d*, por, föld.

²⁾ * Ez valóbb-szinű, mert a *marcus*-ból képzett *marculus* mellett is előfordul *martulus*. (Georges szót.) *

³⁾ L. Grimm, Deutsche Gramm. II. 701. l.

lomra alkalmazzák, s a német *schmerz* általában fájdalmat jelent. ¹⁾

Ezen *mard* (gör. *méldō*, olvasztani) gyökérből az angolban szabályszerűen *malt* vagy *melt* lesz; nincs is kétség benne, hogy az angol *to melt*, olvasztani, eredetileg lágyítást jelentett, ha nem is kalapácsütések által, legalább a nyaldosó lángok s a hőség emésztő hatása által. *Mulciber*, Vulcanus mellék neve, olvasztót jelent, és a *mulcēre* igével függ össze. ²⁾ A német *schmelzen* ige ugyanannyit jelent, s most átható jelentéssel is így hangzik. Figyeljük csak meg a nyelvnek ügyes utjait. Szükség volt egy kifejezésre, mely az embernek emberre szem, arcvonás, szó vagy könyörgés által való hatását jelölje. Mit lehetett tenni? Vették ugyanazt a gyökeret, melyet előbb durva fölszín simítására, kemény tárgynak lágyítására alkalmaztak; és most csekély módosulással ugyanaz a *mard* gyökér a szanszkrit *mṛd* vagy *mṛl* alakjában annyit jelentett, mint megengesztelni, megkérlelni. ³⁾ Ezen jelentésben különösen az istenekre vonatkoztatták, a kiket könyörgéssel s áldozással engeszteltek. Benható jelentéssel is használták magukról az istenekről, mikor kérték őket hogy olvadjanak, lágyuljanak meg, legyenek kegyesek, s olyan imádságok, melyeket most így fordítunk: „Irgalmazzatok nekünk“, eredetileg azt jelentették: „Olvadjatok nekünk, ó istenek.“ ⁴⁾

¹⁾ V. ö. Ebel, Kuhns Zeitschrift, VII. 226. l.; ott *σμερδαλός* is erre a gyökére van visszavive, és a gót *marzjan*, megrontani (ang. *to mar*). L. még Benary, K. Zeitschr. IV. 43. l.

²⁾ Corssen, Beiträge, 356. l.

³⁾ A lingualis *d* szabályszerűen megjelenik a szanszkrit *mṛmaja* (földből való) szóban is.

⁴⁾ Rigo. VI. 51, 5: *Vasavaḥ mṛlata naḥ*.

Ezen forrásból ered a gót *mild* is, az angol * és német * *mild*, tulajdonképen lágy vagy gyöngéd. A litvánban a szeretet neve is innen van véve: *meile*: és a görögben *meília* örvendetes ajándékokat, engesztelő adományokat jelent, s innen *meilíssō*, megengesztelni, és *meilikhos*, szelid.

Ez volt az egyik oldal, melyről az olvadást tekintették; de volt egy másik is, ép oly természetes, az olvadás, epedés valami után való vágyódás, kívánczóság, búslakodás miatt. Mondhatjuk valakiről, hogy olvadoz, elolvad szerelmében, bánatában (németül *er zerschmilzt*, *er vergeht vor liebe*), s a görögök is ez értelemben mondták *meledainō*, olvadok, azaz aggódok, *meledōnē*, gond, aggság. *Meldómenos* is Hesykhiosnál vágyódónak van magyarázva. ¹⁾ Sőt mi több: ha visszaemlékezünk, hogy a *mar* gyökérnek *m*-je alkalmilag el is veszett, akkor joggal azonosíthatjuk a görög *éldomai*-t egy eredetibb *méldomai* igével. És mit jelent *éldomai* a görögben? Annyi mint „majd meghalok valamiért, epedek utána“; ²⁾ azaz épen azt jelenti, a mit kell jelentenie, ha azon gyökérből származik, mely a *méld*, olvasztok, igében is megvan.

Ezen vizsgálataink közben többször találkoztunk egy *s*-szel, mely elül a *mar*-hoz járult, s egyszerűen módosító elemnek tekintettük, megkülönböztetés végett hozzá téve oly szavakhoz, melyeknek külön-tartását kívánatosnak érezték. A nélkül, hogy kutatnók ezen *s*-nek

¹⁾ V. ö. Curtius, Grundzüge.

²⁾ Az oláhban *dor* a. m. vágy. pedig voltaképen azonos az olasz *duolo*, fájdalom szóval. V. ö. Diezet e szó a. Hasonló a latinban *Corydon ardebat Alexin*, * s a magyarban *fáj a szívem érte*. *

valódi eredetét, mely nem rég heves vita tárgya volt Pott és Curtius közt, annyit bizonyosnak vehetünk, hogy a szanszkrit *smar* gyökér közel rokona a *mar* gyökérnek; nem is nehéz ¹⁾ felföldözni, hogyan fejlődhetett ki *smar* jelentése „emlékezni“ *mar* jelentéséből (dörzsölni, őrölni.) Ujra meg újra láttuk, hogy az olvadás jelentése átment a szeretet, remény, vágyódás jelentésébe, és így fogjuk látni, hogy a szanszkrit *smar*-nak is eredeti jelentése kívánni, gondolni, nem pedig emlékezni. ²⁾ Így a szanszkrit *smara* szeretet, egészen úgy, mint a litván *meile* szeretet, azaz olvadás. A vágyódás jelentéséből új jelentések ágaztak ki, mint: valamire folyvást gondolni, valamin gondolkodni, eszét járattatni, s végre emlékezni. Egyéb árja nyelvekben a különös kezdő *s* nem jelenik meg. A latinban van *memor*, *memoria*, *memorare*, valamennyi emlékezést jelent; de a görögben *mermaír* egyszerűen annyi mint gondolkozom, töprengem, aggódok; *mérinna* aggság; sőt *mártyr* sem jelent szükségképen emlékezőt, hanem olyant, a ki törődik valamivel, ragaszkodik hozzá, jónak, helyesnek tartja. ³⁾

Ezen szavak bokrainak bontogatásában, fejtegetésében fő célom az volt, hogy nyomozzam a képzeteknek fokozatos

¹⁾ Curtius *smar*-t azon gyökerek közé sorolja, melyek, ha nem is kezdettől fogva, „de minden esetre az árjak elválása előtt egészen szellemi jelentést vettek föl.“

²⁾ Pāṇini, Dhātupāṭha, 19, 46: „*smṛ* *adhjāne*, Vp. *aukje*“; ezt Colebrooke helyesen fordítja így: bánni, szeretettel emlékezni. Mādhava így magyarázza: *utkanthā-pūrvakam smaraṇam*, vágyódva emlékezni.

³⁾ V. ö. ἰώλωπος, ἐγγετίωπος, nyíllal, lándzsával törődő, nyilat, lándzsát szerető stb.; Benary, Kuhns Zeitschr. IV. 53; és ἰσιωπος θεοί, Ἀργαυλός, Ἐράλιος, Ἀρης, Ζεύς, Preller, Griech. mythol. 205. l.

növését, tenyészetét, a szellemnek lassu előhaladását a különöstől az általánoshoz, az anyagítól a szellemihez, a konkrétól az elvonthoz. A dörzsölés, csiszolás az engesztelés képzetéhez vezet, fogyni, fonnyadni, hervadni olyan kifejezések, melyek a hitegető remény s a beteg szív emésztő érzelmeire vannak alkalmazva, és olyan fogalmak, minők emlékezet és mártírság, ugyanazon forrásból merített szavakba vannak öltözve.

Ezen egy *mar* gyökérnek viszontagságai, kedvező és bal sorsa — csak egy kis fejezetét képezik az árja nyelvek történetének és tenyészetének; de ez a kis fejezet is nyújthat némi fogalmat arról, milyen hatalmasak s milyen simulók és alkalmazkodók a gyökerek, és milyen korlátlanul uralkodik a metafora, az átvitel, a képletes szólás az uj fogalmak alakulásában.

NYOLCZADIK FÖLÖLVASÁS.

KÉPES BESZÉD.

Kevés bölcselő látta át oly világosan a nyelvnek fontosságát az emberi szellem minden működésére nézve, kevesen tartották úgy folyton szemük előtt, mennyire szükséges a szavaknak a gondolatra való befolyását megfigyelni, mint *Locke* az emberi értelemről írott művében. Ez a nagy mű négy könyvre oszlik, s ezek közül egy, a harmadik, egészen a szavaknak vagy általában a nyelvnek van szentelve. Akkor tájban, mikor *Locke* irt, kevés figyelmet fordítottak a nyelv bölcséletére, a szerző tehát félt, hogy majd azt tartják, kiválóbb helyet adott e tárgynak, mint a milyent érdemel; azért szükségesnek tartotta megvédeni magát ilyen vád ellen, a következő szavakkal: „A mit itt ebben a harmadik könyvben elmondtam a szavakról, az talán némelyek előtt sokkal többnek fog föltűnni, mint a mennyire ilyen csekély tárgynál szükség van. Lehet, hogy szűkebb helyen is megférne; de azt akartam, hogy az olvasó időzzön egy olyan tárgynál, mely nekem ujnak látszik és kissé félre

esőnek (kétség kívül egyike azoknak, melyekre még nem gondoltam, mikor hozzá fogtam az íráshoz); hogy midőn alapjáig átkutatom s minden oldalról megforgatom, egyik vagy másik része találkozzék mindenkinek a gondolataival, és alkalmat adjak a legidegenkedőbbnek s legközbösebbnek is, hogy gondolkodjék egy általános mulasztásról, melynek jelentős következményei vannak, ámbár nem igen ügyelnek rá. Ha meggondoljuk, hogy mennyi zajt ütnek a dolgoknak valójával, és hogy minden tudomány, kutatás és társalgás mennyire össze van bonyolítva és összezavarva a szavaknak gondatlan és zavaros használata s alkalmazása által: akkor talán érdemesnek fog látszani, hogy e dolgot egyszer gondos megvilágításban részesítsük. És olvasóim meg fognak bocsátani, hogy oly soká időztem oly tárgynál, melyet jól meg kell jegyezni; mert a hibák, melyeket az emberek e tekintetben rendszeren elkövetnek, nem csak legnagyobb akadályai az igazi tudománynak, hanem még olyan becsülésben is állanak, hogy tudomány gyanánt járatosak. Az emberek sokszor látnák, milyen kevés vagy talán épen semmi ész és igazság sincs az ő dagályos nagyhangú mondásaikban, ha csak áttekintenének a divatos hangokon és megfigyelnék, mi van vagy mi nincs a képzetekben, melyek ama szavakban rejlenek, a melyekkel annyira föl vannak fegyverkezve minden oldalról, s melyeket oly jó hiszemmel forgatnak. Azt hiszem, tettem némi szolgálatot az igazságnak, a békének s a tudománynak, ha e tárgynak beható fejtegetése által az embereket arra indítom, hogy gondolkodnak saját nyelvük használatáról, s ha okot adok nekik azon gyanura, hogy valamint másoknál sokszor megtörténik, ő náluk is lehetséges, hogy néha nagyon

jó és helyes szavakat hangoztatnak, élő beszédben és írásban, nagyon bizonytalan, csekély vagy épen semmi jelentéssel. S azért czélszerű, hogy maguk is e tekintetben óvatosak legyenek, másokra se nehezteljenek ilyeseknek bonczolgatása miatt.“¹⁾

Máshol meg összefoglalva vizsgálatai eredményét, azt mondja Locke: „Minthogy a dolgok közül, melyek fölött a szellem elmélkedik, őt magát kivéve semmi sincs jelen az értelem előtt, szükséges, hogy valami más legyen jelen, t. i. az illető dolognak jele vagy képviselője; s ezek az ideák. Minthogy pedig az ideák színhelye, melyek valakinek a gondolatait teszik, nem tárható másnak közvetetlen szemlélete elé, s nem is helyezhető el sehol, csak az emlékezetben, — pedig ez nem nagyon megbízható hely, — azért, hogy másokkal közöljük gondolatainkat és hogy magunk használatára is emlékezetünkben megtartsuk, képzeinknek is jelekre van szükségük. Azon jelek, melyek legalkalmasabbaknak mutatkoztak s azért általánosan használatosak, az ízült hangok. *Tehát a képzeteknek és szavaknak mint az ismeret nagy eszközeinek vizsgálata nem megvetendő részét képezi azok vizsgálódásainak, a kik az emberi ismeretet egész terjedelmében át akarják tekinteni. És ha jól megfontolnók azokat és helyes módon vizsgálnók, talán ez által más logikára és kritikára tennénk szert, mint a milyen eddigelé járatos.*“

De ámbár Locke ennyire át volt hatva a fontosságtól, melyet a nyelvnek mint ilyennek az értelem működésében tulajdonítani kell, soha sem vette észre, hogy

¹⁾ Locke, On the understanding III. 5, 16.

az általános fogalmakat és a szavakat nem lehet egymástól elválasztani, hogy egymás nélkül meg nem lehetnek, és hogy semmiféle bizonyíték sem támogatja azt a föltevést, hogy az emberek kényők kedvök szerint állapítottak meg ízült hangokat meghatározott fogalmak jelölésére. Locke, úgy látszik, soha sem képzelte el világosan a névadás bonyodalmas processzusát, és ámbár sokszor megvallja, hogy nehéz, sőt néha lehetetlen elbánnunk általános fogalmakkal a nyelvbeli külső jel nélkül, mégsem vonja kétségbe soha egy percze sem, hogy a világtörténetnek valamelyik korszakában az emberek fölhalmozták volt névtelen általános fogalmaknak egész kincsét, s ehhez aztán mikor elérkezett az értelmi és társadalmi közlekedés ideje, ügyesen alkalmazták ama bárczákat, melyeket szavaknak nevezünk.

Azt a kort, melyben Locke élt (1632—1704) és irt, nem igen érdekelték még az olyan nyomozások az emberiségnek régi története körül, melyek a legujabb két emberöltőn át a legkitünőbb bölcselek figyelmét lekötötték. A helyett, hogy gyűjtötték volna a régi nyelv, költés és vallás maradványait, nem csak a görögöket és rómaiakét, hanem a világnak minden nemzetéét, s a helyett, hogy igyekeztek volna behatolni, a mennyire lehet, magába az emberiség őseinek valóságos életébe, s így tanulták volna ki, hogyan lettünk gondolatinkban s szavainkban azzá, a mik vagyunk: a 18. századbéli bölcselet nagy iskolái megelégedtek avval, hogy elméleteket építettek föl, hogyan születhetett meg a nyelv, hogyan lehetett a vallást nyilatkoztatni vagy fölhaladni, hogyan csinálhatták a mitológiát papok vagy költők vagy politikusok oktatás, mulattatás vagy csalás végett. Ilyen

rendszereknek, ha szellemesek és tetszősek is és még egészen uralja őket sok történeti s bölcséleti kézi könyvünk, engedni kell majd a 19. század úgy nevezett *történeti iskolájának*. Ezen két iskolának elvei homlok-egyenest ellenkeznek; az egyik elméletekkel kezdi tények nélkül, a másik tényekkel elméletek nélkül. *Locke*, *Voltaire* és *Rousseau* s ujabban *Comte* rendszerei világosak, érthetők s tökéletesen észszerűek; a *Wolf*, *Niebuhr*, *Schlegel F.*, *Humboldt V.*, *Bopp*, *Burnouf*, *Grimm* és más hasonló tudósok által összegyűjtött tények töredékesek, a belőlük fölépülő induktív következtetések tökéletlenek és homályosak és ellenkeznek nem egy megszokott fölfogással. Mégsem engedhetjük, hogy az emberi régiségek tanulmánya, az emberi szellem palaiontológiája valaha újra pusztá teoretizálók porondjává legyen, akár milyen merészek és csillogók, hanem mindig azon elvek szerint kell művelnünk, melyek gazdag aratást érleltek az induktív kutatásnak egyéb mezein. Nem vádolhatnak kegyelet hiányával, ha régibb idők nagy embereiről azt mondjuk, hogy máskép irtak volna, ha a mi napjainkban élnének. Ha *Locke* ismerte volna az összehasonlító nyelvészet eredményeit, azt hiszem, kitörölte volna egész harmadik könyvét „Az emberi értelemről”; és még buzgó és szellemes tanítványa, *Horne Tooke*, is egészen másképp irta volna könyvét, a „*Diversions of Purley*“-t. De mind e mellett alig van könyv, mely hibás létére is — sőt épen hibái által — olyan tanulságos volna a nyelvészre nézve, mint *Locke* *Essayja* és *Horne Tooke* *Diversiói*; sőt van nem egy olyan pont a nyelvnek későbbi fejlődésében, melyet ők mesteribb módon tárgyaltak és fölvilágosítottak, mint utódaik.

Igy azt a tényt, hogy minden szó, mely anyag-talan fogalmat fejez ki, képes beszéd, átvitel útján érzéki fogalmat jelölő szóból származik, először Locke állította föl világosan és határozottan, s most teljesen meg van erősítve a hasonló nyelvészek nyomozásai által. Minden gyökér, azaz a nyelv anyagának minden eleme, érzéki benyomások, és csak is érzéki benyomásokat jelöl; és minthogy minden szó, még a legelvontabb s legmagasztosabb is, gyökérből származik, a hasonló nyelvészet teljesen bizonyítja a következtetéseket, melyekhez Locke jutott. Azt mondja Locke (III. 4, 3.):

„Az is kissé előbbre segíthet bennünket fogalmaink és ismereteink eredete felé, ha észre vesszük, mennyire függnek szavaink a közönséges érzéki képzetektől, és hogy azok is, melyeket az érzékektől egészen távol eső cselekvésekre és fogalmakra használunk, az érzékeken alapszanak, és nyilván érzéki képzetekről vannak átvive messzebb eső jelentésekre és alkalmazva olyan képzetekre, melyek nem esnek érzéki észleleteink körébe; pl. *képzelni, fölfogni, megérteni, sugalmazni, borzalom, háborgatni, nyugalom* stb. mind olyan szavak, melyek érzéki dolgokról vannak véve és a gondolkodás különböző módjaira alkalmazva. *Lélek*-nek eredeti jelentése gőz; *angyal* tulajdonképen a. m. követ; s én nem kételkedem, hogy *ha minden szót visszakisérhetnénk eredetéig, azt találnók minden nyelvben, hogy azon neveknek, melyek érzékeink alá nem eső dolgokat jelölnek, első származásuk érzéki képzetekben gyökerezik.* Innen némileg azt is sejthetjük, milyenek voltak s honnan eredtek azon képzetek, melyek az első nyelvalkotók szellemét eltöltötték; s hogyan oltotta a természet az emberekbe már

magában a dolgoknak elnevezésében minden ismeretüknek gyökereit és elveit; míg hogy neveket adjanak, melyek másokkal tudassák mind azt, a mi lelkükben történik, mind azon képzeteket, melyek nem esnek érzéki megfigyelés alá: szívesen vették kölcsön a szavakat ismerős érzéki képzetektől, hogy ez által annál könnyebben megértessék másokkal azt, a mi a lélekben megy végbe, s a mi külsőleg, érzékileg nem jelenik meg. Ha már így ismert és kelendő nevekre tettek szert ezen belső lelki működések kifejezésére, akkor a szavak tárháza olyan gazdag volt, hogy kifejezhették velük minden egyéb képzeteiket, mert mind ezek csak külső érzéklés vagy belső lelki működés eredményei lehettek; minthogy — mint bebizonyítottuk — csak is olyasmiről van képzetünk, a mi külső érzékelhető tárgyakból ered, vagy a mit magunkban érzünk szellemünk belső működése folytán, melyről tudatunk is van.“

Ez a hely kissé bonyolult és homályos ugyan, de mindazonáltal klasszikus egy hely, és sokféle — kedvező és kedvezőtlen — magyarázatnak képezte már tárgyát. Locke hívei közül némelyek, különösen Horne Tooke, azt az állítást, hogy minden elvont szónak eredetileg érzéki jelentése volt, azon tétel bizonyítására használták, hogy tudásunk érzéki ismeretekre szorítkozik; és okaik látszólag olyan meggyőzők voltak, hogy a kik materialisztikus elméletek ellen harcolnak, mai napig szükségesnek tartják a Locke és Horne Tooke által idézett adatok ellen kelni síkra, a nélkül hogy az állítólag ezekből folyó következmények érvényét vizsgálnák. Az adatok, melyeket Locke idéz, úgy látszik, minden kétségen fölül állanak. * *Lélek* megfelelője egy rokon

nyelvben még meleg gőzt jelent. ¹⁾ * *Spiritus*, szellem, a *spirare* igétől származik, mely lélekzést jelent. *Animus*, lélek, Cicero szerint ²⁾ az *anima*, lehelet, szóból ered. Gyökere *an*, s ez a szanszkritban a. m. fujni; innen eredt a szélnek szanszkrit és görög neve: *an-ila* és *án-emos*. Így a görög *thymós*, lélek, töve *thýein*, rohanni, viharzani, a szanszkrit *dhū*, rázni. *Dhū*-ból eredt a szanszkrit *dhūli*, por, és *dhūma*, füst, a latin *fumus*. A görögben ugyanazon gyökérből képződött a szélvész neve, *thýella*, és a lélek *thymós*, mint a szenvedélyek tanyája. Jól sejtette Platon (Krat. 419. l.), hogy *thymós*, a lélek, ἀπὸ τῆς θύσεως καὶ ἔσεως τῆς ψυχῆς van elnevezve. *Képzeln*i (*imaginari*) tulajdonképen a. m. képet alkotni magunknak; de még a *kép* is sokkal összetettebb képzet, semhogy pusztá gyökérrel ki lehetett volna fejezni. *Imago*, kép, *mimago*-ból lett, mint *imitor*, e. h. *mimitor*, görögül *miméomai*; mind ezeknek gyökere *mā*, mérni, s így ismételt mérést, másolást, utánzást jelentenek. *Fölfogni*, *megfogni* (ang. *to apprehend*, *to comprehend*, *to conceive*, ném. *auffassen*, *begreifen*) annyi mint fölkapni, megkapni, megragadni; * *megérteni* a. m. elérni, v. ö. *fölelni észszel*; ³⁾ *sugalmazni* a. m. sugni; *háborgatni* a. m. háboruságot, zavart előidézni; *nyugalom* a. m. nyugvás, pihenés. *

Ha vesszük nevét akármely tárgynak, melyet érzékeinkkel közvetetlen föl nem foghatunk, könnyen

¹⁾ L. I. k 379. l.

²⁾ Tuseul. I. 9.

³⁾ * „Mert fölelni könnyü, könnyü nem csak észszel,
Hanem ököllel is, és megfogni kézzel.

Arany J. Toldi, III. ének. *

meggyőződhetünk róla, mennyire igaza van Lockenak, ha azt mondja, hogy ilyen szavak kivétel nélkül olyanoktól származnak, melyek eredetileg érzéki tárgyak jelölésére szolgáltak.

Mindenek előtt ide iktatok egy kafir képes kifejezésekben álló jegyzéket:

Szó	Betű szerinti jelentés	Átvitt jelentés
beta	ütni	büntetni
dhlelana	együtt enni	közlekedni vkivel
fa	haldokolni	betegeskedni
hlala	ülni	lakni, élni, maradni
ihlati	bokor	menedék hely
ingcala	repülő hangya	rendkívüli ügyesség
innewadi	hagymás növény-nem	könyv, üveg, (po-hár)
inja	kutya	alattvaló
kolwa	megelégedni	hinni
lila	jajgatni, sirni	gyászolni
mnandi	édes	kedves, kellemes
gauka	ketté törve lenni	egészen holtnak lenni
umsila	fark	udvari cseléd
zidhla	megenni magát	kevélykedni
akasiboni	nem lát bennünket	ránk sem hederít
nikela indhlebe	oda adni a fülét	figyelmesen hallgatni
ukudhla ubomi	életet enni	élni
ukudhla umntu	megenni vkit	elkobozni jószágát

Szó	Betű szerinti jelentés	Átvitt jelentés
ukumgekeza inkloko fejét törni		alkalmatlankodni vkinél
ukunuka umntu	szagolni vkit	boszorkánysággal vádolni. ¹⁾

Az angol *tribulation*, baj, aggság, a latin *tribulum*-tól származik; a régi rómaiak egy cséplő gépet neveztek így, mely fa táblából állt s alul éles kődarabokkal vagy vas szegekkel volt kirakva. A lélek állapota, melyet a *tribulation* szó kifejez, nyilván annyira hasonlít a *tribulum* által zúzott gabona állapotához, hogy, ha egyszer e találó hasonlatot használták, nem egy könnyen feledhették el többé. Maga *tribulum* a *terere*, dörzsölni, zúzni, igétől származik. *Tribulare* Tertullianusnál a. m. elnyomni. ²⁾ Már most képzeljük magunknak, hogy egy ember lelkét annyira nyomja bűneinek súlya, hogy alig tud lélekzeni, föltekinteni, a nyomásnak ellentállni: ha az ilyen ember lelke állapotát akarná kifejezni, azt mondaná, hogy bűnbánat, levertség — angolul *contrition* — fogja el. Maga ez a *contrition* a. m. „összezúzás“ a *terere* „zúzni“ igéből.

A francia *penser*, gondolni, nem egyéb, mint a latin *pensare*, mérni, mázsálni, mely a *pendere*, lógatni, igéből ered. Az ang. *to be in suspense* a. m. habozni, azaz mintegy fölfüggesztve, függőben lenni s ide oda ingani. *To suspend judgment* a. m. fölfüggeszteni ítéletét.

¹⁾ Appleyard az id. h. 70. l.

²⁾ Diez, Gramm. 27. l.

* *Kételkedés, kétség*, * az angol *doubt*, a latin *du-bium*, szó szerint két pont közötti helyzetet fejez ki; a két utóbbi *duo*-ból ered; mint a német *zweifel* *zwei*-ből.

Az angol *to believe*, hinni, ígét rendesen azonosítják a német *belieben* „kellemesnek tartani, helyeselni, szívesen tenni“ szóval s a latin *libet*, tetszik, ígével. De *believe*, valamint a német *glauben*, eredetileg többet jelentett, mint egyszerűen helyeselni vmit. Mind a két szót a *lubh* gyökére kell visszavezetni, melynek eredeti jelentését megőrizte a szanszkrit *lobha*, vágy, és a latin *libido*, heves, legyőzhetetlen vágy. ¹⁾ Ezt a gyökeret használták föl, hogy kifejezzék a léleknek ama leküzdhetetlen indulatát, mely látszólag áthágatja az emberrel az érzékek kézzel fogható bizonyosságát s az ész törvényeit (*credo quia absurdum*), s mely ellenállhatatlan erővel készíti valamely igazság elfogadására, mert csak ezzel elégítheti ki lényének természetes vágyait. Ilyen a hit az ő legvalóbb értelmében, ámbár idő folytán gyengül jelentése, s csak annyit tesz, mint föltenni, helyesnek vélni; ép úgy, mint *love*, szeretni, mely *believe*-vel egy gyökérből hajtott, utójára csak a. m. kedvelni, szívesen látni, tenni.

Truth, igazság, Horne Tooke magyarázata szerint az a miben az ember bízik, which a man *troweth*. Ezzel azonban nagyon keveset nyerünk. *To throw* csak származék ige s a. m. igaznak tartani: *true*. De mi ez a *true*? Nem egyéb, mint a szanszkrit *dhruva*, ²⁾ azaz erős, szilárd, tartós, a *dhar*, tartani, gyökérből.

¹⁾ „Der glaube ist wie die liebe : er lässt sich nicht erzwingen.“ Schopenhauer, Parerga, II. 326.

²⁾ Kuhns Zeitschr. VII. 62.

Egy másik igazat jelentő szó a szanszkrit *satja*, mely az *as*, lenni, ige folyó cselekvésü igenevéből van képezve. *Sat* a latin *ens*, való, levő; innen *satja*, igaz, ¹⁾ a görög *eteós*, ²⁾ az angol *sooth*. Ha azt mondom, hogy *sat* a latin *ens*, a hasonlóság nem igen szembe ötlő. De a latin *ens* nyilván *sens* helyett való, s ez még megvan a *prae-sens*-ben. ³⁾ *Sat*-nak alanyesete *san*, mert szanszkrit szó végén nem állhat *ns*. De az egyes szám tárgyesete *santam* = *sentem*, a többes alanyesete *santas* = *sentés*; úgy hogy a szanszkrit *s* a latin szó azonossága kétségtelen.

És hogy fejezte ki a nyelv azt, a mi — ha egyáltalában észszerű fogalom — a leganyagtalanabb fogalomnak látszik, t. i. *a semmit*? Az egyetlen módon, melyen lehetett — t. i. valami valónak és kézzel foghatónak tagadása vagy azzal való összehasonlítás által. A szanszkritban *asat* a neve, azaz a mi nincs, nem levő; a latinban *nihil*, azaz *nihilum*, ⁴⁾ eredetileg *nifilum*, azaz *ne-filum* azaz „egy fonál sem, egy szál sem“. A francia *rien* nem más, mint a latin *rem*, *res* tárgyesete, pedig

¹⁾ * V. ö. magyar *való*-t. *

²⁾ L. Pott, Etym.forsch. II. 364. Kern, Kuhns Zeitschr. VIII. 400. Megjegyzendő, hogy *satja*-ban *t* a tőhöz tartozik s a képző nem *tja*, a görög *σιός*, hanem *ja*. Hogy *εός*; azonos-e a szanszkrit *ja* képzővel, az talán kérdés. L. azonban Bopp, Vergleich. gramm. ² §. 109. a, 2 (212. l.) és §. 956. *Sattva* a szanszkritban levőt és ténytet.

³⁾ *Essentia* törvénytelenül képzett szó. A görög *οὐσία*-t akarták vele kifejezni, csak hogy akkor *entia*-nak kellene lennie. Seneca, Ep. 58. Cicero teszi érte felelőssé.

⁴⁾ V. ö. Kuhn, Zeitschr. I. 544. Dietrich idéz hasonló rövidítéseket, pl. *cognitus nōtus*-ból, *pejēro jūro*-ból. Bopp nyilván föladta *nihil*-nek azt a származtatását, melyet nyelvtanának első kiadásában

megtartja tagadó jelentését, ha nincs is mellette a tagadó szócska, mely eredetileg mindig előtte állt. Így *ne-pas* a. m. *non-passum*, egy lépés sem, egy toppantás sem; *ne-point* a. m. *non-punctum*, egy pont sem. ¹⁾ A francia *néant*, az olasz *niente* a latin *non ens*-ből lett. És most figyeljük meg egy perczig, milyen mesék teremnek a nyelv varázsa által. Egészen helyes volt, ha azt mondták „nem adok semmit“ azaz „nem adok egy szálat sem, egy csöppet sem“. Itt csak viszonyos semmiről szólunk; voltaképen csak tagadunk valamit, megtagadunk valamit. Az is egészen helyes felelet, ha üres szobába lépünk s kérdik „Mi van itt?“ ha azt mondjuk: semmi; ²⁾ evvel nem azt értjük hogy épenséggel semmi sincs ott, hanem csak azt, hogy nincs semmi, a mi szokott lenni szobában. De ha olyan kifejezéseket, minő „Hier ist nichts“ újra meg újra használ az ember, lassankint a Semmi-nek valami határozatlan ideája képződik a lélekben, és *Nihil* valami pozitívnak és reálisnak a neve lesz. Az emberek nagyon régen kezdtek már a semmiről úgy beszélni, mint ha

---

adott, minthogy a másodikból kihagyta. A mi az *f: h* hangváltozást illeti, a spanyolban sok latin *f*-ből lett *h*, pl. *hablar* = *fabulari*, *hijo* = *filius*, *hierro* = *ferrum*, *hilo* = *filum*. *Filii* helyett *ἱλλί* Trinchera 194. l. Magában a latinban is találunk ilyen eseteket. *Hircus* helyett a sabinok azt mondták *fircus*, *hoedus* h. *foedus*, *havena* h. *farena*. Sőt a latinban is találkozunk iker alakokkal; ilyenek *hordeum* és *fordeum*, *hostis* és *fostis*, *hariolus* és *fariolus*. L. Corssen, *Ausprache und vocalismus*.

¹⁾ * *Egy csöpp sem, egy csipet sem* v. *egy makula sem*, mint Dunán tul mondják. *

²⁾ * Megjegyzendő, hogy az indogermán nyelvek nem mondják „Itt nincs semmi“, hanem „Itt semmi van.“ Különben pl. a finnek is máskép mondják, mint mi: *Ei mitään*, azaz „nincs mi is.“ *

valami volna, annyira, hogy utóbb reszketve beszéltek az *annihilatio*-ról, megsemmisülésről, semmivé-válásról — pedig ez csakugyan megfoghatatlan egy idea, legalább annak, a ki nem örült. *Annihilatio*, ha egyáltalában jelent valamit, az etimologia szerint — s ez uttal, hozzá tehetjük, a logika szerint is — csak is ennyit jelent: olyasmivé válni, a mi nem fonál — ez pedig ugyancsak nem olyan rettenetes állapot, ha meggondoljuk, hogy szoros logika szerint magában foglal mindent, kivéve azt az egyet, a minek *fonál* a neve. Pedig mennyi okoskodást, mennyi rettegetést, mennyi örültséget szült ez a *Nihil* szó — puszta szó és semmi egyéb! Látjuk a dolgokat nőni és fogyni, látjuk az élő lényeket születni és meghalni, de soha sem látunk valamit elveszni, megsemmisülni. Már pedig, a mi nem esik érzéki tapasztalatunk körébe s a mi ellentmond okoskodó képességünk minden elvének, annak nincs joga nyelvbeli kifejezésre. Használhatjuk anyagi tárgyak nevét anyagtalan tárgyak jelölésére, ha észszel fölérhetjük őket. Fölfoghatunk például olyan erőket, melyek érzékeink körén kívül esnek, melyeknek azonban anyagi valóságot tulajdonítunk. Nevezhetjük őket szellemeknek: *szellem* szó szerint szellőt jelent, pedig nagyon jól tudjuk, hogy szellemek alatt nem puszta szellőket értünk. Nevezhetjük lelkeknek, és *lélek* eredetileg párárt, gőzt jelent. De egy semminek, a mit sem nem láthatunk, sem föl nem foghatunk, sem el nem képzelhetünk, soha sem kellett volna kifejezést kapnia, soha sem kellett volna eszes lények szótárába bejutnia.

Pedig ha meggondoljuk, az emberek hogyan beszélnek a semmiről, a költők hogyan teszik a legmegkapóbb

rajzok tárgyává; ¹⁾ hogyan képezte s hogyan képezi maiglan egyik fő pontját a legtöbb bölcsező rendszerének; — sőt hogyan vonták át a vallási gondolatok terére, s hogyan lett, *Nirvāna* névvel egyik legmagasb lény a buddha hívek millióinak: akkor talán már itt, vizsgálatainknak elején, elkezdjük átlátni, mennyire uralkodik a nyelv a gondolat fölött, és kevésbbé fog bennünket meglepni, hogy a régi népeknél a természeti tárgyak, az ég, nap, hold, hajnal és szelek nevei természetfölötti hatalmak, isteni személyek jellemét ölthették magukra, vagy imádsággal s áldozattal tiszteltek olyan elvont neveket, minők Sors, Igazság, Győzelem. Azon módban, mely szerint némely nyelvek a semmi szót használják, annyi a mitologia, mint India, Görögország és Róma mitologikus beszéde módjának legképtelenebb részeiben; és ha ezeket a nyelv betegségének tulajdonítjuk, melynek okait meg tudjuk magyarázni, amarról azt kell mondanunk, hogy benne a nyelv majdnem félre beszél, s nem szolgál többé arra, a mire való, az érzékek nyerte benyomások s az eszes lélek képezte fogalmak kifejezésére.

De térjünk vissza Locke állítására, hogy minden anyagtalan tárgy neve anyagi tárgyak nevétől van képezve. Sok bölcsező, mint mondtam, a helyett, hogy férfiasan szembe szállt volna a következményekkel, melyek állítólag Locke tételéből folynak, inkább magának ezen tételnek a helyességét vonták kétségbe.

---

¹⁾ „Egy mérhetetlen, véghetetlen Semmi gondolata rettenetes, majdnem olyan, mint a Mindenségé és az Istené; mellette a homokszem, mely tény és valóság, valami szörnyűvé és óriásivá emelkedik — egy valósággá, mely ellensúlyozza a nem-létnek véghetetlenségét “ *Sterling, Thoughts and images.*

Cousin Viktor azon fölolvadásokban, melyeket a 18. századbeli bölcselet történetéről tartott, a következőn törekszik megczáfolni Locke állítását:

„Mondok én két szót, tessék azokat visszavezetni érzéki képzeteket jelölő gyökerekre. Vegyük e szót: *je*, én. Ez a szó tudtomra minden nyelvben gyökér szó, nem tagolható, nem elemezhető; és nem fejez ki érzéki képzetet, nem fejez ki semmi mást, csak azt a jelentést, melyet a lélek tulajdonít neki; tiszta és igaz jegy, melynek semmiféle vonatkozása nincs érzéki képzetre. Az *être*, lenni, szó épen olyan: tiszta elvont gyökér szó. Nem ismerem nyelvet, melyben a francia *être* igének megfelelő szó érzéki képzetet fejezne ki; nem áll tehát, hogy a nyelvnek minden gyökere eredetileg érzéki képzet jegye volna.“

Annyit meg kell engednünk, hogy a francia *je* szónak, mely egy a szanszkrit *aham*-mal, kétes a származása. Az árja nyelvnek egyik legrégibb terméke ez, s nem csoda, ha még a szanszkritban is eltűnt a gyökér, melytől ez a névmás származott. * Olyan szavakat, minő *magam* vagy *nagysád*, meg tudunk magyarázni; de hogy az *én*, *te*, *ő* szavakat egyedül a magyar nyelv nyújtotta eszközökkel elemezzük, arról szó sem lehet. * Ép így vagyunk a szanszkrit *aham*-mal, olyan messze korból hozzák ezt a nyelv hullámai, melyhez képest a védák úgy szólván tegnapi művek. De ha kétséges is *aham* származása, azt még egy tudós sem vonta kétségbe, hogy, mint minden más szó, valahonnan csak származik: vagy praedicativ vagy demonstrativ gyökérből. ¹⁾ A kik névmási gyökérből

¹⁾ Szanszkrit irodalomtörténetemben (21. l.) lehetségesnek tartottam, hogy *ah-am*-mal összefügg a szanszkrit *āha*, mondtam, a gö-

akarják magyarázni, azok szerint a védai *gha*, később *ha*, ez, a gyökere. Hogy a sinai nyelv hogyan fejezi ki az ént, azt láttuk egy előbbi fölolvasásunkban, és ha olyan kifejezések, minő „szolgája mondja“ e helyett „én mondom“ nekünk nagyon modernnek és mesterkéltnek látszanak, a sinaiaknak nagyon természetesek, s minden esetre bizonyítanak annyit, hogy még olyan színtelen képzet is, milyen az *én*, találhat jeleket, melyek elég halványak és határozatlanok kifejezésére. ¹⁾

Az *être*, lenni, szóval másképp állunk. *Être* ²⁾ a latin *esse*, melyből *essere* lett s ez aztán összevonódott. Gyökere tehát *as*, s ebből került minden árja nyelvben a létige. Már most igaz, hogy az *as* gyökér magában a szanszkritban is kivetkőzött anyagi jelentéséből; jelentése *lenni* és semmi más. De van a szanszkritban egy származéka, *asu*, s ebben az *asu*-ban, mely lélekzetet, életet jelent, meg van őrizve az *as* gyökérnek eredeti jelentése. Hogyha

---

rög *ṛ*, a latin *ajo* és *nego*, sőt a gót *ahma* (*agma* helyett), szellem; de ezt most nem tartom lehetőnek. Nem helyeseihetem Benfey véleményét sem (szanszkrit nyelvt. 773. §.), ki *aham*-ot a *gha* névmási gyökből származtatja eléje tett *a*-val. * (Meyer Gusztáv szerint [Zur geschichte der indog. stambbildung, Lipese 1875.] ez az *a* ugyanaz a névmás, mely az *asmān*, *avām* s egyéb összetett névmásoknak első részét képezi.) * Egyelőre genealogia nélkül kell hagynunk a szót.

¹⁾ Jean Paul a *Levanában* (32. l.) azt mondja: „Én“ — az Istenen kívül, ki a valóságos Én s a valóságos Te egyuttal — a legmagasabb s a legmegfoghatatlanabb, a mit nyelvben kifejezni, a mit képzelni lehet. Itt van egyszerre mint az igaznak s az öntudatnak egész birodalma, mely az „én“ nélkül semmi. „Én“-t keli tulajdonítanunk Istennek ép úgy, mint az öntudatlan lényeknek, ha létüket gondolni akarjuk.

²⁾ V. ö. Diez szótárát *essere* a.

olyan szó származhatott tőle, minő *asu*, az *as* gyökér minden esetre annyit jelentett, mint *lélekzeni*, aztán *élni*, aztán *létezni*, s mind ezeken a fokokon át kellett mennie, mielőtt oly elvont segéd igéül szolgálhatott, a milyenül nem csak a szanszkritban, hanem minden árja nyelvben találjuk. Ha ez az egy származék, *asu*, élet, meg nem volna tartva a szanszkritban, lehetetlen volna eltalálni az *as*, lenni, gyökérnek eredeti anyagi jelentését; de még akkor is joga lett volna a nyelvésznek ilyen jelentést föltételezni. Sőt a francziában is, hol *être* teljesen elvont szó, a mult idő *étais* s az *été* igenév — mint a megfelelő spanyol *estaba* és *estado* — nyilván a latin *stare*, állani, igétől származnak, és mutatják, hogy olyan határozott képzet, minő az *állás*, hogyan gyöngülhet el egészen az elvont *léte* jelentéseig. Ha más nyelvekhez fordulunk, mindig újra meg újra azt fogjuk látni, hogy a francia *être* igének megfelelő szavak eredetileg érzéki képzetet fejeztek ki. Az angol *to be* a szanszkrit *bhū*-val függ össze, mely, mint a görög *phýj* mutatja, egykor növést jelentett. ¹⁾ Az angol *I was* a gót *visan*-nal függ össze, mely a. m. lakni.

De ámbár e pontra nézve a nyelvésznek Locke mellé kell állani s megengedni, kivétel nélkül, a szavaknak anyagi jellemét: semmisem sem lehet meggyőzőbb, mint *Cousin Viktor* ellenvetései, melyekkel a következtetések ellen küzd, melyeket amaz előzményekből vontak némely bölcselek — ámbár Locke maga bizonyára nem.

---

¹⁾ L. Müller M., Essay on the Aryan and Aboriginal Languages of India, 344. l.

„Továbbá“, azt írja Cousin, „ha ez igaz volna, és föltétlenül igaz — pedig ez nem áll — akkor nem következtethetnénk többet, csak ennyit. Az embert képességei működése először kiviszi saját énjéből a kül világ felé; a kül világ jelenségei először tűnnek föl neki, s azért ezeket a jelenségeket nevezi el először. Az első jegyeket érzéki tárgyaktól kölcsönzi s bizonyos határig ezeknek a színeivel festi. Ha aztán visszatér az ember önmagához és többé kevésbbé határozottan fölfogja az értelmi jelenségeket, melyeket mindig észre vett, ámbár némi határozatlansággal; ha aztán kifejezést akar adni ez új szellemi és lelki jelenségeknek, akkor az analogia arra vezeti, hogy a jegyeket, melyeket keres, összefűzi azokkal, melyek már birtokában vannak: mert minden fejlődő és kifejlett nyelvnek törvénye az analogia. Innen a képes beszéd, melyre elemzésünk a legelvontabb erkölcsi képzetek jegyeit és neveit is többnyire visszaviszi.“

Semmi sem lehet igazabb, mint ez az óvás, melyet Cousin azok ellen állít föl, a kik Locke észrevételét bizonyítékul akarják használni egyoldalú szenzualisztikus bölcséletük javára.

A *képes beszéd* egyike a leghatalmasabb eszközöknek az emberi beszéd szerkezetében, és e nélkül alig képzelhetjük, hogyan tudott volna valamely nyelv a legelső elemeknél tovább jutni. Képes beszéd általában a. m. egy névnek átvitele azon tárgyról, melyhez eredetileg tartozik, más tárgyakra, melyek szellemünkre azt a benyomást teszik, hogy egy vagy más tekintetben osztoznak az első tárgy sajátjaiban. Ama szellemi processzus, mely a *mar* gyökérnek a *megengesztelés* jelentését adta, ez volt: az ember némi hasonlóságot vett észre a dör-

zsölés és csíszolás okozta simaság közt és a sima arcz-kifejezés, a simuló hang s a tekintet nyugalmassága közt, melyet a barátságos és szép szavak még ellenségnél is előidéznek. Így ha az alföldön gólyáról beszélnek, egy madár nevét alkalmazzák egy gépre. Az emberek némi hasonlóságot látnak a hosszú-lábu madár közt, mely eledelet hosszú csőrével szedegeti, és a gép közt, melyet teheremelésre használnak. A görögben is ez a két jelentése van a *géranos*, daru, szónak. Ez képes beszéd. Továbbá metsző gúny, heves beszéd, buzgó imádság, sujtó ítélet, mind ez képes beszéd. *Spiritus* a latinban eleinte fuvalmat, szellőt jelentett. De midőn az emberben vagy állatban levő éltető elemet kellett elnevezni, erre egyszerűen és természetesen az életnek látható jelét választották, t. i. az ajknak lehelletét. Innen a szanszkritban *asu*, lélekzet és élet; a latinban *spiritus*, lélekzet és élet. Midőn utóbb észre vették, hogy van itt még valami megnevezni való, nem a csupa állati élet, hanem az, a mit ez az állati élet főntart, akkor ugyanazt a szót választották az új latin nyelvjárásokban, az emberben levő szellemi elem kifejezésére ellentétben a csupa anyaggal vagy állattal. Mind ez képes beszéd.

Azt olvassuk a Védában II. 3, 4¹⁾: „Ki látta az első szülöttet, midőn az, a kinek nem volt alakja (szó szerint csontja), szülte azt, a kinek volt alakja? Hol volt a földnek lehellete (*asuh*). vére (*asrk*), lénye (*ātma*)? Ki ment el megkérdezni valakitől, a ki tudta?”

Itt *lehellet*, *vér*, *lény* megannyi kísérlet annak a kifejezésére, a mit most oknak mondanánk.

¹⁾ M. Müller, History of Sanskrit Literature, 20. 1.

De vegyük most fontolóra egy pillanatig, hogy a mit a bölcsélet, különösen Locke, olyan szavak sajátságaul kimutatott, minők *megfogni, fölfogni, megérteni, megfontolni, képzelni, szellem, angyal*, annak voltaképen a nyelvnek ős történetében egy *egész korszak* sajátságának kellett lennie. Az embernek szellemi életében nem volt lehetséges semmiféle haladás képes beszéd nélkül. Az eddig felfödözött gyökerek közül legtöbbnek eredetileg anyagi jelentése volt, még pedig olyan tág és általános¹⁾, hogy könnyen lehetett őket számos különös képzetre alkalmazni. Találunk olyan gyökereket, melyek ütest, fénylést, csúszást, növést, esést, folyást jelentenek, de soha sem találunk ős gyökereket, melyek az érzékek körén *kivül* cső állapotot vagy cselekvést jelölnének, sőt még olyakat sem, melyek esőzést, mennydörgést, vilámlást, tüsszentést, megkisértést, segítést jelentenének. De a Nyelv nagyon jó gazdasszonya volt férjének, az emberi Szellemnek; kevéssel sokra ment. Ezen anyagi gyökereknek nagyon csekély készletéből illő öltözetet szolgáltatott a Szellem nagy-számu ivadékainak, s nem feledkezett meg semmi képzetről és semmi érzelemről²⁾ kivéve talán azt a néhányat, mely némely költők szerint kimondhatatlan.

Igy a fénylést, ragyogást jelentő gyökerekből készültek nevei a napnak, holdnak, csillagoknak, a szemnek, aranynak, ezüstnek, játéknak, örömnnek, boldogságnak, szeretetnek. Ütest jelentő gyökerekkel el lehetett nevezni bárdot, mennykövet, öklöt, gutát, találó meg-

¹⁾ Általános gyökereknek megszorítása közönségesebb, mint külön ős jelentéseknek általánosítása, ámbár mind a kettőt el kell ismerni.

jegyzést, megütközést. Járást, folyást jelentő gyökerekből kaptak nevet a felhők, a borostyán, kúszó állatok, kígyó, ingó és ingatlan jószág. Morzsolást jelentő gyökér szolgáltatott nevet betegségnek és halálnak, estnek és éjnek, vénségnek és ősznek.

Meg kell különböztetnünk a képes beszédnek két nemét, az egyiket *gyökérbeli*, a másikat *költői* képes beszédnek nevezem. *Gyökérbelinek* akkor, ha fénylést jelentő gyökérből nem csak a tűz vagy a nap neve készül, hanem a kikeleté, a hajnalpiré, a gondolat világosságáé vagy egy magasztaló ének ujjongó kifakadásáé. A régi nyelvek bővelkednek ilyen képekkel, s a szófejtő nagyítója alatt majdnem minden szó mutatja nyomát az első képes fölfogásnak.

Ettől meg kell különböztetnünk a költői képes beszédet, t. i. azt, a mely valamely kész és egy meghatározott tárgyra vagy cselekvésre vonatkozó névszót vagy ígét költőileg átvisz más tárgyra vagy cselekvésre. Ha például a nap sugarait a nap kezének vagy ujjainak nevezi, akkor a kezet vagy ujjat jelölő nevet, mely készen megvult, mint olyat költőileg átviszi a napnak kinyuló sugaraira. Ép így találjuk a felhőket hegységeknek nevezve, az esőhözó felhőket nehéz-tőgyű teheneknek, a napot ménnek vagy bikának vagy óriás madárnak, a villámot nyilnak vagy kígyónak.

A mi a nevekről áll, az áll az ígéről is. Például olyan ige, minő *szülni*, vonatkozhatik a napot szülő vagy inkább megelőző éjre s ép úgy az éjt megelőző nappalra. A napnak egyik nevében az van mondva, hogy nemzi a hajnalt, mert a nap jövetele okozza a hajnalpirt; egy másik nevében az van mondva, hogy

szereti a hajnalt, mert követi, mint vőlegény meny-asszonyát; és végre az is van mondva róla, hogy vesztét okozza a hajnalnak, mert a hajnal elenyészik, mihelyt fölkel a nap. Más szempontból azt is lehet mondani, hogy a hajnal szüli a napot, mert a nap mint ha az ő méhéből támadna; azt is lehet mondani, hogy a hajnal elhal vagy eltűnik fényes fia születése után, mert mihelyt a nap megszületett, a hajnalnak el kell enyésznie. Mind ezen képek, noha telve vannak ellenmondásokkal, tökéletesen érthetők a régi költőknek, ámbár mai fölfogásunk előtt sokszor nehezen oldható rejtvények. A Rigvédában X. 189¹⁾, hol a nap kelte van leírva, azt olvassuk, hogy a hajnal a nap közelében jön és utolsót lehell, mikor a nap elsőt lélezkzik. A magyarázók a legábrándosabb fejtegetéseket fűzték e kifejezéshez, a nélkül hogy sejtették volna a költőnek egyszerű fölfogását, mely végtére is nagyon természetes.

Nem szabad tehát szem elől tévesztenünk, hogy valóban és szükségképen volt egy korszak nemünk történetében, midőn minden gondolatot, mely a mindennapi élet körén túl esett, képes beszéddel kellett kifejezni, és hogy e képek még nem váltak azzá, a mik mi ránk nézve, t. i. csupa hagyományos és köz-használatu szólásokká, hanem félig eredeti és félig módosult jellemükben érezték és értették őket. Ezek után azt is átláthatjuk, hogy a gondolatnak és beszédnek ilyen korszakát egészen más vonásoknak kellett jellemezni, mint bármely későbbi korét.

---

¹⁾ L. M. Müller, Die todtenbestattung der Brahmanen, XI. 1.

Egyike a legelső eredményeknek természetesen az lesz, hogy magukban véve egészen különböző s az emberi értelemről is különbözőknek fölfogott tárgyak azon egy nevet kapják. Ha volt egy gyökér, mely földerítést, fölélesztést, megörvendeztetést jelentett, ezt a gyökeret lehetett alkalmazni a hajnalra, mely a világosság földelése a sötét éj után, a forrásra, mely a sziklából fakad s megörvendezteteti a vándor szívét, és a kikeletre, mely föléleszti a földet a tél halál nyugalma után. ¹⁾ Tehát a kikelet, a forrás, a hajnal, mind ez egy névvel van nevezve, azaz, mint Aristoteles nevezi, *homonym* vagy is *egynevű*. Más felől meg azon egy tárgy az emberi szellemnek többféle oldalról is tűnhetik föl. A napot lehet melegítőnek és nemzőnek nevezni, de fonnyasztónak és megölőnek is; a tengert ép úgy lehet korlátnak nevezni, mint hidnak, a kereskedés fő útjának; a felhőket lehet nehéz-tögyű fényes teheneknek vagy sötét és ordító démonoknak mondani. Minden napot, mely hajnalban támad, lehet a rá következő éj iker testvérének nevezni, vagy az évnek valamennyi napját testvérnek, vagy megannyi marhának, melyeket minden reggel kihajtanak égi legelőjükre és minden este bezárnak Augeias sötét istállójába. Így egy és ugyanazon tárgy sok nevet kap és, mint a stoikusok mondják, *polyonym* vagy is *soknevű* lesz. Mindig kiemelik, hogy az ugynevezett régi nyelveknek sok szavuk van azon egy tárgyra, s e szavakat *synonymoknak*, hason-értelmű szavaknak, nevezik; s egyszersmind azt, hogy szavaiknak gyakran nagyon sokféle jelentésük van. De a miket mi régi nyelveknek nevezünk,

¹⁾ L. Müller M., Kuhn Zeitschrift. XIX. 44.

a milyen a védákbeli szanszkrit vagy a homerosféle görög, szorosan véve nagyon új nyelvek; azaz világos nyomaikat mutatják, hogy sok, sok korszakán mentek át a növésnek és kopásnak, mielőtt azzá lettek, a minék a legrégibb indiai és görög irodalmi emlékekben ismerjük. Milyen lehetett hát e nyelvek állapota régibb korokban, mielőtt sok nevet, mely különböző tárgyakra vonatkozhatott és vonatkozott, egy tárgyra szorított, s mielőtt minden tárgyra, melyet különféle nevekkal jelölhetett és jelölt is, egy nevet állapított meg! Még mostanában is megvalljuk, hogy egy név sokat kifejez; mennyivel inkább kellett ennek állani amaz ősi korban, az emberiségnek gyermekkorában!

A nyelvnek és gondolatnak azt a korszakát, melyet ama két hajlandóság — az *egynevűségre* és *soknevűségre* ¹⁾ — jellemez, ezentúl *mitikus* vagy *mitologikus* korszaknak nevezem, és iparkodom megmutatni, hogyan lesz érthetővé, a mi eddig rejtvény volt a mitusok eredetében és elterjedésében, ha összefüggésében tekintjük a nyelvnek és gondolatnak szükségszerű fejlődésével.

Mielőtt azonban véleményemnek bővebb magyarázatába ereszkedném, jónak tartom mindjárt eleve óvást tenni két félre-értés ellen, melyekre a *mitikus korszak* neve alkalmat adhatna. A mit itt korszaknak nevezek, nem korszak a szó szoros értelmében: nincsenek kiszabott határai, melyeket kronologikus pontossággal lehetne megállapítani. Van egy idő minden nemzet ősi történetében, melyben a mitologikus jellem annyira uralkodik,

---

¹⁾ Augustinus, De Civ. Dei, VII. 16: „Et aliquando unum deum res plures, aliquando unam rem deos plures faciunt.“

hogy mitologikus korszaknak mondhatjuk, ép úgy mint a mi időnket a találmányok korának nevezhetjük. De az irányzatok, melyek a mitologikus korszakot jellemezték, noha szükségképen sokat vesztek hatalmukból, melylyel egykor minden értelmi mozzanaton uralkodtak, különféle alakokban minden korban folytatódnak, még a mienkben is, pedig ez talán legkevésbé hajlandó képes beszédre, költészetre és mitológiára.

Másodszor, ha mitologikus korszakról beszélek, nem használok a *mitologikus* szót olyan megszorított jelentéssel, a milyennel rendesen jár, t. i. szükségképi összefüggésben istenekről és hősekről szóló regékkel. Azon értelemben, melylyel én használok e szót, alkalmazható minden gondolatkörre és minden szóosztályra, ámbár — később kifejtendő okok miatt — vallásos képzetek legjobban szeretik a mitologikus kifejezést. Ha valamely szót, melyet előbb képletesen használt az ember, használ a nélkül, hogy tiszta képzete volna az átvitelről, mely eredeti jelentésétől a képes jelentéshez vezetett, mindig könnyen beállhat a mitologia; ha az az átmenet el van felejtve és az ember mesterséges átmenettel helyettesíti, mindig mitológiával van dolgunk, vagy, ha szabad úgy mondanom, beteg nyelvvel, akár vallásos, akár egyéb dolgokra vonatkozik. Hogy miért használok a 'mitologikus' kifejezést ilyen tág jelentéssel, melyet a görög és római szóhasználat nem igazol, az megtetszik majd, ha fogjuk látni, hogy a mit közönségesen mitológiának nevezünk, az csak része egy sokkal általánosabb fejlődésfoknak, melyen a nyelvnek egy időben át kell haladnia.

Ezen előre bocsátott megjegyzések után vegyük szemügyre néhány esetét annak, a mit *gyökérbeli* és *költői képes beszédnek* neveztem.

A gyökérbeli képes beszéd esetei számosabbak a gyökeres és ragozó nyelvekben, mint a hajlítóokban, a minők a szanszkrit, görög, latin. Ennek nem is nehéz okát adni. Épen az az érzet, hogy milyen kényelmetlenek az oly szavak, melyek nem fejezik ki tisztán és világosan a szólónak képzetét, adta meg a nyelv életében a lökést azon új fejlődés felé, melyet *hajlítóknak* nevezünk. Mivel érezték, mennyire fontos a különbségtevés oly szavak közt, minők *a fényes*, t. i. a nap, és *a fényes*, t. i. a nappal, és *a fényes*, t. i. a gazdagság, azért módosult a *vas* gyökér hajlítás útján három külön szóvá: *Vi-vas-vat*, a nap, *vas-ara*, a nappal, és *vas-u*, gazdagság. A gyökeres nyelvekben s a ragozók közül nem egyben magával a *vas* gyökérrel megelégedtek volna, hogy magában véve, *pro re nata*, kifejezője legyen mind e képzeteknek. De hajlító nyelvek is számos példát nyújtanak a gyökérbeli képes beszédre, s fogjuk látni, hogy némelyek nagyon régi félre-értésekre vezettek s idő folytán mitológiára.

Van például a szanszkritban egy *ark* vagy *ark'* gyökér, mely a. m. fényleni; de mint a legtöbb elsőrendű gyökér, átható és bennható jelentéssel használatos s így annyit is tesz mint *fényleni*, annyit is mint *fényessé tenni*, *megvilágítani*. Csak hogy 'fényesíteni' többet fejezett ki abban a régi nyelvben, mint a mennyit nekünk mond. Fényessé tenni annyit jelentett, mint örvendeztetni, földeríteni, ünnepelni, dicsőíteni, és mind e különféle jelentésekkel folyvást használják a Veda régi költői. Már most nagyon

egyszerű és érthető eljárás volt, ha ezt a gyökeret átvitték a napra, holdra, csillagokra; mind ezeket lehetett *ark'* vagy *rk'* névvel jelölni, a nélkül hogy a gyökér különleg a legcsekélyebb változást szenvedte volna. Minden tudásunk szerint *rk'* mint főnév valóban lehetett képviselője mind e jelentéseknek az árja nyelveknek legrégibb korában. De ha nézzük e nyelvcsaládnak teljesen kifejezett ágait, azt találjuk, hogy *rk'* legegyszerűbb alakjában minden jelentéséből kivetkőzött, egynek kivételével; csak is dicsőítő éneket jelent, mely megörvendezteteti az istenek szívét vagy földeríti arcukat vagy fényessé teszi, nyilvánítja hatalmukat. Azonban a többi jelentések sem veszték el egészen, melyeket *rk'* kifejezhetett; csak hogy határozottabbakká vannak téve és megkülönböztetve ugyanazon gyökérnek új nyelvtani módosulásai által. Így a fény vagy sugár kifejezésére képződött a hímnemű *ark'í* és nem sokára a semleges *ark'ís* is. Ezeket nem használták soha a magasztalás kifejezésére, mely az *rk'* szóhoz fűződik, mert csak fényt és világot jelölnek.

Alakult továbbá egészen szabályosan egy új származék, a hímnemű *arkáh*. Ez is fényt vagy fénysugarat jelent, de tulajdon neve lett a fények fényének, a napnak. *Arkáh* tehát nagyon természetes átvitel útján egyike lett a nap számos neveinek; de más átvitel útján, melyet az imént magyaráztunk meg, *arkáh*, teljesen ugyanazon hangsúlylyal és nemmel, magasztaló éneket is jelentett. Itt tehát a gyökérbeli képes beszédnek egy tiszta esetét látjuk a szanszkritban. Nem a napot jelentő *arkáh* főnevet vitték át a képzelem merész röptével a magasztaló énekre, sem pedig megfordítva. Azon egy *ark'* gyökeret azon egy alakban alkalmazták függetlenül két külön

fogalomra. Mikor elfeledték, hogy miért alkalmazták ugyanazt a gyökeret erre a két külön képzetre, a napra és az énekekre, közel volt a mitológia veszélye, és csakugyan látjuk, hogy támadt Indiában egy monda, mely szerint a vallásos énekeket a nap szülte vagy nyilatkoztatta ki.

Az *ark'* gyökér még egy példát nyújt az átvitelnek e nemére, csak hogy némileg eltérőt az előbbitől. A fénylést jelentő *rk'* szolgáltatathatott egy *rkta* származékot, 'megvilágított, fényes' jelentéssel. Ez az alak nincs meg a szanszkritban, de minthogy *kt* a szanszkritban könnyen változik *ks-szé*, *rkša*-ban ugyanazt a származékot ismerhetjük föl. ¹⁾ Ez a szó a medvének lett neve vagy fényes szeme vagy fénylő barna szőre miatt. Ugyanezt a nevet kapták a csillagok, a csillagok. A szó hímnemű és semleges a későbbi szanszkritban, a Védában csak hímnemű. A Rigvéda egyik helyén (I. 24, 10) ezt olvassuk: „A magasságban helyezett csillagok, melyeket látunk éjjel, hová lettek nappal?” Érdekes látnunk, hogy a magyarázó nem elégszik meg avval, hogy e szót itt általában csillagnak fordítsa, hanem a Vágasanejins hagyományára hivatkozik annak a bizonyítására, hogy az itt *rkšas*-nak nevezett csillagok alatt azt a csillagzatot kell érteni, melyet a későbbi szanszkrit „a hét *ṛṣi'* vagy is 'hét bölcs' névvel jelöl. Ezek a csillagok, úgy látszik, soha sem nyugszanak le éjjel, s így északi Indiában természetes az a kérdés, hogy hova lesznek nappal. Minden esetre megvan a hagyomány, s csak az a kérdés, meg lehet-e

¹⁾ Kuhn (Zeitschrift I. 155) mutatta ki először a szanszkrit *rkša* s a görög *ῥῥα* azonosságát.

magyarázni. Már most figyeljünk arra, hogy a csillagzat, melynek itt *rkšas* „a fényesek“ a neve, a szanszkritban egynevű a „medvék“-kel. Emlékezzünk arra is, hogy ugyanezt a csillagzatot, látszólag minden ok nélkül, a görögök és rómaiak is medvének nevezték, egyes számban: *árktos* és *ursa*. Hasonlítható ez a csillagkép némileg egy szekérhez * s azért nevezik gönczöl szekerének, * de medvéhez való hasonlóságnak árnyékát sem mutatja. ¹⁾ Itt jól láthatjuk a szók befolyását a gondolatra, melynek következtében magától beáll a mitologia. Az *rkša* nevet alkalmazták a medvére mint fényes barna állatra, s e jelentéssel rendesen használták a későbbi szanszkritban, a görögben s a latinban. Ugyanezt a nevet „fényes“ jelentéssel, alkalmazták a Veda költői a csillagokra általában, és különösen arra a csillagzatra, mely északi Indiában legszembetűnőbb volt. Az *rkša* szónak eredeti „fényes“ jelentését elfeledték; a népszerű „medve“ jelentést mindenki ismerte. S így történt, hogy mikor a görögök oda hagyták a közös hazát s Európában telepedtek le, meg-

---

¹⁾ Némi megszorítást szenved ez az állítás a következő adatok által. A „Journal of the Asiatic Society of Bengal“ című folyó iratban (1865, 235. l.) azt találom, hogy a karénok a gönczöl szekerét elefántnak mondják. A sarkesillag egér, mely az elefántnak ormányába mászik. Tylornak köszönök egy érdekes kivonatot Charlevoix „Histoire et Description générale de la Nouvelle-France“ című könyvéből (Paris, 1744; VI. k. 148. l.): „Ils donnent le nom d'Ours aux quatre premières de ce que nous appelons la grande Ourse; les trois, qui composent sa queue ou qui font le train du Chariot de David, sont, selon eux, trois Chasseurs, qui poursuivent l'Ours; et la petite étoile, qui accompagne celle du milieu, est la Chaudière, dont le second est chargé. Les sauvages de l'Acadie nommaient tout simplement cette constella-

tartották az *Arktos* nevet ugyanazon álló csillagokra, de mivel nem tudták az elnevezésnek okát, nem mondták többé *árktói*, medvék, hanem csak egyes számban a medvéről, a nagy medvéről, beszéltek, s melléje adtak egy medve-ört, *Arkturos* (űros űr), sőt idővel még egy kis medvét is. Tehát az arktikus vidék nevezete egy évezredek előtt Közép-Ázsiában alkotott névnek félre-értésén alapszik; s a kíváncsiság, melylyel nem egy gondolkodó ember nézte ezt a hét csillagot, hogy vajjon miért nevezhették el épen medvének, ki van elégítve, ha tekintetbe vesszük a nyelvnek ősi állapotát.

Más felől, midőn Indiában elfeledték az *ṛkša* szónak eredeti jelentését, pusztá névvé lett, látszólag két jelentéssel: csillag és medve. Azonban a „medve” jelentés elő térbe lépett, s minthogy *ṛkša* mint azt állat neve mind inkább megállapodott, ugyanazon mértékben elvesztette a csillagokkal való összefüggését. Midőn tehát

---

tion et la suivante la grande et la petite Ourse; mais ne pourrait-on pas juger que, quand ils parlaient ainsi au sieur Lescarbot, ils ne répétaient que ce qu'ils avaient ouï dire à plusieurs Français?“ Az utóbbi gyanítást minden esetre számba kell vennie, ellenben figyelmet érdemel a következő kivonat Cotton Mather „The Life and Death of the Rev. Mr. John Eliot” cz. könyvéből (3. kiad. London, 1694, 86. l.): „Their division of time is by sleeps, and moons, and winters; and, by lodging abroad, they have somewhat observed the motions of the stars; among which it has been surprising unto me to find, that they have always called Charles' Wain by the name Paukunnawaw or the Bear.“ Végre Crazz („Grönland“, Barby, 1765, 294. l.) azt mondja: „Den sternen geben sie auch besondere namen. Ursa major heiszt bei ihnen Tukto, das rennthier; die Siebensterne Kellukhuset, d. i. einige hunde, die einen bären hetzen, und nach denselben rechnen sie die nachzeiten.“

később megszokták, hogy hét bölcsüket a hét *ṛṣi*-nek nevezték, a magányosan álló hét *ṛkṣa*-ból is lassanként hét *ṛṣi* lett, azaz 'hét bölcs', és sokféle mese keletkezett a hét bölcs költőnek a hét csillagban laktáról. Így támad a mitus.

Az egyetlen kétes pont a nagy medve mitusa történetében az a bizonytalanság, melyben az *ṛkṣa*, medve, szónak tulajdonképeni jelentése felől maradunk. Nem látjuk át, valamennyi állat közül mért nevezték éppen a medvét a fényes állatnak. ¹⁾ Igaz, hogy sok név okát födi homály, s hogy gyakran meg kell elégednünk avval a ténnyel, hogy ez meg ez a név ettől a gyökértől származik, tehát eleinte ez volt a jelentése. A medve volt az állatok királya sok északi népnél, melyek nem ismerték az oroszlánt; és bajos volna megmondanunk, mért nevezték a régi németek *goldfusz*-nak, aranylábunak. De ha *ṛṣa*-nak *ark'*-ből való származtatásáról le is kellene mondanunk, az utolsó fejezet e szó történetében mégis megmarad úgy mint van. Akkor *ṛkṣa*, csillag, mely az *ark'*, 'fényleni' gyökérből származik, össze volna véve az *ṛkṣa* 'medve' szóval, mely valami más, pl. az *arṣ* vagy *ṛṣ* 'sérteni' gyökértől származnék; de az ok, melynél fogva utóbb csillagokat medvéknek képzeltek, ugyanaz marad. Azt is meg kell említenem, hogy a medvét nem igen ismeri a Veda. Ama két helyen, melyen *ṛkṣa* a Rigvédában előfordul, Sājana ártalmasra és tüzre magyarázza, nem medvére. De a későbbi irodalomban *ṛkṣa*, medve, nagyon közönséges.

---

¹⁾ L. azonban Weleker megjegyzéseit a farkasról, Griechische Götterlehre, 64. l.

Egy másik neve a nagy medvének, vagy inkább hét medvének, vagy voltaképen a hét fényes csillagnak *Septemtriones*. A két szó, melyből e név áll, alkalmilag külön válva is előfordul, pl. „*quas nostri septem soliti vocitare triones*“.¹⁾ Varro (L. L. VII. 73—75) egy helyen, mely nem egészen világos, azt beszéli, hogy szántóvetők-nél még az ő idejében is járta a *triones* szó, mint ökrök neve, melyekkel szántottak.²⁾ Ha egészen megbízhatnánk benne, hogy ökröket valaha neveztek *triones*-nek, akkor elfogadhatnók Varro magyarázatát s megengednők, hogy a göncöl szekerét egykor hét ökörnek képzelték. Csak hogy *trio* valóban soha sem fordul elő e jelentéssel, csak Varrónál egy szó magyarázata végett; nem is találjuk a gönczöl szekerét máshol soha hét ökörnek nevezve, hanem csak úgy, hogy „az ökrök és a rud“, *boves et temo*, s ez sokkal alkalmasabb név is. *Boūtes* is — így nevezték azt a csillagot, melynek különben *Arktūros*, medveőrző, volt a neve — a. m. szántó vagy ökörhajcsár, tehát csak annyit akar mondani, hogy a szekeret (*hámaxa*) két három ökör huzza, nem pedig azt, hogy mind a hét csillagot valaha ökörnek nevezték

¹⁾ Arat. Cic. N. D. II. 41, 105. Verg. Georg. 3, 381. Ovid. Metam. I. 64.

²⁾ „Triones enim boves appellantur a bubulcis etiam nunc maxime quom arant terram; e quis ut dicti valentes *glebarii* qui facile proscindunt glebas, sic omnis qui terram arabant a terra *terriones*, unde *triones* ut dicerentur e detricto.“ Másutt azt mondja: „Possunt triones dici septem quod ita sitae stellae ut terna trigona faciant.“ L. még Festusnál, és Gelliusnál II. 21, 7. Érdekes találkozás, hogy a sinaiak is a gönczöl szekerét mint három háromszöget képező hét csillagot ábrázolják (Chalmers, Origin. of the Chinese, 23. l.).

Ámbár ilyen dolgokban lehetetlen egészen határozottan itélni, elég valószínűnek látszik, hogy a *triones* szó — mely semmi esetre sem származhatik *terra*-tól — egyik régi neve volt a csillagoknak. Szanszkrit nevük *star-as*, azaz fényszórók, sugárzók, s a latin *stella* csak *sterula*-ból van összerántva. Az angol *star*, a német *stern* ugyanazon forrásból valók. De *star* mellett találunk a szanszkritban még egy szót csillagra, t. i. *tārā*-t, mely a kezdő *s*-et elvesztette. Ilyen veszteség épen nem ritka¹⁾, s azért *trio* a latinban is egy régibb *strio*, csillag, szó képviselője lehet. Midőn ez a *strio* név elavult, mint *rkša*, akkor *Septemtriones* pusztán hagyományos névvé vált; és ha, mint Varro mondja, volt a szántó ökörnek egy népies latin *trio* neve, mely akkor a *tero*, zúzni, ígéhez tartozik: a parasztok, kik a *Septem triones*-ről, a gönczöl szekeréről beszéltek, természetesen azt hitték, hogy hét ökörről van szó.

De valamint kételkedtünk, hogy a hét csillag magában véve fölkeltette-e valaha hét állat, akár medve akár ökör, képzetét, azt is kétségbe vonom, hogy a hetet együtt valaha *temo*-nak, kocsirudnak, nevezték. Varro ezt mondja, hogy *boves et temo*, 'ökrök és rud' volt a nevük, de nem azt, hogy ökröknek is, rudnak is mondták. Azt jól elgondolhatjuk, hogy a négy csillagot ökröknek tekintették s a hármát rudnak; vagy hogy a négy csillagot szekérnek képzelték, aztán egy csillagot rudnak és kettőt ökörnek; de azt hiszem, soha senki sem nevezte volna valamennyit együtt rudnak. Azonban azt az ellen-

²⁾ L. Kuhn, Zeitschrift IV. 4. *Torus* összefügg *sterno*-val, *tonare* a szkrt. *stan*-nal és *στέρω*-val.

vetést lehetne tenni, hogy *temo* a latinban nem csak rudat jelenthetett, hanem szekeret is, úgy mint *hámaxa*. Ez lehetséges volna, csak hogy még senki sem bizonyította be, hogy *temo* a latinban szekeret tett. Varro ¹⁾, igaz, állítja ezt, de egyéb bizonyságunk nincs rá. Mert ha Juvenalis azt mondja (Sat. IV. 126) „De temone Britanno excidet Arviragus“, ez valóban a. m. a rudról, mert szokásuk volt a britteknek szekereknek rudján állva harcolni. ²⁾ És egyéb helyeken ³⁾, a hol *temo*-nak, 'szekér' jelentést tulajdonítanak, csak a mi csillagzatunkra vonatkozik, ez pedig épen nem bizonyíthatja, hogy *temo* magában is jelentett valaha szekeret.

Temo *tegmo*-ból lett és a *takš* gyökérből való, melyből *tignum*, gerenda, is származik. A franciában is *le timon* sohasem szekér, hanem csak rud, a német *deichsel*, az angolszász *thixl* vagy *thisl*, ⁴⁾ s az utóbbi szavak maguk is, szorosan megfelelve Grimm törvényének, ugyan-

¹⁾ L. L. VII. 75: „Temo dictus a tenendo, is enim continet jugum. Et plaustrum appellatum, a parte totum, ut multa.“

²⁾ Caes. B. G. IV. 33. V. 16.

³⁾ Stat. *Theb.* I. 692: „Sed jam temone supino Languet hyperboreae glacialis portitor Ursae.“

U. o. I. 370: „Hyberno deprensus navita ponto, Cui neque temo piger, neque amico sidere monstrat Luna vias.“

Cic. *N. D.* II. 42: „(Vertens Arati carmina) Aretophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes, Quod quasi temone adjunctam prae se quatit Areton.“

Ovid. *Met.* X. 447: „Interquae triones Flexerat obliquo plaustrum temone Bootes.“

Lucan. IV. 523: „Flexoque Ursae temone paverent.“

Propert. III. 5, 35: „Cur serus versare boves et plaustra Bootes.“

⁴⁾ Az angolszászban *thisl* van használva mint a gönczöl szekere neve, úgy mint *temo*.

azon gyökérből valók (*tvakš* vagy *takš*), mint *temo*. Ellenben az angol *team* 'fogat' szónak semmi köze *temo*-hoz vagy *timon*-hoz, hanem az angolszász *teon* 'huzni', a német *ziehen*, a gót *tiuhan*, a latin *duco* igékhez tartozik. Jelentése tulajdonképen *huzás* és a *team of horses* (lófogat) szó szerint a. m. lovak vonata, *ein zug pferde*. De *teon*, mint a német *ziehen*, annyit is tett, mint fölnevelni; s ugyanolyan észjárással, minőt a német *ziehen*, *zucht* és *züchten* szavakban látnak, az angolszász *team* ivadékot, nemzedéket is jelentett; *teamian* (az angolban megkülönböztetésül *teem*-nek írva) a létre-hozás, termelés, és végre bővelkedés jelentését vette föl.

Az olyan mitologikus félre-értéseknek, mint a mely a nagy medvéről szóló regéket szülte, magánál a nyelvnek természeténél fogva gyakrabban kell előfordulni régi nyelvekben, mint újakban. Mindazonáltal találkoznak egészen hasonló esetek a mai franciában vagy angolban is. Ha a hét fényes csillagot, az *rkšakat*, medvéknek képzelték, az csak olyan félre-értés, mint ha ma az angol ember *walnut*-ről ¹⁾ beszél és azt hiszi, hogy ennek van valami köze a *wall* 'fal' szóval. *Walnut* angolszászul *wealh-hnut*, németül *wälsche nuss*. *Wälsch* a németben eredetileg idegent, barbárt jelentett s a németek különösen az olaszokat nevezték így. Azért Olaszországot még most is nevezik *Welschland*-nak. A szász hódítók ugyanezt a nevet adták a britt szigetek kelta lakóinak, mert ezeknek angolszászul *wealh* (több *wealas*) a nevük. *Walnut* tehát tulajdonkép idegen diót jelentett. Litvánul olasz diónak, * magyarul is olasz mogyoró-

¹⁾ * A német *wallnuss*. *

nak, * oroszul görög diónak híják ¹⁾. Melyik angol gondol rá, ha azt mondja *walnut*, hogy ez idegen diót vagy olasz diót jelent?

Van egy leves, melyet Palesztina-levesnek neveznek. Úgy hiszem, olyan articsókával készítik, melynek *jeruzsálemi articsóka* a neve, ez az elnevezés pedig tisztán félre-értésből támadt. Az articsóka egy neme a napraforgónak s olaszul úgy híják *girasole* a *gyrus* 'kör' és *sol* 'nap' szavakból. Innen a jeruzsálemi articsóka és palesztinai leves! ²⁾

Még csak egy példát lássunk, mert erre a modern mitológiára úgy is vissza kell még térnünk. Egyike a franciaországi Dauphiné hét csodájának a *Tour sans venin* ³⁾, a mérgetlen torony, Grenoble mellett. Azt mondják, a mérges állatok, mihelyt közelednek hozzá, megdöglenek. Ámbár ismételve megtették a próbát s természetesen mindig siker nélkül, azért a köz nép ma ép úgy hisz e helynek csoda hatásában, mint az előtt. Hivatkoznak a *Tour sans venin* nevezetre, s a fölyvilágosultabbaktól legföltrebb azt az engedményt lehet kicsikarni,

¹⁾ Litv. Itóliskas řessutys; or. Gréčkoř orjech; Pott, Et. Forsch. II. 127. A német *lamberts-nuss* a. m. *nux Lombardica*. *Walnut* helyett előfordul *welshnut* Philos. Transact. XVIII. 819, és *walshnut* Gerarde Herbal-jában; ennek indexében *walnut* van írva, két l-lel, és *wallflower* (fali virág) mellé van állítva.

²⁾ Hasonló példákat l. Grimm, Deutsche gramm. II. 548; III. 558. Förstemann, Über deutsche volksetymologie (Kuhn, Zeitschr. I. 1). Koch, Historische grammatik der englischen sprache, III. 161. L. még alább a XII. fölölvasást.

³⁾ Brosses, Formation mécanique des langues, II. 133.

hogy talán elvesztette a torony mostanában csodás erejét, de az előtt minden esetre megvolt benne. Azonban a toronymnak s a mellette levő kápolnának valódi neve *San Verena* vagy *Saint Vrain* azaz szent Verona. Eből lett *San Veneno* és végre *sans venin*.

De térjünk vissza a régi mitológiához. Van a szanszkritban egy *ghar* gyökér, mely szintén a. m. fényleni és megvilágítani. ¹⁾ Eredetileg a zsir és kenőcs csillogásáról használták. Ez az őś jelentése megvan a Védának azon helyein, hol arról van szó, hogy a pap fényesebbé teszi a tüzet a rá föccsentett vajjal. Soha sem jelent föcskendést általában, hanem csak fényes zsiros tárggyal való föcskendést (beglitzern ²⁾). Ettől a gyökértől származik *ghṛta*, az újabb *ghee*, olvasztott vaj, és általában zsiradék, a föld és földhők zsirja. Zsiros azonban fényeset is jelenthet, s azért a hajnal úgy van nevezve *ghṛtāpratīkā*, fényes-ábrázatu. Ugyanezt a nevet kapja a tűz is, továbbá azt, hogy *ghṛtānirñiḡ*, zsirtól-csöpögő-ruhájú vagy fényes ruhájú. Agninak azaz a tűznek lovai is *ghṛtāprṣṭhāḥ*, szó szerint zsiros-hátuak, — de a magyarázó szerint jól tápláltak és fényesek. E lovaknak egy másik jelzője *vītaprṣṭha*, szép-hátu, és *ghṛtasnāḥ*, zsirban uszó, ragyogó, nedves. Ezen *ghar* gyökérnek egyéb származékai *ghṛnā* ³⁾, a nap melege; az újabb szanszkritban *ghṛinā*, a szív melege vagy is könnyörület, de heves-

¹⁾ V. ö. Kuhn Zeitschr. I. 154, 566; III. 346 (Schweizer), IV. 354 (Pietet).

²⁾ Rv. II. 10, 4: „gíggharmi agním haviṣā ghṛtēna“, megkenem vagy fényesítem a tüzet zsiráldozattal.

³⁾ *Ghṛnā* hőség vagy nyár. Rv. X. 37, 10: „Çām hemā çām ghṛnena“, „télen nyáron légy kegyelmes irántunk“.

ség is és megvetés; *ghīṇi*¹⁾), a napnak égető melege; *gharmá*, hőség általában, aztán valami meleg, a nap, a tűz, meleg tej, sőt még a katlan is. Ezzel azonos a görög *θερμός* s a latin *formus*, meleg.

Ghar helyett azt is találjuk *har*; ez amannak csak csekély módosulása által állott elő s jelentése ugyanaz. Ennek a gyökérnek többféle származéka van. A legismeretesbek *hári* és *harít*; mind a kettő tulajdonkép fényeset, ragyogót jelent. Már most emlékezzünk arra, hogy noha magát a napot s a hajnalt a védabeli költők néha lovaknak képzelik²⁾ azaz futóknak, nyargalóknak, mégis sokkal általánosabb náluk az a fölfogás, hogy a napot s a hajnalt lovak huzzák. Ezeket a lovakat nagyon alkalmasan nevezték el *hári*-nak vagy *harít*-nak azaz fényesnek, ragyogónak; és még sok hasonló nevet adtak nekik, mint *aruná*, *aruśá*, *rohít*³⁾ stb., melyek mind a színnek különböző-foku fényességét fejezik ki. Idővel ezek a melléknevek főnevekké váltak. Valamint *harinā*, melynek eredeti jelentése fényes barna, utóbb antilopét jelentett, valamint szürke ló helyett mondunk egyszerűen szürkét, ép úgy nevezték a Veda költői Haritoknak a nap s a hajnal lovait, Hariknak Indra két lovát, és Rohitoknak

¹⁾ *Ghīṇi* hőség vagy napfény. Rv. VI. 16, 38: úpa k'k'hājāma iva ghīṇer āganma cārma te vajām, „mint napfényből az árnyékba, úgy menekülünk hozzád“. — Görögül *χλιαίρω* a. m. melegítek; *χλιω* melegszen, olvadok, lágy vagyok; *χλιαρός* meleg, langyos. Az angol-szászban van *gli-mo*, az angol *gleam*, fényleni.

²⁾ M. Müller, *Essay on Comparative Mythology*, 82 l.; *Clips from a German Workshop*, II. 134; Böhlingk-Roth, *Wörterbuch* aṇva szóra.

³⁾ L. *Essay on Compar. Myth.* 81—83; *Chips* II. 133—136.

Agni vagy is a tűz lovait. Idő jártával e szavaknak szó szerint való jelentése elhomályosodott, s *Hari* és *Harit* hagyományos nevük lett a lovaknak, melyek alatt vagy magát a hajnalt s a napot, vagy a kocsijuk elé fogott lovakat értették. Ha a Védában az van mondva, hogy „a nap befogta a Haritokat utjára“, mit jelentett ez eredetileg? Nem többet, mint a mi szemmel látható volt, t. i. hogy a fényes sugarak, melyeket hajnalban nap kelte előtt látni keleten mintegy fölágaskodva az égen s föllövelve minden irányban a villám sebességével, huzzák a napvilágot, mint lovak a harczos szekerét. De ki tarthatja féken a nyelvet? A fényesek, a Haritok, lovak gyanánt nyargalnak, és ők, kik voltaképen maga a hajnal vagy a hajnalnak sugarai voltak, nem sokára a hajnal kocsijába fogott lovakul vannak föltüntetve. Azt olvassuk pl. (Rigveda VII. 75, 6): „Látjuk, mikép hozzák felénk a tündöklő fényes lovak a ragyogó hajnalt.“

Ha azt kérdi valaki, hogy történt, hogy fénysugarakat lovaknak neveztek, legegyszerűbb felelet az volna, hogy ez nem volt egyéb, mint költői kifejezés, melylyel mindenki élhetett. De ha megfigyeljük a nyelv és költészet fejlődését, azt találjuk, hogy sok újabb költői kifejezés ugyanazon képes beszéden alapul, melyet az elébb olyan fontosnak láttunk a legrégibb nevek alkotásánál, s hogy ama kifejezésekben az újabb költők utánozzák a régiebbeket, azaz magának azon nyelvnek alkotóit, melyen beszélnek. Így mindjárt a mi esetünkben láthatjuk, hogy ugyanazt a nevet, melyet a lángoknak adtak, t. i. *vahni*-t, használták a ló egyik nevéül is, mert *vahni* egy *vah* „huzni, vinni“ gyökértől ered. Van még néhány név, melyben fénysugarak és lovak osztoznak, úgy hogy a ló kép-

zete önként megpendülhetett a lélekben, valahányszor a fénysugaraknak ezen nevei érintve voltak. S itt ismét benne vagyunk a mitológiában; mert minden rege, mely Aeliosról, a napról, és lovairól szól, szakadatlan ebből a forrásból folyt.

Sőt mi több: Emlékezzünk rá, hogy a nap lovainak egyik neve *Harit* volt; emlékezzünk arra is, hogy ezek a lovak eredetileg nem voltak egyebek, mint a hajnalpir sugarai vagy akár maga a hajnal. Néhol a hajnal egyszerűen úgy van nevezve *acvā*, kancza, tulajdonkép a nyargaló, lövellő fény. De már a Védában sincsenek a Haritok mindig lovakul föltüntetve, hanem alkalmilag, mint a Hajnal, emberibb alakot öltenek. Így pl. (VII. 66, 15) hét testvérnek vannak nevezve, s máshol (IX, 86, 37) szép árnyakkal vannak ábrázolva. Lássuk most, találhatjuk-e valami nyomát ezeknek a Haritoknak vagy is fényeseknek a görög mitológiában, mely, mint a szanszkrit, csak egyik dialektusa a közös árja mitológiának. Ha nevük egyáltalában megvan a görögben, csak is *Kharis*, *Kharites* alakban lehet meg. Ez a név, mint tudjuk, megvan, de mi a jelentése? Soha sem tesz lovat; soha sem vette föl a görög költőknél ezt a jelentést, mely az indiai énekekben olyan közönséges. Megtartotta a fény eredeti jelentését és neve lett a legtündöklőbb mennyei fénynek, a hajnalnak. Homerosnál *Kharis* még mint Aphrodite egyik neve szerepel és, mint Aphrodite, *Hephaistos* nejének van mondva.¹⁾ A tenger szülte

¹⁾ II. XVIII. 382:

τὴν δὲ ἴδε προμολοῦσα Χάρις λιπαροκροήδευτος
καλὴ, τὴν ὥπνιε περικλυτὸς Ἀμφιγυήεις.

Aphrodite tulajdonképen a hajnal volt, mely a legkedvesebb természeti látvány, s így nagyon könnyen emelkedhetett a görögök lelkében a szépség és szerelem istenasszonyává. Valamint a Védában a hajnal *Duhitā Divah*, Djaus leánya, úgy a görögöknél *Kharis*, a hajnal, Zeus leánya. Egyike Aphrodite neveinek *Argynnīs*, melyet a görögök egy kephissosmelléki szent hely nevétől származtattak, hol *Argynnīs*, *Agamemnon* kedvese, meghalt; ezt azonosították a szanszkrit *arṅunī* 'fényes' szóval, ¹⁾ mely a hajnal neve. Idővel a hajnalnak különféle nevei elhomályosodtak és *Eos* (*Ušas*), mint a legérthetőbbik, lett Görögországban fő képviselője a hajnal istennőjének, a kit, mint a Védában, fényes lovai visznek. A tenger szülte Aphrodite, kinek *Enalia* ²⁾ és *Pontia* is volt a neve, a szépség és szerelem istenasszonya lett, s utóbb alább süllyedt syriai mitologia hozzá-járulása folytán. *Kharis*-ból ellenben a *Kharisok* lettek ³⁾ kik a helyett hogy mint Indiában a hajnal lovai lettek volna, ép oly

Az Odysseiában Hephaistosnak Aphrodite a felesége; és Nägelsbach, ki nem veszi észre a két névnek rokon-értelműségét, valóban az odysseiai-beli helyet (a VIII. énekben) más költőnek tulajdonítja, mert — mint ő mondja — a nevek rendszere Homerosnál sokkal megállapodottabb, hogysen ilyen ellenmondást megtűrnie. Továbbá Hephaistosnak házasságát tisztán képletesen veszi. (Homerische theologie, 114 l.)

¹⁾ Sonne, Kuhn's Zeitschrift, X. 350. Rigveda I. 49, 3. *Arṅuna*, mint Indra neve, előfordul a Brāhmanákban stb.

²⁾ *Āpṛjā jōṣā* Rv. X. 10, 4; *āpṛjā jōṣanā* 11, 2.

³⁾ Kuhn, Zeitschr. I. 518 X. 125. Ép így lett a sorsból, Moirából több *Moirā*. Azon homerosféle helyeket, hol több *Moirā* van említve, nem tekintik valódiaknak (Od. VII. 197; II. XXIV. 49); de Hesiodos s a későbbi költők több *Moirát* ismernek. L. Nägelsbach, Nach-homerische theologie, 150. l. Welcker, Griechische götterlehre. 53. l.

természetes fejlődéssel a fényes istenek — különösen Zeus és Aphrodite — kísérőivé lettek; Aphroditét „megfürösztik Paphosban s megkenik olajjal,“ ¹⁾ emlékezetével az alapul szolgáló *ghar* gyökérnek, mely, mint látuk, kenést, olajjal fényesítést jelöl. ²⁾

A *Kharis* szónak itt adott története ellen döntő ellenvetésnek tartották azt, hogy a görögben lehetetlen Kharist elválasztani más, általánosabb-jelentésű szavaktól. Azt mondja Curtius ³⁾: „Mit csináljunk a *kháris*, *khará*, *khairō*, *kharižomai*, *khariéis* szavakkal?“ De hiszen nagyon különös volna, ha ilyen szavak nem jöttek volna létre, s ha a *ghar* gyökér kihalt volna, mihelyt azt az egy *Kharis* nevet termette. A Curtius említette szavak csak mellék hajtásai ugyanazon tőnek, mely Indiában a *Haritokat* s Görögországban a *Kharisokat* szülte. A szanszkritban sem választhatjuk el a *harjati* igét *harit*-től, pedig az egyik a. m. „szeret“ mint *khairēi* a görögben, a másik meg a hajnal lovait jelöli, mint *Kharis* a hajnalt. A *har* gyökér származékai közül egyiket magával vitte a mitológia árja, a többi megmaradt termő talajában. Így a *dju* vagy *div* gyökérből lesz többi közt Zeus neve, szanszkritul *Djaus*; de ez nem akadályozhatta meg, hogy ugyanazt a szót az eredeti „ég“ jelentéssel is használták, s hogy más szavak is származtak belőle, melyek világosságot, nappalt s több effélet jelentenek. Maga az a szó, mely a legtöbb szláv nyelv-

¹⁾ Od. VII. 364.

²⁾ Úgy látszik, a német mitológiában a Gerdáról, Freyr kedveséről szóló regék s némelyek a Hildáról szólók közül ugyanazon forrásból erednek.

³⁾ Griech. etym.

ben világosságot jelent, az illyrben *zora* alakban a hajnal neve lett.¹⁾ Hihető-e, hogy *Kharis* a görögben eleinte báj, szépséget jelentett, s úgy emelkedett aztán elvont istenség rangjára? Bajos volna olyan istenséget találni Homerosban, mely eredetileg tisztán elvont fogalom²⁾ s mégis olyan husból csontból való személy, mint *Kharis*, *Hephaistos* felesége. Vagy azt higgyük, hogy *Kharis* előbb, egy vagy más okból, *Hephaistos* felesége volt, s hogy a neve utóbb annyira gyöngült, hogy fényt³⁾ vagy báj, jelentett általában, úgy hogy egy másik istennőről, Athenéről, lehetett azt mondani, hogy *kharis* vagy is báj, áraszt valakire? Ehhez sem hiszem, hogy találánk hasonló esetet Homerosnál. Ellenben minden világos és természetes, ha fölveszszük, hogy a *ghar* (vagy *har*) ,zsirosnak lenni, csillogni‘ gyökérből származott egy részt a szanszkrit *harit*, a napnak fényes lova, és a görög *Kharis* a fényes hajnal, más részt *kháris*, mely fényt, zsirosságot, aztán derűtséget és kegyet, báj, jelentett, olyan átvitel, mely közönséges a nyelvnek ifju korában. Nekünk persze különösnek látszhatik, hogy a *kháris*, a görög költészetnek és művészetnek leirhatatlan bája, olyan gyökértől származik, melynek jelentése, ,zsirosnak lenni, zsirtól ragyogni‘. De *liparós* is ,zsiros, olajos‘ volt, mielőtt kedveset jelentett. Valamint a költőnél a piros pozsgás kövér gyerkőczéből szellők szárnyán lejtő tündérke lesz⁴⁾, úgy változnak a szavak és képzetek is.

¹⁾ Pictet, Origines, I. 155; Sonne, Kuhn Zeitschr. X. 354.

²⁾ Kuhn, Herabholung des feuers, 17. l.

³⁾ Sonne az id. h. X. 355—356.

⁴⁾ * A szerző Tennysonnak ,*Lilian*‘ című költeményére hivatkozik („*airy fairy Lilian*“). *

A zsoltárköltő (CXXXIII. 2) még merészebb átviteltől sem retten vissza. „Nézd csak, milyen jó és kedves (*kharién*) dolog, ha testvérek együtt élnek egyetértve! Olyan mint a becsecs kenőcs a fejen, mely lefoly Áron szakállára, mely lefoly ruhájára.“ Miután a görög *kháris* tovább fejlődött s fölvette a kellem jelentését, a mint ezt ama magas-miveltségű nép fölfogta, akkor kétség kívül visszahatott a mitikus Kharisra s a Kharisokra s ezekben megtestesítette mind azt, a mit a görögök kedvesnek és bájosnak szoktak nevezni, úgy hogy utójára néha nehéz megmondani, vajjon *kháris* köz névül áll-e vagy pedig mitikus tulajdon névül. De noha így összehasonlítottak a későbbi görög nyelvben, régi kiinduló pontja a két szónak nyilván különböző volt — legalább is olyan különböző, mint a két *arka*-é (nap' és 'ének'), melyet előbb vizsgáltunk, vagy mint a két *djaus*-é, melyek közül az egyik himnemű és Zeust jelent, a másik nőnemű és eget s nappalt jelöl. A kettő közül melyik régibb, a köz név-e vagy a tulajdon név, Kharis, a fényes hajnal, vagy *kháris*, kedvesség? az olyan kérdés, melyre felelni lehetetlen, ámbár Curtius a köz név elsősége mellett nyilatkozik. Ez korántsem olyan bizonyos, mint a hogy ő képzei. Teljesen egyetérttek vele, ha azt mondja, hogy tulajdon név származtatása nem lehet kielégítő, ha nem sikerül megmagyaráznia a köz neveket, melyekkel amaz összefügg; de Kharis származtatásának ezt nem lehet szemére vetni. Ellenkezőleg, napfényre hozza a legmélyebb gyökereket, melyekből minden rokon származék fejlődését mind alakjára, mind jelentésére nézve szemmel tarthatjuk, és kiállhatja a legszigorubb bírálatot

is mind a hasonlító nyelvész, mind a régi mitologia kedvelője részéről.

Az eddig vizsgált esetekben a mitologikus félreértés azon körülményből támadt, hogy egy és ugyanazon gyökér különböző fogalmakra szolgáltatott nevet, hogy idő telve a két nevet egynek tartották s azért egyiknek a jelentését átvitték a másikra. Volt egy pont, melyben a *fényes* medve s a *fényes* csillagok hasonlítottak egymáshoz, s ez igazolja a régi nyelvalkotók eljárását, hogy mind a kettőnek nevét ugyanazon egy gyökérből alkották meg. De ha a minőségbeli egyezés helyett a tárgyakat valójukban egyezőeknek hitték, elkerülhetetlen volt a mitologia. Hogy a hét fényes csillagot *Arktosnak* mondták s aztán azt hitték, hogy ez medvét jelent: ezt a tényt mitológiának nevezem; és fontosnak tartom azt az észrevételt, hogy ez a mitus semmikép sem függ össze vallásos képzetekkel vagy az úgy nevezett ókori istenekkel. A *Kallistoról*, *Zeus* kedveséről s *Arkasz* anyjáról szóló mondának semmi köze az eredeti csillagnévhez. Ellenkezőleg, azért hitték, hogy *Kallisto* átváltozott az *Arktosszá* vagy is nagy medvévé, mert anyja volt *Arkasz*nak azaz az arkadiai vagy is medvefajnak; és fia neve a görögöket az északi csillagképnek rég megállapodott nevére emlékeztette. Itt tehát mitológiával van dolgunk, mely nem vonatkozik vallásra; mitologikus félreértéssel, mely egészen hasonló-jellemű ahhoz, melyet a palesztinai levesnél s a *Tour sans venin*-nél láttunk.

Lássuk most egy másik osztályát a képes kifejezésnek. Az első osztály azokat az eseteket foglalta magában, melyek úgy keletkeztek, hogy valójában különböző két fogalomnak egyazon gyökér szolgáltatott

nevet, különfélekép alkalmazva. Az átvitel a szóknak megalkotásával egy időben történt; magának a gyökérnek módosult az értelme, midőn a különböző fogalmakhoz alkalmazkodott, melyeket el kellett nevezni. Ez a *gyökérbeli képes beszéd*. Ellenben ha veszünk olyan szót, minő *csil-lag*, és alkalmazzuk *virágra*; ha veszszük a *hajó* szót és használjuk *felhőről*, vagy a *szárnyat vitorláról*; ha a *napot lónak*, a *holdat tehénnek* nevezzük; vagy igék-nél, ha veszünk olyan igét, mint *meghalni* és mondjuk a lenyugvó napról, vagy ha azt olvassuk:

„Holdvilág a földet átkarolja,
Tenger keblét napsugár csókolja“¹⁾

akkor mindig *költői képes beszéddel* van dolgunk. Evvel is nagyon sűrűn találkozunk az ifju nyelv és ifju gondolat történetében. Nagyon természetes képzet volt például az, ha látták a nap arany sugarait mintegy játszani a fák lombjával, hogy akkor ezekről a kinyujtott sugarakról mint ujjakról vagy kézről beszéltek. Így a Véda²⁾ Savitart (egyike a nap neveinek) *arany-kezűnek* nevezi. Ki gondolta volna, hogy ilyen egyszerű kép valaha mitologikus félre-értésre adhat okot? S mégis azt találjuk, hogy a Véda magyarázói a napnak *arany-kezű* nevében nem sugarainak arany-fényét látják, hanem az aranyat, melyet kezében hord s melyet mindig kész ájtatos imádóira árasztani. Erkölcsi tanuságot vonnak a régi természetes jelzőből és buzdítják az embereket, hogy imádják a napot, minthogy arany van a kezében,

¹⁾ L. Cox, *Tales of the Gods and Heroes*, 55 lap. Keightley, *Mythology of Greece and Italy*, 9. l.

²⁾ I. 22, 5; I. 35, 9; I. 35, 10.

hogy papjainak ajándékozza. Van egy német közmondás, „morgenstunde hat gold im munde“ („hajnali órának arany van a szájában“), mely most annyi mint „a ki korán kel, aranyat lel.“ De a német mondásnak mitologikus az eredete. A hajnalnak mint arany fénynek fölfogása, olyas hasonlóság, minő *aurum* és *aurora* közt van, adhatott alkalmat erre a mitologikus kifejezésre „arany-száju hajnal“ — mert sok közmondás csak egyegy darabja a mitológiának. De térjünk vissza az arany-kezű naphoz. Ebből nem csak erkölcsi tanuság lett, hanem egész tisztességes mitus. Vagy nem tudták átlátni az arany-kezű napnak természetes jelentését, vagy hogy nem akarták látni, elég az hozzá, hogy a brahmának régi teologikus értekezései ¹⁾ azt mesélik a napról, hogy áldozat alkalmával levágta kezét és hogy a papok mesterségesen készített arany kézzel pótolták. Sőt később magából a napból, *Savitar* neve alatt, pap lesz, s egy rege arról szól, hogyan vágta el kezét áldozáskor s hogyan csináltak neki pap társai arany kezet.

Mind ezek a regék, melyeket eddig vizsgáltunk, elég világosak; olyanok mint a legujabb-korszakbeli kövületek, úgy, hogy élő fajokhoz való hasonlóságukat nem lehet félre ismerni. De ha valamivel mélyebbre ásunk, a hasonlóság már nem olyan kézzel fogható, ámbár gondos kutatás földérítheti. Ha a német *Tyr* isten, kit Grimm a szanszkrit napistennel azonosít ²⁾, fél-kezűnek van nevezve, ennek az az oka, hogy az arany-kezű nap neve a mesterséges-kezű nap fogalmát s utóbb, szoros

¹⁾ Kaušītaki-brāhmaṇa és Sājana.

²⁾ Deutsche mythologie XLVII. 187. 1.

logikus következetességgel, a fél-kezű nap fogalmát szülte. Mindegyik nemzet költött egy-egy történetet, hogy mikép vesztette el kezét *Savitar* vagy *Tyr*; s míg az indiai papok azt gondolták ki, hogy *Savitar* áldozás közben csonkította meg kezét, az észak vadásza azt regélték, hogy *Tyr* kezét zálogul a farkas szájába dugta s hogy a farkas leharapta. Grimm ezt a mondát összehasonlítja az indiai *Sūrja* vagy *Savitar* mondájával, ki a föláldozandó állatot akarta lefogni s az harapta le kezét. Ez a magyarázat lehetséges, de még bizonyításra szorul, különösen azért, mert a fél-kezű német *Tyr* istennek már más magyarázatát is adták. Wackernagel kimutatta, hogy *Tyr* a győzelem istene, s minthogy a győzelem csak egy részen lehet, magát a győzelem istenét könnyen képzelhették s nevezhették fél-kezűnek.¹⁾

Egyszerűen költői kép volt, ha a görögök a csillagokat az éj szemeinek nevezték. De ha Argost mindenlátónak (Panoptēs) mondták s azt mesélték, hogy teste tele van szemmel, ez már nyilván mitológia.

Az is tökéletesen érthető, ha a Véda költői a Marutokat vagy is viharokat énekeseknek mondják. Ez semmivel sem több, mint mikor a költő a vihar zenéjéről beszél; s a németben olyan kifejezés, mint „a szél zeng“ (der wind singt) nem tesz egyebet, mint hogy fúj a szél, * valamint a mit az egyik magyar vidéken mennydörgésnek mondanak, a másik vidék égzengésnek nevezi. * De ha egyes védabeli helyek a Marutokat nem csak énekeseknek, hanem zenéseknek nevezik,²⁾

¹⁾ Schweitzer Museum I. 107.

²⁾ Rv. I. 19, 4; 38, 15; 52, 15. Kuhn, Zeitschr. I. 521.

sőt bölcs költőknek, akkor a nyelv ismét túllépte a maga határait s a mesék országában kötött ki.

Jóllehet a *gyökérbeli* s a *költői* képes beszéd megkülönböztetése nagyon fontos és legjobban elősegíti a regék eredetének világos fölfogását, el kell ismernünk, hogy vannak esetek, melyekben a megkülönböztetés nehézséggel jár. Ha mai költő a fölhöket hegységnek mondja, ez tisztán költői kép, mert hegység magában soha sem jelent fölhőt. De ha azt látjuk, hogy a Veda a fölhöket következetesen *parvata*-nak mondja, és hogy *parvata* eredete szerint szakadozottat vagy ágasat, csomósat jelent, bajos volna eldönteni, vajjon Indiában is tisztán költői kép volt-e, hogy a fölhöket hegységnek hitták, vagy hogy mind a fölhöket, mint a hegységet kezdettől fogva szakadozottnak, csomósak képzeltek-e s azért nevezték-e mind a kettőt *parvata*-nak. ¹⁾ Az eredmény azonban mindenkép ugyanaz, t. i. mitologia; mert ha a Védában az van mondva, hogy a Marutok vagy is szelek megrázkódtatják a hegyeket (I. 39, 5) vagy keresztül hatolnak a hegyeken (I. 116, 20), noha ez voltaképen azt jelentette, hogy a szelek a fölhöket hányták vetették vagy ha a fölhőkön hatoltak keresztül, a későbbi magyarázók szemében annak a kifejezése volt, hogy a Marutok valóban megrázták és szétszaggatták a hegyeket.

---

¹⁾ L. Rigveda-Sanhitā, Müller M. fordít. I. köt. 43. l.

KILENCZEDIK FÖLÖLVASÁS.

A GÖRÖGÖK MITOLÓGIÁJA.

A kik ismerik Görögországnak történetét és nagyra becsülik a görög szellemnek értelmi, erkölcsi és művészi fölsőbbségét, azok sokszor csodálkoztak rajta, ilyen nemzet hogyan fogadhatott el, hogyan tűrhetett csak egy perczig is olyan vallást. Mire vitték annak az egy kis Athénnek a lakói bölcséletben, költésben, művészetben, tudományban, politikában, azt mindegyikünk tudja; és bámulatunk tizszerte nagyobb lesz, ha más irodalmak, az indiai, perzsa és sinai irodalmak tanulmányozása folytán képesek vagyunk összehasonlítani az ő munkáikat egyéb ókori nemzetekével. Mi, az európaiak, husz harmincz századnyi szellemi munka gyűjtötte vagyon örökösei, majdnem mindennek a kezdeményét — kivéve a vallását — a görögöknek köszönhetjük; és különösen hangozhatik ugyan, de azt hiszem kevesen mondanának ellent, — ezen távoli elődeink és régi mestereink művei, Homeros énekei, Platon párbeszédei, Demosthenes beszédei és Pheidias

szobrai mind e mai napig, noha nem állanak versenytársak nélkül, legalább fölülmulva nincsenek semmi által, a mit utódaik és tanítványaik teremtetek. Hogyan váltak a görögök azzá, a mik voltak; hogyan nyitották meg ők maguk valamennyi nemzetek közt a gondolatnak majdnem minden aknáját, melyben az óta az emberiség dolgozik; hogyan találták föl és tökéletesítették a költésnek és prózának majdnem minden nemét, melyet az óta nemünknek legnagyobb szellemei műveltek; hogyan vetették meg tartós alapjait a fő művészeteknek és tudományoknak, s némelyekben hogyan arattak diadalokat, a milyeneket az óta senki sem aratott: mind ez olyan kérdés, melyre még eddig sem történettudósok, sem bölcselők nem tudtak megfelelni. Mint saját istennője, Athene, úgy látszik az athéni nép teljesen fölfegyverkezve a történet porondjára ugrani, és Egiptomban, Syriában, Indiában csak keveset találunk meg azon magok közül, melyek oly csodás fejlődésnek indultak Attika földjén.

De minél inkább bámuljuk Hellasnak sajátos szellemét, annál inkább meglepnek bennünket éretlenségei és képtelenségei annak, a mit vallásukról tudunk. Az ő legrégibb bölcselői ép oly jól tudták, mint mi, hogy az Istenségnek, hogy Istenség legyen, tökéletesnek kell lenni, — hogy egynek s nem soknak kell lennie, és részek és szenvedélyek nélkül; mégis sok istenben hittek, s mindegyiknek, kivált pedig Zeusnak, majdnem mind azt a bűnt és gyöngeséget tulajdonították, mely az emberi természetet elékteleníti. Költőik ösztönszerűleg idegenkedtek minden túlzástól és idomtalanságtól; mégis oly dolgokat szoktak elbeszélni isteneikről, melyek a leg-

vadabb réz-bőrűnél is rémülést és hátborsódzást idéznének elő: hogy Uranost hogyan csonkította meg fia Kronos, — hogy Kronos hogyan nyelte el tulajdon gyermekeit és évek multával hogy hányta ki egész ivadékát elevenen, — hogy Apollon, legpompásabb istenük, hogyan akasztotta föl egy fára s hogyan nyuzta meg elevenen Marsyast, — hogy Demeter, Zeus testvére, hogyan evett Pelops vállából, a kit lemészárolt és megsütött tulajdon apja, Tantalos, lakomául az isteneknek. Nem akarok több ilyen szörnyőséget emlegetni vagy olyan bűnöknél időzni, melyekről most alig lehet beszélni, de melyeket a legműveltebb görögnek is el kellett mondani fiai és lányai előtt, ha akarta, hogy tudják isteneik és hőseik történetét.

Csakugyan rejtvény volna, még pedig nehezebb, mint maga e történeteknek eredete kérdése, ha a görögök, a minőknek mi ismerjük őket, soha sem ütköztek volna meg ezen és nem kérdezték volna: Hogyan lehetségesek ezek a dolgok, és hogyan keletkezhetek ilyen mesék? De a görögöknek becsületére legyen mondvá, noha bölcseleiknek nem sikerült megmagyarázni e vallásos regéknek eredetét, de valóban megbotránkoztak rajtuk a legrégibb időktől fogva. Xenophanes, a ki tudtunkra még Pythagoras előtt élt, szemükre veti Homerosnak és Hesiodosnak, hogy az isteneknek tulajdonítanak mindent, a mi utálatos az emberek közt is, — lopást, házasságtörést, csalást. ¹⁾ Azt mondja, ²⁾ hogy az emberek — ugy látszik — maguk teremtték isteneiket, és saját

¹⁾ Πάντα θεοῖς ἀνέθηκεν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ἀνείδεα καὶ ψύγος ἐστίν...

eszük járását, saját beszédüket és alakjukat adták nekik; hogy a szerecsenek isteneiket feketéknek és lapos-orruaknak képzeltek, a thrákok vörös-hajuaknak és kék-szeműeknek — ép úgy, mint az ökör vagy oroszlán, ha tudna fösteni, isteneit ökröknek vagy oroszlánoknak föstené. Ő maga kijelenti, minden habozás nélkül — még pedig majdnem 600 évvel időszámításunk előtt — hogy „Isten egy van, legnagyobb az istenek és emberek közt, sem külseje, sem gondolkodása nem hasonló az emberekéhez.“ ³⁾ A Titánok, óriások és Kentaurosok harczeit a régiek költeményeinek nevezi (πλάσματα τῶν προτέρων, ⁴⁾ s azt kívánja, hogy az Istenséget szent történetekben és tiszta énekekben magasztalják.

Hasonló nézeteik voltak a legnagyobb görög bölcseleknek. *Herakleitos*, úgy látszik, a homerosféle vallásrendszert, ha szabad úgy neveznünk, csintalan hitetlen-

Ὡς πλείστ' ἐφθέρξαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

V. ö. Sextus Emp. adv. Math. I. 289, IX. 193.

2) Ἀλλὰ βροτοὶ δοκέουσι θεοὺς γενεῆσθαι,
τὴν σφετέρην τ' αἰσθῆσιν ἔχειν φωνήν τε δέμας τε....
Ἀλλ' εἴτοι χεῖρας γ' εἶχον βόες ἢ λέοντες,
ἢ γραῖσαι χεῖρεςσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες,
καὶ κε θεῶν ιδέας ἔγραφον καὶ σώματα ἐποίουν
τοιαῦθ' οἷον περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον ὁμοῖον,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δὲ τε βουσὶν ὁμοῖα.

V. ö. Clem. Alex. Strom. V. 601 C.

3) Εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνδρώποισι μέγιστος,
οὗ τι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὐδὲ νόημα.

V. ö. Clem. Alex. u. o.

4) V. ö. Isokrates, II. 38 (Nägelsbach, 45. l.).

ségnek tartotta. Laertios Diogenes szerint ¹⁾ Herakleitos azt mondta, Homeros is, Arkhilokhos is megérdemelnék, hogy kidobják őket a gyűlésekből és megbotozzák. Ugyanez az író beszéli, ²⁾ hogy *Pythagoras* az al világban látta Homeros lelkét fán függeni, kigyóktól körülvéve, büntetésül azért, a mit az istenekről mondott. Ezeknek a bölcseleknek kétség kívül sokkal emelkedettebb s tisztább nézeteik voltak az istenekről, mint a homerosféle költőknek, kiknél az istenek sokszor alig különbek az embereknél. Minthogy azonban a vallás mind inkább összeolvadt a politikával, mindig veszedelmesebb lett ilyen emelkedett nézeteket vallani vagy a homerosféle regéket másra magyarázni, mint a mit betü szerint jelentenek. *Anaxagorast*, ki a homerosféle mondáknak erkölcsi jelentést akart tulajdonítani s a hagyomány szerint képletesen magyarázta az istenek nevét, sőt a Fatumot üres névnek mondta, börtönbe vetették Athénban, s csak barátja és tanítványa Perikles hatalmas pártfogása által menekülhetett. *Protagorast*, ki szintén barátja volt Periklesnek, kiűzték Athénból, s könyveit nyilvánosan elégették, mert azt mondta, az istenekről s hogy vannak-e vagy nincsenek, semmit sem lehet tudni. ³⁾ *Sokratest*, noha soha sem támadta meg a szentelt hagyományokat s a nép regéit, ⁴⁾ gyanúsították, hogy nem hisz eléggé a régi homerosféle istenekben, és vértanuhalált kellett szenvednie. Sokrates

¹⁾ Τὸν θ' Ὅμηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι, καὶ Ἀρχιλόχον ὁμοίως. — Laert. Diog. IX. 1.

²⁾ VIII. 21.

³⁾ Laert. Diog. IX. 51. Cie. Nat. Deor. I. 23, 63.

⁴⁾ L. Grote, History of Greece, I. köt. 504 l.

halála után a gondolatnak nagyobb szabadságot engedtek Athénban, cserébe a politikai szabadság elvesztéseért. Platon kijelentette, hogy sok mythusnak jelképes vagy allegorikus a jelentése; a homerosféle költeményeket jelen alakjukban mégis száműzni kívánta a maga Államából. ¹⁾ Semmi sem szólhat világosabban s határozottabban, mint a következő szavak, melyeket *Epikurosnak* tulajdonítanak: „Istenek valóban vannak, de nem olyanok, a minőkben hisznek az emberek. Nem az a hitetlen, a ki tagadja a nép isteneit, hanem az, a ki az istenekre a nép véleményeit alkalmazza.“ ²⁾

Még később kísérletet tettek a mitológiának s a bölcseletnek kiegyeztetésére. Miután *Khrysippos* (207-ben halt meg) előadta nézeteit a halhatatlan istenekről, azt mondják, írt még egy könyvet, hogy kifejtse, hogyan lehet e nézeteket kiegyeztetni Homeros regéivel.³⁾

S nem csak a bölcselek érezték a nehézségeket, melyeket Homeros és Hesiodos istenei szolgáltatnak a józan észnek; a költőket is többnyire ugyanazon kétségek gyötörték, s folyvást oly ellenmondásokba látták magukat bonyolódva, melyeket nem tudtak megoldani. Így *Aiskhylos* Eumenidáiban (619. v.) a kar azt kérdi, hogyan szólíthatta föl Zeus Orestest, hogy álljon bosszut atyja gyilkosain, Zeus, a ki maga megfosztotta trónusától s békóba verte atyját. *Pindaros* szereti az istenekről s hősekről szóló hagyományokat bele szőni győ-

¹⁾ Plat. Polit. § 377d. Grote az id. h. I. 593.

²⁾ Laert. Diog. X. 123. Ritter et Preller, Historia Phil., p. 419.

³⁾ Cic. Nat. Deor. I. 15. Bertrand, Sur les Dieux. Protecteurs (Rennes, 1858), 38. l.

zelmi énekeibe, de rögtön kitér, ha olyasmi fordul elő, a mi szégyent hoz az istenekre. „Száj,“ azt mondja, „vesd el e beszédet, mert az isteneket gyalázni gonosz bölcsesség.“ ¹⁾ Az ő próbaköve a mitologia megítélésében, úgy látszik nagyon egyszerű és határozott volt, t. i. hogy semmi sem lehet igaz a mitológiában, a mi gyalázatos az istenekre nézve. *Eurípidesnek* egész költészete két szélsőség közt ingadoz: majd szemükre hányja az isteneknek mind azokat az igazságtalanságokat s bűnöket, melyeket a mondák szerint elkövettek, majd meg épen megfordítva, tagadja a régi mitusok igazságát, mert oly dolgokat beszélnek az istenekről, a mik isteni természettel meg nem férnek. Míg például Ionban ²⁾ mindenféle bűnnel vádolja az isteneket, még Apollont, Zeust és Poseidont is, máshol ezt olvassuk: ³⁾ „Én azt tartom, az isteneknek nem telik kedvük törvénytelen házasságokban, és nem hittem soha, nem is fogom hinni, hogy

¹⁾ Olymp. IX. 48. ed. Boeckh: Ἀπό μοι λόγον τοῦτον, στόμα, ῥίψον· ἐπεὶ τὸ γε λοιδορεῖσθαι θεοὺς ἐχθρὰ σοφία.

²⁾ Ion. 444, ed. Paley:

Εἰ δ', οὗ γὰρ ἔσται, τῷ λόγῳ δὲ χρῆσθαι,
 δίκας βιαιῶν δώσεται' ἀνθρώποις γάμων,
 σὺ καὶ Ποσειδῶν Ζεὺς θ' ὃς οὐρανοῦ κρατεῖ,
 καοὺς τίνοντες ἀδικίας κινώσετε . . .

οὐκέτ' ἀνθρώπους κακοὺς
 λέγειν δίκαιον, εἰ τα τῶν δεῶν κατὰ
 μιμούμεθ', ἀλλὰ τοὺς διδάσκοντας τάδε.

V. ö. Herc. fur. 339.

³⁾ Herc. fur. 1341, ed. Paley:

Ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὔτε λέκτρο' ἂ μὴ θέμις
 στέργειν νομίζω, δέσμα τ' ἐξόπτειν χερσὶν

egymás kezét lánczra verik, vagy hogy egyik a másikon uralkodik. Mert az istennek, ha igazán isten, semmire sincs szüksége; mind ezek a költők nyomorult meséi.“ Vagy pedig ¹⁾: „Ha tesznek az istenek rosszat; akkor nem istenek.“

Ezek a helyek, melyekhez még sokat lehetne gyűjteni, eléggé bizonyítják, hogy a görögök közt a gondolkodóbbak ép úgy megütköztek mitológiájukon, mint mi. Nem lettek volna görögök, ha nem látták volna, hogy ezek a mesék esztelenek, ha nem látták volna át, hogy egész mitológiájuk rejtvény, mely a bölcselő magyarázatát igényli. Ha a görögöknek e megfejtés nem sikerült, ha inkább egyeztetni akarták azt, a mit igaznak, s azt, a mit hazugnak tudtak, ha bölcsseiknek legbölcsőbbjei óvatosan beszéltek e tárgyról vagy egészen kerülték: gondoljuk meg, hogy ezek a mitusok, melyekkel most oly szabadon elbánunk, mint a geologus az ő kövült csontjaival, akkor még élők voltak és szentek, beoltva a szülőktől gyermekeik lelkébe, elfogadva föltétlen hittel, megszentelve az elhunytak emlékével, szentesítve az államtól, az alap, melyre a legtiszteletre-méltóbb intézmények voltak építve és megállapítva hosszú időkre. Elég, hogy a görögök kifejezték e meséken való

οὐτ' ἤξιωσα πάποι' οὐτε πείσομαι,
οὐδ' ἄλλον ἄλλον δεσπότην πεφνέειναι.
δείτ' αὖ γὰρ ὁ θεὸς, εἴπερ ἴστ' ὄντως θεὸς,
οὐδενός· ἀοιδῶν οἷ' δε δύστηνοι λόγοι.

L. Eurip. ed. Paley, I. köt. előszó, XX. l.

¹⁾ Eur. Fragm. Belleroph. 300: εἰ θεοί τι δρωῶσιν αἰσχρὸν,
οὐκ εἰσὶν θεοί.

csodálkozásukat s elégedetlenségüket: eredetük földerítése elfogulatlanabb kornak volt fönn tartva.

A főbb magyarázatok, melyeket a görögök mitológiájuk eredetéről föllállítottak, három osztályba sorozhatók, melyeket *erkölcsinek*, *természetinek*, *történetinek* nevezek, ama különböző czélokhoz képest, melyeket a mitologia megalkotóinak tulajdonítottak. ¹⁾

Minthogy látták, milyen hatalmas eszközt nyújt a vallás az emberek fékezésére s a politikus községek rendben-tartására, némelyek azt hitték, hogy az istenek mindentudóságáról s mindenhatóságáról, a jók jutalmáról s a gonoszok büntetéséről szóló történeteket régi bölcsék az embereknek javítása s jobb kormányzása végett találták föl. ²⁾ Ámbár ez a nézet egészen fölületes és semmi bizonyítékra sem támaszkodhatik, mégis sokan pártolták a régiek közt; s ámbár Aristoteles, mint fogjuk látni, elismerte, hogy van a vallásnak mélyebb alapja, még is hajlandó volt a görök vallásnak mitologikus alakját a törvény és rend támogatására föltalált hasznos eszköznek tekinteni. Nem csoda, hogy mikor Cicero ezt a nézetet bírálta, fölkiáltott: „A kik azt mondták, hogy a halhatatlan istenekről szóló tanítást bölcs emberek költötték politikai czélokra, hogy a kiket észszel nem lehet vezetni, a vallás vezesse kötelességükhöz: nem forgattak-e föl azok minden vallást fenekestül?” ³⁾ Sőt ha a mitológiának hasznos részeit böl-

¹⁾ V. ö. Augustinus De Civ. Dei, VII. 5. De paganorum secretiore doctrina physiceisque rationibus.

²⁾ V. ö. Wagner, Fragm. Trag. III. p. 102. Nägelsbach, Nachhomerische Theologie, 435, 445.

³⁾ Cic. Nat. Deor. I. 42, 118.

csek találták föl, azt kellene következtetni, hogy az istenekről s emberekről szóló erkölcstelen történetek oktalan költőknek tulajdonítandók — s ezt a nézetet, láttuk, elég világosan kifejezi Euripides.

A magyarázatoknak második osztálya a *természeti*, a legtágabb értelemben véve e kifejezést, úgy hogy magában foglalja a közönségesen ugynevezett *metafizikus* magyarázatokat is. Ezen magyarázók szerint a mitológia alkotói közölni akarták a néppel némely természeti tények ismeretét vagy a természeti bölcsélet némely nézeteit, s ezt a nekik vagy koruknak sajátos kifejezésekben tették, vagy mások szerint oly nyelvben, melylyel szentelt bölcsességük titkait inkább elleplezni akarták, mintsem föltárni. Ámbár az ide tartozó magyarázóknak az egyes mitusok valódi eredeti jelentéséről szétágazó nézeteik vannak, abban megegyeznek mind, hogy egy mitust sem kell szó szerint érteni; azért rendszerüket legrendesebben *allegorikusnak* vagy is képletesnek nevezik, mert „allegorikus“ legáltalánosabb neve annak a beszédmódnak, mely mást jelent, mint a mit mond. ¹⁾

Már *Epikharmos* ²⁾), Pythagoras tanítványa kimondta, hogy az istenek tulajdonképen szelek, viz, föld, nap, tűz,

¹⁾ V. ö. Müller, Prolegomena 335 l. 6. ἄλλο ἢν ἰσχυροῦς, ἄλλο δὲ νοεῖ. A mitus és allegoria közti különbséget egyszerűen, de nagyon szerencsésen kifejezte Blackie a mitológiáról írt cikkében (Chamber Cyclopaediájában): „A mitust nem szabad összezavarni az allegoriával; mert az első a népszellemnek öntudatlan tette a társadalomnak egy régi fokán, a másik egyes ember szellemének tudatos tette a társadalmi haladásnak bármely fokán.“

²⁾ Stobaeus, Flar. XCI. 29:

‘Ο μὲν Ἐπίχαρμος τοὺς θεοὺς εἶναι λέγει
Ἀέριους, ὕδωρ, γῆν, ἥλιον, πῦρ, ἀστέρας.

csillagok. Nem sokkal utóbb *Empedokles* (444 körül K. e.) a Zeus, Hera, Aídoneus és Nestis neveknek a négy elem — tűz, levegő, föld, víz — jelentését tulajdonította.¹⁾ Mind azt, a mit a görög bölcselek egymás után a lét és gondolat alapjául fölfödöztek, — *Anixemenes* levegőjét, *Herakleitos* tűzét, *Anaxagoras* nűsát — szívesen azonosították Zeusszal vagy más isteni hatalmakkal. Anaxagorasról és iskolájáról olvassuk, hogy az egész homerosféle mitológiát megmagyarázták az allegoria segítségével. Ő szerintük Zeus az értelem, Athene a művészet. *Metrodoros* pedig, Anaxagorasnak kortársa, nem csak Zeus, Hera és Athene, hanem Agamemnon, Akhilles és Hektor személyét is különböző elemkapcsolatokra s természeti erőkre magyarázta, s a nekik tulajdonított kalandokat allegoriák leplébe burkolt természeti eseményeknek tartotta.

Sokrates minden regének allegorikus magyarázatát mint nagyon is bajos és haszontalan munkát nem helyezte; mégis mind ő, mind Platon gyakran rá mutattak a régi mitusok *hypónoia*-jára, mintegy első, rejtett jelentésükre.

V. ö. Bernays, Rhein. Mus. 1853. 280 l. Krusemann, Epicharmi Fragmenta, Harlemi, 1834.

¹⁾ Plut. Plac. Phil. I. 30: 'Εμπεδοκλῆς γύσιν μηδὲν εἶναι, μῖξιν δὲ τῶν στοιχείων καὶ διάστασιν. γράφει γὰρ οὕτως ἐν τῇ πρώτῳ φυσικῷ.

Τέσσαρα τῶν πάντων ἑζώματα πρῶτον ἄκουε
 Ζεὺς ἀρχῆς Ἥρη τε, φερὲςβιος ἡδ' Ἀἰδωνεύς,
 Νῆστις θ' ἢ δακρυόις τέγγει χροῖνωμα βρότειν.

Van egy hely Aristoteles metafizikája tizenegyedik könyvében, melyet sokszor idéznek ¹⁾, hogy bebizonyítsák, milyen belátása volt e bölcselőnek a mitologia eredetébe, jóllehet valóban nem sokkal áll fölötte más görög bölcselők korlátolt fölfogásának.

Aristoteles ezt írja:

„A régiak mitusok alakjában hagyták utódaikra, hogy ezek (a világnak első elemei) az istenek, és hogy az istenség átöleli az egész természetet. A többi mitusok alakjában hozzá tették, hogy a népet meggyőzzék vele és hogy fölhasználják a törvények s egyéb érdekek támogatására. Így azt mondják, hogy az isteneknek emberi alakjuk van s hogy hasonlók némely más élő lényekhez, s egyéb dolgokat, a mik ebből következnek s a mik a mondottakhoz hasonlítanak. Ha eltekintene az ember e meséktől s csak azt az egy első pontot venné, hogy azt hitték, hogy az első alapok istenek, akkor azt hihetné, hogy minden művészet s minden bölcsélet több ízben föl volt találva s ismét elveszett, s csak ezek a vélemények, mintegy töredékek, maradtak meg mostanig. Csak ennyire világos előttünk atyáink és őseink véleménye.“

Azt a kísérletet, hogy a mitológiában régi bölcsélet maradványait találják, különböző utakon megtették Sokrates idejétől napjainkig. Némelyek azt hitték, csilágászatot vagy egyéb természettudományt fődöztek föl a görög mitológiában; és még korunkban is, „Symbolik und mythologie der alten völker“ (1819—21) című nagy művét Creuzer azzal az egy céllal írta, hogy bebizo-

---

¹⁾ Bunsen, Gott in der geschichte III. köt. 532. lap. Ar. Met. XI. 8, 19.

nyítsa, hogy a görög mitológiát keleten született vagy nevelkedett papok szerzették, kik a félig barbár görög népeket magasabb műveltségre s az istenség tisztább ismeretéhez akarták vezetni. Creuzer és iskolája szerint mély titokszerű bölcsesség és egy Isten vallása rejlett a mitologia jelképes nyelvében; ezt a nyelvet a nép nem értette, csak a papok, s a mitologia gondos tanulmányozója most is megfejtheti.

A harmadik elmélet, melyet a mitologia eredetéről föllállítottak, a *történeti*. Rendesen *Euhemeros* nevéhez fűzik, ámbár találjuk nyomait előtte is, utána is. Euhemeros Nagy Sándor kortársa volt s Makedoniában élt Kassandros udvarában, a ki ki is küldte tudományos kutatásra. Hogy valóban bejárta-e a vörös tengert s Ázsia déli partvidékeit, azt nem tudjuk bizonyosan. Csak annyit tudunk, hogy irt egy vallási regényt, s ebben azt mondja magáról, hogy messzire elvitorlázott kelet felé, míg el nem ért Pankhaia szigetére. Ezen a szigeten, azt mondja, talált föliratokat (*ἀναγοαφαί*, innen könyve címe *Ἰερά 'Αναγοαφή*), melyek tudósításokat tartalmaztak Görögország főbb isteneiről, de nem istenekül ábrázolták őket, hanem királyokul, hősökül és bölcselőkül, a kiket holtuk után embertársaik istenek gyanánt tiszteltek.¹⁾

Jóllehet Euhemeros könyve maga és Ennius fordítása is elveszett és mi keveset tudunk mind általában szelleméről, mind pedig arról, hogyan magyarázta az egyes istenségeket, a maga korában olyan föltűnést okozott, hogy euhemerismus lett elismert neve azon mitologia-magyarázó rendszernek, mely tagadja az isteni

¹⁾ V. ö. Cie. Nat. Deor. I. 42.

lények lételet s a régi isteneket emberek színvonalára szállítja le. Különbséget kell azonban tenni valamennyi istennek teljes és rendszeres tagadása közt, melyet Euhermerosnak tulajdonítanak, és elveinek részbeli alkalmazása közt, melylyel sok görög írónál találkozunk. Így Hekataios, ki különben nagyon igazhívó görög ¹⁾, azt mondja, hogy az erythraiai Geryon valóban epeirosi király volt, kinek sok volt a marhája; és hogy Kerberos, a Hades kutyája, egy kigyó volt, mely a Tainaros foknak egyik barlangjában tanyázott. ²⁾ Ephoros Tityosból rablót csinált, és a Python kigyóból ³⁾ egy alkalmatlan háborgó személyt, Python vagy Drakon nevűt, a kit Apollon megölt nyilaival. Herodotos beszéli, hogy Zeus papjaitól hallotta Thebaiban, hogy két papnőt elraboltak Thebaiból phoinikiai emberek s eladták őket rabszolgául Libyában és Görögországban, és ők itt jósló helyeket alapítottak. Továbbá Dodonában azt hallotta, hogy két fekete galamb indult utnak Egiptomban Thebaiban, s az egyik Libyába, a másik Dodonába ment; hogy a dodonai galamb egy tölgyfára szállt és emberi hangon azt mondta, hogy azon helyen kell Zeus jósló helyét fölállítani; hogy Dodona lakói ezt isteni kinyilatkoztatásnak vették és a szerint cselekedtek. Összetartva e két történetet Herodotos azt következteti, hogy mind a kettő egyazon eseményre vonatkozik, hogy a phoinikiaiak elvittek két egiptomi papnőt rabszolgául, s ezek alapították Zeus szent helyeit Dodonában és Libyában; s hozzá teszi,

---

¹⁾ Grote, Hist. of Greece I. 526.

²⁾ Strabon, IX. 422. Grote, I. 552.

³⁾ Talán összefügg a védabeli *Ahir Budhūja*-val.

hogy valószínűleg azért hitták őket galamboknak a dodonaiak, mert idegenek voltak és madarak módjára csi-csereggni látszottak, s mikor jobban megtanultak beszélni, azt mondták, hogy a galamb emberi hangon szól; de egészen racionalisztikus észjárással megjegyzi, hogy valódi galamb hogy is beszélhetett volna emberi hangon? s a fekete szint úgy magyarázza, hogy ez csak az egyiptomi eredetet jelenti.

Fontos körülmény az, hogy ámbár Herodotos volt Dodonában, nem tesz említést galambokról, melyeket ott akkor tartottak volna, sem papnőkről, kiknek Peleides volt a nevük. Mind ez úgy látszik későbbi időből való. Strabonnak nyilván volt tudomása róla, hogy Dodonában galambokat használtak a jóslásnál. De ő is okoskodva megjegyzi, hogy talán az ottani papnők különösen galambok röptéből jövendöltek. S még jobb magyarázatot ad, midőn azt mondja, hogy a molossok és thesprotiaiak nyelvén vén asszonyoknak *peliai*, vén embereknek *pelioi* volt a nevük, hogy tehát a híres dodonai *Peleiasok* egyszerűen azok az öreg asszonyok lehettek, kik a jóslásnál szerepeltek. Pausanias, a 2. században, említi a galambokat (*Peleiai*) és a dodonai tölgyfa jóslatait (VII. 21, 2); és (X. 12, 10) ő szerinte is isteni sugallattal ihletett, de nem Sibylláknak nevezett dodonai papnők a *Peleiák*. Azt mondja, ők az elsők azon nők közt, a kik énekelték:

*Zeὺς ἦν, Zeὺς ἔστι, Zeὺς ἔσσεται, ᾧ μεγὰρ Ζεῦ.
Γὰ καρπὸς ἀρίει, διὸ κλήζετε ματέρα γαῖαν.*

Hasonló magyarázatokkal még többször találkozunk későbbi görög történetíróknál, kik nem képesek semmi

természetfölöttit vagy csodálatost mint történeti ténnyt elismerni, s azért kivetkőztetik a régi mondákat mind abból, a mi hihetetlenné teszi őket, és aztán valóban megtörtént dolgok elbeszélésének tekintik, nem pedig költeménynek. ¹⁾ Szerintük Aiolos, a szelek istene, az időjósásban jártas régi hajós volt; a Kyklopsok Siciliában lakozott vad emberek; a Kentaurosok lovasok; Atlas nagy csillagász, és Skylla gyorsan vitorlázó kalóz. Ez a rendszer is, úgy mint az előbbi, majd e mai napig fönn-tartotta magát. A régi keresztény térítő, Sz. Ágoston, Lactantius, Arnobius, fölhasználták e körülményt a görögök és rómaiak vallása ellen intézett támadásaikban, s szemükre hányták, hogy oly isteneket imádnak, a kik nem istenek, a kikről tudják s elismerik, hogy csak istenített halandók. A germán nemzetek vallása ellen a római térítő ugyanilyen okokkal léptek föl. Az egyik azt mondta az angoloknak, hogy *Wodan*, kit ők legfőbb s legjobb istenüknek hittek, s a kinek a hétnek negyedik napját szentelték, halandó ember volt, egy szász király, a kitől sok nemzetség származtatta magát. Mikor teste porrá vált, lelke a pokolban égett s ott örök kíno-kat szenved. Mitologiai és történeti kézi könyveinkben még elégszer találkozunk e rendszer nyomaival. Zeust még krétai uralkodónak mondják, Heraklest szerencsés hadvezérnek vagy kalandozó lovagnak, Priamost napkeleti királynak, s Akhillest, Zeus és Thetis fiát, hatalmas harczosnak Trója ostrománál. Trója ostromát némelyek még mindig történeti ténynek tartják, ámbár csak oly gyöngye tekintélyen alapul, mint hogy Helenét elrabolta

---

¹⁾ Grote I. 554.

Theseus s megmentették a Dioskurok, hogy az Olymposzt ostromolták a Titánok, vagy hogy Jeruzsálemet elfoglalta Nagy Károly, mint ez középkori lovagregényekben olvasható.

Újabb korban ismét föléledt ez az elmélet, ámbár nem oly gyakorlati czéllal, s a mult században kedves elméletük volt a böleselkedő történetiróknak, kivált Franciaországban. Banier abbé nagy munkája, „Az ó kor mitológiája és regéi a történetből megmagyarázva“, ezt az iskolát egy időre elő térbe helyezte Franciaországban; és művét angolra is lefordították s Angliában is tekintély gyanánt idézték. Célja, mint mondja ¹⁾, ez volt: „bizonyítani, hogy, ha eltekintünk az ékítményektől, melyek e regékkel járnak, nem nehéz átlátni, hogy az ő s kor történetének egy részét tartalmazzák.“ Hasznos dolog ilyen könyveket, melyeket csak egy évszázad előtt irtak, elolvasni, ha csak azért is, hogy aztán őrizkedjünk oly elméleteknek elbizakodó kiépítésétől, melyek most megdönthetetleneknek látszanak s melyek száz év múlva ép úgy el lesznek avulva. „Hihető-e“, azt kérdi Banier — és kétség kívül meg volt róla győződve, hogy ez argumentumot nem lehet megczáfolni — „hihető-e, hogy Nagy Sándor Homerost annyira becsülte volna, ha csupán meseköltőnek tekintette volna? s irigyelte-e volna Akhilles szerencsáját, hogy ilyen énekes dicsőítette? ²⁾... Mikor Cicero elszámálja a bölcseket, nem sorolja-e föl Nestort és Odysseust is? — sorozott volna ő a bölcsek

¹⁾ The Mythology and Fables of the Ancients, explained from History, by the Abbé Banier. London, 1739, 6 kötetben. I. köt. IX. l.

²⁾ I. k. 21. l.

közé költött személyeket? Nem mondja-e Cicero (*Tusc. Quaest. I. 5*) hogy az az elbeszélés, hogy az egyik isten az eget hordta vállán s a másik a Kaukazushoz volt lán-czolva, onnan keletkezett, hogy folyvást az égi testek vizsgálásával foglalkoztak? Idézhetném itt a legtöbb régi író tekintélyét, idézhetném a régi egyházatyákét, Arnobiusét, Lactantiusét s másokét, kik azt tartották, hogy a regék igaz történeteken alapulnak; s hozzá csatolhatnám a legjelesb ujkori írók nevét, kik a régi költeményekben annyi nyomát kimutatták az ős kor hagyományainak“. Menyynyire hasonlít ehhez egynémely megczáfolhatatlan bizonyítás a mi napjainkban! S ismét ¹⁾: „Be fogom bizonyítani, hogy Minotauros és Pasiphae stb. csak a krétai királyasszonynak egy Tauros nevű kapitánynyal való viszonyát foglalja magában, és hogy Daidalos mesterműve nem egyéb, mint egy álnok meghittjük. Az eget vállán hordó Atlas egy király volt, ki csillagászzal foglalkozott égtekét tartva kezében. Az arany almák s a sárkány a Hesperidák kertjében nem egyebek, mint narancsok s örökök alkalmazott szelindekek.“

Voltaképen szintén ez iskolához kell sorolnunk azokat a tudósokat, kik a görög mitológiában bibliai személyek nyomait keresték, s kik, mint *Bochart*, azt képzeltek, hogy Saturnusban Noah alakját, és három fiában, Jupiterben, Neptunusban s Plutóban Noah három fiát, Khamot, Semet és Jáfetet ismerhetik föl. ²⁾ *G. I. Vossius „De Theologia Gentili et Physiologia Christiana, sive De Origine et Progressu Idolatriae“* ³⁾ című

¹⁾ I. k. 29. l.

²⁾ *Geographia Sacra*, I. könyv.

³⁾ Amsterdami, 1668.

tudós munkájában Saturnust Ádámmal vagy Noahhal, Janust és Prometheust szintén Noahhal, Plutot Jáfettel vagy Khammal, Neptunust Jáfettel, Minervát Naamával, Tubal Kain testvérével, Vulcanust Tubal Kainnal, Typhont Oggal, Básán királyával azonosítja stb. Gerardus Croesus „Homerus Ebraeus“-ában azt állítja, hogy az Odysseia a pátriárkhák történetét, Lotnak Szodomból való kivándorlását és Mózes halálát beszéli el, az Ilias pedig Jerikhó ostromát és lerontását. *Huet* ¹⁾ még tovább ment. Ő az ó-szövetségi könyvek valódiságát az által akarta bebizonyítani, hogy előadta, hogy a pogány népeknek egész teológiája Mózesről van átvéve. Mózes maga ő szerint a legkülönbözőbb alakokat öltötte föl a pogányok hagyományaiban; s a tudós és jámbor püspök nem csak a régi törvényhozókat, Zoroastert és Orpheust, hanem az isteneket is, Apollont, Vulcanust, Faunust is erre a történeti elő képre viszi vissza. S valamint Mózes volt elő képe a pogány isteneknek, nénje Mirjam vagy felesége Zippóra ő szerint minden istenasszonyaik mintája.

Gladstone Homerosról irt érdekes és jelentékeny könyvében szintén talál vonatkozásokat a görög mitológia egyes részei s a zsidók szent hagyományai közt. — Paley, az ismert angol Euripides-kiadó, szintén a szent euherizmushoz csatlakozik; azt írja: ²⁾ „Atlas a munkabírási jelképe. Hesiodos a Hesperidák kertje közelébe helyezi, és *nem lehet kételkedni*, hogy itt az Éden kertjéről szóló hagyománynyal van dolgunk: a sárkány őrizte arany almákban azt az almát kell látnunk, melylyel a

¹⁾ Demonstratio Evangelica, Parisiis, 1677.

²⁾ Home and Foreign Review, 1864. 7. sz. 111. l.

kigyó kisértette Évát, vagy pedig a tüzes karddal őrzött paradicsomot.“

Érezte ugyan minden elfogulatlan tudós, hogy a magyarázatnak e három rendszere legkevesebbé sem ki-elégítő, de lehetetlennek látszott a kérdést jobban meg-fejteni. Jelenleg, nem hiszem, hogy találkoznának sokan, a kik a három rendszer közül bármelyiket is kizárólagosan elfogadnák — a kik azt hinnék, hogy az egész görög mitológiát erkölcsi tanítások támogatására vagy természeti és metafizikus rendszerek népszerűsítésére vagy történeti események közlésére találták föl, — de sokan megnyugodtak abban az egyeztető véleményben, hogy a mitologia némely részeinek erkölcsi, másoknak természeti, még másoknak történeti jelentésük lehet, hogy azonban marad egy egész sereg rege, melyet sehogy sem lehet megfejteni. A mitologia Sphinxének találós meséje megoldatlan maradt.

A mitologikus probléma új megvizsgálására az első lökés a hasonlító nyelvészet tanulmányától jött. A régi indiai nyelv, a klasszikus szanszkrit, fölfödözése által, melyet Wilkins, ¹⁾ Jones és Colebrooke munkáinak köszönhetünk, és az e nyelv s a legfontosabb európai nyelvek közti közel rokonság fölfödözése által, melyet Schlegel, Humboldt, Bopp és mások szellemének köszönhetünk, teljes forradalom állott be az ősz kor történetéről addig járatos nézetekben. Nincs itt érkezésünk, hogy behatóan foglalkozzunk e kutatásokkal; csak megemlítem azt a tényt — melyet, úgy hiszem, senki sem sejtett, mielőtt, és senki sem vont kétségbe, miután ki volt

¹⁾ *Bhagavadgita*, ed. Wilkins, 1785.

mondva — hogy a brahmánok nyelve Indiában, Zoroaster követőié és Darius alattvalóié Perzsiában, a görögöké, rómaiaké, a kelta, germán és szláv népeké, mind egy közös ős nyelv változatai s valóban ugyanolyan viszonyban állanak egymáshoz, melyben a franczia, olasz, spanyol és portugál állanak mint a latin nyelv uj nyelvjárásai. Ez igazán „egy uj világ fölfödözése“ volt, vagy ha úgy tetszik, egy régi világ visszahódítása volt. Az emberiség úgy nevezett ókori történetének egészen meg kellett változtatni a határait, s meg kellett magyarázni, hogy mind ezek a nyelvek, melyeket mérföldek és esztendőök ezrei választanak el egymástól, hogyan eredhetnek egy közös forrásból.

E dolgoknál ¹⁾ azonban most nem időzhetek, s mindjárt arra a fölfödözésre térek át, melyet nem sokára tettek: hogy az indgermán nyelveknek nem csak gyökerei — nem csak a számnevek, névmások, elöljárók, képzők és ragok — nem csak a család és háztartás szavai, minők atya, anya, testvér, leány, férj, sógor, tehén, ökör, kutya, ló, marha, fa, gabona, malom, föld, ég, víz, csillagok és száz meg száz más — voltak eredetileg azonosak, hanem hogy mindegyik nyelvben megvannak a mitologikus beszédmódnak olyan elemei, melyeknek közös eredete kézzel fogható.

Mi következett ebből a mitologia tudományára nézve? Sem több, sem kevesebb, mint a mi a nyelvtudományra nézve következett abból a fölfödözésből, hogy a szanszkrit, görög, latin, germán, kelta és szláv nyelvek egy forrásból erednek. Mielőtt ezt fölfödözték, szabad

---

¹⁾ L. I. köt. 132. l. stb.

volt minden nyelvet csak magában vizsgálni, és minden szófejtés kielégítő volt, ha megfelelt az illető nyelv külön törvényeinek. Ha Platon *theós*-t a *théein* 'futni' igéből származtatja, minthogy az első istenek a nap és hold voltak, melyek mindig az eget futják végig; ¹⁾ vagy ha Herodotos ²⁾ ugyanazt a szót a *tithénai* 'tenni' igéből magyarázza, minthogy az istenek tesznek és rendelnek el mindent: a kettő közül semelyiket sem hibáztathatjuk. De ha azt találjuk, hogy istennek ugyanaz a neve van a szanszkritban és latinban is, *deva* és *deus*, ³⁾ akkor nyilván nem fogadhatjuk el a görög szónak semmiféle magyarázatát, ha nem alkalmazható egyszersmind a megfelelő szanszkrit és latin szóra is. Ha csak a francziára vagyunk tekintettel, megeshetik, hogy a francia *feu* 'tűz' szót a német *feuer*-től származtatjuk. De ha látjuk, hogy ugyanaz a szó az olaszban *fuoco*, a spanyolban *fuego*: világos, hogy olyan megfejtést kell keresnünk, mely mind a háromra nézve áll, s ezt a latin *focus*-ban találjuk, nem pedig a német *feuer*-ben. Ugy látszik, még olyan gondos tudós, mint Grimm, sem látta át e törvénynek föltétlen érvényét. A míg nem tudja az ember, hogy a 'név' fogalmára ugyanaz a szava van a szanszkritnak, görögnek, latinnak és szlávnak, s hogy ez azonos a gót *namô* (gen. *namins*) szóval, addig megengedheti, hogy a német szó német forrásból magyarázható. Így Grimm (gramm. II. 30) a német *name* szót a

¹⁾ Krat. 397C.

²⁾ II. 52.

³⁾ *Deva*, *deus* és *theós* egymáshoz való viszonyáról l. Ascoli, Frammenti Linguistici III. és Schweizer-Siedler, Kuhn Zeitschrift. XVII. 142.

német *nehmen* igéből magyarázta. Ez egészen szabályos szófejtés lett volna. De mihelyt bebizonyult, hogy a szanszkrit *nāman* egykor *gnāman* volt, ép úgy, mint *nōmen gnōmen* (*co-gnomen, i-gnominia*), és hogy a *gnā* 'ismerni' igétől származik: lehetetlenné vált *name*-nek *nehmen*-ből való magyarázatát fönntartani s egyszersmind elismerni, hogy *nāman gnā*-ból lett. ¹⁾ Minden szónak csak egy etimológiája lehet, mint minden élő lénynek egy anyja.

Alkalmazzuk ezt az árja nemzeteknek mitologikus beszéde módjára. Ha csak a görög istenneveket és regéket kellene megmagyaráznunk, akkor olyan magyarázat, mint a mely például *Zeus* nevét a *zēn* 'élni' igétől származtatná, épen nem volna megvetendő. De ha látjuk, hogy a görög *Zeus* ugyanaz a szó, a mi a szanszkrit *Djaus, Ju Jupiter*-ben, és *Tiu* az angol *Tuesday*-ben, akkor átlátjuk, hogy semmiféle etimologia ki nem elégíthet bennünket, ha nem magyarázza meg mind e szavakat együtt. Innen az következik, hogy ha meg akarjuk érteni a görög istennevek eredetét és jelentését és be akarunk hatolni az istenekről szóló regéknek eredeti értelmébe, akkor tekintetünknek nem szabad a görög horizonba szorítkoznia, hanem számolnunk kell a latin, germán, szanszkrit és zend mitologia nyújtotta bizonyítékokkal is. Annak a kulcsnak, mely az egyiket akarja megnyitani, valamennyit meg kell nyitania, különben nem lehet az igazi kulcs.

---

¹⁾ Grimm, *Geschichte der deutschen sprache*, 153. l. *Gnā*-ból való még *notus, nobilis, gnarus, ignarus, ignaro, narrare; gnōmōn; kennen* stb.

Erős ellenvetéseket támasztottak e fölfogás ellen némely klasszikus tudósok; s még azok is, a kik elismerték, hogy a görög etimologizálás hasztalan a szanszkrit segítsége nélkül, óvást tettek a görög Pantheonnak e szentségtelenítése ellen és minden kísérlet ellen, mely Homeros és Hesiodos isteneit és mondáit a brahmánok idomtalan bálványaitól akarja származtatni. Azt hiszem, ezt főleg félre-értésnek kell tulajdonítanunk. Józan nyelvész soha sem gondolt arra, hogy görög vagy latin szavakat a szanszkritből származtasson. A szanszkrit nem anyja a görögnek, mint a latin a francziának és olasznak. A szanszkrit, görög és latin egy-testvérek, egy és ugyanazon ős nyelv változatai. Mind egy régibb állapotra mutat vissza, melyben kevésbbé különböztek egymástól, mint most; ennél többet senki sem vitat. A mit a szanszkrit javára mondhatunk, csupán annyiból áll, hogy legöregebb testvér valamennyi közt; hogy sok szót hívebben, változatlanabbul megőrzött, mint a görög és latin. A szanszkrit nyelvnek eredetibb alakja és átlátszó szerkezete kedvessé és becsessé tették a nyelvész előtt, de nem vakították meg azon ténnyel szemben, hogy sok tekintetben a görög és latin — sőt a gót és kelta is — megőriztek olyan eredeti vonásokat, melyeket a szanszkrit elvesztett. A görög melléje, nem alája van rendelve a szanszkritnak, s az egyetlen megkülönböztetés, melyre a szanszkrit igényt tarthat, az, hogy *primus inter pares*.

Van azonban egy ok, mely még inkább elidegenítette a görög és hindu istenek összehasonlításától a klasszikus filologusokat. A szanszkrit filológiának mindjárt kezdetében, még pedig nem csekélyebb ember, mint

Sir W. Jones, ¹⁾ megkísértette a modern hindu istenségeket Homeroséival azonosítani. Ez fölötté önkényes eljárás volt s minden efféle kísérletet méltán rossz hirbe hozott az elfogulatlan ítélők szemében. Különben Jones csakugyan nem felelős az olyan egyeztetésekről, mint *Cupid* (Cupido) és *Dipuc* (dipaka); de összehasonlítani — mint ő teszi — modern hindu isteneket, minők *Višnu*, *Çiva* vagy *Kṛṣṇa*, Homeros isteneivel, ép olyan eljárás, mint ha az ember a mai hindusztánit a régi görög nyelvvel vetné egybe. A hindusztánit vissza kell vinni a szanszkritra s csak úgy hasonlítani össze a göröggel s latinnal; de nem máskép. Ép ugy a mitológiában. Vissza kell vinni a hindu mitológiának modern rendszerét legrégebb alakjára, akkor remélhetni, hogy megtaláljuk a családi hasonlóságot az indiai árják s a görögországi árják imádtá szent nevek közt.

Ez lehetetlen volt Jones idejében, s még ma is csak részben lehetséges. Ámbár már most a harmadik nemzedék tanulmányozza a szanszkritot, a szanszkrit irodalomnak legrégebb emléke, a Rigvéda, még most hétpecsétes könyv. Az óhajvás, melyet Müller Otfrid 1825-ben fejezett ki, ²⁾ „Bár volna már érthető fordításunk a Védából!” maig sem teljesedett; és noha ujabban majdnem minden szanszkritista a védairodalom megvilágosításának szentelte erejét, még sok év el fog telni, mielőtt

¹⁾ On the gods of Greece, Italy and India (Works, I. 229). Összehasonlítja Janust *Ganeça*-val, Saturnust *Manu Satjavrata*-val, sőt Noahhal; Cerest *Çri*-vel, Jupitert *Divaspati*-val és *Çiva*-val (ἱερίος-*ἑρμῆος* = *trilok'ana*), Bakkhost *Bāgīça*-val stb.

²⁾ *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen mythologie.*

Müller Otfrid óhajtása teljesezni fog. Már pedig szanszkrit irodalom Véda nélkül annyi mint görög irodalom Homeros nélkül, mint zsidó irodalom biblia nélkül, mint mohamedán irodalom korán nélkül; és könnyű átlátni, hogy míg az ember nem ismeri a hindu vallásnak és mitológiának legrégibb alakját, nincs még idején összehasonlítani India isteneit bár mely más ország isteneivel. Az egyedül biztos alap, melyre szüksége volt nem csak a szanszkrit irodalomnak, hanem az összehasonlító nyelvtudománynak is, az az indiai irodalom, indiai valóság, indiai nyelv legrégibb emlékének, a Rigvédának kritikus kiadása. Most e munka el van végezve¹⁾: az egész Rigvéda eredetije ki van adva, terjedelmes indiai kommentárral együtt. De a Rigvédának eredetije és kommentárja közzé-tétele után hátra van még egy nagy föladat: lefordítása, vagy inkább azt kellene mondanom kibötüzése e régi énekeknek. Van ugyan már két fordításunk, egyiket egy francia, Langlois, a másikat Wilson készítette²⁾; de az előbbi, noha nagy szellemességgel van dolgozva, tisztán sejtésen alapszik, az utóbbi pedig a tölem kiadott sajanaféle kommentár fordítása, s nem is mindig hű fordítása. Mutatja e fordítás, a régi énekeket mennyire félre értették a későbbi grammatikusok és teologusok és bölcselek; de még csak meg sem kísérti ezen egyszerü régi énekeknek eredeti értelmét helyre állítani az egyedüli eljárással, melylyel ez elérhető: összehasonlításával mind azon helyeknek, melye-

¹⁾ * S mint tudjuk, maga e fölolvasások szerzője végezte. *

²⁾ * Most Müller M. maga fordítja a Védát, s e fordítás részben már meg is jelent (London, Trübner & Co.). *

ken egyazon szó előfordul. A kibetűzésnek ez a módja nagyon lassan megy; azonban több tudósnak vállvetett munkája folytán tettünk már némi haladást s tettünk szert némi belátásra a védabeli ríşik mitologikus beszéde módjába. Egyet tisztán látunk: azt, hogy a milyen helyet foglal el a szanszkrit mint legeredetibb, legátlát-szóbb az árja nyelvek közt, a nyelvtudományban, olyant fog elfoglalni a véda és fölötte kezdetleges és átlátszó vallási rendszere a mitologia tudományában. A Rigvéda énekeiben még birjuk az árja fajok valóságos Theogoniájának utolsó fejezetét: még épen vethetünk egy pillantást a szinfalak mögé ama tényezőkre, melyek közre működtek az olymposi istenek drámájában nyilatkozó nagyszerű szinpadi hatás előidézésére. Itt, a Védában, a mitologia Sphinxé még kiejt néhány szót saját titka elárulására és mutatja, hogy az ember, az emberi gondolat és beszéd közre-hatása az, a mi természetesen és mulhatatlanul előidézte a régi regéknek azt a különös halmazát, melyben megütközött mindenki, a ki észszerűen gondolkozott, Xenophanes idejétől napjainkig.

Megkísértem világosabbá tenni, mit értek ez alatt. Könnyen láthatni, hogy nagy lépést tettünk előre a hasonlító mitológiában, ha sikerül fölfödözni az istennevek eredeti jelentését. Ha például tudjuk, mit jelentett *Athene* vagy *Hera* vagy *Apollon*, a görögben, akkor volna szilárd alapunk vagy kiinduló pontunk, és biztosabban kísérhetjük e neveknek későbbi fejlődését. Tudjuk például, hogy *Selene* a görögben holdat tesz, s ezt tudva azonnal megértjük azt a mondát, hogy *Helios* testvére volt, mert *helios* napot tesz; hogy *Eos* testvére volt, mert *eos* hajnalt tesz; — és ha testvérét egy másik

költő *Euryphaessának* híja, ezen nem igen fogunk bámulni, mert *euryphaessa* a. m. messze fénylő s így nem lehet más, mint a hajnalnak egy másik neve. Ha két szarvval ábrázolják, azonnal eszünkbe jut a hold két szarva; s ha az van róla mondva, hogy *Zeustól Ersét* szülte, ismét észre vesszük, hogy *erse* harmatot jelent, és hogy Erset *Zeus* és *Selene* lányának nevezni nem volt egyéb, mint ha mi a mi prózaibb nyelvünkön azt mondjuk, hogy van harmat egy holdvilágos éj után.

Már most nagyon kedvező körülmény a Védában az, hogy sok istennév még érthető, mert nem csak tulajdon névül, hanem egyszersmind köz névül is használatosak. *Agni*, egyike a fő isteneknek, világosan tüzet jelent, gyakran fordul elő egyszerűen ezzel a jelentéssel; ugyanaz a szó, a mi a latin *ignis*. Bátran magyarázhatjuk tehát egyéb neveit és mind azt, a mit olvasunk róla, úgy, hogy eredetileg ez is mind a tüzre volt értve. *Vāju* vagy *Vāta* világosan szelet tesz, *Marut* vihart, *Par'ganja* esőt, *Savitar* napot, *Uśas* és a rokon-értelmű *Urvaçi*, *Ahanā*, *Saranju* hajnalt; *Pr̥thivī* földet; *Djāvā-pr̥thivī* eget és földet. Más istennevek, melyek már a védákban sem dívnak köz nevekül, könnyen érthetőkké válnak, mert váltakoznak érthetőbbekkel (mint *urvaçi ũsasszal*), vagy mert megvilágíthatók egyéb nyelvek szavaival, mint *Varuna*, mely nyilván azonos a görög *uranós*-szal és eleinte eget jelentett.

Egy másik kedvező körülmény a Védában az, hogy számos énekében még megfigyelhetjük, miképen fejlődnek lassanként istenei, hogyan lesznek köz nevekből tulajdon nevek, hogyan történnek az első lépések és kísérletek a személyesítés felé. A védabeli Pantheont a

rokonságnak nagyon gyöngé kötelékei tartják össze; nincs is itt még olyan megállapodott fölsőbbség, mint Zeuszé Homeros istenei közt. Minden isten mint legfőbb vagy legalább mint semmi más istennek alá nem vetett van fölfogva abban az időben, melyben dicsőítik vagy imádják a védai költők; s az az érzés, hogy a különféle istenek csak különféle nevei, különféle fölfogásai egy és ugyanazon megfoghatatlan lénynek, melyet gondolat el nem érhet, nyelv ki nem fejezhet, ez az érzés még nem aludt ki egészen némely mélyebben gondolkodó védai költő lelkéből.

TIZEDIK FÖLOLVASÁS.

ZEUS, A LEGFÖBB ÁRJA ISTEN.

Kevés van olyannyira elterjedt és meggyökerezett tévedés, mint az, mely összezavarja előttünk a régi világ-
nak vallását és mitológiáját egymással. Hogy mikép ke-
letkezik a mitologia, szükségkép és természetesen, an-
nak megkísértettem előbbi fölolvasásimban magyarázatát
adni; láttuk, hogy ez a nyelvnek mintegy rendetlenke-
dése vagy betegsége s mint ilyen megtámadhatja az em-
ber értelmi életének minden részét. Igaz, hogy semmiféle
képzetek nincsenek annyira alávetve e mitologikus beteg-
ségnek, mint a vallási képzetek, mert túlhaladják tapaszt-
alatunk határait, melyeken belül van a nyelvnek termé-
szetes eredete, s ezért magához természetéhez képest
csak képes kifejezésekkel elégíthető ki. „Szem nem látta,
fül nem hallotta, és embernek szívébe be nem jutott.“¹⁾
De a régi nemzeteknek még vallásuk sem volt elkerül-
hetetlenül és egészen mitologikus. Ellenkezőleg, valamint

---

¹⁾ 1 Kor. II. 9; Iz. XLIV. 4.

a beteg test föltételezi az egészségeset, a mitologikus vallás, azt tartom, föltételez egy egészséges vallást. Mielőtt a görögök az eget, napot, holdat *isteneknek* nevezték, szükségkép kellett maguknak valami képzetet alkotniok az istenségről. Nem beszélhetünk Salamon királyról, ha nem tudjuk előbb, hogy mit értünk általában a király alatt, s ép oly kevéssé szólhatott a görög ember istenekről többes számban, míg az istenség fogalmát általában, egy vagy más uton módon, nem jelenítette meg magának. A bálványimádás természetesen beáll, ha a nép azt mondja „a nap isten“ a helyett, hogy azt mondaná „a nap Istentől van“; ha Istent állítmányul használja, mikor pedig már természeténél fogva csak is alany lehet. Ez talán elkerülhetetlen volt, de annál érdekesebb kitalálni, mit akartak a régiek kifejezni az állítmánynyal, ha azt mondták, hogy a nap vagy a hold isten; s a míg erről világos fogalmunk nincs, soha sem fogunk behatolni vallásuknak igazi szellemébe.

Minden esetre különös dolog, hogy míg számtalan könyvünk van a görög és római mitológiáról, alig van valamink vallásukról, és a legtöbben azt képzelik, hogy a mit mi vallásnak nevezünk — a bizalmat egy mindentudó, mindenható, örök lényben, a világ kormányzójában, ki elé imádkozva s elmélkedve járulnak, kire minden gondjainkat bizzuk, s a kinek jelen-létét érezzük, nem csak a kül világban, hanem szívünk intő szavában is — hogy mind ez ismeretlen volt a pogány világban, s hogy akkor a vallás egyszerűen a Jupiter és Juno, Apollo és Minerva, Venus és Bacchusról szóló mesékben állt. De ez nagy tévedés. A mitologia betolakodott a régiek vallásába; néha majd csak hogy meg nem fojtotta; mégis

a mitologikus kifejezésmódnak fölburjánzó mérges növényzetén át mindig vethetünk egy egy tekintetet ama régibb törzsökre, mely köré amaz kúszik és fonódik, s a mely nélkül még annak az élődiségnek sem örvendhetne, melyet független életnek szokás tekinteni.

Néhány idézet világosabbá teszi majd, mit értek az alatt, hogy a régi vallás független a régi mitológiától. Homeros, a ki Hesiodosszal együtt alkotta meg a görögöknek az istenek családfáját és történetét — Herodotosnak ez a mondása sokkal igazabb, mint hinni szokás — Homeros, kinek minden lapja oly buja tenyészetét mutatja a mitológiának, mégis nem egy pillantást enged vetnünk korának belső vallási életébe. Mit tudott a kanász Eumaios a bonyolódott olymposi istentanról? Halotta ő valaha a Kharisok vagy a Harpyiák nevét? Tudta volna megmondani, ki volt Aphroditének atyja, kik voltak férjei, gyermekei? Nem igen hiszem: s ha Homeros föllépteti és beszélteti erről az életről s a fölsőbb hatalmakról, melyek kormányozzák, Eumaios csak igazságos isteneket emleget, „kik gyűlölik a kegyetlen tetteket, de megbecsülik az embereknek igazságát s jó tetteit.“ ¹⁾

Egész életnézete az isteni viláგuralomban való teljes bizalmon épül föl, s nincs szüksége olyan mesterséges támasztékokra, mint az Erinys, a Nemesis vagy a Moira.

„Egyél“, azt mondja a kanász Odysseusnak, „és élvezd a mim van, ²⁾ mert az Isten megád egy dolgot, de

¹⁾ Od. XIV. 83.

²⁾ Nincs semmi okunk rá, hogy θεός-t egy istennek fordítsuk s ne az Istennek; de még ha egy istennel fordítjuk is, ez itt csak Zeusra

megtagadja a másikat, a mint akarja lelkében, mert ő mindent megtehet.“ (Od. XIV. 444; X. 306).

Ez bizonyára vallás, még pedig mitológiától nem érintett vallás. A szolgáló imádsága, a ki Odysseus házában gabnát öröl, ismét vallás a legigazabb értelemben. „Zeus atyánk“, így szól, „te, a ki uralkodol istenek és emberek fölött, bizony te dörögtél a csillagos égen és íme felhő nincs sehol. Ezt bizonyosan jelül mutatod valakinek. Teljesítsd most nekem is szegénynek könyörgésemet!“ Mikor Telemakhos fél közeledni Nestorhoz és azt mondja Mentornak, hogy nem tudja, mit szóljon ¹⁾, nem buzdítja-e Mentor vagy is Athene oly szavakkal, melyeket könnyen lehetne a mi vallásunk nyelvére fordítani? Azt mondja: „Telemakhos, némely dolgokat magad fogsz lelkedben megtalálni és másokat isteni szellem fog sugallani; mert nem gondolom, hogy az istenek akaratára nélkül születnél és nevelkednél.“

Az isteni lénynek mindenhol-jelen-voltát és mindentudását Hesiodos oly módon fejezi ki, mely csak kissé mitologikus, de nem egészen:

πάντα ἰδὼν Διὸς ὀφθαλμοῖς καὶ πάντα νοήσας, ²⁾

vonatkozhatik. (V. ö. Od. IV. 236.) V. ö. Welcker, 180. l. Hogy az isteneket és Zeust hogyan használják majdnem váltakozva, látjuk Od. I. 378—9: *ἐγὼ δὲ θεοὺς ἐπιβόωσομαι αἰὲν ἐόντας αἶψά κ' ἐπεὶ Ζεὺς δῶκε παλίναιτα ἔργα γενέσθαι.*

¹⁾ Od. III. 26: *Τηλέμαχ', ἄλλα μὲν αὐτὸς ἐνὶ φρεσὶ σῇσι νοήσεις,*

Ἄλλα δὲ καὶ δαίμων ὑποθήσεται ὃν γὰρ οἶω

Ὅν σε θεῶν ἀέκητι γενέσθαι τε τραφήμεν τε.

Homerosnál *θεός* is, *δαίμων* is a. m. isten.

²⁾ Erga, 267.

Zeus szeme, mely mindent lát és mindent tud; és Homeros fölfogását, hogy „az istenek maguk eljönnek városainkba idegenek alakjában, hogy lássák az embereknek gonoszságát és jóságát,“ ¹⁾ noha az emberi gyermekornak sajátságos nyelvén van kifejezve, könnyen lehetne a mi bibliai beszédmódunkra lefordítani. Annyi bizonyos, hogy ezt nevezhetjük vallásnak — régi, kezdetleges, természetes vallás, tökéletlen, igaz, de fölötte érdekes és van benne isteni ihlet. Mennyire különbözik a régi költők föltétlen bizalma az istenek mindentudó gondoskodásában a későbbi görög bölcselet nyelvétől, melyet például Protagorasnál találunk: „Az istenekről nem tudhatom, vannak-e vagy nincsenek; mert sokféle körülmény akadályozza ennek tudását, az emberi életnek rövidsége és sötétsége.“ ²⁾

Jóllehet Homeros istenei mitologikus alakjukban gyöngéeknek, könnyen megcsalhatóknak, s a legaljasb szenvedélyektől elcsábíthatóknak vannak föltüntetve, mégis a vallásuk becsülettudóbb nyelvében föl vannak ruházva majd mind azon tökéletességgel, melyet mi tulajdonítunk egy isteni és tökéletes lénynek. Az a mondás, mely alap hangját képezi Odysseus sok beszédjének, noha csak mintegy melleleg van megjegyezve

Θεὸν δὲ τε πάντα ᾔσασιν, „hisz az istenek mindent tudnak,“ ³⁾

többet tudatnak velünk amaz említetlen milliók igaz érzelméről, kik közt a nyelv alakjai fejlődtek, mint megannyi elbeszélés arról, hogy játszotta ki Hera

¹⁾ Od. XVIII. 483.

²⁾ Welcker, Griech. götterlehre, 245. l.

³⁾ Od. IV. 379, 468.

Zeust vagy Ares Hephaistost. Válságos pillanatokban, mikor az emberi szívnek legmélyebb érzelmei fölébrednek, Homeros régi görögjei mint ha egyszerre csak elefejténének minden tudós és mitologikus képes beszédet és visszaesnének az igaz vallásnak általános nyelvébe. Minden, a mit éreznek, a halhatatlan istenek rendelése; s ámbár nem jutnak az isteni gondviselés fogalmáig, mely mindent örök törvényekkel intéz, úgy látszik, semmi sem történik, bár mily csekély, az Iliasban, a miben a költő föl ne ismerné egy isteni hatalom közben-járását. Igaz, hogy ha ez a közben-járás mitologikus nyelvbe van öltöztetve, egy istennek, Apollonnak vagy Athenének vagy Aphroditénak valódi testi jelen-létét hozza magával; de megjegyzendő, hogy Zeus maga, az istenek istene, soha sem száll le a trójai csataterre. Ő volt a görögöknek igazi istenük, míg be nem volt burkolva az olymposi mitologia föllegeibe; és sok helyen *theós*-t tiszteletlenség nélkül fordíthatjuk Istennek. Így, mikor Diomedes buzdítja a görögöket, hogy harcoljanak, míg Trója be nem lesz véve, e szavakkal végzi beszédét: „Ám fusson el haza a többi; de mink ketten, én és Sthenelos, küzdeni fogunk, míg csak meg nem látjuk Trója végét: *mert mi Istennel jöttünk*.“¹⁾ Még ha úgy is fordítanók, hogy „mi egy istennel jöttünk“, az érzés vallási volna, nem mitologikus; noha természetesen könnyen lehetne fordítani a mitologikus beszédmódba, ha azt mondanók, hogy Athene madár alakjában körülszárnyalta a görögök hajóit. S ismét, mi lehet természetesebb és igazabban jámbor, mint a megadásnak azon hangja, melylyel Nausikaa szólítja

¹⁾ Il. IX. 49.

meg a hajójatörött Odysseust? „Zeus“, azt mondja, mert nem tud jobb nevet, „Zeus maga, az olymposi, osztja a szerencsét jónak rossznak, mindenkinek akarata szerint. És neked is bizonyára ő rendelte ezt és neked mindenképen túrnöd kell.“ Végre hadd idézzem még ama hires szavakat, melyeket Homeros Peisistratosnak, Nestor fiának, ád a szájába, mikor fölszólítja Telemakhost és kísérijét, Athenét, hogy imádják az isteneket, mielőtt az étkezéshez fognak: „Ha majd elvégezted az italáldozatot és imádkoztál szokás szerént, akkor add ő neki is a méz-édes borral telt kelyhet, hogy meghozza áldozatát, mert azt hiszem, ő is imádkozik a halhatatlanokhoz, *hisz minden ember érzi szükségét az isteneknek.*“¹⁾

Azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy igazi vallásos érzés lehetetlen volt, a míg az emberi szellemet a több istenben való hit hálózta körül; hogy isten, valóban, igaz értelmében, olyan szó, mely nem tűri meg a többes számot, s melynek megváltozik a jelentése, mihelyest e szám jelét elfogadja. A latin *aedes* egyes számban szentséget, szent helyet jelöl, de a többesben egy közönséges lakó ház jelentését kapja; s így *theós* is, ha a többes számban használják, már ki van vetköztetve abból a szent, igazán isteni jellemből, mely az egyes számban sajátja. Ha aztán épenséggel olyan nevek, minők Zeus, Apollon, Athene vannak alkalmazva az isteni lényre, azt vélik, akkor már szó sincs vallásról, és kemény nevekkel, minők bálványimádás és ördögimádás, illetik a régi hívőnek imádságát és magasztaló énekét. Mind ebben van sok, a mi tagadhatatlan igaz, de még sem mondhatok

¹⁾ *Πᾶντες δὲ θεῶν χαιέουσ' ἄνθρωποι.* Od. III. 48.

le arról a véleményről, hogy egészen igazságosan soha sem ítélték a régi vallásokról, még a görögök és rómaiakéról sem, a kiket annyi más tekintetben tanítóinknak és mintáinknak ismerünk el. A kereszténység s a pogány vallások első találkozása szükségképen föltétlen ellentét volt. Kötelességük volt az apostoloknak s az első keresztényeknek általában, hogy az egy igaz Isten nevében lépjenek föl és megbizonyítsák a világnak, hogy az ő Istenüknek semmi köze az Athénban vagy Ephesosban imádott bálványokkal. Kötelességük volt az első megtérteknek megtagadni minden közösséget régi isteneikkel, és ha nem lehetett őket egyszeriben arra a hitre vezetni, hogy addig imádott isteneik épenséggel nem léteznek, csak imádóiknak képzeletében, akkor természetesen oda jutottak, hogy bizonyos démoni természetet tulajdonítsanak nekik és hogyátkozzák őket mint a Gonosznak fajzatait, amaz új elvéit, melylyel megismerkedtek a régi egyház tanaiban ¹⁾. Szent Ágoston a pogányság ellen intézett tudós vitatkozásaiban a pogány isteneket mind végig való lényeknek veszi, szellemeknek, a kiknek hatalmukban áll valóban bajt és szerencsétlenséget előidézni. ²⁾

¹⁾ Így az ó szövetség idegen isteneket ördögöknek nevez (Deut. XXXII. 17): „Ördögöknek áldoztak, nem Istennek; olyan isteneknek, a kiket nem ismertek, új isteneknek, kik ujonnan támadtak, kiket atyáik nem tiszteltek.“ (L. Cornhill Magazine 1869, 32. l.)

²⁾ De Civitate Dei, II. 25: „Maligni isti spiritus stb. Noxii daemones, quos illi deos putantes colendos et venerandos arbitrabantur stb. U. o. VIII. 22: (Credendum daemones) esse spiritus nocendi cupidissimos, a justitia penitus alienos, superbia tumidos, invidentia lividos, fallacia callidos, qui in hoc quidem aëre habitant, quia de coeli superioris sublimitate dejecti, merito ingressibilis transgressionis in hoc sibi congruo carcere praedamnati sunt.“

Egy térítőtől hallottam, hogy dél-afrikai megtértjei közt talált olyanokat, a kik még imádkoztak pogány isteneikhez; ha ezt szemükre hányta, azt mondták, azért imádkoznak nekik, hogy ne okozzanak bajt; és hogy ha bálványaik nem bánthatnak is olyan jó embert, a milyen ő, nagy csapásokkal sujthatnák elpártolt imádóikat.

Mexicoban, azt beszélik, a kiásott szobrokat elásták az egyetem udvarában, mert az indiánok kezdték őket bálványimádó szertartásokkal tisztelni. Azonban Bullock sürgetésére ismét kiásták, hogy öntvényt kaphasson róluk; s ő következő érdekes leírását adja ama föltűnésnek, melyet a legnagyobb s legtiszteltebb mexicói istenség napfényre-jutása keltett: „A míg csak ki volt állítva, az egyetem udvarán tolongott a népség, s a legtöbben határozott haragjuknak s megvetésüknek adtak kifejezést. De nem így az indiánok. Figyelemmel kísértem magukviseletét. Egy mosolygást sem láttam ajkuk körül, egy szót sem hallatott szájuk. Csupa hallgatás és figyelem voltak. Egy diák tréfájára felelve azt jegyezte meg egy vén indián: „Igaz, hogy most azok a jóságos spanyol isteneink vannak, de mégis megengedhették volna, hogy megtartsuk néhányat eleink istenei közül is.“ És hallottam, hogy a szobrok elé virág koszorúkat raktak a bennszülöttek, kik este észrevétlen oda lopództak.“ ¹⁾

Csak néhol, például a *Fatum*-nál, ²⁾ ismeri el Sz. Ágoston, hogy pusztá név, és hogy, ha etimologikus értelmében veszi az ember, azaz annak, a mit egykor

---

¹⁾ Bullock, *Six Months in Mexico*, 111. l.; Wilson *Prehistoric Man*, 269. l.

²⁾ De Civ. Dei, V, 9.

Isten mondott s a mi tehát változhatatlan, akkor meg is lehet tartani. Sőt ugyanez a gondolkodó fő annyira megy, hogy megengedi, hogy a csupán isteni *nevek* többségét el lehet tűrni. ¹⁾ Midőn Fortuna isten-asszonyról beszél, kit Felicitasnak is hínak, azt mondja: „Minek a két név? De ez még tűrhető: mert egy és ugyanazon tárgynak sokszor van két neve. De mire valók a külön templomok, külön oltárok, külön áldozatok?“ Mégis Sz. Ágostonnak egész munkáján és az első keresztény teologusoknak valamennyi munkáján, a mennyire e tekintetben ítéltetnek, végig huzódik az az ellenséges szellem, mely vakká teszi őket minden iránt, a mi jó és igaz és szent, és nagyít mindent, a mi rossz, félre vezető és erkölcstelen az emberiségnek régi vallásaiban. Csak az apostolok és Jézusnak közvetetlen tanítványai mernek másképp és kétség kívül igazabb keresztény szellemben beszélni az imádásnak régi alakjairól. ²⁾ Mert ha „a különböző időket és különféle módokat, melyekben Isten az előtt szólott eleinkhez a próféták által“ a zsidó népre szorítkoztatjuk is, vannak más helyek, melyekből világosan kiderül, hogy az apostolok elismerték az isteni rendelést és gondviselést még „a tudatlanság ideiben“ is, melyeket, mint mondják, „az Isten elnézett“. ³⁾ Sőt annyira mennek, hogy azt mondják, Isten az elmúlt időkben *engedte* (*eíase* ⁴⁾) mind a nemzeteket a maguk útján járni. És

---

¹⁾ U. o. IV. 18.

²⁾ V. ö. Stanley, The Bible: its Form and its Substance. Three Sermons preached before the University of Oxford, 1863.

³⁾ Apost. cselek. XVII.

⁴⁾ U. o. XIV. 16.

lehet-e valami meggyőzőbb és hatalmasabb, mint Sz. Pál beszédje Athénban? ¹⁾

„Mert a mint elmegyek vala mellette s látom vala áldozattevésteket, találék egy oltárt evvel a fölirással: Az ismeretlen Istennek. Én tehát kinyilatkoztatom nektek, a kit ismeretlen imádtatok.

Isten, a ki a világot alkotta és minden benne való dolgot, minthogy ura égnek és földnek, nem lakozik templomokban, kézzel építettekben;

Nem is tiszteli őt az emberek keze, mint ha ő neki szüksége volna valamire, minthogy ő ad mindennek életet és lehelletet és mindent;

És ő alkotta egy vérből az embereknek minden nemzeteit, melyek e föld kerektségén laknak, és megszabta előre ideiket és lakó helyeik határait;

Hogy keressék az urat, ha talán kíváncznak utána, és megtalálják; nincs is pedig messze együinktől is:

Mert ő benne élünk és mozgunk és vagyunk; mint költőitek közül is egynémelyek mondták: Mert mink is fiai vagyunk.“ ²⁾

Ezek igazán keresztény szavak, ez az az igazán keresztényszellem, melylyela világ régi vallásait tanulmányoznunk kell: nem mint Istentől függetleneket, nem mint gonosz szellem művét, mint csupa bálvány- és ördögimádást, nem is mint pusztá emberi képzelmenyt, hanem mint előkészületét, mint szükséges részét az emberi nem nevelésének — mint

¹⁾ U. o. XVII. 23.

²⁾ Kleantes mondja: ἐκ τοῦ γὰρ γένος ἐσμέν; Aratos: πατὴρ ἀνδρῶν... τοῦ γὰρ γένος ἐσμέν (Weleker, Griech. götterlehre 183, 246.)

„keresését az urnak“. *Beteljesedett* az idő mind a zsidókra, mind a pogányokra nézve, és a megelőzött korokat úgy kell tekintenünk mint szükségeseket, isteni rendelés szerint, hogy beteljen az a megszabott mérték, a jóban és rosszban, mely a történeteknek két nagy nemzeti áramlatával, a zsidóval és pogánynyal, a sémivel és árjával, elérette a megszabott mértéket és túlárastotta rajta, hogy összevegyüljenek és mind a kettőt egy új folyam árja vigye tova, „a vízforrás, mely az örök életre fakad“.

S ha ily szellemben kutatjuk át a régi világ szent romjait, meg leszünk lepve, hogy mennyivel több igaz vallást találunk abban az ugy nevezett pogány mitológiában, mint a mennyit vártunk. Csak, mint Sz. Ágoston mondta, nem szabad törődnünk a nevekkal, melyek különösen hangzanak fülünkbe. *Mi rajtunk* már nem uralkodik az a féltékenység, mely méltán elfogta az első keresztény írók szívét; mi lehetünk már nagy-lelkűek Jupiter és imádói iránt. Sőt hozzá kell szoknunk, hogy a régi vallásokat ugyanazon tiszteletnek egy részével tekintsük, melylyel a magunkénak tanulmányához fogunk. „A vallásos ösztönt“, mint Schelling mondja, „még sötét és zavaros miszteriumokban is tisztelnünk kell.“ Csak attól kell óvakodnunk, a mit a kitünő angol államférfi érint néha Homerosról irt könyvében, nem kell a kereszténységnek sajátos képzeteket keresnünk az emberiség ősi hitében. De más felől bizvást kereshetjük azokat a vallásos alap fogalmakat, melyeken maga a kereszténység is épül, s melyek nélkül maga a kereszténység is nélkülözte volna természetes és történeti támasztékait s nem lehetett volna az, a mi. Azt hiszem, minél hátrább megyünk, minél inkább kutatjuk minden

vallásnak első csiráit, annál tisztábban találjuk az istenségről való fogalmakat, annál nemesebbnek minden új vallásalapító szándékát. De minél hátrább megyünk, annál gyámolatlanabbnak is látjuk az emberi nyelvet azon törekvésében, hogy kifejezze, a mit legeslegnehezebb volt kifejezni. A vallás története egyik értelmében a nyelv története. Sok képzet, mely az evangéliom nyelvében megtestesült, megfoghatatlan és kimondhatatlan lett volna, ha azt képzeljük, hogy valami csodálatos erő már az ősbemberekkel közölte volna. Ma is azt látják még a térítő, hogy előbb nevelniök kell vad tanítványait, azaz a nyelvnek s gondolatnak ama színvonalára kell őket emelni, melyet a görögök, rómaiak és zsidók értek el időszámításunknak elején, mielőtt a kereszténység szavai és képzetei csak némileg megfoghatókká válnak előttük, s mielőtt saját nyelvük elég erős a fordításra. A szó és gondolat itt is, mint mindenütt karöltve jár; és egy szempontból a vallásnak igazi története, mint már mondtam, sem volna sem több, sem kevesebb, mint története ama különböző kísérleteknek: kifejezni a Kifejezhetetlent.

Meg fogom kísértetni mind ezt világosabbá tenni legalább egy példa által, s e célra az árja nemzetek vallása és mitológiájának legjelentékenyebb nevét választom, *Zeust*, az istenek istenét, mint Platen nevezi (*Theón theôn*).

Vegyük tekintetbe mindenk előtt azt a tényt, melyben nem lehet kételkedni s melyről, a ki átlátja egész jelentőségét, csak hamar meggyőződhetik, hogy a régiségről való legföltűnőbb s legmesszebb vágó tanulságait foglalja magában — azt a tényt értem, hogy Zeus,

a görög mitológiának legszentebb neve, ugyanaz, a mi *Djaus*¹⁾ a szanszkritban, *Jovis*²⁾ vagy *Ju* a latin *Jupiter*-ben, *Tiw* az angolszászban, mely meg van őrizve a keddek *Tiwsdaeg*, *Tuesday* nevében, az eddai *Tjyr* isten napjában, és *Zio* az ó föl-németben.

Ezt a szót csak egyszer képezték: a görögök nem kölcsönözték a hinduktól, sem a rómaiak és németek a görögöktől. Meg kellett lennie, mielőtt e nemzetek ősei megváltak egymástól nyelvben és vallásban; mielőtt elhagyták közös legelőiket, hogy elköltözzenek, ki jobbra, ki balra, míg végre nyájaik garádjaiból világvárosok falai lettek.

Itt tehát, ebben a tiszteletre méltó világban, kereshetjük az árja fajnak némely legrégibb vallásos gondolatait, kifejezve és bezárva néhány egyszerű hangnak elenyészhetetlen falai közé. Mit jelentett *Dju* a szanszkritban? Hogyan használják ott? Melyik volt az a gyökér, melylyel el akarták érni az emberi szellemnek legfőbb ideálját? Bajos volna megtalálni gyökeres, eredeti jelentését *Zeus*-nak a görögben; de *djaus* a szanszkritban maga elbeszéli történetét. A *dju* vagy *div* gyökértől származik, melyet a szanszkritban hát térbe szorított a másod-rendű *djut* 'sugárzani' gyökér. Ilyen gazdag- és

¹⁾ *Djaus* az egyes szám alanyesete; a tiszta tö *Dju*. A kettőt vegyest használom, noha talán jobb volna mindig *Dju*-t használni.

²⁾ *Jovis* mint alanyeset előfordul Enniusnál, a hol elsorolja a tizenkét római istent:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jovi, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

Ide való még *Dius* ebben: *Dius Fidius*, azaz *Ζεὺς πίστιος*. V. ö. Hartung, Religion der Römer, II. 44.

általános-jelentésű gyökeret sok fogalomra lehetett alkalmazni: hajnalra, napra, égre, nappalra, csillagra, szemre, oceánra, mezőre; mind ezt lehetett fényesnek, csillogónak, mosolygónak, virulónak, ragyogónak nevezni. De a szanszkrit nyelvben *dju* mint főnév főleg *eget* és *nappalt* jelent. Mielőtt a *Véda* régi énekei föltárták előttünk az indiai gondolatnak s nyelvnek legrégibb alakjait, a szanszkrit *dju* névszót alig ismertük mint indiai istenség nevét, hanem csak mint nőnemű szót s mint rendes jelölését az égnek. Az a körülmény, hogy *dju* köz használatban maradt mint az *ég* neve, eléggé megmagyarázza, miért nem öltötte föl *dju* a szanszkritban soha azt a határozott mitologikus jellemet, mely a görög Zeusnak sajátja; mert a míg egy szó megőrzi eredeti értelmének határozott jeleit és alkalmazzák mint köz nevet látható tárgyakra, addig nem egy könnyen sodortatja magát bele a mitologia változtató hatásába. Mint-hogy *dju* a szanszkritban mindig *eget* jelentett, noha csak mint nőnemű szó, nehéz volt ugyanannak a szónak még himnemű alakjában is bár mi jelentős mitologikus alakulatnak csirául szolgálni. A nyelvnek meg kell halnia, mielőtt mitologikus életet élhet.

Még a Védában is, a hol *dju* még előfordul mint himnemű szó, mint használatos főnév, s a gondolatnak ugyanazon csiráit zárja magába, melyekből Görögországban és Rómában a legfőbb égi isten neve fejlődött: *Dju*, az istenség, az ég ura, a régi fényisten, soha sem jelenik meg valami hatalmas mitologikus életerővel, soha sem emelkedik egy fő isten rangjára. A védai istenségek régi sorozata Djut nem foglalja magában és Zeusnak valódi képviselője a Védában nem *Dju*, hanem *Indra*, s ez a

név már külön indiai szó és ismeretlen egyéb árja nyelvekben. *Indra* egy másik fölfogása volt a fényes kék égnek, de részint mert etimologikus értelmé elhomályosult, részint mert némely rişik hathatósabban imádták és dicsőítették, ez a név teljesen kiszorította *Djuét*, és Indiában majdnem elenyésztette emlékét egyik legrégibb — ha nem a legrégibb — névnek, melylyel az áriják megkisértették kifejezni első fogalmukat az istenségről. De kezdetben — s ez egyike a legmesszebb vágó fölföldözéseknek, melyeket a Véda tanulmányának köszönünk — kezdetben *Dju* volt a fényes mennyei istenség Indiában ép úgy, mint Görögországban.

Vegyünk szemügyre először néhány védabeli helyet, melyben *dju* köz névül szolgál s eget jelöl. Azt olvassuk (Rigv. I. 161, 14): „A Marutok (viharok) körül járnak az égen, Agni (tüz) a földön, a szél a levegőben jár, Varuna a tenger vizein“ stb. Itt *dju* eget tesz, mint *prthivī* földet és *antarikša* levegőt. Az ég sokszor van említve a földdel együtt, s a levegő a kettő közt foglal helyet (*antarikša*). Találunk olyan kifejezéseket, minők *ég és föld*¹⁾, *levegő és ég*²⁾, és *ég, levegő és föld*³⁾. Az *ég, dju*, néha harmadiknak van nevezve a földtől számítva, s az Atharva-Védában találunk ilyen kifejezéseket: „a harmadik égben innen számítva“.⁴⁾ Ez szülte aztán a három égről való képzetet.⁵⁾ Azt olvassuk például: „Az egek, a levegők, a földek nem foglalhatják

¹⁾ Rigv. I. 39, 4.

²⁾ Rigv. VI. 52, 13.

³⁾ Rigv. VIII. 6, 15.

⁴⁾ Ath.-V. V. 4, 3.

⁵⁾ L. Rigv. Sanh. translated by M. Müller, I. k. 36. 1.

magukba Indra fölségét;“ s egy helyen a költő azt kéri, hogy dicsősége „föl legyen magasztalva, mint ha eget égre halmoznáknak“. ¹⁾

Dju-nak másik jelentése a Védában nap (nappal ²⁾).

* A magyarban nem csak az égi napot nevezzük nappalnak, hanem a nappalt is; használták így a rómaiak is *sol*-t (Verg. Aen. III. 203. Sil. III. 554 stb.) és a görögök *hēlios*-t; * az angolban még Dryden idejében is járta *yestersun* e h. *yesterday* ,tegnap‘. *Dívā* az instrumentálisban s hangsúlyával az első szótagon a. m. nappal, s együtt áll vele *náktam* ³⁾), éjjel. Más kifejezések, mint *divé dive*, *djāvi djavi*, vagy *ānu djūn*, gyakran fordulnak elő s annyit tesznek, mint napról napra.

De e két jelentésen kívül *Dju* nyilván még egy más képzetet fejez ki a Védának némely versében. Könyörgések ezek, melyekben *Dju* neve elül áll s melyekben meg van szólítva egyéb lényekkel együtt, a kik mindig istenekül szerepelnek. Például (Rigv. VI. 51, 5):

„*Djaus* (Ég), atyánk, és *Prthivī* (Föld), kegyes anyánk, *Agni* (Tűz), testvérünk, és ti *Vāsu-k* (Fényesek), könyörüljetez rajtunk!“

Itt Ég, Föld és Tűz egymás mellé vannak állítva, mint isteni hatalmak, de megjegyzésre méltó, hogy *Djaus* áll első helyen. Így van ez más helyeken is, a hol az isteneknek hosszú sorozata van adva: ott is *Djaus*, ha

¹⁾ Rigv. VII. 24, 5.

²⁾ Rigv. VI. 24, 7. „Őt, a kit sem aratások, sem holdak nem tesznek öreggé: Indrát, kit a napok el nem fonnyasztanak.“ — Rigv. VII. 66, 11.

³⁾ Rigv. I. 139, 5

egyáltalában meg van említve, mindig kiváló helyet foglal el. ¹⁾

Megjegyzendő továbbá, hogy *Djaus* nagyon sokszor van *pitar*-nak azaz atyának mondva, oly gyakran, hogy *Djaušpitar* a Védában majdnem úgy egy szóvá lesz, mint *Jupiter* a latinban. Egy helyen (I. 191, 6) azt olvassuk: „*Djaus* az atyánk, *Prthivī*, a föld, anyánk, *Soma* és *Aditi* testvéreink“. Egy másik helyen (IV. 1, 10): *Djaus* atyának, teremőnek van nevezve. ²⁾

Szemügyre kell vennünk néhány még fontosabb helyet, melyeken *Dju* és *Indra* együtt vannak említve, mint atya és fiu, úgy mint *Kronos* és *Zeus*, csak hogy Indiában *Dju* az atya, *Indra* a fia; és *Djunak* végre le kell mondani uralmáról, holott a görög *Zeus* megtartja mind végig. Egy énekben, mely *Indrához* van intézve, még pedig *Indrához* mint leghatalmasb intenhez, azt olvassuk (IV. 17, 4): „Atyádat, *Djut*, erősnek tartották, *Indra* nemzője hatalmas volt műveiben; ő nemzette a menyeyi *Indrát*, fegyverezve mennykövével, kit el nem lehet mozdítani, mint a földet, helyéről.“

Itt tehát mint ha *Dju* *Indrának* fölötté volna, mint *Zeus* *Apollonnak*. De vannak más helyek, még pedig ugyanebben az énekben, a melyek *Indrát* nyilván *Dju* fölé helyezik, s így fényt vetnek azon szellemi folyamatra, mely a hindukkal a fiut, *Indrát* ³⁾, a *Jupiter* *Plu-*

¹⁾ Rígv. I. 136, 6. — VI. 50, 13 *Djaus* nem áll az első helyen, de az által van kitüntetve, hogy a *devas* vagy is fényes istenek sorát nyitja meg.

²⁾ *Djauš pitā íganitā, Ζεός πατήρ, γενετήρ.*

³⁾ *Indra* csak egy etimológiát enged meg, t. i. ugyanazon gyökértől kell származnia — bár melyik is legyen ez — melyből a szansz-

viust, a győztes égi fényt, hatalmasabbnak, magasabbnak tartotta, mint a fényes eget, melyből keletkezett. Ez az ének avval kezdi, hogy Indra nagyságát magasztalja, melyet még az égnek s földnek is el kell ismerni; s azt mondja, hogy Indra születésekor ég és föld reszketett. Már most nem szabad elfelednünk, hogy ég és föld a mitologia szerint Indrának szülei, és ha ugyane himnuszban azt olvassuk, hogy Indra valamivel meghaladja anyját és atyját, „a ki nemzette“, ennek megint ugyanazt kell jelenteni, t. i. hogy a működő isten, ki az égen székel, ki a felhőkön nyargal és mennykövével sujtolja a sötétség szellemeit, az emberi lélekre később erősebben hat, mint a derült égnek s alatta a széles földnek kiterjedése. De Djut is az előtt bizonynyal tevékenyebb, mondhatnám dramatikusabb istennek tartották, mert a költő valóban összehasonlítja az ellenségein diadalmaszkodó Indrát a mennykövet lövellő Djuval. ¹⁾

Ha evvel a himnussal összehasonlítjuk más himnuszok helyeit, még világosabban látjuk, hogy Indrának, a mennydörgés diadalmas hősének, képzele milyen könnyen vezetett oda, hogy atyja hatalmas isten hírében állott ugyan Indra előtt, de fia még meghaladta vitézségben. Ha a hajnal *divigāh*-nak van nevezve, már ez a jelző maga elég volna arra, hogy Djunak lánya legyen; és így is nevezik. Ép ugy Indrát. Ő az égből keletkezik, tehát az ég atyja neki. A látás határán keletkezik,

---

krit *indu* 'esőpp, nedv' szó van képezve. Eleinte tehát esőadót, Jupiter Pluviust jelentett, s ez az istenség Indiában gyakrabban lebeghet az imádkozók szeme előtt, mint bár mely más. V. ö. Benfey, *Orient und Occident*, I. k. 49. l.

¹⁾ Rigv. IV. 17, 13.

hol az ég ölelkezni látszik a földdel; a földnek kell tehát anyjának lenni. Minthogy az eget és földet már előbb mint jótékony hatalmakat imádták, annál könnyebben lehetett őket Indra szüleinek tartani; ámbár ha az előtt nem is imádták volna őket istenek gyanánt, Indra maga, mint ég és föld szülöttje, ezen szüleit istenségek rangjára emelte volna. Így *Kronos*, Zeus atyja a későbbi görög mitológiában, még létét is Zeus Kronionnak köszönheti, s ez a *Kronion* tulajdonképen az idő fiát vagy a napok öregét jelenti.¹⁾ *Uranos* ellenben, ámbár az *Uranion* a 'mennyei' név Kronoséhoz hasonló eredetét sejtetné, nyilván, mint amott az Ég és Föld, önálló létnek örvendett, mielőtt Kronos atyjává és Zeus nagyatyjává tették; mert megtaláljuk elő képét a védai *Varuna* istenben. De míg Indiában Djut egy új istennek, Indrának, atyjává emelték s ez által voltaképen alább szállították, Zeus Görögországban mindig megmaradt fő istennek, míg a kereszténység hajnala véget nem vetett a régi világ mitologikus beszéde módjának.

Azt olvassuk Rígv. I. 131, 1:

„Indra előtt meghajolt az isteni Dju, Indra előtt meghajolt a nagy Prthivī.“

Továbbá I. 61, 9: „Indra nagysága valóban meghaladta az egeket (azaz djaust), a földet s a levegőt.“

I. 54, 4: „Az ég (azaz djaus) csúcsát megrendítetted.“

¹⁾ Welcker, Griech. götterlehre, 144. Zeust Kroniosnak is nevezték. U. o. 150, 155, 158. M. Müller, Chips from a German Workshop, II. k. 155. Homerosban csak Zeus van *Κρονίδης*-nek mondva, nem pedig Hades és Poseidon.

Ilyen kifejezések alatt kétség kívül természeti tüne-
ményekről való fogalmakat értettek, de nagyon is alkal-
masak voltak mitologikus szólások termésére, s ha Djuból
nem lett az, a mi Zeusból lett Görögországban, ennek
egyszerű oka az, hogy dju mind végig sokkal többet
megtartott köz-névi természetéből, és hogy Indra, az új
név s az új isten, vette igénybe mind azon csatornákat,
melyek Dju életét fönnttarthatták volna. ¹⁾

Lássuk most, ugyanaz a fogalma Djunak, mint a
világosság s ég istenének, hogyan fejlődött és terjedt el
Görögországban. S itt jegyezzük meg, a mire mások is
rá mutattak már, de a mit senki sem helyezett olyan
tisztá világításba, mint Bertrand „Sur les Dieux Protec-
teurs“ (1858) czimű munkájában: hogy míg minden más
görögországi isten többé kevésbbé egyes helyekre vagy
törzsekre szorítkozik, Zeust ismerte minden helység és
minden nemzetség. Ő otthon van az Idán, az Olymposon,
és Dodonában. Míg Poseidont az aiolok, Apollont a
dórok, Athenét az ionok tisztelték, csak egy hatalmasabb
istene volt Hellas valamennyi fiainak, dóroknak, aiolok-
nak, ionoknak, akhaiabelieknek: a panhellen Zeus. Hogy
Zeus eget tesz, azt tán eltalálhattuk volna, ha nem is
maradt volna e szónak nyoma a szanszkritban. Az athé-
niek imádsága

*ἕσον ἕσον, ὦ φίλε Ζεῦ, κατὰ τῆς ἐφορίας τῶν Ἀθηναίων
καὶ τῶν πεδίων;*

(„Esőzzél, esőzzél, ó kedves Zeus, az athéniek föld-
jére és mezeire!“)

¹⁾ V. ö. Buttmann, Über Apollon und Artemis, Mythologus I. 8.

nyilván az éghez van intézve, ámbár az egy „kedves“ szónak hozzá-tétele („Ó kedves Zeus“) elég, hogy az eget személyes lénynyé változtassa.

Zeusnak eredeti értelmét oly szavakból is lehetett volna sejteni, mint *Diosēmia*, égi jegyek, azaz mennykő, villám, eső; *Diipētēs*, esőtől megdagadt, szó szerint égből esett; *éndios*, a szabad levegőn levő, vagy déli; *eúdios*, csöndes, szó szerint jó-egü, stb. A latinban is *sub Jove frigido*, ¹⁾ a hideg ég alatt, *sub diu*, *sub dio* és *sub divo*, ²⁾ szabad ég alatt — elég kézzel fogható kifejezések. Csak hogy mindig azt lehetett volna mondani, hogy a régi istenneveket sokszor használták vagy lakó helyük vagy különös adományuk jelölésére — hogy például Neptunus-t használták tenger helyett, Plutot al világ, Jupitert ég helyett, s hogy ez korántsem bizonyítja még, hogy e nevek egykor tengert, al világot, eget jelentettek. Így Naevius azt mondta: *Cocus edidit Neptunum, Venerem, Cererem*, s itt Festus szerint Neptunus alatt halakat, Venus alatt növényeket, Ceres alatt kenyeret értett. ³⁾ Minerva előfordul lélek helyett (ebben: *pingvi Minerva*) és gyapjuszövet helyett is. ⁴⁾ Ha némely régi bölcselők, Aristoteles tanúsága szerint, azt mondták, Zeus nem azért esőzik, hogy a gabna nőjön, hanem szükségképen, ⁵⁾ ez kétség kívül mutatja azt, hogy e régi bölcselők Zeus alatt az eget és nem a szabad személyes

¹⁾ Hor. od. I. 1, 25. Pott, Et. Forsch. II. 2, 953. *Jupiter uvidus*, Verg. Georg. I. 428; *madidus*, Mart. VII, 33, 1.

²⁾ Verg. Georg. III. 435.

³⁾ Festus, p. 45.

⁴⁾ Arnobius V. 45.

⁵⁾ Grote, History of Greece, I. 501, 539.

isteni lényt értették; de itt is lehetne azt fölvenni, hogy Zeusnak régi isteni nevét vitték át az égre, valamint Ennius a bölcselő teljes öntudatosságával kiáltott föl: „Aspice hoc sublime candens, quem vocant omnes Jovem.“ ¹⁾ Ilyen kifejezések későbbi elmélkedés eredményei s korántsem bizonyítják, hogy akár Zeus, akár Jupiter voltaképen eget jelentett.

A görög ember Homeros idejében méltatlankodva hallott volna olyan föltevést, hogy ő, ha Zeust mond, nem ért ez alatt égnél egyebet. Zeus alatt a görögök többet értettek, mint a látható eget, sőt többet, mint a személyesített eget. Ő nekik Zeus, daczára minden mitologikus burkolatnak, a legfőbb istenség neve volt és maradt; sőt ha emlékeztek is volna még rá, hogy Zeus tulajdonkép eget jelent, ez ép oly kevésbé zavarta volna őket, mint ha arra emlékeztek volna, hogy *thymos*, lélek, egykor vihart jelentett. Az ég leginkább megközelítette azt a fogalmat, melynek magasztossága, fénye és végtelensége minden másét annyira fölülmulta, mint a fényes kék ég fölötte volt minden egyébnek, a mi a földön látható. Ez nagyon fontos. Gondoljuk meg, hogy az Istenről való fogalom egyike azoknak, melyek, mint az érzékek, nyelv nélkül is megvalósulnak. Nem valósíthatunk általános fogalmakat vagy, mint a bölcselők mondják, nominalis essentiákat, minők *állat*, *fa*, *ember*, nevek nélkül; nem is gondolkodhatunk tehát eszesen nevek azaz nyelv nélkül. De láthatjuk a napot, üdvözölhetjük reggel és gyászolhatjuk este, a nélkül hogy szükséges volna megnevezni, azaz valami általános fogalom alá

¹⁾ Vahlen, Ennianae Poesis Reliquiae: Leipzig 1854. 142. l.

foglalni. Ép így vagyunk az isteni fogalmával. Ez megszülethetett, az emberek üdvözölhették vagy érezhették szükségét sokkal előbb, mintsem tudták volna megnevezni. De nem sokára a név szükségét is érezhette az ember, s a mit Jákob imádságául ismerünk, „Mondd meg, kérlek, nevedet“, ¹⁾ és Mózes kérdéséül, „Mit mondjak nekik, ha kérdik, mi a neved?“ ez egykor minden földi nemzet kérdése és imádsága lehetett. A nevet magát nem sokára szentnek tartották: a zsidók nem tartották megengedhetőnek kiejtését: a rómaiak titokban akarták tartani, hogy az idegenek ne tudják s ne szólíthassák az ő védő szellemüket igaz nevén.

Alig kételkedhetünk, hogy Herodotos állítása (II. 52) nem annyira tényen, mint inkább okoskodáson alapszik, de még mint okoskodás is érdekes az a hagyomány, hogy a pelasgok soká imádták az isteneket s áldoztak nekik a nélkül, hogy egyiknek is tudták volna nevét. Bacon lord épen ellenkezőt beszél a nyugatindiaiakról, t. i. hogy volt nevük minden egyes istenük számára, de nem volt szavuk istenre.

Mihelyt az embernek megvan öntudata, mihelyt megkülönbözteti magát minden más tárgyról és személytől, egyszersmind van tudata egy magasabb énről, egy magasb hatalomról, mely nélkül érzi, hogy sem ő, sem semmi más nem volna és élne. Ugy vagyunk alkotva — s ez nem a mi érdemünk — hogy mihelyt öntudatra ébredünk, érezzük minden felől függésünket valami mástól, és minden nemzet csatlakozik egy vagy más uton a zsoltárköltő szavaihoz: „Ő az, a ki alkotott

¹⁾ Genesis XXXII. 29.

bennünket, nem pedig magunk magunkat.“ Ez első *érzete* az istenségnek, a *sensus numinis*, mint elnevezték; mert ez *sensus* — közvetetlen érzet, nem gondolkodás vagy elvonás eredménye, hanem ép oly leküzdhetetlen szemlélet, mint az érzéki benyomások. Elfogadásában szenvedők vagyunk, legalább is oly kevésbé cselekvők, mint mikor fölülről kapjuk a nap képét vagy bár mi más érzéki benyomásokat; holott gondolkodásunkban mindig inkább vagyunk cselekvők, mint szenvedők. Ez a *sensus numinis* vagy, hogy szokottabb szóval éljünk, a *hit* forrása minden vallásnak; ez az, mi nélkül vallás nem lehetséges, akár igaz, akár ál.

Tacitus ¹⁾ azt mondja, a germánok isteneknek nevezték azt a rejtett valamit, a mit csak tiszteletük által éreztek. Ép így a görögök. Midőn a *sensus numinis* tárgyát a görög vallás atyái Zeusnak nevezték el, nagyon jól érezték, hogy ez alatt többet értenek, mint az eget. A magas és fényes eget sok nyelv és sok vallás ²⁾ tekintette Isten lakó helyének s a lakó hely nevét könnyen át lehetett vinni arra, a ki az égben lakik. Aristoteles (De Coelo, I. 1, 3) megjegyzi, hogy „mind az emberek sejtik az isteneket és mind a legmagasb rangba helyezik őket.“ Továbbá azt mondja (I, 2, 1): „A régiek az isteneket az égbe s a felső világba helyezték, mert csak ez maga örök.“ A szlávok Procopius szerint ³⁾ egykor csak egy istent imádtak s ő volt a villám te-

¹⁾ Germ. 9. „Deorumque nominibus appellant secretum illud quod sola reverentia vident.“

²⁾ L Carrière. Die kunst im zusammenhang der kulturentwicklung, 49. l.

³⁾ Welcker az id. h. I. 137, 166. Proc. de Bello Gothico 3, 14.

remtője. *Perkunas*, a mennydörgés istene, és *deivaitis*, istenség, egy értelemben használatos a litvánban. A sinai *Tien* eget és nappalt tesz, s ugyanez a szó, mint az árja *Dju*, rendes sinai neve az Istennek. Midőn pápai rendelet 1715-ben a római katolikus térítőknak megtiltotta, hogy ne használják *Tien*-t mint Isten nevét, hanem e helyett *Tien csu*-t, ég urát, a nyelv még akkor is erősebbnek bizonyult a pápánál. A tatár és mongol nyelvekben *Tengri*, mely talán Tiennel egy-eredetű 1) az eget, 2) az ég istenét, 3) az Istent általában vagy a jó és rossz szellemeket jelenti. 1) A mi nyelvünkben is 'ég' néha használható majd nem olyan értelemben, mint Isten. Mikor a tékozló fiu visszatér atyjához, azt mondja: „El fogok menni atyám elé és azt fogom mondani: Atyám, vétkeztem az ég ellen és te ellened.“ 2) Mindig, ha így az ég nevét látjuk Isten helyett használva, arra kell emlékeznünk, hogy a kik ilyen nevet elfogadtak, azok átvitték ezt a testi szemmel látható tárgyról egy más tárgyra, melyet máskép, lelki szemlélet útján kaptak. A kik Istent égnek nevezték, azokban volt valami, a minek kívántak nevet adni — Istennek keletkező képe; a kik később az eget Istennek nevezték, azok

1) Castrén, Finnische mythologie, 14, 1. Weleker, Griech. götterlehre, 130. 1. Klaproth, Sprache und schrift der Uiguren, 9. 1. Boehtlingk, Die sprache der Jakuten, wörterbuch, 90. lap. tagara a. Kowalewski, Dictionnaire Mongol-Russe-Français, III. k. 1763. 1. L. Max Müller, Introduction to the Science of Religion, 1870. 40. 1. — Ugyanezeket a jelentéseket tulajdonítja Castrén a finn Jumalának, mely ő szerinte a. m. mennydörgő (az id. h. 54. l.), * de Budenz szerint a. m. jó; 1. Budenz magyar-ugor szótárában a 'jó' cikket. *

2) Lukács XV. 18.

elfeledték, hogy az égnek olyan állítmányt adnak, mely föllebb való az égnél.

Hogy Zeus a görögöknél eredetileg a legfőbb isten volt, az igazi isten — sőt néha egyedüli istenük — azt még lehet látni, ámbár a mitologia olyan ködbe burkolta nevét.¹⁾ De még evvel nincs az mondva, hogy Homeros egy legfőbb, mindenható és mindentudó légben hitt, a világ teremtetőjében s kormányzójában. Ezt az állítást nagyon meg kellene szorítani. Homeros Zeusa telve van ellenmondásokkal. Tárgya ő mitologikus regéknek, és tárgya vallásos imáadásnak. Mindentudó, s mégis megcsalják; mindenható, s mégis daczolnak vele; örökkévaló, s mégis van atyja; igazságos, mégis bűnös. De magukból az ellenmondásokból is tanulhatunk valamit. Ha a Zeusról való fogalmak mind egyazon forrásból eredtek volna, ezek az ellenmondások nem lettek volna meg bennük. Ha Zeus egyszerűen Istent, a legfőbb Istent jelentette volna, akkor nem lehetett volna fia Kronosnak vagy atyja Minosnak. Más felől, hogyha Zeus csupán mitologiai személy volna, mint Eos, a hajnal, vagy Helios, a nap, akkor soha sem imádták volna oly módon, mint Akhilles hires imádságában látjuk.²⁾ Ha utánna járunk Homerosban s más görög írókban, könnyen összegyűjthetünk számos helyet, a hol Zeus nyilván mint legfőbb Isten van fölfogva. Például a dodonai Peleíák vagy Peleiasok régi éneke ez volt: „Zeus volt, Zeus van, Zeus lesz; ó nagy Zeus! A föld gyümölcseit adja, azért nevezzétek anyátoknak a földet!” Ebben a

¹⁾ V. ö. Welcker, 129. s köv. l.

²⁾ Il. XVI. 233–238.

mitológiának kevés vagy semmi nyoma sincs. Homerosnál ¹⁾ Zeus „az atya, a legdicsőbb, a legnagyobb, a ki mindenek fölött uralkodik, halandók és halhatatlanok fölött.“ Ő a tanácsos, a kinek terveit a többi istenek meg nem foghatják (Il. I. 545). Az ő hatalma legnagyobb (Il. IX. 25), ²⁾ s ő az, a ki erőt, bölcseséget, dicsőséget ad az embernek. Az az egy kifejezés „istenek és emberek atyja“, melyet annyiszor alkalmaznak Zeusra, és csupán csak Zeusra, már eléggé bizonyítaná, hogy Zeusnak vallás fölfogását soha sem feledték el egészen, s hogy mind ama különböző görög mondák mellett, melyek az emberi nem teremtéséről szóltak, az a képzet, hogy Zeus atyja és teremője mindennek, de különösen atyja és teremője az embernek, soha sem tűnt el egészen a görögök szelleméből. Önkénytelen előfakad ez a gondolat Philoitios beszédében az Odysseiában (XX. 201), mikor szemére veti Zeusnak, hogy nem könyörül az embereken, *pedig ő maga teremtette őket*; és Kleantes vagy Aratos bölcselkedő világnézetében magát azt az alakot ölti, melyet Szent Pál idéz: „*Mert mi is az ő ivadéka vagyunk.*“ Istenhez való hasonlóság (*homoiótēs theō*) volt vég czélja a pythagoraszféle erkölcstannak ³⁾, és Aristoteles szerint régi mondás volt, hogy minden Istentől és Isten által van. ⁴⁾ Homeros után is minden nagy költőnek Zeus a legfőbb isten, az

¹⁾ Welcker, 176.

²⁾ „Jupiter omnipotens regum rerumque deūmque Progenitor genitrixque deūm.“

Valerius Soranus, Sz. Ágostonnál De Civ. Dei, VII. 10.

³⁾ Cic. Leg. I. 8 Welcker, I. 249.

⁴⁾ De Mundo, 6. Welcker, I. 240.

igazi isten. „Zeusnak“, mondja Pindaros ¹⁾), „valamivel több jutott, mint a mennyi az isteneknek volt.“ Örök atyának nevezi s az embernek isteni eredetet tulajdonít.

„Egy az emberek neme“, így szól ²⁾) „egy az isteneké. Egy anyától élünk mind a ketten; de az erők egészen különbözők és megkülönböztetnek egymástól, úgy hogy az egyik semmi, holott az ércz ég örökké szilárd székhely marad. De még így is közelítjük nagy szellemünket vagy természetünket a halhatatlanokhoz, ámbár nem tudjuk, micsoda czélt vet sorsunk nappal vagy éjjel.“

„Nap szülöttjei, mik vagyunk? mik nem vagyunk? Árnyék álma az ember. De ha jön egy Zeus-adta nyár, ragyog fényük az embereknek és boldog az életük.“ ³⁾)

Aiskhylos is világosan kifejezi Zeusról való véleményét. Az ő Zeusa különbözik minden egyéb istentől.

¹⁾ Pind. Fragm. V. 6 Bunsen, Gott in der geschichte, II. 351. Ol. 13, 12.

²⁾ Pind. Nem. VI. 1. (v. ö. XI. 43; XII. 7):

*Ἐν ἀνδρῶν ἐν θεῶν γένος · ἐκ μιᾶς δὲ πρέομεν
ματρὸς ἀμφοτέρου· διείργει δὲ πᾶσα κεκοιμένα
δύναμις ὥς τὸ μὲν οὐδὲν, ὁ δὲ χάλκεος ἀσφαλὲς αἶεν
ἔδος
μένει οὐρανός. ἀλλὰ τι προσφέρομεν ἔμπαν ἢ μέγαν
νόον ἥτοι φίσιν ἀθανάτοις,
καίπερ ἐφαμερίαν οὐκ εἰδότες οὐδὲ μετὰ νύκτας ἄμμε
πότιμος*

οἷαν τίν' ἐγραψε δραμεῖν ποτὶ σταάθμαν.

³⁾ Pind. Pyth. VIII. 95:

*Ἐπάμεροι· τί δὲ τις; τί δ' οὐ τις? σκυῖας ὄναρ
ἄνθρωπος. ἀλλ' ὅταν αἴγλα διοςδοτος ἔλθῃ,
λάμπρον φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν
καὶ μελιχρὸς αἰών.*

„Zeus,“ azt mondja egy töredékben ¹⁾, „a föld, Zeus a levegő, Zeus az ég, Zeus minden s ő van mindnek fölött.“ „Mindent elértek az istenek, csak urak nem lehettek, mert szabad nincs más, csak Zeus.“ ²⁾ A végtelen idő urának nevezi; ³⁾ sőt tudja, hogy a Zeus név nem fontos ⁴⁾ és hogy e név mögött egy hatalom rejlik, mely minden névnél nagyobb. Így Agamemnonban azt mondja a kar:

„Zeus, bár ki legyen ő, ha ez az a név, melylyel szereti neveztetni magát — e néven szólítom. Mert ha csakugyan szabadulni akarok gondjaim súlyától, kutatva mindenütt, nem találok senkit, a kinél szabadulhatnék tőle, csak Zeust.

Mert a ki az előtt volt nagy, büszke mindenható erejében, azzal most nem törődnek többé; és a ki rá következett, győzőre talált és elenyészett. De a ki bölcsen zengi diadalmi énekeit Zeusnak, az minden bölcseséget megtalál. Mert Zeus vezeti az embereket a bölcsesség útján, ő rendeli, hogy szenvedés legyen legjobb iskolánk. Még álmában is szorong a szív, s bölcsökké válunk akaratlanul.“

¹⁾ V. ö. Carrière, Die kunst, I. 79.

²⁾ Prom. vinetus, 40.

³⁾ Supplices, 574.

⁴⁾ Kleantes (Welcker, II. 93.) így szólítja Zeust:

Κῆδιστ' ἀθανάτων, πολυώνυμε, παγκρατὲς αἰεὶ, χαῖρε Ζεῦ.

„Legdicsőbb a halhatatlanok közt, sok-nevű, örökké uralkodó, üdvöz légy, Zeus!“

Még egy helyet idézek Sophoklesből ¹⁾, hogy lássuk, hogy valóságos szorongás és vallásos vágy pillanataiban Zeus ő neki is ugyanaz a lény, a kit mink Istennek nevezünk. Élektrában a kar így szól:

„Bátorodjál, gyermekem! Él még a nagy Zeus az égben, a ki mindenre ügyel s mindent intéz. Bizd ő rá nagy haragodat, ellenségeidre ne légy szer fölött boszús és el se felejtse őket.“

De míg ilyen helyeken Zeusnak mint az igaz istennek eredeti fogalma hathatós, számtalan más helyen Zeus nyilván az ég személyesítése és alig különbözik más istenektől, például a napistentől vagy a hold isten-asszonyától. A görög nem tudta, hogy Zeus képzetének különböző alkotó részei vannak. Ő neki Zeus neve csak egy képzetet fejezett ki, s a jellemét alkotó isteni és természeti elemek közti ellenmondásokon könnyedén átesusztak, kivéve az önállón gondolkodókat, a kik tudták, mint Pindaros tudta, hogy semmiféle legenda, semmiféle szent monda nem lehet igaz, ha szégyenítő egy isteni lényre nézve. De nekünk világos, hogy a rege, mely szerint Zeus arany eső alakjában szállt le Danae börtönébe, egykor a fényes égre volt értve, mely megszabadítja a földet a fél békóiból és új életre kelti a kikelet esői által. Hasonló eredete van sok mondának, mely Zeusnak

¹⁾ Elektra, 188. v.

Θάρσει μοι, θάρσει, τέκνον.

ἔτι μέγας οὐρανῶ

Ζεὺς, ὃς ἐφορᾷ πάντα καὶ κρατίνει.

ὧ τὸν ὑπεραλγῇ χόλον νέμονσα,

μήθ' οἷς ἐχθαίρεις ὑπεράχθοιο μήτ'
ἐπιλάθου.

emberi vagy fél-emberi nők iránt való szerelméről szól. A mit mi avval fejezünk ki, hogy „Király Isten kegyelméből“, azt a régiek úgy fejezték ki, hogy a királyokat Zeus ivadékainak mondták.¹⁾ Ez az egyszerű és természetes fölfogás számtalan helyi mondát szült. Nagy családok és egész néptörzsek Zeustól származtaták magukat; és minthogy minden egyes esetben szükséges volt feleséget is tulajdonítani neki, természetesen a tartomány nevét választották, hogy pótolják a hiányzó lánczszemet a szent genealogiában. Így Aiakos, a híres aigínai királyról, azt mondták, hogy Zeus ivadéka volt. Ennek nem kellett egyebet jelenteni, mint hogy hatalmas, bölcs és igazságos király volt. De nem sokára többet jelentett. Azt mesélték, hogy Aiakos valóban fia volt Zeusnak, hogy Zeus elrabolta Aiginát, s ez ő tőle szülte Aiakost.

Az arkadiaiak Arkastól származtatták magukat; nemzeti istenasszonyuk Kallisto volt, csak más neve Artemisnek.²⁾ Mi történik? Arkast Zeus és Kallisto fiává teszik; hogy azonban a szűzies Artemis jó hírét megőrizték, Kallistot itt csak Artemis társának tartják. Nem sokára még tovább szőtték a mondát. Kallistot medvévé változtatja a féltékeny Hera. Artemis megöli s aztán azonosítja Arktosszal, a nagy medvével, csak oly okból, mint későbbi korban a szent szüzet azonosították az állatköri szüz jeggyel.³⁾ És ha kérdi valaki, miért nem

¹⁾ Il. II. 445: *δευρυγενής*. Od. IV, 691: *Ζεῖον*. Kallim. Hymn. in Jovem 79: *ἐκ Διὸς βασιλῆης*. Bertrand, *Dieux Protecteurs*, 157. l. Cox, *Tales of Thebes and Arges*, 1864, Introduction, I. l.

²⁾ Müller, Dorier, I. 372.

³⁾ Maury. *Légendes pieuses*, 39. l. jegyz.

nyugszik le soha a nagy medve, a felelet mindjárt készen van — Zeus felesége kérte Okeanost és Thetist, hogy versenytársának ne engedjék bemocskolni a tenger tiszta hullámain.

Azt is beszélték, hogy Zeus bika alakjában elrabolta Európát. Ez semmi egyéb, ha visszafordítjuk szanszkritra, mint hogy az erős kelő nap (vr̥ṣan) eltünteti a messze fénylő hajnalt. Erre a történetre újra meg újra találunk czélzást a Védában. Már most Minosnak, a régi krétai királynak, szüksége volt szülőkre; tehát Zeust és Európát adták neki szülőkül.

Mindent, a mit csak lehetett az égről mondani, egy vagy más alakban tulajdonították Zeusnak. Zeus esőzött, mennydörgött, havazott, szórta a villámot, gyűjtötte össze a fölhöket, bocsátotta ki a szeleket, tartotta a szivárványt. Zeus rendezte a napokat s éjeket, a hónapokat, évszakokat és éveket. Ő ügyel a mezőkre, ő ad gazdag aratást, ő őrzi a nyáját. ¹⁾ Zeus, mint az ég, magas hegyeken lakik; mint az ég, ölelkezik a földdel; mint az ég, örökké való, változhatatlan, a legfőbb isten. Jóban és rosszban párosodik az ég Zeus és az isten Zeus a görögök szellemében, mert a nyelv diadalmaskodott a gondolaton, a hagyomány a valláson.

És ha ez a vegyülés különösnek látszik, ha hihetetlennek tetszik, hogy két olyan képzet, minő az isten s az ég, egybe folyt, és hogy a légköri változásokat a világ ura tetteinek tartották: ne feledjük el, hogy ilyen tüneményeket vagy nagyon hasonlókat nem csak Görögországban észlelhetünk, hanem mindenütt, a hol meg-

¹⁾ Welcker, 169. l.

figyelhetjük a régi nyelv és régi vallás fejlődését. A zsol-tárköltő azt mondja (XVIII.):

„6. Aggodalmamban szólítottam az urat és kiáltot-tam Istenemhez: ő meghallotta szavamat szent templo-mából, és kiáltásom eljutott eléje, fülébe.

7. Akkor a föld megrendült és reszketett; a he-gyek alapja megmozdult és megrendült haragja miatt.

8. Füst keletkezett orrából és emésztő tűz a szá-jából, úgy hogy villámlott.

9. Meghajtotta az eget és lejött: és sötétség volt lába alatt.

10. És ő kherubon nyargalt és röpült: röpült a szelek szárnyán.

13. Az ur menydörgött az égben és szavát hallatta jégesőben és villámlásban.

14. Lőtte nyilait és szétszórta őket; szórta villá-mait és megrettentette őket.

15. Akkor látni lehetett a vizek csatornáit s a föld alapjai megnyitak szidalmaitól, ó uram, orrad lehelleté-nek szelétől.

Még az ihletett zsol-tárköltőnek is gyámolatlan em-beri nyelvünket kell használnia és le kell szállnia az emberi gondolatok színvonalára. Mindig jó, ha szemünk előtt tartjuk a különbséget a közt, a mi mondva van, s a közt, a mi értve van alatta, és ha szánakozva a fát és követ imádó pogányon nem hajtunk térdet mi ma-gunk az emberi képzelet gyarló alkotványai előtt.¹⁾

És most mielőtt megválnék Dju történetétől, még egy kérdést kell tennünk, ámbár nehéz felelni rá. *Gyö-*

¹⁾ Dion Khrysost. 12, 404. l. Welcker, Griech. götterl. I. 246.

kérbeli vagy *költői* képes beszéd volt-e, hogy a régi árják, mielőtt még szétozlottak, beszéltek *dju*-ról, az égről, és *dju*-ról, az istenről? azaz: vajjon a *sensus luminis* tárgyának, az égnek, és a *sensus numinis* tárgyának, az Istennek, elnevezése a *dju* 'fény' szóval két önálló tény volt-e, vagy pedig az égnek kész *dju* nevét vitték-e át a magas égben lakó Isten keletkező fogalmára? ¹⁾ Mind a kettő lehetséges. A második nézetet lehetne több hasonló esettel támogatni, melyeket fönnebb vizsgáltunk, s melyekben láttuk, hogy az eget jelentő neveket egyszerűen átvitték az istenség képzetére, vagy mint mások magyarázzák, lassanként tisztították annyira, hogy e képzetet kifejezhették. Nincs ok, mely e föltevést lehetetlenné tenné. Kezdetben minden név tökéletlen, szükségképen csak egy oldalát fejezi ki a tárgynak, és Isten neveinél maga az az egy körülmény, hogy egy egyes név elégtelen, előidézhette új nevek alkotását vagy elfogadását, melyek közül mindegyiket fontosnak és hasznosnak érezték új tünetmények kifejezésére, melyekben fölfödötték az istenség jelen-voltát. A láthatatlan s megfoghatatlan lényt, melyet meg kellett nevezni, sokkal előbb észre vették a szélben, a földindulásban s a tűzben, mintsem a belsőkben hangzó halk szózatban. Mind ezen tünetményekről kaphatott egy-egy nevet az isteni *secretum illud, quod sola reverentia vident*, és a míg mindegyik névnél érezték, hogy csak név, addig

¹⁾ Festus, 32. l.: *Lucetium Jovem appellabant, quod eum lucis esse causam credebant.* Macrobius, Sat. I. 15: „unde et Lucetium Salii in carmine canunt, et Cretenses *Δία τὴν ἡμέραν* vocant, ipsi quoque Romani Diespitrem appellant, ut dei patrem.“ Gell. V. 12, 6. Hartung, Religion der Römer, II. 9.

nem volt semmi baj. De a nevek szeretnek tárgyakká lenni, a *nomina numina*-vá, s ha ez megtörtént a *Dju* névvel is, nem csoda, hogy sokat, a mit eleinte az égben lakóról mondtak, összekeverték magára az égre vonatkozó mondásokkal.

Sokat lehet azonban mondani a másik nézet javára. Az ég és Isten egy-nevűségét az árja nyelvekben magyarázhatjuk gyökérbeli képes beszédből. A kik azt hiszik, hogy minden képzetünk érzéki benyomásokban gyökerezik és hogy semmi sem ered más forrásból, azok természetesen az előbbi nézetet fogadnák el, noha könnyen átláthatnák, milyen bajos megmagyarázni, hogyan adhattak a kék ég vagy a felhők vagy a mennydörgés és villám hagyta érzéki benyomások olyan való lényt, mely mind e mulandó tüneményektől különbözött — hogyan szülhettek maguk az érzékek, úgy mint haragjában Juno, olyan lényt, a milyen soha sem volt az előtt. Misztikusan hangozhatik, de mégis egészen észszerű az a föltevés, hogy meg volt már kezdetben érzete annak, a mit Tacitus *secretum illud*-nak nevez, és hogy ezt a rejtelmes szent dolgot a szónak első kifakadásával *Djunak*, fényesnek nevezték, minden vonatkozás nélkül a fényes égre. Később a fényes eget más okból hasonlóképen *Djunak*, fénynek, hitták, s így szintén megérthető az a mitologikus processzus, mely mind azokat az ellenmondásokat szülte Zeus regéiben. A két szó — *dju*, a belső fény, és *dju*, az ég, — mint valami iker csillag egybe foly a világ szemei előtt, úgy hogy a legjobb nagyító üveg sem különböztetheti meg egymástól. Ha kimondták a szót, minden jelentése, fény, isten, ég és nap, egyszerre megpendült a lélekben, s a fényes *Dju*,

a világosság istene, bele vészett az ég Djujába. Ha Dju kezdetben a fénylő lényt, a világosságot, a világosság istenét jelentette, és mint *asura* a természetben még sehol el nem helyezett istenségre volt értve, annál könnyebben érthető, hogy oly könnyen volt alkalmazható mindannyi változó körülmények közt is, a legmagasb, az egyetemes Isten kifejezésére. Így a görög Zeus nem csak az ég ura, hanem az al világé s a tengeré is.¹⁾ De ha föl is ismerjük Zeus nevében az eredeti fény-fogalmat, nem szabad megcsalni magunkat s az árják ősrégi szótárában azokat a magas jelentéseket keresni, melyeket évezredek óta szavaik a mai nyelvben fölvettek. A világosság, mely először fölvillant lelküknek legbelsejében, nem volt az a tiszta világosság, melyről Sz. János beszél. Nem szabad különböző korok gondolatait és szavait összekevernünk. Noha Sz. Jánosnak kis gyermekeihez intézett szavai — „az Isten világosság és nincs benne semmi sötétség“²⁾ — emlékeztetnek bennünket valami hasonlóra a nyelv ős korából; noha nagyra tarthatjuk e találkozását a vallásos élet első dadogásának a férfikort ért világ érett nyelvével; mégis, ha hasonlítunk, különböztetnünk is kell helyesen, és nem szabad megfelekezünk arról, hogy ha a szavak és mondatok külsőleg azonosak is, folyton változó szögek alatt sugározttatják vissza a szóló czélzatait.

Nem volt szándékom bővebben Zeus görög vagy Jupiter római történetébe bocsátkozni. Ezt elvégezték,

¹⁾ Welcker, Griech. götterl. I. 164. II. IX. 457: Ζεὺς τὸ κεκοινωμένον. Az ó északi *tyr* is használatos ezen általános jelentéssel. L. Grimm, Deutsche mythologie, 178. l.

²⁾ Sz. János lev. I. 1, 5; 2, 7.

és jól végezték, a görög és római mitológiáról irt könyvek. Csak ki akartam fejteni Zeusnak és Jupiternek első csiráit, melyek a klasszikus mitologia színén alul fekszenek, és megmutatni, hogyan függnek össze e csirák szálai olyan gyökerekkel, melyek szakadatlan vonalban Indiáig nyulnak — sőt egy távoli közép pontig, melyből a világszerte elterjedt árja nyelvek kiindultak.

Hasznos lehet azonban kissé tovább időzni azon szavak érdekes csoportjánál, melyek mind Zeusszal egy gyökérből származnak. Ez a gyökér legegyszerűbb alakjában DJU.

DJU-ból guṇa által DJO (magánhangzók előtt djav)
vr̥ddhi által DJĀU (magánhangzók előtt
djāv) lett.

DJU-ból a magánhangzónak fél-hangzóvá s a fél-hangzónak magánhangzóvá változásával

DIV lesz, s ebből guṇa által DEV,
vr̥ddhi által DĀIV.

E gyökereket és származékait most részletesebben fogom vizsgálni, s e közben a szavakat úgy fogom egymás mellé állítani, a mint legjobban egyeznek alakjukban tekintet nélkül a ragozásnak nyelvtanokban szokásos rendjére.

A *dju* gyökérnek meglevő legegyszerűbb alakjául a szanszkrit *dju* ige mutatkozik; jelentése 'neki ugrani, támadni, kifakadni'. ¹⁾ A Rigvéda némely helyein a magyarázó szerint *dju* a. m. világítani, de megengedi, hogy

¹⁾ A francia *éclater*, mely eredetileg a. m. kifakadni, aztán kiderülni, fényleni, hasonló átmenetet mutat. V. ö. Diez szótárában a 'schiantare' cikkel.

az igegyökér *djut* is lehet, nem *dju*. Igy Rígv. I. 113, 14: „A hajnal előtűnt (*adjut*) drága köveivel az égnek minden szögletén; a fényes (*devi*) megnyitotta a sötét ruhát (az éjt). Ő, a ki fölébreszt bennünket, közelít, Ušas, vörös lovaival, gyors szekeren.”

Ha *dju* névszól és nem igéül szolgál, csak a névragokat kell hozzá tennünk. Igy a többesi instrumentálisnak *bhis* ragjával, melynek a latin *bus* felel meg, lesz *dju-bhis* ,minden nap, *toujours*‘; a több. tárgyeset *djün* ebben: *anu djün*, napról napra.

Hogy *dju* határozó szó legyen, csak a határozóképző *s*-et kell hozzá ragasztanunk, és lesz a szanszkrit *djus* ebben: *pūrvēdjus*, ,előbbi nap, tegnap‘, s ezzel összehasonlították a görög *prōzā* ,tegnap előtt‘ szót. A *za* elem, ugy látszik, csakugyan a *dju* gyökeret foglalja magában (v. ö. χθι-ζός, azaz χθι-διος); de *za*-nak a szanszkritban inkább *dja* felelne meg (*adja*, ma), mint *djus*. De ez a *djus*, mely *djut*-ból lett, megjelenik a latin *diū*-ban, p. *noctū diūque*, éjjel nappal. Utóbb *diu* ¹⁾ annyit tett, mint naphosszat, soká, s az *s* is megjelenik ebben: *diuscule*, egy kissé, kis ideig. Ez az *s* *t* helyett áll, s még e *t* mutatkozik a *diutule* ,kissé‘ s a *diut-ius*, ,tovább‘ szavakban. Ide valók még * *diut-inus*; * *interdius* és *interdiu*, nap közben.

A görögben és latinban *dj* szó elején nem állhat. A hol a szanszkrit szó elején *dj* van, a görögben vagy

¹⁾ A *dum* (ma, most, míg), *nondum* (még nem, *pas encore* az az *hanc horam*), *donec* (most hogy, *lorsque*), *denique* (és most, végre) szavakban is a *dju* gyökeret sejtették; úgy szintén *biduum*-ban. Hasonlókép e gyökekre vitték vissza a görög δῖν (soká; Alkmännál δοῦν e h. δῖν) és δῆ (most) szavakat.

z (tulajdonkép $\zeta = dz$) lett belőle, vagy hogy a *j* egészen elveszett s csak a *d* maradt meg. ¹⁾ Magában a görögben is nyelvjárások szerint váltakozik *dia* és *za*; az aiolok azt mondták *zabállō* e h. *diabállō*, és *diábolos*-nak romlott byzanti alakja a latinban *zabulus* e h. *diabolus*. A hol a görögben szókezdő *z* *d*-vel váltakozik, rendesen azt találjuk, hogy az eredeti szókezdő *dj* volt. Ha tehát a görögben találjuk *Zeús* mellett a boiotiai *Deús* alakot, bizvást mondhatjuk, hogy mind a kettő a szanszkrit *gunás* *Djo* alaknak felel meg. Ez a szanszkrit *djo* nem az alanyesetben van meg (ez *Djāus*, több. *Djāvah*), hanem például a locativusban: *djāvi* ²⁾ (e h. *djo-i*) stb.

A latinban szókezdő *dj*-ből *j* lett; úgy hogy *Ju* (*Ju-piter*) tökéletesen megfelel a szanszkrit *Djo*-nak. *Jōvis* ellenben származék alak s a szanszkritban mint alanyeset *Djāvih* felelne meg neki. Nyomai az eredeti *dj*-nek még a latinban is megvannak: *Diovis* Varro szerint (L. L. V. 10, 20) régi itáliai nevei Jupiternek, s ezt a nevet megtalálták oszk föliratokon is. *Vējōvis* egy régi itáliai istenség s e helyett is néha találkozik *Vediovis*, acc. *Vediovem*, dat. *Vediovī*.

Hogy a görög *Zēn* (acc. *Zēna*) is e szócsaládhoz tartozik, azon soha sem kételkedtek; de nagyon szétváltak a vélemények e szónak képzésére nézve. Én úgy

¹⁾ L. Curtius, Grundz.

²⁾ Az egy. acc. *djām* (*divam* mellett) csak össze von rántva e h. *djāvam*, mint *gām* e h. *gāvam*. Különös, hogy ez a *djām* a görög *Zēn*-nel találkozik. V. ö. Leo Meyer, Kuhn Zeitschr. V. 373. *Zēn* is van említve mint acc. sg. Olyan nominativusok, mint *Zēn*; vagy *Zān*, gen. *Zēno*; sokkal kevésbé hitelesek, semhogy etimologikus mivoltukat kutathatók. L. Curtius, Grundz.

magyarázom, hogy *Zēn*, valamint a latin *Jan*, *Janus* régibb alakja megfelelne egy szanszkrit *djav-an* alaknak, mint van *Pān* a *pū* gyökérből, e h. *pav-an*.¹⁾ Valamint *juvan*, juvenis, összevonva *jūn* lett *jūnior*-ban, úgy lesz *djavan*-ból a latinban *Jan*²⁾ vagy tovább képezve *Jāno*, nom. *Janus*. *Janus-pater* a latinban mint egy szó volt használatos, úgy mint *Jupiter*. Másképp *Junonius* és *Quirinus* volt a neve,³⁾ és a mennyire megítélhetjük, szintén Djunak, az égnek, volt személyesítése, csak hogy különös vonatkozással a reggelre, a napnak kezdetére (*Janus matutinus*), és később a tavaszra, az év kezdetére. A *januárius* ő tőle kapta nevét. Már most a mint *Jū*: *Zeu* = *Jān*: *Zēn*, csak hogy a görögben megmaradt így és nem lett egy Janus-nak megfelelő *Zēnos* nominativus. A latin *Junō* (*Jūn-on-em*) névnek egy nőnemű *Zēnōn* felelne meg a görögben.

A második alak, *DIV*, jelenik meg a szanszkrit casus obliquusokban: acc. *divam*, geni *divas*, dat. *dive*, instr. *divā* stb. Ezeknek pontosan megfelelnek a görög alakok: *DiFós*, *DiFí*, *DíFa* (*Diós*, *Dií*, *Día*).

A latinban nem vezett el mindig a *v*, mint a görögben az úgy nevezett digamma, azért van, mint láttuk, *Jovem*, *Jovis* stb. De elveszett ebben: *Diespiter*, és ebben: *dīum* e h. *dīvum*, ég, s innen *Diāna* e h. *Divāna*, az égi (régibb alakja *Deiana*), míg *div-inus* megőrizte a gyökérbeli *v*-t.

¹⁾ Tertullianus, Apol. c. 10: „a Jano vel Jane, ut Salii volunt.“ Hartung, Religion der Römer II. 218. V. ö. Kuhn Zeitschr. VII. 80.

²⁾ L. M. Müller, Chips, II. 162.

³⁾ Gell. V. 12, 5.

A szanszkritban van *div*-nek néhány származéka, p. *divá* (seml.), ég vagy nap(pal); *divja*, égi; *dina* (himn. és seml.) alkalmasint *divana*-ból van összerántva. A litvánban van *diena*. A latin *duum biduum* és *triduum*-ban, azonos a szanszkrit *divam*-mal, míg *diēs*-nek egy himn. szanszkrit *divas* (nom. sg. *divās*) felelne meg.

Végre guna által lesz *div*-ből a szanszkrit *deva*, tulajdonkép fényes, aztán isten. Különös, hogy *deva*-nak épen etimologikus jelentése mellőzve van Boehtlingk és Roth szótárában: nyilván szándékosan, mert azt akarják ez által bizonyítani, hogy a hol a Védában előfordul *deva*, mindenütt istennel vagy isteneivel fordítható. Hogy lehet így fordítani, azt nehéz volna megczáfolni; de hogy van sok hely, a hová az eredeti 'fényes' jelentés jobban illik, azt könnyű bebizonyítani. Rv. I. 50, 8: „A hét Harit (ló) visz szekereden, ó fényes (*deva*) Nap, lán-goló-haju, messze látó!” Igaz, lehetne isteni Napnak is fordítani, de itt és hasonló helyeken a kommentátor magyarázata természetesebbnek s alkalmasbnak látszik. Legérdekesebb a Védában épen a jelentéseknek e bizonytalansága, az a félig természeti s félig szellemi értelme ilyen szavaknak, minő *deva*. A latin *deus* már nem tesz fényeset, hanem csak istent. Ugyanez áll a görög *theós*-ról s a litván *dievas*-ról.

A szanszkritban még megfigyelhetjük az általános istennév képződését. A vallásos védaköltésnek fő tárgyai azok a fényes lények voltak — Nap, Ég, Nappal, Hajnal, Reggel, Kikelet — melyeket mind lehet *deva*-nak, fényesnek mondani. Ezeket csak hamar szembe helyezték az éj és sötétség hatalmaival, s ezeket néha úgy hitták *adeva*: szó szerint, 'nem fényes', aztán nem

isteni, gonosz, vészhozó. Ez az ellentét — a fényes, jótékony, isteni, s a sötét, ártó, démoni lények között — már nagyon régi. *Druh*¹⁾, vész, használatos a sötétség vagy éj jelölésére, s a Hajnalról az van mondva, hogy elenyésztí a *Druh* gyűlölt sötétségét (VII. 75, 1; lásd még I. 48, 8; 48, 15; 92, 5; 113, 12). Az *Āditj*ákat magasztalják, hogy megőrzik az embert *Druhtól* (VIII. 47, 1), és *Maghavant* vagy *Indrát* kérik, derítsen napfényt híveire, miután elűzte a sok istentelen *Druhot* (III. 31, 19). „Jusson a *Druh* hálójába“ átkul van használva (VII. 59, 8); s máshol azt olvassuk: „A *Druhok* követik az emberek vétkei (VII. 51, 5). Valamint a sötétség ártó szellemeit, a *Druhok*at vagy *Rakšá*kat *adeva*-nak híják, úgy a fényes isteneket *adruh*-nak (VII. 66, 18, *Mitra* és *Varuna*). Minthogy *deva*-t használták mind ama fényes és jótékony tüneményekre, melyekben a régi árják fölfödözték valami természetfölötti, örök, halhatatlan lény jelen-létét, idővel általános neve lett mind annak, a mi közös volt mind a különböző istenekben vagy Isten-nevekben. Kisérté mint egy árnyék a tisztább istenidea fejlődését, s mikor ez elérte tetőpontját, majdnem az egyetlen szó volt, mely megőrzött némi életerőt e tiszta, de fárasztó gondolatkörben. Az *Āditj*ák, *Vasuk*, *Asurák* és más nevek mind hátra maradtak, a mint az emberi szellem előre haladt pályáján az isteninek legmagasabb fogalma felé; csak a *Deva*-k maradtak meg, hogy kifejezzék *theós*-t, *deus*-t, az Istent. Már a Védában is, hol még eredeti „fényes“ jelentését is megtalálhatjuk, előfordul *deva* ugyanazon

¹⁾ L. Kuhn Zeitschr. I. 179 és 193.

értelemben, melyben a görögök *theós*-t használták. Említve van (X. 121, 8) az,

A ki az istenek közt egyetlen isten vala
Jaḥ deveṣṇu adhi devaḥ ekaḥ āsit.

Az utolsó fokon a *deva*-ból lett szanszkrit *daiva* áll s ez az újabb szanszkritban sorsot, végzetet jelent.

Kevés mondani valónk van a megfelelő germán szavakról, melyeket Grimm Jakab gyűjtött össze.¹⁾ Az eddabeli *Tyr* isten neve (acc. *Ty*, gen. *Tys*) a védai *Dju*-nak felel meg, s a *dies Martis*-nak ó északi neve *Tysdagr*. Jóllehet az Edda rendszerében Odhin a fő isten és Tyr a fia, egyes nyomok bizonyítják, hogy az előtt Tyrt, a hadistent, fő istenül tisztelték a germánok.²⁾ Az angolszászban ez az istennév magában már nem fordul elő, de megtalálták nyomát a *Tiwesdaeg* (ang. *Tuesday*) szóban. Ugyanaz áll az ó föl-németről; ott a mai *Dienstag* helyett azt találjuk *Ziestac*. Kemble kimutatja, hogy angol helynevek, mint *Tewesley*, *Tewing*, *Tiwes mére* és *Tewes thorn*, továbbá virágnevek³⁾, mint az ó északi *Týsflota*, *Týrhjalm*, *Týsviðr*, ezen isten nevét foglalják magukban.

Ezen tulajdon néven kívül Grimm kimutatta az Eddából a *tívar* 'istenek' szót.

Végre, akár mit is beszéltek ellene, azt hiszem, Zeusnak és Grimmnek igazuk van, hogy a Tacitus

¹⁾ Deutsche mythologie, 175.

²⁾ U. o. 179.

³⁾ Kemble, Saxons in England, I. 351. Ezt először Grimm említette, az id. h. 180.

említette *Tuisco*-t összeállítják az angolszász *Tiw*-vel, mely a gótban *Tiu*-nak hangzott volna.¹⁾ Tacitus nézete szerint a germánok országuknak eredeti lakói s ők maguk is alkalmasint azt hitték. Énekeikben, melyek Tacitus szerint egyetlen nemét képezték hagyományuknak és történetüknek, fajuk isteni őseiül *Tuisco*t ünneplik, ki a Földtől született, és fiát *Mannust*. Tehát ők is, mint a görögök, az isteneket tekintették az emberi nem őseinek, s azt hitték, hogy az első élet a kimeríthetetlen talajból fakadt, mely táplálékot ad az embernek, s melynek egyszerű nyelvükben nem tudtak igazabb nevet találni, mint Föld Anya. Könnyű eltalálni, hogy a Tacitus említette *Mannus*, ki *Tuisconak* fia, voltaképen embert tesz és azon *man*, mérni, gondolni²⁾ gyökérből származik, melyből a szanszkrit *Manu* lett.²⁾ *Man* (ném. *mann*), vagy a szanszkritban *Manu* vagy *Manus*, volt a legbüszkébb név, melyet az ember adhatott magának, a mérő, a gondolkodó, s ebből származik az ó föl-német *mennisc*, a mai *mensch*. Ez a *mennisc*, mint a szanszkrit *manuśja*, egykor melléknév volt, vagy patronymikon, ha úgy tetszik: az ember fiát jelentette. Mihelyt *mennisc* és *manuśja* a köz beszédben az ember neve lett, a nyelv maga kitöltötte a mitust, hogy *Manus* volt őse a *Manuśjának*. Már most *Tuisco*, úgy látszik, csak származéka *Tiu*-nak, ugyanazon képzővel, melyet *mennisc*-ben látunk, még pedig minden jelentés változás nélkül. De akkor mért mondták, hogy *Tuisco* *Mannunak* atyja? Egyszerűen azért,

¹⁾ L. Waitz, Deutsche verfassungs-geschichte I. 1865.

²⁾ *Manu* és *Minos*ról l. Kuhn Zeitschr. IV. 92. *Çarjāta*, *Manu* fia, alig hasonlítható össze *Krēta*-val.

mert egyike volt az első hitágazatoknak az emberiség ős vallásában, hogy egy vagy más értelemben van nekik atyjuk az égben. Azért mondták, hogy Mannu a fia Tuisconak, s ez a Tuisco, mint tudjuk, eredetileg a világoság istene volt az árijáknál. Ilyen dolgokat tartalmaztak a germán énekek, melyeket Tacitus hallgatott. Ezeket az énekeket hangoztatták, mielőtt csatára indultak, hogy föltüzeljék bátorságukat s elkészüljenek a halálra. Italiai fülnek vadul hangozhatott, mert közben pajzsukat verték s az énekeknek azért volt *barditus* a neve (pajzs-ének, ó ész. *bardhi*, pajzs). Legtöbb római gúnyolta volna ezt az éneket s ezt a zenét. Nem így Tacitus. Midőn Julianus császár hallotta a germánok népdalait a Rajna partjain, nem tudta őket egyébhez hasonlítani, mint a ragadozó madarak rikácsolásához. Tacitus a vitézség riadalmát (*virtutis concentus*) látja bennük. Az is említi (Ann. II. 88), hogy a germánok megőrizték dalaikban Arminius emlékét, és leírja (Ann. II. 65) éjjeli lakomáikat, melyeken énekeltek s ujjongtak, míg a hajnal új csatára nem hitta őket.

Tacitus a neveket, p. Tuiscot, Mannust stb. természetesen csak hallás után jegyezhetette föl; s ha az ember tekintetbe veszi az evvel járó nehézségeket, szinte föltűnő, hogy ilyen könnyen engedik e nevek, úgy, mint ő leírta őket, az etimologikus magyarázatot. Így Tacitus nem csak azt említi, hogy Mannus volt a germán fajnak őse, hanem három fia nevét is vagy inkább a három nagy néptörzs nevét — *Ingaevones*, *Iscaevones*, *Hermionones* — melyek Mannus három fiától származtatták magukat. Bebizonyították, hogy az Ingaevonok neve *Yng*, *Yngo*, vagy *Ynguio*-tól származik, ki az Edda és

a Beowulf szerint először a keleti dánoknál élt, aztán elment kocsiján keletre a tengeren át. Van egy északi törzs, az Ynglingeké; ennek családfája az *Yngvi*, *Niördr*, *Frayr*, *Fiölnir* (Odin), *Svegdír* nevekkel, tehát csupa istennévvel kezdődik. Egy másik családfa, az Ynglingaságában, Niördrrel kezdődik, azonosítja Frayert Yngvivel s ettől származtatja a törzs nevét.

Mannusnak második fiát, *Isco*-t, Grimm *Askr*-ral azonosítja, mely szintén egyik neve az első embernek. *Askr* kőrisfát is jelent, s gyanították, hogy az első embernek ezen kőrisfa elnevezése ugyanazon fölfogásból ered, mely a görögöket vezette azon képzelethez, hogy egyik emberfaj kőrisfákból (ἐξ μελιᾶρ) keletkezett. Még Alcuin használja a „kőrisfa fia“ kifejezést az emberről.¹⁾ Grimm azt hiszi, hogy az Iscaevonok a Rajna mellett laktak, s nevük nyomát látja a rajnamelléki *Asciburgium* vagy *Asciburg*-ban, hol Tacitusnak egy különös adata szerint találtak egy oltárt, mely Odysseusnak volt szentelve, s melyen atyja Laertes neve is rajta volt.²⁾

Mannusnak harmadik fia neve, *Irmino*, határozottan germán. *Irmin* régi szász isten volt, s valószínűleg ettől vették nevüket Arminius és a Herminonok.

Ezen Tuiscoról, Mannusról és fiairól szóló germán regéknek különösen vallásos jellemük érdekes. Ugyanazon érzelemnek adnak kifejezést, melyet ismételve meg-
lelünk az árja nemzetek közt, hogy az ember tudja ég-
től és földtől való származását, igényli a mennyei atyá-
val való rokonságot, noha egyszersmind elismeri, hogy

¹⁾ Ampère, Histoire littéraire de la France, III. 79.

²⁾ Germania 3. fej.

a föld porából van teremtvé. Tudták a hinduk, mikor Djut atyjuknak, Pr̥thivī anyjuknak mondták; tudta Platon ¹⁾, mikor azt mondta, hogy a föld szülte mint anya az embereket, de az Isten volt alkotójuk; tudta Lucretius, mikor azt írta (II. 991—995):

Denique caelesti sumus omnes semine oriundi;
Omnibus ille idem pater est, unde alma liquentis
Amoris guttas mater cum terra recepit,
Feta parit nitidas fruges arbustaque laeta
Et genus humanum, parit omnia saecula ferarum; ²⁾

és tudták a germánok, ámbár Tacitus elég zavarosan beszéli, hogy Mannusról mint Tuisco fiáról és Tuiscoról mint a föld szülöttjéről énekeltek. A germán mitológia vallásos elemeiről azt mondja Grimm: ³⁾

„A mi pogány mitológiánkban azon képzetek, melyekre az emberi szívnek mindenek fölött szüksége van, erősen és tisztán lépnek föl. A legfőbb isten atya, öreg atya, nagy atya neki, a ki élőknek üdvöt és diadalt ad, holtaknak fölvételt saját lakába. A halál haza-menetel, *heimgang*, visszatérés atyánkhoz. Az isten mellett áll a legfőbb istenasszony mint anya, öreg anya, nagy anya,

¹⁾ Polit, p. 414: καὶ τῇ γῇ αὐτοὺς μήτηρ οὖσα ἀνῆκε — ἀλλ' ὁ θεὸς πλάττειν. Welcker, Griechische götterlehre, I. 182. L. még Muir, Transactions of the Royal Society of Edinburgh, XXIII. köt. 3. rész, 552. l. jegyz.

²⁾ „Szóval mennyei magból eredtünk mindnyájan; mindnyájunknak egy az atyánk, kitől termékeny föld anyánk az eső omló csöppjeit kapta, és foganva megszülte a szép gyümölcsöket s a kedves ligeteket, és az emberi nemet, és az állatoknak minden nemzedékeit.“

³⁾ Deutsche mythol. XL. 1.

böles és tiszta ős asszonya az emberi nemnek. Az isten fönséges, az istenasszony szépségtől ragyog; mind a ketten járnak körül s mutatkoznak a föld népe közt, egyik harczban és fegyverforgatásban, a másik fonásban, szövésben, szántásvetésben oktatja az embereket, egyik a költeménynek, a másik a mondának kiinduló pontja.“

Hadd idézzem befejezésül egy élő költőnek ékes szavait: ¹⁾

„Az után körül néztek a földön, amaz egyszerűszivü eleink, s azt mondták magukban: „Hol van az örök Atya, ha van egy örök Atya? A földben nem, mert a föld elvész. A napban, holdban, csillagokban sem, mert azok is elvesznek. Hol van az, a ki örökkön él? Az után fölemelték tekintetüket, s azt hitték, hogy a napon és holdon és csillagokon túl, s mindenen túl, a mi változik és változni fog, látják a tiszta kék eget, a mennynek véghetetlen boltját.

Az soh' sem változott; az mindég megmaradt úgy mint volt. A felhők és viharok messze alatta jártak, és minden zaja e lármás világnak; de az ég mindig ott maradt, változatlan fényével és nyugalmával. Ott kell lenni az örök Atyának, változatlanul a változatlan mennyben; fényesen és tisztán és végtelenül, mint a menny; és hallgatva és messze is, mint a menny.

Azért a mennyről Tuisconak nevezték — a tiszta égben lakozó Istennek, a mennyei Atyának. Ő volt Atyja az isteneknek s az embereknek; s az ember Tuisco és Hertha fia — az ég és föld fia volt.“

¹⁾ C. Kingsley, The Good News of God. 1859. 241. l.

TIZENEGYEDIK FÖLOLVASÁS.

MITUSOK A HAJNALRÓL.

Az előbbi fölolvasásban összegyűjtöttem a legrégibb s legmagasabb istenség töredékeit, a kit egykor az árja családnak minden tagja imádott. Most néhány kisebb istenséget fogok vizsgálni, hogy lássuk, vajjon lehet-e azokat is az árja nyelv és árja gondolat legrégibb korszakának tulajdonítani — vajjon megvoltak-e azok is, mielőtt az árják fölkerelkedtek, hogy új hazákat keressenek; s vajjon emléküket későbbi időkben többé vagy kevésbbé híven megőrizték-e Homeros költeményei és a Véda énekei. Ezek a nyomozások szükségképen részletesebb-természetűek lesznek, és elnézésüket kell kérnem, ha itt oly részletekbe bocsátkozom, melyek nem igen keltenek általános érdeket, de mégis nélkülözhetetlenek, ha biztos alapot akarunk szerezni ezen elmélkedéseknek, melyek könnyen félre vezethetik a legóvatosabb kutatót is.

Hermes mitusával kezdem, kinek nevét a védai *Saramā*-ra vitték vissza. Tudós Kuhn barátom¹⁾, ki először elemezte *Saramā* jelentését és jellemét, azon eredményhez jutott, hogy *Saramā* vihart jelentett, s hogy ezzel a szanszkrit szóval azonos a német *sturm* s a görög *hormé*. *Saramā*nak gyökere kétség kívül *sar*, menni, de származása korántsem világos, mert nincs más szó a szanszkritban *ama* képzővel és gunával a gyökér magánhangzóján.²⁾ De ha meg is engedjük, hogy *Saramā* tulajdonkép futót jelentett, miből következik, hogy épen a viharra vonatkozott? Igaz, azt mondják, hogy *Saranju* (himn.), mely szintén ezen gyökből való, az újabb szanszkritban szelet és fölhőt jelentett, de senki sem bizonyította be, hogy a nőnemű *Saranjū* ugyanezt jelentette. A szél (*vāta*, *vāju*, *marut*, *pavana*, *anila* stb.) mindig himneműnek van fölfogva a szanszkritban s általában a többi árja nyelvekről is áll ez. De ez az ellenvetés talán nem volna leküzdhetetlen, ha volnának a Védában világos nyomai annak, hogy *Saramā*nak tulajdonították a szélnek valamely jellemző tulajdonságát. De ha összehasonlítjuk a *Saramā*ról szóló helyeket azokkal a helyekkel, melyekben a szélvész ereje van leírva, nem találunk semmiféle hasonlóságot. Azt olvassuk *Saramā*ról, hogy a tehenek erős istállóját kémlelte (I. 72, 8), hogy fölfödözte a szikla hasadékát, hogy hosszú utat tett, hogy ő hallotta először a tehenek bögését, és talán hogy ő

¹⁾ Haupt, Zeitschrift für deutsches alterthum, VI. 119. l.

²⁾ L. Unādi-Sūtras, ed. Aufrecht, IV. 48. *Sārmah* 'folyás' előfordul Rv. I. 80, 5. A görög *ὄρυγ* megfelel e szó nőnemű alakjának, de nem *saramā*-nak.

hajtotta ki a teheneket (III. 31, 6). Ezt Indra és az Angirák kérésére tette (I. 62, 3); Brhaspati (I. 62, 3) vagy Indra (IV. 16, 8) hasította meg a sziklát és szabadította ki a teheneket, melyek táplálékot adnak az embereknek (I. 62, 3; 72, 8), s talán magának Saramā ivadékának (I. 62, 3). Saramā jókor jelenik meg Indra előtt (IV. 16, 8) és jó uton jár (IV. 45, 7 és 8).

Körülbelül ennyi az mind össze, a mit a Rigvédában Saramā jelleméről találunk, kivéve egy himnust az utolsó könyvben, mely párbeszédét tartalmazza a Panik-kal, kik elrabolták a teheneket. E himnusnak fordítása így hangzik:

A Panik azt mondták: „Mi czéllal jött Saramā e helyre? mert az ut hosszú és kanyargós. Mit kívántál tőlünk? Hogy volt az éj? ¹⁾ Hogy keltél át a Rasā hullámain?” (1.)

Saramā így szólt: „Én Indra küldötte vagyok, és nagy kincseiteket kívánom, ó Panik; azért nem félttem az átkeléstől, s úgy keltem át a Rasā hullámain.” (2.)

A Panik: „Miféle ember Indra, ó Saramā? Miféle a tekintete annak, a kinek küldöttjéül jöttél messziről? Jöjjön ide, akkor barátjai leszünk, s ő őrizheti tehenünket.” (3.)

Saramā: „Nem tudom, hogy őt meg lehet hódítani, ő maga hódít, a kinek követjéül jövök ide messziről. Mély folyamok nem győzik le őt; ti, Panik, le fogtok terülni, megölve Indrától.” (4.)

¹⁾ Boehtlingk és Roth szótára szerint *paritakmjā* „terv-nélküli utazás”. Ezt soha sem jelenti a Védában, s minthogy Saramā a Panik-hoz reggel érkezik, az a kérdés, hogy mint volt az éjjel, egészen természetes.

A Paṇik: „Itt vannak a tehenek, ó Saramā, melyeket kívánsz, röpülve az ég szélein, ó kedves. Ki adná őket oda küzdelem nélkül? mert a mi fegyvereink is élesek.“ (5.)

Saramā: „Ámbár szavaitok, ó Paṇik, makacsok¹⁾, ámbár nyil nem hatja nyomorult testeteket, ámbár fáradságos a hozzátok vezető ut, Brhaspati egyikért sem fog benneteket megáldani.“²⁾ (6.)

A Paṇik: „Ama tárház, ó Saramā, a szirthoz van erősítve; el van látva tehenekkel, lovakkal, és kincsekkel. Paṇik őrzik, s azok jó örök; te hiába jöttél erre a fényes helyre.“ (7.)

Saramā: Csak hadd jőjjenek ide a Rişik, kiket föltüzelt Soma, Ajāsja (Indra³⁾) és a kilenczszeres Angirák; ők meg fogják osztani ezt a tehénistállót; akkor a Paṇik ki fogják hányni ezt a beszédet.“⁴⁾ (8.)

A Paṇik: „Az Istenek erőszaka hajtott ide, ó Saramā? Hadd tegyünk testvérünkkel, ne menj el innen; részt adunk a tehenekből, ó kedvesünk.“ (9.)

Saramā: „Én nem tudok semmit testvérség felől; Indra tudja ezt és a rettenetes Angirák. Ők féltetni látszottak teheneiket, mikor jöttem; azért távozzatok innen, ó Paṇik, messzire.“ (10.)

„Menjetek el messzire, Paṇik, messzire; bocsássátok ki azonnal a teheneket; a teheneket, melyeket

1) *asenjá*, ártalmatlanok, B. R. szerint.

2) *Ubhajā*, hangsúlyos vég szótaggal, kétséges.

3) V. ö. I. 62, 7 és B. R.

4) Sajnálni fogják előbbi beszédüket.

Br̥haspati messze elrejtve talált, a Somāt, a köveket, s a böles Rišiket.“¹⁾ (11.)

Mind ezen versekben legcsekélyebb nyoma sincs, hogy Saramā a vihar képviselője, s az indiai kommentátorok magyarázatai, melyeket első sorban kell tekintetbe venni, szintén nem említnek semmi ilyest.

Sājana a Rigvédához irt magyarázataibau (I. 6, 5) Saramā történetét nagyon egyszerűen beszéli el. Azt mondja, a teheneket elrabolták a Paṇik az istenek világából s elhajtották a sötétségbe; Indra a Marutokkal, vagy is viharokkal, legyőzte őket.

Az Anukramanikāban, a Rigveda-sanhitā tárgymutatójában (X, 103) részletesebben el van beszélve ez a történet. Itt azt olvassuk, hogy a teheneket a rossz szellemek, a Paṇik, elrejtették; hogy Indra elküldte az istenek kutyáját, Saramāt, keresni a teheneket; s hogy ennek a Paṇikkal való beszélgetését foglalja magában a 108. himnus a Rigvéda utolsó könyvében.

További adalékokat találunk e történethez Sājana kommentárjában III. 31, 5. A tehenek itt az Angirák vagyonát képezik s Indra az ő kérésükre küldi a kutyát s hozza vissza őket, miután megtudta legelőjüket. Legalább ezt mondja a kommentátor, míg a himnus szerint maguk az Angirák, a hét böles, tevékenyebb részt vesznek a hegység megrepsztesében. Kommentárjának egy másik helyén (Rv. X. 108) azt mondja Sājana, hogy a tehénnyáj Br̥haspatié, Indra fő papjáé, volt, hogy ellopták a Paṇik, Vala népe, és hogy Indra Br̥haspati kérésére

¹⁾ L. Aufrecht, Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft, XIII. 493; XIV. 583.

küldte a kutyát, Saramāt. A kutya, átkelve egy folyón, elért Vala városához, és látta a teheneket rejtek helyen, s erre a Paṇik rá akarták beszélni, hogy maradjon náluk.

Ha a Rígvéda himnusában olvassuk, Saramā és a Paṇik beszélgetése, úgy látszik, avval végződik, hogy Saramā inti a rablókat, fussanak Indra, Bṛhaspati s az Angirák haragja elől. De a Bṛhaddevatában egy új vonást találunk. Itt az van mondva, hogy Saramā nem akart ugyan a Paṇikkal osztozni zsákmányukban, de kért tőlük egy ital tejet. Miután megitta a tejet, visszament a Rasān át, s midőn Indra kérdezte a tehenek felől, azt mondta, hogy nem látta őket. Indra akkor megrugta, ő kihányta a tejet és visszafutott a Paṇikhoz. Indra utána ment, megölte a démonokat és kiszabadította a teheneket.

Saramānak ezen hűtlenségéről a himnus semmit sem tud; s egy más helyen, hol az van mondva, hogy Saramā szerzett élelmet fiának (Rv. I. 62, 3), Sajāṇa csak annyit mond, hogy mielőtt Saramā elment a teheneket keresni, kikötötte magának Indránál, hogy fia kapjon tejet és egyéb élelmet.

Ez jóformán minden, a mire Saramā eredeti fogalmáról való véleményünket kell alapítanunk, s alig lehet kétség benne, hogy ez a kora hajnal volt, nem pedig a vihar. A Rígvéda régi himnusaiban soha sincs kutyának mondva és semmi célzást sem találunk kutyatermesztére. Ez nyilván újabb gondolat, ¹⁾ s ideje, hogy ezt a sokat emlegetett kutyát kikergessék a Véda Pantheonjából. Csak kevés jelzője van Saramānak olyan, hogy követ-

---

¹⁾ Alkalmasint onnan támadt, hogy *Sāramēja* volt neve vagy jelzője Jama kutyáinak. L. alább.

keztethetnénk belőle jellemére. Egyik jelzője *supadī*, jó-lábu vagy gyors, s ez a melléknév különben nem fordul elő a Rigvédában. De második jelzője, *subhagā*, szerencsés, kedves, a Hajnalról is használatos, sőt ennek majdnem állandó jelzője.

Sőt mi több: Kiről olvassuk mindig, mint Saramāról, hogy Indra előtt jelenik meg, hogy Indra követi? *Uśas*ról, a hajnalról, a ki először ébred (I. 123, 2), a ki először jön a reggeli imádsághoz (u. o.). A Nap követi, mint férj a feleségét (I. 115, 2.¹) — Kiről olvassuk, mint Saramāról, hogy napfényre hozza a homályba rejtett kincseket? *Uśas*, a hajnal, fődözi föl a homály takarta fényes kincseket (I. 123, 6). Ő kél át a vizen sértetlenül (VI. 64, 4); ő takarja ki az ég széleit (I. 92, 11); épen azokat a széleket, hol a Panik szerint a tehenek találhatók. Ő töri föl az erősségeket s hozza meg a teheneket (VII. 75, 7; 79, 4). Ő osztogat, mint Saramā, gazdagságot az embereknek (I. 92, 3; 123, 3). Övéi a tehenek (I. 123, 12 stb); sőt egy helyen ő a tehenek anyja (IV. 52, 2). Ő vezeti ki a teheneket és hoz világosságot (I. 124, 5); őt kéri, hogy nyissa meg a menny kapuit és szaporítsa az embernek teheneit (I. 48, 15). Az Angirák kéri tőle a teheneket (VI. 65, 5) s ő nyitja meg a sötét istálló ajtait (IV. 51, 2). Egy hely szerint fénye úgy terjed el, mint ha marhanyáját hajtana ki (I. 92, 12); egy más hely szerint maga a hajnal fénye van marhanyájának nevezve (IV. 51, 8; 52, 5). Továbbá, valamint Saramāról olvastuk, hogy a jó uton jár, azon, melyen mind

¹) Comparative Mythology, 57. l. Oxford Essays, 1856. Chips from a German Workshop, II. k. 94. l.

a menyeeieknek kell járniok, úgy van különösen a hajnalról mondva, hogy a jó ösvényen jár (I. 124, 3; 113, 2). Sőt még a Panik is, kikhez Saramāt elküldték a tehenek végett, együtt vannak említve Ušasszal, a hajnallal. Kérik, hogy keltse föl az istenek imádóit, de ne keltse föl a Panikat (I. 124, 10). Máshol (IV. 51, 3) az van mondva, hogy a Panik aludjanak a sötétségben, míg a hajnal fölkel kincseket hozni az embernek.

Tehát több, mint valószínű, hogy Saramā csak egyike a hajnal számos nevének; majdnem bizonyos, hogy fogalma soha sem zárta magába a vihar képzetét. A mitus, melynek itt összeállítottuk töredékeit, elég világos. Ismétlése ama régi regének a hajnal hasadtáról. A fényes teheneket, a napsugarakat vagy az esőző fölhöket — mert mind a kettőt nevezik úgy — ellopták a sötétség szellemei, az Éj és számos ivadéka. Istenek és emberek aggódva várják visszatértüket. De hol lehet őket megtalálni? El vannak rejtve egy sötét, erős istállóba, vagy szétszórva az ég szélein, s a rablók nem akarják őket visszaadni. Végre a távolban megjelennek a Hajnal első jelei; kémelve körülnéz és villámsebességgel, majdnem úgy mint a kutya a vad után, ¹⁾ fut végig az ég sötétségén. Keres valamit s minthogy a jó uton járt, megtalálta. Hallotta a tehenek bőgését, és még erősebb fénynyel tér vissza kiinduló pontjára. ²⁾ Visszatérte után fölkel Indra, a vilá-

¹⁾ Midőn *Erigone*, a korán született, kinek máskép *Aletis*, barangoló, a neve, keresi atyjának, *Ikaros*-nak (névrokona *Penelope* atyjának), holt testét, egy *Maira* nevű kutya kíséri. L. Jacobi, *Mythologie*, az „Ikaros” cikket.

²⁾ *Eeriboia* vagy *Eriboia* elárulja *Hermes*-nek *Ares* fogsága helyét. II. V. 385.

gosság istene, hogy harcra keljen a sötét hatalmak ellen, hogy föltörje az erős istállót, melyben a fényes teheneket tartják, s hogy visszahozza a világosságot, erőt és életet jámbor imádóinak. Ez Saramának egyszerű mitusa, mely eleinte csak néhány régi hagyományos szólásmódból állott, minők: „a Panik ellopták a teheneket“, azaz a nap világa elenyészett; „Saramā keresi a teheneket“, azaz dereng a hajnal; „Indra föltörte a sötét istállót“, azaz a nap fölkelt.

Mind ezek sajátosságos indiai mondások és szólásmódok, s más népek mitologikus beszéde módjában még nem födőzték föl Saramā nyomát. De tegyük föl, hogy a görögök azt mondták: „Saramāt magát elrabolta Pani, de az istenek le fogják rontani rejtek helyét s vissza fogják hozni.“ Ez sem jelentett volna tulajdonképen egyebet, mint hogy a hajnal eltűnik ugyan reggel, de vissza fog térni alkonyatkor vagy a holnapi világossággal. Az a gondolat, hogy Pani Saramāt meg akarja tántorítani Indrához való hűségében, fölfödözhető a védai párbeszédnek kilenczedik versében, noha Indiában, úgy látszik, egyéb mitus ebből nem keletkezett. De nem egy mitus, mely csak csirádzik a Védában, teljes virágzásban látható Homerosnál. Ha tehát szabad egy sejtelmet kockáztatnunk, a *Dioskurok* testvérében, *Helene*-ben, ismerhetjük föl az indiai Saramāt, mert nevük hangtanilag azonos ¹⁾, nem csak minden mássalhangzóban és magánhangzóban, hanem még a hangsúlyban is. Eltekintve a mitologikus szempontoktól, a szanszkrit *Saramā* ugyanaz a szó, a mi a görög *Helene*; s ha csak nem akar-

¹⁾ A mi szkt. *m* = gör. *n*-et illeti, l. Curtius, Grundz.

juk az olyan egyezéseket, minők *Djaus* és *Zeus*, *Varuna* és *Uranos*, *Carvara* és *Kerberos*, pusztá véletlennek tulajdonítani, akkor kénytelenek vagyunk *Saramā*-t és *Helénē*-t is oly pontra vezetni vissza, melyből mind a ketten kiindulhattak. Trója ostroma csak ismétlése annak az ostromnak, melylyel minden nap vívják keletet a nap hatalmai, melyek minden este legfényesb kincseiktől látják magukat megfosztva nyugaton. Ez az ostrom, eredeti alakjában, képezi folyton tárgyát a Védá himnusainak. Igaz, hogy *Saramā* a Védában nem enged *Pāni* csábításának, de hűtlenségének első nyomai megvannak, s a szürkületnek kétes természete teljesen megmagyarázza a görög rege további fejlődését. Az *Ilias*-ban *Briséis*, *Brises* lánya, a nyugati hadseregnek egyik első foglya. A Védában, mielőtt a fényes hatalmak szaszszerzik a Panitól elrablott kincseket, zsákmányul ejtik *Brisaja* lányát. *Brises* leányát visszaadják *Akhilleus*-nak, mikor dicsősége kezd leáldozni, ép úgy, mint a nap-hősöknek első kedvesei visszatérnek hozzájuk földi pályájuknak utolsó pillanataiban. ¹⁾ S minthogy a szanszkrit *Panis* név ²⁾ egy régibb *r* megvoltát árulja el, ³⁾ *Paris*-t magát lehetne azonosítani a rablóval, a ki Sara-

---

¹⁾ L. Cox, *Tales of Argos and Thebes*, Introduction, 90. l.

²⁾ Benfey, *Kuhn Zeitschr.* VIII. 1—20 *Parist* és *Priamost* ugyanazon gyökérre viszi vissza.

³⁾ Ezt csak habozva merem állítani, mert *Pāni* eredete ép oly kétséges, mint *Parisé*, s majdnem hasztalan mitikus neveket összehasonlítani, míg etimologikus jelentésüket nem tudjuk. Cox (az id. h.) igyekszik bebizonyítani, hogy *Paris* a fényes nap-hősök sorába tartozik. De ha az *Ilias*nak a nappali s az éjjeli hatalmak közti harez a csirája,

māt kísértette. Annak nem akarok fontosságot tulajdonítani, hogy Helene kutyának nevezi magát (Il. VI. 344), hogy azonban Zeusnak szép leánya (*duhitā Divah*), a Dioskurok testvére, egyike a hajnal számos személyesítésének, azon soha sem kételkedtem. Akár Theseus, akár Paris rabolja el, mindig visszahódítják törvényes férje részére; megint egyesül vele élete alkonyán és ő vele hal meg kibékülve és dicsőülve. Ez a tartalma a hajnal számos mitusának, s ez a tartalma Helene történetének.

Az egyetlen ellenvetés, melyet tenni lehet, az, hogy *Ἠλένη* azon szavak közé tartozik, melyek a görög és latin grammatikusok tanúsága szerint digammával kezdődtek.¹⁾ Minthogy az ugy nevezett digamma (a *F*, a régi *vau*, a latin *F*) a legtöbb esetben szanszkrit és latin *v*-nek felel meg, szokássá vált, a görög digammat majdnem egy értelemben használni a *v* ajakhanggal. De Benfey *ἐκάρτος*-ról irt cikkében (Kuhn Zeitschr. VIII. 321. l. s ismét IX. k. 99. l.) kimutatta, hogy a mit általánosan, ámbár nem helyesen, digammának neveznek, annak legalább három különböző hang felel meg a rokon nyelvekben: *v*, *s*, *j*. Ez a három hang elveszett a későbbi görögben; s ha akár a homerosféle

---

akkor Paris bizonyosan az utóbbiakhoz tartozik, és ha a végzet ugy akarja, hogy ő ölje meg Akhilleust a *nyugati kapunál*,

ἤματι τῷ ὅτε κέρ σε Πάρις καὶ Φοῖβος Ἀπόλλων
ἐσθλὸν εἶοντ' ὀλέσωσιν ἐνὶ Σχαιῇσι πύλῃσιν,

akkor ő neki magának alig lehetett nappali vagy tavaszi jelleme.

¹⁾ V. ö. Tryph. παθ. λξ. §. 11. Priscianus, I. p. 21; XIII. p. 574. Ahrens, De Graecae Linguae Dialectis, lib. I. p. 30, 31. Mehlhorn, Griechische grammatik, §. 10, 5. jegyz.: ὡς *Ἠλένη καὶ Φάναξ καὶ Φοῖκος καὶ Φανήρ καὶ πόλλα τοιαῦτα*. Dion. Hal. A. R.

versmérték, akár grammatikusok, akár maguk a föliratok bizonyítják, hogy bizonyos szavak digammával kezdődtek, akkor el kell készülvén lennünk, hogy ezen úgy nevezett digammának megfelelőleg nem csak *v*, hanem *s* vagy *j* is mutatkozhatik a szanszkritban és latinban. A görög filologusok készek *F*-t írni mindenhova, a hol a versmérték bizonyítja, hogy az előtt volt még egy más-salhangzó a szó elején. Mindazonáltal, ha a *Fēš* alakot találjuk, a *F* itt egy elveszett *s* képviselője, mint a latin *sex*, a szanszkrit *śat* mutatja. Így *Fēros* a. m. *ēros* s a latin *senex*, a szanszkrit *sana*. Ha Homerosban azt találjuk *θεός ὦς*, az *ος* azért hosszú, mert *ὦς* *j*-vel kezdődött, mint a szanszkrit *jat* bizonyítja. Ép úgy az a közülmény, hogy Dionysios idézi *Φελέρη*-t, sőt hogy *Φελέρη* előfordul régi föliratokban, még korántsem bizonyítja, hogy *Helena* eredetileg *Velena* volt, és hogy a *svar* gyökértől származik, hanem csak azt, hogy ha megvan ez a szó a rokon nyelvekben, ott *v*, *s* vagy *j* van az elején. Priscianus állítása, „Sciendum tamen quod hoc ipsum (digamma) Aeoles ¹⁾ quidem ubique loco aspirationis ponebant effugientes spiritus asperitatem“, igazabb, mint egykor hitték, még a hasonló nyelvészek is; mert a görög kemény hehezet (spiritus asper) gyakran eredeti *s* vagy *j* helyett lép föl, s azért az aiol digamma a görög filologusoknál ép úgy lett az *s* és *j* képviselője, mint a *v*-é, melyet eredetileg jelölt. ²⁾

¹⁾ Ahrens, De Dial. Aeol. p. 22 „Tale est quod Priscianus (I. p. 22) et Melampus (Bekker 777, 15) semper apud Aeolos asperum in Digamma mutari tradunt.“

²⁾ Hogy kritikus tudósok mily csekély fontosságot tulajdonítanak a régi grammatikusoknak egyes szavak digammájára vonatkozó állítá-

De ki volt *Sāramēja*? Neve minden esetre nagyon közel jár *Hermeias* vagy *Hermēs* nevéhez, s noha a *Sāramēja*-nak pontosan megfelelő alak a görögben *Hērmeias* volna, tulajdon nevekben ilyen csekély eltérés megengedhető. Szerencsétlenségre azonban a Rigvéda még kevesebbet beszél *Sāramējáról*, mint *Saramáról*. Soha sem mondja valamely külön istenségről, hogy *Saramā* fia, hanem megengedi, hogy a nevet egészen köznévi jelentésével vegyük, azaz mint *Saramāhoz*, a hajnalhoz, tartozót. Ha *Hermeias* annyi mint *Sāramēja*, akkor ez is mutatja, hogyan elfonnyadhat egy mitologikus csira egyik országban, míg a másokban a legbujábban tenyészik. A védabeli *Djaus* csak árnyéka egy istenségnek, ha összehasonlítjuk a görög *Zeusszal*; *Varuna* ellenben sokkal jobban kifejlődött Indiában, mint *Uranos* Görögországban, s ugyanaz áll *Vrthráról* a görög *Orthrosszal* szemben. De ha keveset is tudunk *Sāramējáról*, az a kevés, a mit tudunk felőle, bizonyára megfér egy kezdetleges *Hermesszel*. Valamint *Sāramēja* a hajnal fia vagy talán a hajnalnak első fuvallata lehet, úgy *Hermes* is hajnalban született. (Hom. Hymn. Merc. 17.) Valamint a hajnalt a Védában a fényes *Haritok* hozzák,

sainak, látható a következő idézetekből. — Curtius (Grundz.) *ἀήρ*-ről szól, melynek *Dionysios* szerint volt digammája, s azt mondja: „*Dionysios* nagyon kétes tanu, mert ő azt hiszi, hogy a digammát akár hol föl lehet venni.“ Máshol (Studien zur griech. u. lat. gramm. I. 144) meg azt mondja: „At optime Kirchhoffius (Studien, p. 61), eam in suspicionem vocavit. Grammaticorum igitur testimoniis“ (Tryphon. *παθ. λεξ.* §. 11. Mus. Crit. Cant. t. I. p. 34: *προστίθεται δὲ καὶ τὸ δίγαμμα παρὰ τὴν Ἰωσι καὶ Δωριεῦσι καὶ Αἰώνωσι, οἷον ἄναξ Φάναξ, Ἐλένα Φελένα*, cf. Prisc. I. p. 13.) „nihil tribuendum esse vix est quod mentiam.“

ugy nevezik Hermest is a Kharisok vezetőjének (ἡγεμὼν χαρίτων). A Rigvéda hetedik könyvében (54, 55) találunk egy rakás verset, mely mint ha találomra volna összehalmozva, s mely bűvös mondásul, ráolvasásul szolgál valakinek elaltatására. ¹⁾ A fő istenség, mely itt szerepel, *Vāstōšpati*, s ez a. m. ura vagy őre a háznak, egy neme a Larnak. Kettőben e versek közül a szólított lény Sāramējának van nevezve s egészen úgy van föltüntetve, mint egy kutya, mint a házat őrző eb. Az újabb szanszkritban is *sāramēja* a. m. kutya. Sāramēja, ha itt istenség nevéül veendő, úgy látszik valami védő istenség, a nap pitymallatának személyesítése, a ki látatlan örködik éjjel a menny kapuinál és első ugat reggel. Ugyanerről a reggeli istenségről könnyen hihették azt is, hogy az emberek házai fölött örködik. A hozzá intézett versekből nem olvashatunk ki sokat:

„Házaknak őrzője, bajnak elhárítója, ki minden alakot fölveszel, légy segédünk s barátunk. (1.)

Fényes Sāramēja, ha mutatod fogadat, ó te vörös, mintha lándsák csillognának álladon, mikor nyelsz. Aludjál, aludjál. (2.)

Ugasd meg a tolvajt, Sāramēja, vagy a rablót, ó te ernyedetlen! Most Indra híveit ugatod; miért szorongatsz bennünket? Aludjál, aludjál!“ (3.)

Kétséges, vajjon az első versben szólított házak őrzője (*Vastošpati*) van-e a többi versekben is megszólítva; az is kétséges, vajjon Sārmēja egyáltalában tulajdon név-e, vagy hogy egyszerűen annyit tesz-e mint *ἔπος*, fényes vagy tarka mint a hajnal. De hogyha Sāra-

¹⁾ VIII. 47, 14 Ušashoz imádkoznak az álmatlanság ellen.

mēja tulajdon név s ha ő van értve a házak őrzője alatt, akkor nyilván nagyon természetes összehasonlítani *Hermes propylaios*, *prothyraios* és *pronaos*-szal és a *Hermákkal*, melyek Görögországban nyilvános helyeken és magányos házakban föl voltak állítva.¹⁾ Kuhn azt hiszi, hogy Sāraméjában az álom istenét lehet látni, de a mi himnusunkban az álomnak inkább háborgatójául tűnik föl. Azonban még egy találkozást megjegyezhetünk. A ház őrzője a baj (különösen betegség) elhárítójának van nevezve, s ezt a hatalmat néha Hermesnek is tulajdonítják. (Paus. IX. 22, 2.)

---

¹⁾ Bréal M. urtól, ki oly ügyesen magyarázta Cacus mitusát (Hercule et Cacus; Étude de Mythologie comparée, Paris, 1863), s a kinek újabb tanulmánya, Le Mythe d'Oedype, becses adalékot képez a mitologia tudományához, a következő jegyzetet kaptam (s az ő szives engedelmével közlöm itt) Hermesről mint a házak és nyilvános helyek őrzőjéről:

„A propos du dieu Hermès, je demande à vous soumettre quelques rapprochements. Il me semble que l'explication d'Hermès comme dieu du crépuscule n'épuise pas tous les attributs de cette divinité. Il est encore le protecteur des propriétés, il préside aux trouvailles: les bornes placées dans les champs, dans les rues et à la porte des temples, ont reçu, au moins en apparence, son nom. Est-ce bien là le même dieu, ou n'avons-nous pas encore ici un exemple de ces confusions de mots, dont vous avez été le premier à signaler l'importance? Voici comment je m'explique cet amalgame.

„Nous avons en grec le mot ἑρμα, qui désigne une pierre, une borne, un poteau; ἑρμῖν et ἑρμῖς, le pied du lit; ἑρμακες, des tas de pierres; ἑρμῆν, un banc de sable; ἑρματίζω veut dire: je charge un vaisseau de son lest, et ἑρμογλυφεύς désigne d'une manière générale un tailleur de pierres. Il est clair que tous ces mots n'ont rien de commun avec le dieu Hermès.

Megengedhetjük tehát, hogy Hermes és Sāramēja egy pontból indultak ki, de történetük nagyon korán szét vált. Sāramējából alig lett határozott személyiség, Hermes egyike lett Görögország fő isteneinek. Míg Saramā Indiában küszöbön áll, mely a világosság isteneit elválasztja a sötétség isteneitől, izeneteket visz egyiktől a másikhoz, s majd az egyikhez, majd a másikhoz szít: Hermes, a szürkület istene, az által árulja el kétszínű természetét, hogy ellopja — ámbár csak tréfából — Apollon gulyáját, de visszaadja a nélkül, hogy olyan heves harczot vívnának, a minőt ugyanazon nyájakért Indiában Indra, a fényes isten, és Vala, a rabló, vívnak egymással. Indiában a hajnal hozza a világosságot, Görögországban azt hiszik, hogy a szürkület maga lopta el vagy

---

„Mais nous trouvons d'un autre côté le diminutif *ἐϋκρίδιον* ou *ἐϋκρίδιον*, que les anciens traduisent par „petite statue d'Hermès.“ Je crois que c'est ce mot qui a servi de transition et qui nous a valu ces pierres grossièrement taillées dans lesquelles on a voulu reconnaître le dieu, devenu dès-lors le patron des propriétaires, malgré sa réputation de voleur. Quant à *ἐϋκρίδιον* qui désigne les trouvailles, je ne sais si c'est à l'ilée d'Hermès ou à celle de borne (comme marquant la limite de la propriété) qu'il faut rapporter ce mot.

„Il resterait encore à expliquer un autre attribut d'Hermès — celui de l'éloquence. Mais je ne me rends pas bien compte de la vraie nature du rapport qui unit le mot Hermès avec les mots, comme *ἐρμηνεύω*, *ἐρμηνεία*.

„J'ai oublié de vous indiquer d'où je fais venir les mots comme *ἔρμα*, etc. Je les crois dérivés du verbe *εἰργω*, *ἐργω*, en sorte que *ἔρμα* serait pour *ἔρμα*, et de la même famille que *ἔρως*. L'esprit rude est-il primitif? Cela ne me paraît pas certain. Peut-être ses mots sont-ils de la même famille que le latin *arcere*, *erectum*, *ercoles* etc.“ (L. e fölv. I. köt. 88. l.)

tartóztatja vissza,¹⁾ és Hermes, a szürkület, visszaadja zsákmányát, mikor a napisten, Apollon, követeli. Később a görög költők képzelme magas röptében isteni képet alkot a közönséges agyagból. De még Homeros és más költők Hermesében is fölfödözhetjük gyakran Sāramēja eredeti vonásait, ha ezt a szót szürkület értelmében vesszük és Hermest mint a hajnalnak férfi képviselőjét tekintjük. Hermes szereti *Hersēt*, a harmatot, és testvérét *Aglaurost*; fiai közt van *Kephalos*, a nap feje (kezdete). Hermes az isteneknek hirdetője, ép így a hajnal, s ép így volt Saramā követe Indrának. Hermes az éj kémlelője (*νυκτός ὀπωπής*); ő küldi az alvást s az álmokat; a reggel madara, a kakas, mellette áll. Végre ő az utazók vezetője, s különösen a lelkeké, kik utolsó utjukat járják: ő a *Psykhopompos*. S itt ismét találkozik valamennyire a védai Sāramējával. A véda költők szerint Jamának, az elköltözöttek urának két kutyája van. Ezek Jamának követei, vérszomjazók, széles-orruak, barnák, négy-szeműek, haloványak, és a hajnal fiai (sāramēja). Azt mondták, hogy az elköltözöttek elmennek mellettük atyáikhoz mentükben, a kik Jamával együtt örvendenek; Jamát kérték, védje meg a lelkeket e kutyák ellen; és végre magukhoz a kutyákhoz is könyörgenek, hogy hagyják meg az élőknak életüket s engedjék újra látniok a napot. Ez a kutyapár egyike a reggel és est — vagy bár mondhatjuk, az idő — legalacsonyabb képviselőinek, ha csak ugyane képzetek osztályába nem számítjuk ama két

¹⁾ Hasonló gondolat van kifejezve a Védában V. 79, 9, hol Ušast kéri, keljen föl gyorsan, hogy a nap meg ne sértse fényével, mint valami tolvajt.

fehér egeret, melyek a mese szerint rágják a gyökeret, melybe egy ember kapaszkodott, mikor a dühös elefánttól üldözve egy kutba ugrott s ennek fenekén látja a sárkányt tátongó torkával és a négy kígyót a négy szögletben. A dühös elefántban a buddhista erkölestánítók a halált látják, a kutban a földet, a sárkányban a poklot, a négy kígyóban a négy elemet, a cserje gyökerében az emberi élet gyökerét, a két fehér egerben a napot és holdat, melyek lassanként fölemésztik az embernek életét.¹⁾ Görögországban azt mondták, hogy Hermes, a hajnal fia, üde fuvallatával, viszi el az elhunytak lelkét; Indiában azt regélték, hogy a reggel és az est²⁾, mint két kutya, lesi prédáját és megragadja azokat, a kik el nem érhetik az atyák áldott hajlékait. A görögök elismerték Hermet a lelkek vezetőjének, de nem kárhoztatták a Hades őrző kutya szerepére. Azonban a két őrző kutya, *Kerberos* és *Orthros*, mint Jama két kutya, nem egyéb, mint a reggeli és esti szürkület, mint ellenséges és démoni hatalmak fölfogva. *Orthros* a sötét szellem, melyet reggel kell leküzdeni a napnak, az ismert szanszkrit *Vrtra*; de Hermesről is olvassuk, hogy

---

¹⁾ V. ö. Benfey, *Pantschatantra* I. k. 80. l. II. k. 528. lap. — Stanislas Julien, *Les Avadānas, Contes et Apologues Indiens* (Paris, 1859) I. k. 132, 190. — Dr. Rost, *The Chinese and Japanese Repository*, No. V. 217. l. — Barlám és Jozsáfát történetében, melyet damaskusi Jánosnak tulajdonítanak (K. e. 740 körül) XII. fej. — Homājun Nāme, IV. fej. — *Gesta Romanorum* (Swane ford. II. k. 88. szám). — Grimm, *Deutsche mythol.* 758. l. — M. Müller, *On the migration of fables*, *Contemporary Review*, 1870. jul. 590. l.

²⁾ Nappal és éj egy helyen a halál kiterjesztett karjainak vannak mondva (*Kaušitaki br.* II. 9).

órthrios, azaz a reggeli szürkületben kel föl. *Kerberos* az éjjeli sötétség, mely ellen Heraklesnak kell küzdeni, mert magának az éjnek *Çarvari*¹⁾ a neve szanszkritul. Hermest ép úgy, mint Kerberost, nevezték *trikephalos*-nak²⁾, három-fejűnek, s ép úgy *Triçiras*, Saranjü öccse, csak más neve a hajnalnak.³⁾

Még egy pontot kell megvizsgálnunk, t. i. vajjon a védaköltők fogták-e föl valaha a hajnalt úgy, mint kutyát, s van-e magukban a himnuszokban valami alapjuk a későbbi mondáknak, melyek Saramāt kutyának mondják. Kuhn azt tartja, hogy a *çúna* szó, mely a Védában előfordul, a *çvan* 'kutya' szó tovább képzése, s hogy p. ezt a helyet „*çunám huvema maghāvānam Indram*“ (III. 31, 22) így kell fordítani: „Szólítsuk a kutyát, a hatalmas Indrát.“ Ha ez igaz volna, akkor kétség kívül be lehetne bizonyítani, hogy a hajnalt kutyának is nevezték. Mert azt olvassuk (IV. 3, 11): „*Çunām nárah pári sadan usásam*,“ „Az emberek körülvették a kutyát, a hajnalt.“ De tesz-e *çuna* valaha kutyát? Ugy látszik, soha, ha magában áll. Valahol csak előfordul ez a *çunām* szó, mindenhol annyit jelent, mint 'szerencsére'.⁴⁾ Különösen a szólítást (*hve*), imádást (*parisad*), könyörgést (*īd*) je-

¹⁾ L. M. Müller, Ist Belierophon Vrtrahan? Kuhn Zeitschr. V. 149.

²⁾ Hermes trikephalos; Gerhard, Griech. myth. 281, 8.

³⁾ Hogy Kerberos összefügg a szanszkrit *çarvarī*, éj, szóval, ki-mutattam Transactions of the Philol. Soc. 1848. ápr. 14. Egy adat szerint *Çabala* (elrontva *çarvara*-ból) a reggel neve, *sjāma*, fekete, az esté (I. Ind. Stud. II. 295). Ez nyilván mesterséges magyarázat, de határozatlan visszaemlékezést mutat a két kutyának eredeti jelentésére.

⁴⁾ I. 117, 18; III. 31, 22; IV. 3, 11; 57, 4; 57, 8; VI. 16, 4; X. 102, 8; 126, 7; 160, 5.

lentő igékkel használatos.¹⁾ Egyetlen egy hely sincs, a hol *ĉunām* kutyának volna vehető. De vannak összetételek, melyekben mint ha ez a jelentése volna *ĉuná*-nak. Nagyön valószínű, hogy VIII. 46, 28 *Ćinā-iṣitam* a. m. kutyáktól vitt, és *Ćunāsīrau* egy isten-pár, melyet *Ćuna* és *Sīra* képeznek. Jāśka *Ćuna*-ban Vājunak vagy is a szélnek és *Sīra*-ban Āditjának vagy is a napnak ismeri föl nevét. Egy más tekintély, Ćaunaka, azt mondja, *Ćuna* Indrát, *Sīra* Vajut jelenti. Aĉvalajana szerint (Ćrautasūtra, II. 20) *Ćunāsīrau* vagy Vajut vagy Indrát vagy pedig Indrát és Sūrjāt együtt jelentheti. Ebből minden esetre az látszik, hogy a két névnek jelentése kétes volt, még a régi hindu teologusoknak is. *Ćunāsīrau* a Rigvédában csak kétszer fordul elő, egy arató énekben. Áldást mondanak az ekére, a marhára, a munkásokra, a barázdára, s a többi közt a következő szavakat intézik a *Ćunāsīrau*-hoz:

„Ó Ćunāsīrau, tessék nektek ez az imádság. A tejet, melyet az égben készített, hintsétek le e földre.“ (5.)

Továbbá:

„A szántó vas hasítsa jó szerencsével a földet! Jó szerencsével járjanak mögötte a szántók az ökrökkel! Adjön Parġanja (az eső istene) jó szerencsét zsirral és mézzel! Adjanak a Ćunāsīrauk jó szerencsét!“

Tekintve e helyeket s az egész himnust, melyben előfordulnak, nem érthetők egyet Roththal, ki a Niruktához irt jegyzeteiben azt hiszi, hogy *Sīra* ebben az ősz-

¹⁾ *Ćuān*-ból előfordul a nom. *ĉvā* (VII. 55, 5; X. 86, 4); az acc. *ĉvānam* (I. 161, 13; IX. 101, 1; 101, 13); a gen. *ĉvānāḥ* (I. 182, 4; IV. 18, 3; VIII. 55, 3); a nom. dual *ĉvānū* (II. 39, 4) és *ĉvānau* (X. 14, 10; 14, 11). Továbbá *ĉvāpadaḥ* (X. 16, 6).

szetételben a szántó vasat, *Çuna* pedig az ekének valami más részét jelenti. *Sīra* jelenthette ezt, de semmi nyomát sem találhatni, hogy *Çuna* valamely részét jellelte volna az ekének. Megtetszik, ha figyelmesebben olvassuk a himnust, hogy a szerző a két *Çunāsīraut* nyilván az ekétől, a szántó vastól, a barázdától megkülönböztetve szólítja. Kéri őket, bocsássanak esőt az égből, s Parganjával együtt imádja őket, a ki maga is istenség, az eső istene. Még egy verset idéz *Āçvalajana*, melyben Indra van *Çunāsīranak* nevezve ¹⁾. Hogy mit jelent itt a szó, azt nem mondhatjuk meg. Lehet, hogy *Çuna*, mint Kuhn gyanítja, Vajut vagy Indrát, és *Sīra* a napot vagy a barázdát jelenti; vagy lehet hogy nagyon régi neve a kutya csillagnak, mely kutyának és napnak volna nevezve, s akkor *sīra* vagy származéka *sairja* megadná *Seirios* etimológiáját. ²⁾ De mind ez kétséges, és semmi esetre sincs olyan bizonyítékunk, mely igazolná, hogy *çuna*-t a Védának bár mely helyén kutyával fordítsuk.

Midőn Saramā eredeti jelentését nyomoztuk, volt alkalmunk egy más nevet is emlegetni, mely ugyanazon *sar* gyökértől származik, s a melynek Kuhn szintén a 'fölhő' és 'szél' jelentését tulajdonítja, t. i. a nőnemű *Saranjū*-t.

A hol *saranjū* mint himnemű szó fordul elő, jelentése épenséggel nem világos. A X. könyv 61. himnuszában majdnem lehetetlen megtalálni a gondolatnak szakadatlan

¹⁾ Indram vajam *çunāsīram* asmin jágñe havā nahe, sa vāḡeṣu pra no sviṣat.

²⁾ Curtius (Grundz.) Σείριος-t *svar*-tól származtatja, de ebből inkább σῦριος vagy σείριος lett volna, mintsem Σείριος.

fonalát. A vers, melyben Saranju előfordul, Mitrához s Varunához van intézve, s azt mondja, hogy Saranju a teheneket keresi náluk. A magyarázó itt Saranjut habozás nélkül Jamára érti (*saraṇaḡīla*). A következő versben Saranju lónak van mondva, ép úgy, mint Saranjū (fem.) kanczának; de az előbbiről az van mondva, hogy „az ő fia“, azaz, Sājana szerint, Varunáé. ¹⁾ III. 32, 5 szerint Indra a vizeket kibocsátja a Saranjukkal, kik itt egészen úgy vannak említve, mint máshol az Angirák, mint Indra segédei a Vrtra és Vala elleni nagy harcban. I. 62, 4 az Angiráknak közönséges jelzőit (*navagva* és *daḡagva*) alkalmazza a Saranjukra. Azt hiszem tehát, különbséget kell tennünk a többes-számu Saranju név közt, mely hason-értelmű az Angirákkal vagy talán a Marutokkal, s az egyes-számu Saranju közt, mely Varuna fiának vagy pedig Jamának a neve.

Saranjūról mint istennőről is csak keveset tanulhatunk a Rigvéda himnusaiból, s noha mindig őrizkednünk kell, hogy össze ne keverjük azt, a mit a Rīṣik mondanak, a magyarázók nézeteivel, meg kell vallanunk, hogy Saranjūról alig érthetnők, mit mondanak a Rīṣik, a későbbi írók, Jāśka, Ćaunaka s mások magyarázatai nélkül. A Saranjūról szóló klasszikus és sokszor idézett hely (Rv. X. 17, 2) így hangzik:

„Tvaṣṭar lakodalmat rendez lányának, azt mondja; az egész világ összegyűl; miután Jama anyja férjhez ment, a nagy Vivasvat felesége elveszett.

---

¹⁾ *G'aranju*-nak is van nevezve s ezzel egy gyökértől származhatik a görög Gorgō. V. ö. Kuhn Zeitschr. I. 460. Erinys és Gorgō majdnem azonos.

Elrejtették a halhatatlant a halandók között; alkotván egy hozzá hasonlót, Vivasvatnak adták. De ő az Ačvinokat szülte, mikor ez történt, és Saranjū két párt ¹⁾ hagyott hátra.

Jāska (XII. 10) erre azt mondja: „Saranjū, Tvaštara lánya, ikreket szült Vivasvattól, a naptól, egy más nőt tett a maga helyébe, ló alakját vette föl és elszökött. Vivasvat, a nap, szintén ló alakját vette föl, utána ment és átölelte. Öleléséből született a két Ačvin, s az ál feleség (Savarṇā) Manut szülte.“ Azt is mondja Jāska, hogy Saranjūnak első ikrei grammatikusok szerint Madhjama és Madhjamikā Vāk, mitologusok szerint Jama és Jamī; s végre, hogy megmagyarázza Saranjū eltűnését, hozzá teszi, hogy az éj eltűnik, ha a nap fölkel. Az utóbbi megjegyzést azonban megmagyarázza vagy helyre igazítja a kommentátor: ²⁾ azt mondja Uśas, a hajnal, volt Āditjának, a napnak, felesége, és ő tűnik el nap keltekor, nem pedig az éj.

Mielőtt tovább megyek, idézek néhány részletet Čaunaka Brhaddevatajából. Ő azt mondja, hogy Tvaštarnak két gyermeke volt, Saranjū és Triçiras (Trikephalos); hogy Saranjūt Vivasvatnak adta, s hogy ezeknek Jama és Jamī voltak a gyermekeik: ikrek voltak, de Jama volt az öregebbik. Aztán Saranjū teremtetett egy ő hozzá hasonló asszonyt, oda adta nekik a gyermekeket s elment. Vivasvat csalatkozott s az ál nő (Savarṇā) szült neki egy fiut, Manut, ki oly fényes volt, mint az apja. Utóbb

¹⁾ Egy párt Kuhn szerint, Zeitschr. I. 441.

²⁾ *Saṅkṣepato Bhāṣjakāro 'rtham nirūha. Āditjasja 'Uśāgājāsa, sādītjodaje 'ntardhījate.* Természetesen lehet a hajnalt a nap kezdetének s az éj végének is tartani.

Vivasvat fölfödözte tévedését, fölvette a ló alakját, utána sietett Saranjūnak s ez különös módon lett anyja Nāsatjának és Dasrának, kiket Aṣvinoknak vagy is lovasoknak neveztek.

Bajos megmondani, mennyi a régi és eredeti ezekben a regékben és mennyit koholtak később némely mitologikus kifejezések megmagyarázására, melyek a Rigvédában előfordulnak.

Saranjū, a vizi asszony, ¹⁾ mint Tvaštar (alkotó) leánya, kinek egyéb nevei Savitar (teremtő) és Viṣvarūpa (minden-alaku, X. 10, 5) — mint neje Vivasvatnak (kinek más neve Gandharva, X. 10, 4) — mint Jama anyja, — kit a halhatatlanok elrejtének a halandók elől, — kit helyettesít egy más nő, — s ki végre az Aṣvinok anyja — mind ez régi és hitelesítve van a Rigvéda himnuszai által. De az a monda, mely szerint Saranjū és Vivasvat lóalakot vesznek föl, talán csak magyarázni akarja az Aṣvinok nevét (equini vagy equites). Azzal a mondával pedig, hogy Manu Vivasvat és Savarnā fia, talán a Manu Vaivasvata és Manu Sāvarnī nevezeteket akarták magyarázni.

Kuhn Saranjūt a görög *Erinysszel* azonosította. Ezzel teljesen egyet értek. Én önállóan ugyanerre az összeállításra jutottam s vitattuk a kérdést egymás közt, mielőtt Kuhn tanulmánya megjelent. De egyetértésünk a névnel véget ér; jól meggondoltam és, hiszem, részre-

¹⁾ X. 10, 4. Gandharvát Vivasvatnak, Apjā Jošāt Saranjūnak veszem Sājarával egyet értve s eltérőleg Kuhntól. A köv. versben *ganitā* nem atya, hanem teremtő és *Tvaštā savitā viṣvarūpah*-ra vonatkozik, Saranjū atyjára, vagy általában a teremtőre, a mint Savitarban napi jellemmel nyilatkozik.

hajlás nélkül tudós barátom fejtegetését, és inkább megerősítve, mintsem megingatva látom magamat abban a nézetben, melyhez mindjárt eleinte jutottam. Kuhn, elfogadva a fő dolgokban Roth nézeteit, a mítust következőképen magyarázza:

„Tvaṣṭar, a teremő, lakodalmat rendez leányának, Saranjūnak, azaz a bolygó, háborgó, sötét viharföľhőnek, mely a világ kezdetekor a térben keletkezett. Férjül Vivasvatot adja neki, a fényeset, a magas ég világosságát — újabb nézetek szerint, melyekben egyéb analógiák miatt nem osztozhatom, magát a napistent. A fénytől s a föľhő homályától két iker pár származik: először Jama azaz az iker és Jamī, a nő iker (e nevek önként kinálkoznak); másodszor a két Aṣvin, a lovasok. De ez után az anya eltűnik, azaz a zavart, vihar dulta homály; az istenek elrejtik, s ő két párt hagy hátra. Vivasvatnak feleségül egy más nő marad, az előbbihez hasonló, de névtelen s közelebbről meg nem határozható. A legkésőbb hagyomány (Viṣnu Purāṇa, 266. l.) *K'hājā*-nak, árnyéknak nevezi, azaz a mítus nem tud neki más feleséget adni.“

Ez volt-e mítusnak eredeti értelme? A viharföľhő volt-e Saranjū, mely világ kezdetén a véghetetlen térben lebegett? Lehet-e világos fogalmat alkotni ilyen lényről, a milyent Roth és Kuhn leírnak? S ha nem, hogyan lehet Saranjūnak eredeti képzetét föľfödőznünk.

Azt hiszem, csak egy uton lehet Saranjū eredeti jelentését megtalálni, t. i. ki kell nyomoznunk, vajjon a Saranjūt jellemző tetteket és jelzőket tulajdonítják-e más istenségeknek, melyeknek természete kevésbé homályos. Mindenek előtt tehát ezt kell kérdeznünk: Van-e

más olyan istennő, a ki ikreket szül? Van, még pedig Ušas, a hajnal. Egy himnuszban (III. 39, 3), mely a nap keltét írja le ama szokásos képpel, hogy Indria legyőzi a sötétséget s kiszabadítja a napot, azt olvassuk:

„Az ikrek anyja szülte az ikreket; nyelvem hegye leesik, mert ő közelít; az ikrek, kik születtek, alakot öltenek — ők, a sötétség legyőzői, kik a nap lábánál jöttek.“

Eltalálhattuk volna a kommentátor segítsége nélkül is, hogy „az ikrek anyja“, kiről itt szó van, a hajnal; de tudomásul vehetjük, hogy a kommentátor is ezt a nézetet vallja.

A második kérdés az: Van-e más olyan istenség, kiről szó van ló vagy inkább kancza alakjában? Van, még pedig Ušas, a hajnal. Igaz, hogy legtöbbször a napistent nevezik lónak. ¹⁾ De a hajnal is nem csak lóban gazdagnak és lovaktól huzottnak van mondva, hanem lóhoz is van hasonlítva. Így I. 30, 29 és IV. 52, 2²⁾ a hajnal kanczával van összehasonlítva, s az utóbbi helyen egyszersmind az Ačvinok barátjának van mondva. A Mahābhārata (Ādiparva, 2599) azt mondja, hogy az Ačvinok anyja kancza-alaku (*vaḍavā*) volt. ³⁾

Itt tehát van egy pár, a nap és a hajnal, s ezekről mitikus nyelv könnyen mondhatta, hogy ló és kancza alakját vették föl.

Következik az a kérdés: Kiket lehetett gyermekeiknek nevezni? Hogy erre felelhessünk, szükséges

¹⁾ Comparative Mythology, 82. l. Chips, II 138; fönt.

²⁾ *ačve ná k'itre aruši*; vagy inkább *ačveva k'itre*.

³⁾ Kuhn Zeitschr. I. 523.

lesz kissé bővebben értekezni a védai istenségeknek egy egész osztályáról. Megjegyzendő, hogy Saranjū gyermekei ikreknek vannak mondva. Az iker hatalmak képzeete egyike a legtermékenyebbeknek a régi mitológiában. A természetnek sok föltetsző tüneményét foglalták a régiek ezen alak alá, s mitikus beszédük módjában testvéreknek vagy férjnek és feleségnek vagy atyának és anyának nevezték. Különösen a védai istenségek közt találunk gyakran olyanokat, a kik mindig kettős számban lépnek föl, s mindannyian a természetnek kézzel fogható dualizmusában lelik magyarázatukat: nap és éjben, hajnal és alkonyban, reggel és estében, nyár és télben, nap és holdban, világosság és sötétségben, ég és földben. Mind ezek iker vagy megfelelő fogalmak. A kettő egynek, összetartozónak van fölfogva; sőt néha egy nevük is van. Így találjuk nap és éjre az *Ahorātre*³⁾ nevet (nem a Rigvédában), de egyszersmind *Ahanī*-t (I. 123, 7) azaz 'két nap'-ot ugyanazon értelemben. Van *Uśā-sānāktā* (I. 122, 2), hajnal és éj. *Náktośāsā* (I. 13, 7; I. 142, 7), éj és hajnal, de egyszersmind *Uśāsau* 'két hajnal' (I. 188, 6), azaz hajnal és éj. Van *Djāvāprthivī*, ég és föld (I. 143, 2), *Prthivīdjāvā*, föld és ég (III. 46, 5), de *Djāvā* is (III. 6, 4). *Djāvāprthivī* helyett más kapcsolatok is fordulnak elő; így *Djāvākṣāmā* (III. 8, 8), *Djāvābhūmī* (IV. 55, 1), *Djunisāu* (a kommentárban, III. 55, 15). Már most, a míg ilyen világos nevekkal van dolgunk, kevés kétség lehet a hozzájuk intézett imádságok vagy a felőlük beszélt tettek jellemét illetőleg. Ha Nap és Éj, vagy Ég és Föld testvérekül vagy akár ikrekül vannak megénekelve, ezt még alig

nevezhetjük mitologikus nyelvnek, noha képezheti mitológiának kiinduló pontját. Így olvassuk I. 123, 7:

„Az egyik távozik, a másik közelít, a két Ahan (nap és éj) együtt jár. Egyik a két szomszéd közül teremtetten a sötétséget titokban, a hajnal elővillant fénylő szekeren.”

I. 185, 1: „A kettő közül melyik első, melyik utolsó? Hogyan születtek ők, ti költők? Ki tudja? Ez a kettő tart fönn mindent, a mi van; a két Ahan (nap és éj) kering, mint a kerekek.”

IV. 55, 3 hajnal és éj (Uśāsānāktā) a két Ahan-tól (naptól s éjtől) különbözőnek van föltüntetve.

V. 82, 8 azt mondja, hogy Savitar, a nap, jár előttük.

X. 39, 12 szerint az ég leánya, t. i. a hajnal, és a két Ahan, nap és éj, akkor születtek, mikor az Agyi-nok lovukat a szekérbe fogták.

Hasonlóképp vannak ég és föld, Djāvāprthivī, testvéreknek, ikreknek, egy házban élőknek (I. 159, 4) mondván stb.

Azonban nyilvánvaló, hogy a helyett hogy a hajnalt és alkonyatot, reggelt és estét, napot és éjt, eget és földet valódi nőnemű nevükön szólították volna, lehetséges, sőt természetes volt a világosságot és sötétséget férfi hatalmakul fölfogni s a világosság és homály szerzőit, a nap és éj hozóit személyes lényekül szólítani. S így találunk az előbbi pároknak megfelelőleg egy sereg egymásnak megfelelő istenséget, melyek osztoznak az előbbieknak legtöbb jellemző vonásában, de önálló mitológiai életet vesznek föl.

Legismeretesbek az Ačvinok, kikről mindig kettős számban van szó. Akár lovast jelentett Ačvin, akár Ačvának ¹⁾, a napnak, vagy Ačvānak, a hajnalnak, az ivadékát, bizonyos, hogy ugyanaz a fölfogás áll az ő nevük mögött is, mint a nap s a hajnal neve mögött, ha lovaknak nevezik őket. A napot nyargalónak nézték, s a hajnalt is, noha csekélyebb mértékben, s ép úgy aztán a két hatalmat, melyek megtestesülve látszottak minden nap és minden éj jöttében és mentében, s melyeket fő szereplőknek tartottak a minden-napi dráma eseményeiben. Ez a kissé határozatlan, de — úgy hiszem — annyival helyesebb jelleme a két Ačvinnak nem került el még a későbbi kommentátorok figyelmét sem. Jaska a Nirukta 12. könyvében, a hol az égi istenségeket magyarázza, a két Ačvinnal kezdi. Azt mondja, ők az elsők mind a mennyei istenek közt: már nap költe előtt megjelennek. Nevüket az indiai kommentátoroknak szokásos ábrándos módján magyarázza. Azt mondja, az *ač* „átjárni” gyökértől nevezik őket Ačvinoknak; mert az egyik nedvességgel, a másik világossággal jár át mindent. Idézi Aurnavābhát is, ki Ačvint az *ačva* „ló” szótól származtatja. De, azt kérdi, kik ezek az Ačvinok? Felelet: „Némelyek szerint ég és föld, mások szerint nappal és éj, mások szerint nap és hold; s a regemondók azt állítják, hogy két derék király.”

Vegyük szemügyre először az időt, melyben az Ačvinok megjelennek. Jaska éjfél utánra teszi, mikor a világosság kezd lassankint küzdeni az éjjeli sötétség ellen; s ezzel egészen megegyeznek a Rigvédában talál-

¹⁾ V. ö. Kr̥āčvinah, Pāṇ. IV 2, 66.

ható czélzások, hol az Açvinok a hajnal előtt jelennek meg, „mikor az éj elhagyja hugát, a hajnalt, mikor a sötét helyt ad a fényesnek“ (VII. 71, 1); vagy „ha egy fekete tehen ül a fényes tehenek közt“ (X. 61, 4; VI. 64, 7).

Jāska, úgy látszik, egyiknek a világosság legyőzését tulajdonítja a sötétség által, a másiknak a sötétségét a világosság által. Aztán különféle verseket idéz, hogy bebizonyítsa, hogy a két Açvin összetartozik (ámbrar egyik az égben él, a másik a levegőben, azt mondja a kommentár), hogy együtt szólítják őket, hogy együtt áldoznak nekik. „Jártok éjjel mint két fekete kecske. Mikor jöttök, ó Açvinok, ide az istenek felé?“

Hogy azonban bebizonyítsa, hogy az Açvinok egy-szersmind külön lények, idéz még egy fél verset, melyben az egyik Vāsātjának (nem Nāsātjának), az éj fiának, a másik a hajnal fiának van nevezve.

Idéz aztán több verset a Rigvédából — az eddigiek más forrásból vannak merítve — melyek szerint az Açvinok *ihéhağātáu*, itt ott születtek, azaz ellenkező oldalakon, égben és levegőben. Egyik *giṣṇu*, győztes, a ki a levegőben lakik; a másik *subhaga*, boldog, Dju (vagyis az ég) fia, s itt egynek van véve Āditjával, a nappal. Továbbá: „Keltsétek föl a kettőt, a kik reggel szer-zámozzák kocsijukat! Açvinok, jertek ide inni ebből a Somából.“

Végre: „Áldozatok korán, üdv az Açvinoknak! Nem komor estén történik az istenek áldozatja. Sőt más áldoz és elvonja őket. Az először jövő áldozó a leg-kedvesebbik.“

Jaska szerint az Aṣvinok ideje nap keltéig terjed; akkor más istenek jelennek meg és igénylik az áldozatot, s mindenek előtt Ušas, a hajnal. Itt megint különbséget tesz a légi hajnal közt (kit az előbbi könyvekben a többi légközi istenekkel sorol föl) és az égi hajnal közt — oly különbség, melyet nehéz megérteni. Az a vers, mely szerint különösen a légi hajnalhoz van intézve, azt mondja ugyan, hogy a *raḡas* keleti oldalán jelenik meg és *raḡas* Jaska szerint a közép levegő, mégis ez alig tehetett valóban különbséget a régi költők fölfogásában. „A hajnalnak e sugarai világot derítettek a levegő égen kelet felől; fénynyel ékesek, mint fegyverforgató vitézek: a fényes tehenek közelítnék anyjukhoz.“

Aztán Sūrjā következik, egy nőnemű Sūrjā, azaz nőnemű nap, vagy a kommentátor szerint a hajnal más név alatt. A Rigvédában is a hajnal Sūrja felesége (*sūrjasja jóša*, VII. 75, 5), és az Aṣvinok néhol férjei Sūrjānak (IV. 43, 6). Egy Brāhmaṇa szerint Savitar Sūrjāt (leányát?) Soma vagy Praḡāpati királynak adja. A magyarázó szerint Savitar a nap, Soma a hold, és Sūrjā a holdvilág, mely a naptól ered. Ez azonban kissé ábrándosnak látszik, s megérzik rajta a későbbi mitológia íze.

A következő istenség Vršākapāji, Vršākapi felesége. Ki-volta nagyon kétes ¹⁾. A magyarázó szerint Vršākapi a nap, s azért hitták így, mert ködbe van burkolva *avaṣṭjāvan* vagy *avaṣṭjājavan*). Nagyon valószínű, hogy Vršākapāji megint csak más fölfogása vagy neve a hajnalnak, mint a nap nejeinek, ki fölszíja vagy föliszszja a

¹⁾ Kuhn szerint az esti szürkület (az id. h. 441), de bizonyítéka nincs.

föld páráit. Fia Indra, menye Vā́k, ki itt a mennydörgést jelenti (?); de ez a genealogia nem igen egyezik egyéb részeivel a himnusnak, melyből versünk véve van, mert azokban Vṛśakapaji inkább felesége, mint anyja Indrának. Őkrei pára fölhhők, melyeket Indra elnyel, mint a napról lehetne mondani, hogy fölemésztí a reggeli párákat. Ha *Vṛśakapi* nevét tekintjük, akaratlan is eszünkbe jut *Erikapaios*, orphikus neve *Protogonos-nak*, mely hasonértelmű *Phanesszal*, *Heliosszal*, *Priaposszal*, *Dionysosszal*; de Vṛśakapi eredeti fogalma (*vṛśan* bika, irrigator; *kapi* majom és reszkető) nem sokkal világosabb, mint Erikapaiosé, s csak *obscurum per obscurius* magyaráznánk.

A reggeli istenek sorában a mi Saranjunk következik, ki egyszerűen hajnalnak van magyarázva, s utána Savitar következik, kinek ideje akorra van téve, mikor az ég homálytól szabad és sugarakkal van fődve.

Nem szükség tovább kísérnünk a rendszeres lajstromot, melyet Jaska ad az istenekről. Világos, hogy tudja a két Aṣvint illető helyet, s egyiknek a működését épen a nap kezdetére helyezi, a másikét tehát épen az éj kezdetére. Ikreknek tartja őket, kik együtt születtek a kora szürkületben.

Jaska azonban nem tekintély, ha nem igazolható magukkal a Rigvéda himnusaival, melyekhez most visszatérünk.

A Rigvédában uralkodó képzet az Aṣvinok fogalmában a megfelelés, s ebben, mint láttuk, osztozkodnak mind az iker istenségek, minők ég és föld, nap és éj stb. Ez a képzet módosul ugyan a körülmények szerint, az Aṣvinok fi testvérek, Ég és Föld nő testvérek. De ha e külső ál arcokat elhárítjuk, mögöttük és némely más ál

arcok mögött is, ugyanazon szereplőket fogjuk találni: a természet napi változásának kettős szemléletét — reggel s este, fény és homály — s e szemléletek kiszélesedhetnek tavasszá s téllé, életté s halállá, sőt jóvá és rosszszá.

Mielőtt elhagyjuk az Aćvinokat, hogy kutassuk a többi ikreket s végre az ikrek anyját Saranjüt, a következő himnus jobb világításba helyezheti ezen indiai *Dioskurok* kettős jellemét.

„Mint a két kő, ¹⁾ egy célra ²⁾ hangoztok. Olyanok vagytok, mint két ölyű, ha egy fára rontanak, melyen fészek ³⁾ van; mint két pap, ki imádságot mond az áldozatnál; mint egy nemzetségnek két követe, kiket megkeresnek sok helyen. (1.)

Korán jöve, mint két hős szekerén, mint iker kecskék, jöttök ahhoz, a ki megválasztott benneteket; mint két asszony, kinek szép a teste; mint férj és feleség, kik bölcssek népük között. (2.)

Mint két szarv, jertek először mi hozzánk; mint két csülök, jertek gyorsan; mint két madár, ti fényesek, minden nap jertek ide, mint két szekeres⁴⁾, ó ti erősek! (3.)

¹⁾ Melyeket áldozáskor használtak, hogy kisajtolják a Soma növény nedvét.

²⁾ *Tádídartham* majdnem határozó szó s a. m. „egy azon célra“. Igy Rv. IX. 1, 5. „Jövünk látni minden napot azon egy célra.“ *Gar*-t a szokásos „hangzani“ és különösen „magasztalni“ jelentésben veszem. A Soma sajtolására használt kövekről is sokszor olvassuk, hogy magasztaló éneket hangoztatnak, míg a papok dörzsölik őket. (V. 37, 2.)

³⁾ *Nidhi* tulajdonkép az, a mibe valami el van helyezve, utóbb kincs.

⁴⁾ *Rathjā*; v. ö. V, 76, 1.

Mint két hajó, vigyetek át bennünket; mint két iga, mint két kerékagy, mint két küllő; mint két kutya, kik tagjainkat meg nem sértik; mint két fegyverzet, védjetek a romlás ellen. (4.)

Mint két szél, mint két folyam, örökké mozogtok; mint két szem, irányozzatok felénk tekintéseiteket! Mint két kéz, mely leghasznosabb a testnek; mint két láb, vigyetek gazdagság felé. (5.)

Mint két ajak, édesen szóló a szájhoz; mint két emlő, tápláljatok, hogy éljünk. Mint két orrlyuk, mely őre a testnek; mint két fül, hallgassatok ránk. (6.)

Mint két kéz, erőnket összetartó; mint ég és föld, hajtsátok össze a fölhőket. Ó Açvinok, élesítsétek ez énekeket, melyek ti utánatok vágynak, mint a kardot élesíti a köszörű kő.“ (7.)

Mint az Açvinokat, kiket később a Dasra és Nāsatja nevekkel különböztettek meg, találunk egy más istenpárt, Indrát és Agnit, kiket együtt kettős számban Indrāgnīnak neveznek, de Indrānak is, azaz két Indrānak, és Agnīnak, azaz két Agnīnak (VI. 60, 1), ép úgy, mint eget és földet két égnek, s az Açvinokat két Dasrānak vagy két Nāsatjának. Indra a fényes ég istene, Agni a tűzé, s mindenik önálló személyiség; de ha együtt imádják őket, megfelelő hatalmakul tekintik és egy összekapcsolt istenségül fogják föl őket. Különös, hogy egy helyen valóban *açvinā* ¹⁾ a nevük (I. 109, 4), és több más jelzőben is osztoznak az Açvinokkal. Testvéreknek, ikreknek vannak nevezve; s valamint az Açvinok *ihehagāte*, itt ott szülöttek, azaz

¹⁾ Kuhn az id. h. 450. l. idézi ezt a helyet és másokat, melyekből véleménye szerint kitűnik, hogy Indrát lótól származottnak hitték (X, 73, 10) és hogy Agnit egyenesen lónak nevezték (II. 35, 6).

ellenkező oldalokon, keleten és nyugaton, vagy égben és levegőben, úgy Indrának s Agninak is, ha együtt szólítják őket, *ihehamātarā* a nevük, azaz, 'a kiknek itt s ott van az anyjuk' (VI. 59, 2). Az Ačvinokkal osztoznak a következő jelzőkben: *vr̥šanā*, bikák vagy esőadók; ¹⁾ *vr̥trahanā*, vr̥traölők ²⁾ vagy is a kik megölték a sötétség szellemeit; *ṣambhuvā*, ³⁾ szerencseadók; *supānī*, jó-kezüek; *vīlupānī*, ⁴⁾ erős-kezüek; *ḡenjāvasū*, igaz-vagyonuak. ⁵⁾ De mind e mellett nem szabad azt hinni, hogy Indra és Agni együtt csak az Ačvinok ismételése. Vannak jelzők, melyek folyton kísérik az Ačvinokat (*ṣubhaspatī*, *vāḡinīvasū*, *sudānū* stb), s melyek tudtomra soha sincsenek India-Agnira alkalmazva, és viszont (*sadaspatī*, *sahurī*). Vannak továbbá regék, melyek mindig az Ačvinokról vannak elbeszélve, különösen mint gyámolatlanok s haldoklók ótalmazóiról s holtak föltámasztóiról, s melyek soha sincsenek Indrára és Agnira átvive. Hogy azonban semmi kétség se maradjon felőle, hogy Indra némely tetteiben összeesik az Ačvinok vagy Nāsátják egyikével, egy védai költő használja ezt a kapcsolatot: *Indra-Nāsátjau*, Indra és Nāsátja; ezt, tekintettel a rá következő duálisra, nem lehet úgy fordítani, hogy Indra és a két Ačvin, hanem csak egyszerűen 'Indra és Nāsátja'.

¹⁾ Indra és Agni I. 109. 4; az Ačvinok I. 112, 8

²⁾ Indra és Agni I. 108, 3; az Ačvinok VIII. 8, 9 (*vr̥trahantamā*).

³⁾ Indra és Agni VI. 60, 14; az Ačvinok VIII. 8, 19; VI. 62, 5.

⁴⁾ Indra és Agni, *supānī*, I, 109, 4; az Ačvinok, *vīlupānī*, VII. 73, 4.

⁵⁾ Indra és Agni VIII. 38, 7; az Ačvinok, VII. 74, 3.

Indrāgnin kívül találunk még más, bár kevésbbé kiváló párokat, melyek szintén az Aṣvinok kettős képzetét tükrözik vissza, t. i. Indrát és Varuṇát, Indrát és Viṣṇut, és a legfontosabbik Mitra és Varuṇa. *Indrā-Varuṇā* helyett megint találkozok *Indrā*¹⁾ ,a két Indra', és *Varuṇā* ,a két Varuṇa' (IV. 41, 1). Jelzőik *sudānū* (IV. 41, 8); *vṛṣaṇā* (VII. 82, 2); *ṣambhū* (IV. 41, 7); *mahāvasū* (VII. 82, 2). *Indrā-Viṣṇū dasrā*-nak is van nevezve, pedig ez rendes nevük az Aṣvinoknak (VI. 69, 7). — Mitra és Varuṇa világosan napot s éjet jelent. Ők is vannak lovakhoz hasonlítva (VI. 67, 4) s némely jelzőik közösek az iker istenekkel: *sudānū* (VI. 67, 2), *vṛṣaṇau* (I. 151, 2). De jellemük sokkal tisztábban kiválik s ámbár első fölfogásukban nyilván természeti hatalmak voltak, erkölcsi hatalmakká emelkednek s e tekintetben sokkal föllebb állnak az Aṣvinoknál és Indrāgninál. Természeti mivoltuk van leírva egy Vasiṣṭhához intézett énekben (VII. 63):

„A nap, a minden emberekkel közös, a boldog, a mindenlátó, előlép; Mithra és Varuṇa fényes szeme; a ki fölgöngyölíti a sötétséget mint egy bőrt.

Előlép, az emberek éltetője, a napnak nagy hullámozó világa; megkivánja forgatni ugyanazt a kereket, melyet lova Etaṣa huz, a rudhoz fogva.

Előtűnve fölkél a hajnal kebléről, magasztalva énekesektől, ő, istenem Savitar, előlép,²⁾ ki soha sem véti el helyét.

1) Mint a latinban Castores és Polluces e h. Castor et Pollux.

2) *K'had* mint *scandere*, nem mint *scondere*.

Előlép az ég fénye, a messze látó, a messzire czélzó, a tündöklő vándor; bizton, éltetve a naptól, mennek dolgukra az emberek és végzik munkájukat.

Hol a halhatatlanok egyengették utját, ott jár, fönnen lebegve, mint a sólyom. Imádni fogunk benneteket, Mitra és Varuna, ha majd fölkel a nap, énekekkel s áldozatokkal.

Lesz-e Mitra, Varuna és Arjaman kegyelmes nekünk és fajunknak? Legyetek mind szelidek és kegyesek irántunk! Ótalmazzatok mindig áldástokkal!

Erkölsi és isteni jellemük lép föl tisztábban a következő énekben (VII. 65):

„Ha a nap fölkel, énekekkel tisztellek, Mitra és Varuna, melyek tele vannak szent erővel; titeket, kiknek örökké való istensége legrégibb, kik mindent tudva jártok utotokon. ¹⁾

Mert ez a kettő az élő szellem az istenek közt; ők az urak; termékenyítsétek mezeinket. Bár jutnánk hozzátok, Mitra és Varuna, a hol táplálják a napokat s éjeiket.

Ok a bűnösök elfogói, sok hurkot tartva; nehezen győzné le őket ellenséges halandó. Hadd haladjunk, Mitra és Varuna, igaz ösvényteken, a bűnön át, mint hajó a vizen át.“

Ha most azt kutatjuk, ki lehetett eredetileg mind e páros istenségeknek atyjuk, könnyű átlátnunk, hogy valami fölsőbb hatalomnak kellett lenni, a ki maga nincs befoglalva a világnak mindennapi forgásában, például az ég mint mindeneknek atyja, vagy valami még elvontabb istenség, minő Praġāpati, a teremtes ura, vagy Tvaštar,

¹⁾ Az utóbbi mondat kétes.

az alkotó, vagy Savitar, a teremtő. Anyjuknak ellenben olyas hely képviselőjének kell lenni, hol az ikrek találkoznak, s honnan kiindulni látszanak napi pályájukra. Ez a hely a hajnal vagy alkonyat, a nap kelte vagy nyugta, a kelet vagy nyugat lehet, csak hogy mind ezek nem elvont fogalmakul, hanem titokszerű lényekül, mint anyák, mint oly hatalmak, melyek magukban foglalják az életnek s halálnak egész titkát, mely így a jámbor gondolkodónak szeme elé van állítva. A hajnal, mely mi nekünk csupán szép látvány, a régi szemlélőnek s gondolkodónak minden kérdések kérdése volt. Az az ismeretlen volt ez, honnan minden nap fölemelkedtek ama fényes jelképei egy isteni hatalomnak, melyek az ember lelkében egy más világnak, egy felső hatalomnak, rendnek és bölcseségnek első benyomását és sejtelmét hagyták. A mit mi egyszerűen nap költének nevezünk, az minden nap szemük elé varázsolt a rejtvények rejtvényét, a lét rejtvényét. Életük napjai ama sötét mélységből eredtek, melyben minden reggel világosság és élet látszott támadni. Ifjuságuk, férfikoruk, vénségük — a védai énekesnek mind ez ama mennyei anya adományának látszott, a ki fényesen, ifjan, változatlan, halhatatlan jelent meg minden reggel, míg minden egyéb vénülni, változni, fogyni s örökre elenyészni látszott. Ott, abban a fényes szobában fonták, mint költőik kifejezték, a reggeleket s a napokat, vagy táplálták őket, más kép szerint (X. 37, 2; VII. 65, 2), ott nyujtották ki az életet és időt (I. 113, 16). Ott kívánt a halandó Mitrával és Varunával egyesülni. A régi világnak egész theogoniája és bölceselete központosult a hajnalban, a fényes istenek anyjában, a nap különböző képzeteiben, a reggelben,

nappalban, kikeletben; hisz a hajnal maga fényes képe és ábrázata a halhatatlanságnak.

Természetesen lehetetlen egészen behatolni mind azon gondolatokba s érzelmekbe, melyekkel a régi költők lelke eltelt, mikor neveket alkottak ama messze messze keletnek, honnan a kora hajnal, a nap, az élet látszott eredni. Uj élet villant föl minden reggel szemük előtt, s a hajnal üde fuvallata mintegy üdvözlét volt, mely az ég arany küszöbén át lebegett ama messze országból a hegyeken tul, a fölkhőkön tul, a hajnalon tul, a „halhatatlan tengeren tul, mely ide hozott bennünket“. A hajnal mint ha arany kapukat nyitott volna a napnak, hogy átjöjjön rajtuk diadallal, s a míg e kapuk nyitva voltak, szemük és lelkük a maga gyermekes módján igyekezett áthatolni e véges világ határain. Ez a hallgatag látvány fölébresztette az emberi lélekben a végtelennek, halhatatlannak, isteninek fogalmát, s így természetes, hogy a hajnal nevei fölsőbb hatalmak neveivé váltak. Saran̄jū, a hajnal, az éjnek és napnak, Mitrának és Varunának, a fény és homály képviselőinek anyja lett; minden fényes isten anyja (I. 113, 19); Aditi ábrázata (I. 113, 19. ¹⁾) Bár mit jelent Aditi szó szerint, ²⁾ világos, hogy összefügg a hajnallal — hogy annak a képviselője, a mi a hajnalon tul van, és hogy végre az isteninek s végtelennek lett jelképe. Egyik jelzője *nābhir amṛtasja, umbilicus immortalitatis*, a zsineg, mely összeköti a halhatatlannal a halandót. Így a költő fölkiált (I. 24, 1): „Ki fog ben-

¹⁾ Rv. VIII. 25, 3: *tāmātā* — mahī gāgāna āditiḥ. V. ö. VIII. 101, 15; VI. 67, 4.

²⁾ L. Rigveda-Sanhitā, translated by Max Müller, I. 230. 1.

nünket visszaadni a nagy Aditinak (a hajnalnak, vagy inkább annak, a kitől jöttünk), hogy láthassam atyámat s anyámat?“ *Āditja* — szó szerint Aditi fia — nem csak a nap neve lett, hanem hét istennek ¹⁾ és általában az isteneknek. Rv. X. 63, 2: „Ti istenek, a kik *Ādititól* születtetek, a vízből, a kik a földtől születtetek, halljátok itt szavamat.“ Minthogy minden *Ādititól* származott, nem csak Mitra, Varuṇa, Arjamaṇ s az *Āditják* anyjának van nevezve, hanem fölváltva a Rudrák (viharok) anyjának, a Vasuk leányának, az *Āditják* testvérének is. ²⁾ „Aditi az ég ³⁾ Aditi a levegő, Aditi anya, atya, fiu; mind az istenek *Āditik*, s az öt nemzetség; Aditi az, a mi született, Aditi az, a mi fog születni“. ⁴⁾ Később minden istenek anyja. ⁵⁾

A hasonlító mitológiáról irt tanulmányomban — az „Oxford Essays“ című gyűjteményben, 1856 — össze állítottam sok regét, ⁶⁾ mely eredetileg a hajnalra vonatkozott. Az ott adott magyarázatok közül tudtomra egyet sem döntöttek meg tényekkel vagy okokkal. A nehézségeket, melyekre egyes tudósok, mint Curtius és Sonne, rá mutattak, azt hiszem, elhárítottam nézeteimnek bővebb kifejtésével. Az a nehézség, melyet magam legjobban

¹⁾ Rv. IX. 114, 3; *Devāḥ Āditjāḥ jé sapitā*.

²⁾ Rv. VIII. 101, 15.

³⁾ V. ö. Rv. X. 63, 3.

⁴⁾ Rv. I. 89, 10.

⁵⁾ L. Boehtl. és Roth.

⁶⁾ Eos és Tithonos; Kephalos, Prokris és Eos; Daphne és Apollon; Urvāṣī és Purūṇavas; Orpheus és Eurydike; Kharis és Eos.
* L. a fordítónak cikkét „Az összehasonlító mitológiáról“ a Philologiai Közlöny II. évfolyamában *

éreztem, a hajnalról s napról szóló regéknek egy-hangu jelleme. „Hát minden hajnal? minden nap?” ezt a kérdést sokszor intéztem magamhoz, mielőtt még mások intézték hozzám. Vajjon megjegyzéseimmel, melyet a hajnalnak az ős kor akaratlan bölcséletében elfoglalt kiváló állására nézve tettem, sikerült-e legalább részben elhárítanom ezt az ellenvetést, azt nem tudom, de ki kell mondanom, hogy saját nyomozásaim újra meg újra a hajnalhoz s a naphoz vezettek, mint az árja mitológiának fő tartalmához.

Ez uttal csak még egy példát akarok az eddigiekhöz sorolni, mielőtt visszatérek Saranĵū mitusához. Láttuk, hány különböző istennek a nevét képezték az egy *dju* vagy *div* gyökérből. Azt hiszem, az *ah* gyökérben, ¹⁾ melyből a szanszkritban *Ahanā* (*Aghnjā*, azaz *Ahnjā*), a hajnal, *ahan* és *ahar*, ²⁾ nappal, származott, keresendő *Athēnē* csirája is. A mi először is a

---

¹⁾ Az *ah* gyökérrel összefügg a *dah* gyökér, melytől *Daphnē* származik (v. ö. *aç* — *açra*, és *daç* — *δάκρυ*). Curtius említi a thessaliai *δαύνη* alakot e h. *δάφνη* (Grundz.) Helyesli, hogy *Daphnē* hajnalnak magyaráztam, de azt mondja: „Ha csak láthatnók, mért változott a hajnal babérrá?” Egyszerűen a homonymia miatt. A hajnalnak *δάφνη* „égő” volt a neve; szintűgy a babérnak mint könnyen gyuló fának; a kettőt, mint rendesen, egynek tartották. L. Etym. M. p. 250, 20; *δαυχιόν ἐγκαυστόν ξύλον*; Hesykh. *δαυχιόν ἐγκαυστόν ξύλον δάφνης* (olv. *ἐγκαυστον ξυλον, δάφνης*, Ahrens, Dial. II. 532). Legerlotz, Kuhn Zeitschr. VII. 292.

²⁾ Vajjon *Akhilleus* a halandó naphős *Aharju*-e? Az *r:l* hangváltozás már a szanszkrit *Ahaljā*-ban mutatkozik, a ki Kumārila szerint az éj istenasszonya, kit szeret és megöl Indra. (L. Max Müller, History of Sanskrit Literature, 530. l.) Minthogy Indra egy helyen *ahaljājai gārah*, valószínűbb, hogy *Ahaljā* a hajnál volt. *Leukē*-t,

hangokat illeti, tudjuk, hogy a szanszkrit *h* sokszor közömbös képviselője a hehezetes lágy torok-, fog- és ajakhangnak. Torokhangból lett *p.* ezekben: *arh* és *argh*, *ranh* és *rangh*, *mah* és *magh*. Foghangból ezekben: *vrh* és *vrđh*, *nah* és *naddha*, *saha* és *sadha*, *hita* e *h.* *dhita*, *hi* (par.) és *dhi*. Ajakhangból, *grah* és *grabh*, *nah* és *nābhi*, *luh* és *lubh*. Ha figyelmünket csak a *h* és *dh* váltakozására fordítjuk, találunk mindenenek előtt a görög nyelvjárásokban oly párhuzamos alakokat, mint *p.* *ór-nikhos* és *ór-nithos*, *íkhma* és *íthma*. Továbbá a *ghar* vagy *har* gyökérnek, melyből a szanszkrit *gharma* 'hőség' lett, a görögben nyilván *ther* felel meg ebben: *thermós*, meleg.¹⁾ S e változást nem csak szó kezdetén látjuk, mert a szanszkrit *guh*, elrejtteni, a görögben *keú-thō*, s a szanszkrit *rah*, eltávolítani, talán a görög *lath*.") — A mi a képzőt illeti, az ugyanaz a szanszkrit *ānā*, melyet a görög *selēnē* szóban is látunk. *Athēnē* tehát ízről ízre megfelelne egy szanszkrit *Ahānā* alaknak, ez pedig a hajnal rendes védabeli *Ahanā* nevének csak csekély módosulata.³⁾

Miben hasonlít már most Athene a hajnalhoz? A hajnal Dju lánya, Athené Zeusé. Homeros semmit sem

---

az üdvözültek szigetér, hol a hősök laktak holtuk után, *Akhilleā*-nak nevezték. Schol. Pind. Nem. 4, 49. Jacobi, Mythologie, 12. l. A nyugati *Elysion* (Gerhard, Griech. mythol. 531) ugyanaz, a mi *Leukē*, *Akhaioi* *Ahasja* lehetne, de *Achīvus* más felé mutat.

¹⁾ L. Curtius, Grundz.

²⁾ Schleicher, Compend. 125. § és 711. l. Raumer, Gesammelte sprachwissenschaftliche schriften, 84. l.

³⁾ Ilyen *anā*: *ānā*-féle változásokról l. Kuhn, Herabkunft des feuers, 28. l.

tud Athenének anyjáról, a Veda sem tesz említést a hajnal anyjáról, noha szüleiről kettős számban van szó I. 123, 5.

Athenének csodás születését csak későbbi forrásokból tudjuk, de kétség kívül régi-eredetű, mert úgy látszik csak ama szanszkrit mondásnak felel meg, hogy *Uśas*, a hajnal, *Dju* fejéből, a *murdhā divāḥ*-ből, keletből, az égnek homlokából keletkezett. Rómában *Capta*, azaz *Capita*, fej istennő, volt a neve, Messenében *Koryphasia*, Argosban *Akria*.¹⁾ Egyike a védabeli hajnal fő vonásainak az, hogy először ébred (I. 123, 2) és az embereket fölkelte álmukból, Görögországban a kakas, a reggel madara, a bagolylyal együtt Athene madara. Ha Athene a szüz istennő, Uśas, a hajnal, *juvatih*, a fiatal leány, *arepāsā tanvā*, szeplőtlen testtel. Más szempontból azonban adtak férjet Athenének és Uśasnak, ámbár a görögök nem oly készséggel, mint a hinduk.²⁾ Hogy Athene hajnal létére hogyan lehetett a bölcsesség istenasszonyává, azt legjobban láthatjuk a Védából. A szanszkritban *budh* a. m. virrasztani és tudni;³⁾ az istennőről tehát, a ki fölkelte az embereket, akaratlan azt hihették, hogy a tudást is ő adja nekik. Így azt olvassuk róla, hogy elűzi a homályt, és hogy a kik keveset látnak, ő általa messze ellátnak (I. 113, 5). „Átléptük e sötétség határát; a föltetsző hajnal világosságot ad“ (I. 92, 6). De a *vajúnā* ,világosság‘ szó ismét két-értelmű s még többször

¹⁾ Gerhard, Griech. mythol. 253. §. 3. Preller, Röm. mythol. 260. l. jegyz.

²⁾ Gerhard az id. h. 267. §. 3.

³⁾ Rv. I. 29, 4: sasāntu tīāḥ āratājah bódhantu cūra rātājah.

s határozottabban jelöl tudást, mint világosságot. Ugyanazon himnusban (I. 92, 9) azt olvassuk:

„Megvilágítva az egész világot, a hajnal, a keleti, a látó, messze tündököl; minden halandót fölkeltvén dolgára, magasztalásában részesül minden gondolkodónak.“

Itt Athene csirái eléggé szembe tűnők. Hogy egészen más lett belőle, mint az indiai Ušas, mikor Attika népe védő istenéül imádta, azt szükségtelen említeni. De noha minden egyéb körülményt, mely hozzá járul a fényes, ég szülte istenasszonynak későbbi fejlődéséhez, gondosan meg kell figyelniünk, azt hiszem, eredetére nézve bátran megnyughatunk abban, hogy az ég vagy is Zeus homlokából keletkezett.

Különös, hogy az itáliai *Minerva*, kit azonosítottak Athenével, kezdettől fogva oly nevet vett föl, mely a hajnal istenasszonyának nyilván inkább értelmi, mint természeti jellemét fejezi ki. Világos, hogy *Minerva* vagy *Menerva*¹⁾ összefügg a latin *mens*, görög *ménos*, szanszkrit *manas* 'szellem' szavakkal; s valamint a szanszkrit *śiras* s a görög *kéras* a latinban *cervus* alakban jelenik meg, úgy felel meg a *manas* és *ménos* szavaknak *Minerva*. De tekintetbe veendő, hogy *māne* a latinban 'reggel', *Mānia* pedig régi neve a *Larok* anyjának²⁾; hogy *mānare* különösen a kelő napról volt használatos³⁾; és hogy *Mātuta*, nem is említve más ide való

¹⁾ Preller az id. h. 258. l.

²⁾ Varro. L. L. 9, 38, §. 61. ed. Müller.

³⁾ „Manat dies ab oriente“. Varro, L. L. 6, 2, 52, § 4. „Manare solem antiqui dicebant, cum solis orientis radii splendorem jacere coepissent.“ Festus, p. 158. ed. Müller.

szavakat, a. m. hajnal.¹⁾ Ebből az tűnnék ki, hogy régente a latin nyelv a *man* gyökeret, melyet egyéb árja nyelvekben legjobban gondolás értelmével ismerünk, mint a szanszkrit a *budh* gyökeret, fölhasználta, hogy kifejezze vele az egész természetnek öntudatra ébredését a hajnal közeledtére; ha csak nem volt a latin nyelvnek e képzet kifejezésére egy hasonlóképen hangzó, de egészen külön álló gyökere. Minden esetre úgy látszik, hogy a két képzet szorosan összefügg; s csak egy nehézség van hátra: megmondani, a kettő közül melyik az eredeti s melyik az átviteles jelentés. Hajlandó vagyok tehát föltenni, hogy *Minerva* még mutatja nyomát a *Matuta*-ban kifejezett képzetnek, s gyanítom, hogy a *promenervare* szóban, melyet a Carmen Saliare²⁾ intés jelentésével használ, megvan még őrizve az eredeti „keltés, ébresztés” képze.

Noha az a hagyomány, mely szerint Apollon Athene fia³⁾ látszólag újabb s nincs igen elterjedve, még sem lehet alaptalan, ha Apollont napistennek vesszük, mely a hajnal fényéből kel föl. Hajnal és fény sokszor váltanak helyet, s habár eredetileg kétség kívül úgy képzeltek, hogy *Apollon* és *Artemis* az éjnek, *Lētō*-nak vagy *Latona*-nak, voltak gyermekei, mégis a rege szerint születésük helye *Ortygia*, melynek utóbb Delos volt a neve, vagy *Delos*, melyet utóbb Ortygiának neveztek, vagy

¹⁾ Az oszk Maato-k, úgy látszik, reggeli istenségek. Kuhn Zeitschrift, XVI. 113.

²⁾ Festus, p. 205. Paul. Diac. p. 123: „Minerva dicta, quod bene moneat.”

³⁾ Gerhard, az id. h. §. 267. 3.

pedig *Ortygia* is, *Delos* is.¹⁾ Pedig *Delos* egyszerűen a 'fényes' sziget; és *Ortygia*, ámbár később különféle helyekre magyarázták, nem egyéb, mint a hajnal vagy Hajnalország. *Ortygia* az *ortyx* 'fürj' szóból való. A fürjnek szanszkritul *vartikā* a neve, azaz visszatérő madár, egyike az első madaraknak, melyek visszatérnek tavasszal. Ezt a *Vartikā* nevet adja a Véda egyiknek azon lények közül, melyeket az Açvinok — azaz nap és éj — megszabadítanak vagy fölélesztenek; s azt hiszem, *Vartikā*, a visszatérő, ismét egyike a hajnal számos neveinek. Története nagyon rövid: „El volt nyelve, de kiszabadították az Açvinok“ (I. 112, 8). „Kiszabadították a farkas torkából“ (I. 117, 6; 116, 4; X. 39, 13). „Megmentették az Açvinok a haldoklástól“ (I. 118, 8). Mind ez csak regeszerű ismétlése ama régi mondásoknak: „a hajnal vagy a fürj jön“; „a fürjet elnyelte a farkas“; „a fürj kiszabadult a farkas torkából“. Innen *Ortygia*, a fürjország, a kelet, „a dicső szülő hely“, hol Leto világra szülte ikreit, és *Ortygia*, Artemis neve, Leto leányáé, a ki keleten született.

A Hajnal, vagy inkább a Hajnal anyja, és mind az a fényes látvány, mely kíséri, természetesen sokkal kiválóbb helyet foglalt el az ifju világ vallásos képzelei közt, mint az, a kit testvérének neveztek, az alkonyat, az est, a nap vége, a homály, fagy, s talán a halál közelte. A hajnalban meg van minden bája a kezdetnek és ifjuságnak, s egy szempontból még az éjet is, mint a napnak iker testvérét, a hajnal szülöttjének lehet tekinteni.

¹⁾ Jacobi, 574. l. jegyz.

²⁾ Gerhard, az id. h. § 335, 2.

A mint a fényes gyermek elhalt, a sötét gyermek megszülemlett; a mint a sötét gyermek eltűnt, a fényes visszatért; mind a kettőt egy anya szülte — mind a kettő együtt látszott fölmerülni a kelet fényes méhéből. Lehetetlen volt pontos határt vonni s megmondani, hol kezdődik a nap s hol végződik, vagy hol kezdődik s hol végződik az éj. Ha a világosság a homálybe lép, azt mondják a brahmanok, akkor megjelenik az egyik iker; ha a homály lép a világosságba, akkor jön a másik. „Az ikrek jönnek mennek“ — ennyiből állt, a mit a régi költők a nap és éj nyargaló lovairól mondani tudtak; ez volt az utolsó szó, melyet találtak, és mint sok jó régi mondás, ez is alája volt vetve minden élő beszéd sorsának: formula, monda, mitus lett belőle.

Tudjuk, ki volt az ikrek anyja; a hajnal volt, a ki meghal, mikor szüli a reggelt s az estét; vagy ha Jáska nézetét fogadjuk el, az éj, a ki eltűnik, mikor az ikrek megszületnek. Fölléphet a hajnalnak minden neve alatt, s még az éj nevei is kifejezhetik jellemének egyik oldalát. Közelében van a hely, melyből a nap lovai kiindulnak minden-napi pályájukra; ¹⁾ közelében az istálló, melyben a tehenek vannak, azaz a fényes napok, melyek egymást követik, mint a nyájak, s melyeket a Nap minden reggel legelőjükre terel, melyeket rablók visznek el minden este sötét barlangjukba, de mindig újra visszajadják a kora szürkületnek biztos diadala után.

---

¹⁾ Azt hiszem, innen támadt *Açvattha* mitusa: ez voltaképen lovak helye, s később összezavarták az *açvattha* „ficus religiosa“ szóval. L. azonban Kuhn Zeitsch. I. 467.

Valamint a hajnalnak sok neve van, úgy szülötteinek is, s valamint amannak legáltalánosabb neve *Ĵamasūh*¹⁾ vagyis ikrek anyja, úgy szülötteinek is többnyire *Ĵamanu* 'ikrek' a nevük. Láttuk ez ikreket mint férfiakat: az Aġvinokat, Indrát és Agnit, Mitrát és Varunát. De láttuk, hogy ugyanazon hatalmakat nőknek is lehet képzelni, s így nő testvérekül is megtaláljuk őket. Például Rv. III. 55, 11:

„A nő ikrek²⁾ testüket különböztetvé tették; egyik fényes, a másik sötét: noha a sötét és a fényes testvérek, az istenek nagy istensége egy.“

A mitologikus kaleidoszkopnak egyszerü megfordításával ez a két testvér, éj és nap, a helyett, hogy a hajnalnak iker gyermekei volnának, máshol a napnak két anyja gyanánt jelennek meg. Rv. III. 55, 6:

„Ez a gyermek, mely aludni ment nyugatra, most maga jár; van két anyja, de nem kísérik; ezek Mitra és Varuna művei, de az istenek nagy istensége egy.“

Egy más himnuszban az van mondva, hogy az ikrek, kik itt és ott születtek (*ihehaġāte*), különböznek anyjuktól (47, 5); máshol meg úgy látszik, az egyik a másiknak leánya (III. 55, 12).

Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy ugyanaz a két lény, bár minek is nevezzük, néha mint férfi és nő testvér, néha meg mint két férfi testvér vagy két nő testvér jelenik meg. Ebben a mitologikus nyelvben az ikrek közül a nap a férfi testvér, *Ĵama*, az éj a nő testvér, *Ĵamī*: s így végre elérkeztünk a mitus magyarázatához,

¹⁾ V. ö. Rv. III. 39, 3.

²⁾ Jamjá, nőn. duális; v. ö. V. 47, 5.

melyet meg akartunk fejteni. Támadtak olyan kifejezések, minők: „az ikrek anyja“, t. i. a hajnal; „az ikrek“, t. i. nap és éj; „a lófiak“ vagy „lovások“, t. i. reggel és este; „Saranjū nőül megy Vivasvathoz“, t. i. a hajnal átöleli az eget; „Saranjū oda hagyta ikreit“, t. i. a hajnal eltűnt, nappal vagyon; „Vivasvat uj nőt vesz“, t. i. a nap lenyugszik az esti szürkületben; a „mén a kancza után fut“, t. i. a nap lenyugodott. Tessék e mondatokat összerakni és a Rigvéda regéje készen áll előttünk. A himnus nem említi, hogy Manu Savarnā fia, csak azt, hogy Vivasvat feleségének Savarnā a neve, s ez alatt csak azt érti, a mit a szó kifejez; t. i. előbbi nevéhez hasonló nőt, mint az alkonyat hasonlít a hajnalhoz. Manu mitusa alkalmasint újabb. Manut, az emberiségnek mitikus őseit valami okból *Savarni*-nak hítták, s ez talán annyit tett, mint minden színek Manuja, azaz minden törzseké vagy kasztoké. Ez a név a brahmánokat Savarnāra, Vivasvat második nejére, emlékeztethette, s mint-hogy Manunak jelzője volt *Vaivasvata*, Vivasvat imádója, utóbb fia, természetes, hogy Manu Sāvarnit Savarnā fiának vették. Ezt azonban csak gyanításul adom, míg Manu Sāvarni nevéről és mitusáról elfogadhatóbb magyarázatunk nem lesz.

De szükséges lesz még tovább kísérni Jamának, a tulajdonképeni ikernek, történetét. Az imént vizsgált helyen Saranjū egyszerűen Jama anyja, azaz az iker anyja, de a nő testvér, Jamī, nincs említve. De Jamī is nagyon ismeretes a Védában, s van egy érdekes párbeszéde bátyjával, melyben (az éj) kéri bátyját (a napot), hogy vegye nőül s melyben emez visszautasítja az aján-

latot, mert, azt mondja, „bűnnek nevezik, ha testvérek összeházasodnak“ (X. 10, 12).

Most az a kérdés, vajjon Jamát, mely tulajdonkép ikret tesz, használhatták-e valaha magában mint istenség nevét? Lehet szólni ikrekről, és láttuk, hogy a Véda himnuszai nem egy istenpárt neveznek ikreknek; de lehet-e szólni egy ikerről és lehet-e ez neve egy önálló istenségnek, imádva a megfelelő istenségre való minden vonatkozás nélkül? A hat évszakot, melyeknek mindegyike két hóból áll, nevezik hat ikernek (Rv. I. 164, 15); de egyes hónapot nem lehetett ikernek mondani.

Semmi sem lehet világosabb, mint ilyen helyek (X. 8, 4):

„Te, ó Vasu (nap), először jössz minden reggel! te voltál megosztója a két ikernek“ azaz a napnak és éjnek, a reggelnek s estének, világosságnak és sötétségnek, Indrának és Agninak stb.

Lássunk most egy verset (Rv. I. 66, 4), melyben Jamának magának kell ikret jelenteni, még pedig Agnit. Az egész ének Agnihoz van intézve, a tüzhöz vagy világossághoz legáltalánosabb jellemében. Lefordítom szó szerint:

„Mint egy szabadon bocsátott sereg, kormányozza erejét, mint tűz-hegyü nyilát az íjásznak. Jama született, Jama fog születni, a lányok szeretője, az asszonyok férje.“

Ez a vers, mint könnyen látható, tele van czélzásokkal, melyeket megérthettek azok, kik e költőket hallgatták, melyek azonban mi nekünk tökéletes rejtvények, melyeket csak hasonló helyek segítségével lehet megfejteni, ha ugyan találunk ilyeneket. Már most először is nem veszem Jamat Agni nevének vagy egyálta-

lában tulajdon névnek. Hanem tekintetbe véve Agni és Indrának, mint nap és éjnek, iker-voltát, így fordítok:

„(Egyik) iker született, (a másik) iker fog születni“, azaz: Agni, kihez a himnus intézve van, megszületett, a reggel megjelent; iker testvére, az est, fog születni.

A következő szavak — „a lányok szeretője“, „az asszonyok férje“, — azt hiszem, csupán ismétlései az első fél versnek. A reggeli világosság vagy a kelő nap a lányok szeretőjének van mondva, s ezek a lányok a hajnalok, melyek közül fölkel. Így azt olvassuk (I. 152, 4):

„Látjuk előttünni őt, a lányok kedvesét ¹⁾, a legyőzhetetlent.“

Rv. I. 163, 8 a nap lova, vagy a nap mint ló, így van megszólítva:

„Mögötted van a szekér; mögötted, Arvan, az ember; mögötted a tehenek; mögötted a lányok hada.“

Itt a tehenek s a lányok voltaképen csak kétféle személyesítése egy tárgynak: a fényes napoknak, a mosolygó hajnaloknak.

Rv. II. 15, 7 a következőt olvassuk Parāvrgről (ez a név, mint K'jāvana stb., nem egyéb, mint az este leáldozott és reggel visszatérő nap):

„Ő (az öreg nap), ismerve a lányok rejtekét, fölkelte nyilván, a szökevény; a sánta (nap) járt, a vak (nap) látott; Indra cselekedte ezt, a Somától tüzelve.“

A lányok rejteke a tehenek rejteke, a kelet, az örök-ifju hajnalok hazája; és ha azt mondták, hogy a lányok kedvese megszületett, ez csak annyi volt, mint „az iker született“.

¹⁾ Sājāna a *kanīnām* szót helyesen magyarázza *uśasām*-mal.

„Szerető“ (*ġārah*) maga használatos a kelő napról:
Rv. VII. 9, 1: „A szerető fölébredt a hajnal öléből.“

Rv. I. 92, 11: „Az asszony (a hajnal) tündöklük kedvese fényével.“

De mit jelent „az asszonyok férje“? Ez kétesebb ugyan, de azt tartom, elég valószínű, hogy a leáldozó nap, melyet körülvesz az alkony pirja, mintegy derült ismétlése a hajnalnak. A hajnalt magát is nevezik az asszonynak (IV. 52, 1); de az „asszonyok férje“ máshol nyilván a leáldozó nap (Rv. IX. 86, 32): „Az asszonyok férje végéhez közelít.“¹⁾ Ha ez a helyes magyarázat, akkor „az asszonyok férje“ ugyanaz, a mi „az iker, mely születni fog“, s akkor az egész versnek összefüggő jelentése lenne:

„Egyik iker megszületett (a kelő nap, vagy a reggel), a másik születni fog (a leáldozó nap, vagy az est); a leányok kedvese (az ifju nap), az asszonyok férje (a régi nap)“.²⁾

Tudtomra nincs más hely a Védában, hol Jamát magát, mint ikret, Agnira vagy a napra vonatkoztatták volna. De van, kivált az utolsó könyvben, több hely, hol

¹⁾ Nišķṛta B. R. szerint légyott; de itt az eredeti jelentés, elveszni, alkalmasnak látszik.

²⁾ A következő fordítások, melyekkel különböző tudósok mind ezt az egy verset akarják visszaadni, adhat fogalmat a védamagyarázat nehézségeiről:

Rosen: „Sociatae utique Agni sunt omnes res natae, sociatae illi sunt nasciturae, Agnis est pronubus puellarum, maritus uxorum.“

Langlois: „Jumeau de passé, jumeau de l'avenir, il est le fiancé des filles, et l'époux des femmes.“

Wilson: „Agni, as Yama, is all that is born; as Jama, all that will be born: he is the lover of maidens, the husband of wives.“

Jama mint egyes istenség fordul elő. Nevezik királynak (X. 14, 1); az elhunytak elismerik királyuknak (X. 16, 9). Együtt van a pitarokkal, az atyákkal (X. 14, 4), az Angirákkal (X. 14, 3), az Atharvanokkal, Bhrgukkal (X. 14, 6), a Vasisthákkal (X. 15, 8). Nevezik Vivasvat fiának (X. 14, 5), és említik Jamának egy halhatatlan fiát (I. 83, 5). Somát áldoznak neki (X. 14, 13), s az elhunyt atyák fogják látni Jamát Varunával együtt (X. 14, 7) és lakmározni a két királylyal (X. 14, 10). A holtak királya, Jama, egyszersmind a halál istene (X. 165, 4¹), és két kutya jár az emberek közt mint Jama küldöttje (X. 14, 12). De kéri egyszersmind, őt és kutyáit, hogy adjon életet; ez voltaképen bizonyára csak annyit jelentett, hogy kimélje az életet (X. 14, 14; 14, 12).

Lehet-e ebben a Jamában, a holtak istenében, fölföldözni az egyik ikret? Megvallom, ezt nagyon erőszakos és mesterséges magyarázatnak tartom, és sokkal szívesebben származtatnám ezt a Jamát a *jam* 'kormányozni' igéből. Csak hogy atyja Vivasvat, és az ikrek atyja is Vivasvat. Vagy három fiut tulajdonítsunk Vivasvatnak, két ikret, Jamau, és egy 'kormányzó, Jama' nevűt? Ez lehetséges, de nem igen valószínű; és azt hiszem, jobb, ha megtanulunk járni a régi nyelvnek különös ösvényein, bár mily kényelmetleneknek is látszanak első tekintetre.

Kuhn : „Az iker (Agni az, a ki született; az iker az, a ki születni fog.“

Benfey : „Mint született ur kormányozza a születéseket; a lányok kérője, az asszonyok férje.“

¹) Rv. I. 38, 5. „Jama utja“ használható jó vagy rossz jelentéssel.

Képzeljük tehát el, hogy Jama, iker, mint az est vagy a leáldozó nap neve volt használatos, akkor talán megérthetjük, hogyan lett végre Jama az elhunytak királya s a halál istene.

Napkelet a régieknek az élet forrása volt, nyugat a *Nirrti*, az *exodos*, a halál országa. A nap, mely minden nap lenyugszik vagy meghal, először járta az élet útját kelettől nyugatig, ő volt az első halandó, első kalauzunk, ha megfutottuk pályánkat s napunk leáldozik messze nyugaton. Oda követték az atyák Jamát; ott honolnak vele örvendezve, és mi is oda fogunk költözni, ha követői (nap és éj) megtalálnak bennünket. Ezek természetes érzelmek és érthető gondolatok. Csak az a kérdés: ezek voltak-e ama gondolatok és érzelmek, melyekkel a régiek lelke eltelt, mikor Jamát, az iker napot, a lenyugvó napot, az elhunytak urává s a halál istenévé változtatták?

Hogy Jama jelleme összefügg a nappal, azt már abból lehet gyanítani, hogy Vivasvat fiának nevezték. Néhol Vivasvat is halálküldőnek van tekintve. Rv. VIII. 67, 20: „Vivasvat nyila, ó Āditja, a mérgezett nyíl, el ne találjon bennünket, míg meg nem vénhedtünk!”

Jama átkelt a veszélyes hullámokon, megmutatta sok embernek útját, először ismerte az ösvényt, melyen atyáink átkeltek (X. 14. 1 és 2). Egy ének, mely a napistenhez van intézve, azt mondja, hogy „Jama hozta a lovat, Trita fölnyergelte, Indra először ült rajta, a Gandharva fogta a zabolát.” És mindjárt utána az van írva, hogy a ló Jama, Āditja és Trita (I. 163, 2 és 3). Továbbá, hogy a három ég közül kettő Savitaré, egy Jamáé (I. 35, 6). Jama bejárás az istenek társaságába

(X. 135, 7); s közvetetlen ez előtt azt olvassuk: „A mélység elterül keleten, a kijárás nyugaton van.“¹⁾

Ezek töredékes nyomok ugyan, de eléggé bizonyítják, hogy Jama jelleme, a hogyan a Rigvéda utolsó könyvéből ismerjük, fejlődhetett a leáldozó napból, melyet személyesítettek mint az emberi nem vezetőjét, ki maga is halandó, de király, az elköltözöttek ura, kit az atyákkal együtt imádtak, s ki első bizonyossága volt az atyák élvezte halhatatlanságnak, mely hasonló magához az istenek halhatatlanságához. Hogy az elköltözöttek királyából lassankint halál istene lett, az nem szorul magyarázatra. Ez azonban csak legkésőbbi jellemvonása Jamának s a Védának régibb részeiben Varunának van tulajdonítva, ki, mint láttuk, maga is egyike az ikreknek, mint Jama.

Mind ezen égi hatalmaknak anyja a sok-nevű hajnal, *πολλῶν ὀνομάτων μοῖρ᾽ ἡ μία*, *Aditi*, az istenek anyja, vagy *Apjā jōṣā*, a víz felesége, *Saranjū*, a futó fény, *Ahanā*, a fényes, *Ar'gunī*, a ragyogó, *Urvaṣī*, a messze terjedő stb. Azonban a hajnal mögött sejtettek egy más isteni hatalmat, melyre sem a védai Rišik, sem egyéb költők vagy próféták nyelve nem talált még megfelelő nevet.

Ha tehát, mint meg vagyok győződve, a görög *Erīnys* egy szó a szanszkrit *Saranjū*-val,²⁾ könnyű látnunk, hogy, egy közös gondolatból kiindulva, hogyan vette föl mind a két istenség a maga sajátos alakját Indiában és Görögországban. Az éjt Hesiodos a Háboru,

¹⁾ Vessd össze Rv. I. 116, 2; VII. 33, 9; IX. 68, 3, 5; X. 12, 6; 13, 2, 4; 53, 3; 64, 3; 123, 6.

²⁾ A szókezdő hehezet hiánya kivételes, de vannak erre egyéb ismeretes példák is. L. Curtius, Grdz.

Harcz és Álság anyjának tartja, de egyszersmind a Nemesis vagy Boszu anyjának. ¹⁾ Aiskhylos az Erinysöket az Éj lányainak nevezi, és fönt láttunk egy védai helyet (VII. 61, 5), mely szerint a Druhok, az éj vészhozó szellemei, követik az emberek bűneit. „A hajnal megtalál“, ez oly mondas volt, melyet még nem igen érintett a mitologia. „Erinys megkeres“ — ezt már Homeros sem értette szó szerinti jelentésében. Ha néha Erinysnek híják Dēmētērt, ²⁾ ez onnan van, mert *Dēō* a. m. *Djāvā*, és *Dēmētēr Djāvā mātār*, a hajnal, az anya, ³⁾ mely megfelel *Djauš-pitar*-nak, az égnek, az atyának. *Erinys Demeter*, mint Saranjū, kanczává változott, *Poseidōn* utána ment mén alakjában, s két gyermek született, egy leány (*Despoina*) és *Areiōn*. Ha *Poseidōn* a tengerből kelő napot jelölte, akkor Varunához közeledik, ki egy helyen a Védában a ló vagy Jama atyjának van nevezve.

És most, miután megmagyaráztuk Saranjū mitusát, atyjáét, férjeét és gyermekeiét eredeti jelentésük szerint, hátra van még, hogy rövid átnézetét adjuk egyéb tudósok nézeteinek, kik e mitust elemezték és eredeti jelentésére nézve eltérő véleményekhez jutottak. Nem lesz szükséges részletesen czáfolgatni e nézeteket, minthogy a fő különbség az övéik s az enyém közt a különböző szempontokból keletkeznek, melyekről a mitologikus gondolat távoli működését tekintjük. Én a nap keltét és nyugtát, a napnak és éjnek minden-napi visszajöttét, a fény és homály küzdelmét, az egész napdrámát és min-

¹⁾ M. Müller, *Essay on Comparative Mythology*, 40. l.

²⁾ *Pans.* VIII. 25; Kuhn az id. h. I. 152.

³⁾ L. Pott, *Kuhn Zeitschr.* VI. 118, jegyz.

den részleteit, melyek naponkint, havonkint, évenkint ismétlődnek égen és földön, tekintem a régi mitologia fő tárgyának. Azt hiszem, hogy maga az isteni hatalmakról való képzet ama bámuló kíváncsiságnak köszöni eredetét, melylyel az árja család ősei nézték azokat a fényes (deva) hatalmakat, melyek jöttek mentek, senki sem tudta honnan vagy hová, melyek soha sem maradtak el, nem enyésztek el, nem haltak meg, s melyeket halhatatlanoknak neveztek szemben a gyarló és mulandó emberi nemmel. A tüneményeknek rendes visszatértét majdnem mulhatatlan föltételnek tartom arra, hogy a mitologikus beszédmód varázsa által halhatatlanok rangjára emelkedjenek, és aránylag szűk teret engednek az időjárás tüneményeinek, minők a fölhhők, a dörgés és villámlás; ezek ideig óráig nagy fölindulást okoznak ugyan a természetben s az emberi szivben, de nem igen foglalhatnak helyet a halhatatlan fényes lények közt, hanem inkább szolgálk vagy ellenségeik közé sorakoztak. Az ég gyűjti a föllegeket, az ég dörög, az ég esőzik; s a küzdelem a sötét fölhhők s a fényes nap közt, melyet amazok egy időre eltakarnak, csak rendetlen ismétlése ama jelentősebb harcznak, melyet naponkint vívnak egymással az éj sötéte s a nap élesztő világa.

Ezzel a napelmélettel teljesen ellenkezik Kuhn elmélete, melyet a legjelesb német mitologusok elfogadtak, s melyet meteorologikus elméletnek nevezhetni. Ezt jól vázolta Kelly „Indogermán hagyomány és néphit” czimű munkájában ¹⁾:

¹⁾ „Indo-European Tradition and Folk-lore.”

„A fölhők, viharok, eső, villám és mennydörgés voltak ama látványok, melyek mindenek előtt hatottak a régi árjak képzeletére és foglalkoztattak földi tárgyak keresésével, melyek összehasonlíthatók e folyton változó tünetményekkel. A nézők hazája a földön volt, s a földi tárgyakat aránylag jól ismerték; még a fényes égi testek járását is sokszor nagyobb nyugalommal szemlélhették rendes ismétlődésük folytán; de mindig a legélénkebben kellett őket érdekelni ama csodás időjárási változásoknak, melyeknek megjelenése oly szabálytalan és titokszerű, melyek oly közvetlen és kézzel fogható jó vagy rossz hatást tesznek a nézőknek életére és vagyonára. Azért jegyezték és jelölték meg e tünetményeket oly gonddal és oly gazdag képzelettel, mely az indogermán mitológiák és babonáknak legjelentősb alapjaivá tette őket.“

Schwartz, jeles mitologikus tanulmányaiban ¹⁾ szintén határozottan e párthoz szegődik:

„Ha azon elvekkel szemben, melyek ‚A mitologia eredetéről‘ irt könyvemben vezettek, megjegyezték, hogy túlzom a szél és zivatar jelentőségét s elhanyagolom a napot, a következő vizsgálódások meg fogják erősíteni, a mit ez előtt állítottam, hogy t. i. a nap csupán mellékesnek tünt föl az ég színpadán és csak később vált fontossá, mikor már előbbre haladtak a természet szemléletében s a mitusok alakításában.“

A két nézet olyan tökéletes ellentéte egymásnak, a milyen csak lehet két nézet egyazon tárgyról. Az egyik,

---

¹⁾ Der heutige volksglaube und das alte heidentum, 1862 (VII. l.). Der ursprung der mythologie, 1860.

a napi elmélet, a rendes égi és földi változásokban látja az anyagot, melyből az árja vallásos mitologia hímes szövevénye készült, s csak közbe közbe ismeri el a viharok, dörgés, villámlás beszövését; a másik, a meteorikus elmélet, azt mondja, hogy a fölhők és viharok s egyéb erőszakos természeti tünemények tettek legmélyebb s legmaradandóbb benyomást a régiek lelkére, mert az égi testek rendes mozgásán nem csodálkoztak többé s az Isten jelenvoltát csak nagy erős szélvészben, földindulásban vagy tűzben érezhették.

Láttuk, hogy ez utóbbi nézet szerint magyarázta Roth Saranjüt a sötét viharos fölhőre, mely világ kezdetén a térben lebegett, és hogy Vivasvatot az égi világosságnak tartotta.¹⁾ A második ikerpárt, az Aćvinokat, magyarázza először és az első fényhozóknak tartja őket, kik megelőzik a hajnalt (de kik ezek?), ellenben az első párban, mely egyszerűen Jama, a férfi iker, és Jamī, a nő iker, volt a neve, az első emberpárt földözte föl, mely a fölhő párája s az égi fény egyesüléséből született. Születésükkal, azt hiszi, a dolgoknak új rendje kezdődött, s azért mondták, hogy anyjuk — a zavaros, vihar dulta szürkület — elenyészett. Ha nem is tartjuk fontosnak, hogy a Rigvéda szerint Saranjū először Jamát szülte, aztán eltűnt, aztán az Aćvinokat szülte, s végre oda hagyta mind a két párt, megjegyzendő, hogy nincs egy szó sem²⁾ a Rigvédában, mely arra mutatna, hogy

¹⁾ Festschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft, IV. 425.

²⁾ Az Atharvavédában (18, 3, 13) kimutatott egy fontos helyet („jo mamāra prathamō martjānām“) Kuhn, Roth Nir. 138. l. L. még Haug, Essays 234. l.

Jama és Jamī az első emberpár — az indiai Ádám és Éva — vagy mely az ember teremtetését gőz és fény egyesüléséből származtatná. Ha Jama volna az első ember, akkor erről a régi védaköltők róla szoltukban bizonyára nem hallgattak volna. Az Avestában sincsen *Ĵima* első emberül, az emberiség őseül föltüntetve.¹⁾ Csak egyike az első királyoknak és uralkodásában meg volt testesülve az emberi boldogság, nem volt még sem betegség, sem halál, sem hőség, sem fagy; de semmi egyéb. Jimának további fejlődését kimutatta Burnouf s ez egyike volt legutolsó és legfényesebb fölfödözéseinek. 'Sur le Dieu Homa' föliratu czikkében, melyet a Journal Asiatique-ban tett közzé, nyitotta meg a kutatásnak ezt az egészen új aknát a régi vallásban és hagyományban, mely az árnak közös vagyonuk volt eloszlásuk előtt. Bebizonyította Burnouf, hogy a későbbi perzsák hősköltészetének leghíresebb nevei, *Žemšid*, *Feridún* és *Garšasp*, visszavihetők három hősre, kik a Zend-Avesta szerint az emberiség három legrégibb nemzedékének képviselői, *Ĵima-Kšaēta*, *Thraētana* és *Kerečasp*, és hogy ezen perzsa hősöknek ős képei a védabeli *Ĵama*, *Trita* és *Kṛçaśva*. Sőt még tovább ment. Kimutatta, hogy valamint a szanszkritban Jama atyja *Vivasvat*, Jima atyja az Avestában *Vivanghvāt*. Kimutatta, hogy valamint a perzsa *Thraētana* *Athwja* fia. *Trita* patronymikona a Védában *Aptja*. Hogy *Thraētana*-ból *Feridún* lett, azt megmagyarázta a pehlevi *Thredun* alakkal, melyet Neriosenghnél találunk. Továbbá Burnouf volt az, a ki *Zohākot*, a perzsa zsarnokot, kit megölt *Feridún*, s kit még *Firdusi* is *Aš dahāk*

¹⁾ V. ö. Spiegel, *Ērān*, 245. 1.

név alatt ismer, azonosította az avestabeli *Aj dahāka*-val, a harapós kigyóval — mint ő fordítja — melyet megöl *Thraētana*. Sehol sem mutatták még ki ilyen fényesen a természeti mitológiának az eposzba — sőt a történetbe — való átmenetelét. Idézem Burnouf szavait, ki egyike a legnagyobb tudósoknak Franciaországban, mely oly gazdag a szellemes filologusokban:

„Il est sans contredit fort curieux de voir une des divinités indiennes les plus vénérées, donner son nom au premier souverain de la dynastie ario-persanna; c'est un des faits qui attestent le plus évidemment l'intime union des deux branches de la grande famille qui s'est étendue, bien des siècles avant notre ère, depuis le Gange jusqu'à l'Euphrate.“ ¹⁾

Roth kimutatott némely részletesebb egyezéseket *Šemšid* történetében, de az a kísérlete, mely *Jámát* és *Jimát* indiai és perzsa *Ádámmá* akarja változtatni, azt hiszem, tévedésen alapszik.

Kuhnnak tehát igaza volt, midőn Roth fejtegetésének ezt a részét elvetette. De ő is, mint Roth, *Saranjūt* viharos fölhőnek tartja, s ámbár vonakodik *Vivasvat*ban az általános égi világosságot elismerni, *Vivasvat* ő szerrinte egyike a nap számos neveinek, és *Jama*, az első szülött, *Agnit*, a tüzet jelenti, vagy inkább a villámot, melyre iker testvére, a mennydörgés, következik. A második párt aztán, az *Açvinokat*, *Agnira* és *Indrára*, a tűz istenére s a fényes ég istenére, s így a mitusznak következő megfejtéséhez jut:

¹⁾ L. M. Müller, On the Veda and Zendavesta, 31. l.

„Miután a vihar elmúlt, s a sötétség, mely az egyes fölhőt elrejtette, elenyészett, Savitar (a nap) még egyszer átkarolja az istenasszonyt, a fölhőt, mely elfutván ló alakját vette föl. Savitar, még rejtve is, tüzesen és arany karral tündöklök, s így nemzi Agnit, a tüzet; végre széttépi a menyasszonyi fátyolt és születik Indra, a kék ég.“

Manunak, az embernek, születése az ő magyarázata szerint csak ismétlése Agni születésének; s ő Manut vagy Agnit tartja az indiai Ádámnak, nem pedig Jamát, mint Roth.

Természetesen lehetetlen teljesen méltatni e kitünő emberek esze járását, ha Saranjü mitusáról való nézeteiket csak így rövid kivonatban ismertetjük. A kiket érdekel e tárgy, az ő értekezéseikhez kell folyamodni s összehasonlítani ezekkel az én magyarázataimat. Megvallom, hogy, ha rá is helyezkedem az ő álló pontjukra, nem tudok világos vagy összefüggő gondolatmenetet látni a mitologikus fejlődésben, melyet ők leírnak. Nem képzelhetem, hogy oly emberek, kik egy színvonalon állottak a mi pásztorainkkal, beszélgethettek volna egy sötét viharos fölhőről, mely a térben lebeg és, összekelvén a világossággal vagy nappal, szüli az első emberi lényeket, vagy hogy a kék eget a fölhő fiának nevezhették volna, mert az ég megjelenik, mikor a nap átölelte vagy megölte a fölhőt. Azonban nem az én tisztem, hogy ítéletet mondjak, hanem azoké, a kik az egyes elméletek iránt kevésbbé elfogultak: hogy eldöntsék, melyik magyarázat természetesebb, melyik felel meg jobban a régi védai énekek elszórt adatainak és mind annak, a mit az embernek őskori eszejárásáról tudunk.

TIZENKETTEDIK FÖLÖLVASÁS.

UJKORI MITOLOGIA.

A mit ujkori mitológiának nevezek, az olyan terjedelmes és jelentős tárgy, hogy ezen utolsó fölölvasásomban nem tehetek egyebet, mint hogy röviden jellemzem és körülírom a határokat, melyeken belül működését megfigyelhetjük. Azon definíció után, melyet már többször adtam a mitológiáról, itt csak egyszerüen ismétlem, hogy ezen név alá foglalom minden esetet, melyben a nyelv önálló hatalomra tesz szert és visszahat a szellemre, a helyett hogy rendeltetéséhez képest a szellemnek csupán valósulása és külső megtestesülése volna.

A nyelvnek ifju korában a mitologia játéka kétség kívül élénkebb és hathatósabb volt, mint most, az érett elmélkedés korában, mely a szavakat nem fogadja többé el jó hiszemmel, hanem mindig kipróbálja logikai definícióval. Ha a nyelv józanabbá válik, ha az átvitelek kezdenek kevésbbé merészek és világosabbak lenni, akkor már nem igen áll be az a veszély, hogy valaki a napot lónak nevezi, mivel valamely költő emlegette égi pályáját,

vagy hogy Selenét szerelmesnek hiszszük Endymionba, mivel egy bevett szólásmód az éj közeledtét úgy fejezte ki, hogy: a hold epedve tekint a leáldozó nap felé. Azonban, ha más alakban is, a nyelv megtartja titkos varázsát; és ha nem is teremt többé isteneket és hősöket, teremt nem egy nevet, mely hasonló bálványzásban része-sül. A ki vizsgálná a befolyást, melyet szavak, pusztá szavak, gyakoroltak az emberek szellemére, az olyan történetét írhatná meg a világnak, mely tanulságosabb volna valamennyi eddiginél. Határozatlan-értelmű szavak rejlenek valamennyi bölcsesleti és vallási vitánk mögött s még az úgy nevezett egzakt tudományok is sokszor félre vezetették magukat ugyanezen szirén hangjától.

Nem szólok itt a nyelvvel való otromba visszaélésről, melylyel sok író, a nélkül, hogy megérlelné és rendbe szedné gondolatait, neki ereszti az embernek a homályos és rosszul alkalmazott szavaknak árját s ezt aztán, ha mások nem, ők maguk mély tudománynak és bölcseség-nek tartják. A tudatlanság és hiuság ezen palládiumát már jóformán lerontották; s olyan tudósoknak vagy bölcsészeknek, kik mondani-valójukat nem tudják következe-tesen és érthetően kimondani, nem igen sikerül most már holmi titokszerű bölcsesség birtokosainak tartatni magukat. Si non vis intelligi, debes negligi. — Én azonban olyan szavakra gondolok itt, melyeket mindenki használ, melyek olyan világosaknak látszanak, hogy szinte vakmerőség megtámadni őket s számot kérni tőlük. De ha kiveszszük a mennyiségtan nyelvét, igazán csodálatos, mennyire állhatatlan a szavak jelentése, mennyire változik század-ról századra, sőt lassan lassan minden beszélő ajakán. Olyan szavakat, minők *természet, törvény, szabadság,*

szükségesség, test, subsztancia, anyag, egyház, állam, kinyilatkoztatás, sugallat, ismeret, hit, hánynak vetnek a szóharczokban, mint ha mindenki tudná, mit jelentenek, s mint ha mindenki egy és ugyanazon értelemben használná őket; pedig legtöbben, különösen azok, kik a közvélemény képviselői, csak innen onnan fölkapkodják e bonyolódott kifejezéseket, mint a gyermek, a leghatározatlanabb fogalmakkal kezdik, időről időre bővítik, talán javítják is véletlenül némely önkénytelen tévedésüket, de soha sem szereznek maguknak biztos tőkét, soha sem törődnek ama kifejezéseknek történetével, melyekkel olyan kényük kedvük szerint élnek, s nem alkalmazzák őket értelmüknek teljességében a logikai definíció szoros szabályai szerint. Sokszor megmondták már, hogy a legtöbb vita szavak körül forog. Az igaz, de még sokkal többet foglal magában, mint első tekintetre látszik. A szóharczok nem csupán formális, külső, csekély, esetleges eltérések, melyeket el lehetne hárítani egyszerű magyarázattal vagy valami akadémiái szótárra való utalással, mint sokan hiszik. Oly különbségek ezek, melyek a szavaknak tulajdonított többé vagy kevésbbé tökéletes, többé vagy kevésbbé teljes és helyes fogalomból keletkeznek: a szellem hibás, nem csak a nyelv.

Ha egy gyermeket arra tanítanának, hogy mindent *arany*nak nevezzen, a mi sárga és fénylik, s ha aztán mindenki ellen azt vitatná, hogy a nap arany, akkor a gyerekek kétség kívül igaza volna, mert az ő gondolkodásában az 'arany' nevezet olyasmit jelent, a mi sárga és fénylik. Habozás nélkül mondjuk mi is valamely virágról, hogy arannyal van beszegve — persze csak a színére gondolunk, nem a valójára. A gyermek később

megtanulja, hogy vannak más tulajdonságok is a színen kívül, melyek az aranyt jellemzik és megkülönböztetik más hasonló tárgyaktól. Megtanulja mind ezen tulajdonságokat bele érteni az arany nevébe, úgy hogy végre az arany már nem csak valami fényes neki, hanem olyan test, mely súlyos, nyujtható, olvasztható, és királyvizben oldható; ¹⁾ s ehhez hozzá ad minden más tulajdonságot, melyet minden nemzedék folytatott nyomozása fölfödöz. De mind ezen óvatosság daczára az *arany* neve, melyet a bölcészek oly gondosan meghatároztak, ugy elcsuszik a szavak tolongásában, s egy bankár ugy beszélhet az aranynek börzei értékéről, hogy alig hihetjük, hogy ugyanarról a dologról beszél, melyet a minap a khemikus tégelyében láttunk. Az 'arany-kezü' jelző, melyet a napra alkalmaztak, egész történetet szült, hogy mikép vesztette el kezét a nap, s mikép pótolta mesterseges arany kézzel. Ez régi mitologia. Ha pedig azt mondjuk, hogy a legujabb időben az aranytermelés nagyon növekedett, s ha ebből azt következtetjük, hogy Angliában az adózó vagyon növekedése a californiai arany fölfödözésének tulajdonítandó, ez modern mitologiai. Az *arany* szót kétféle értelemben használnók. Egyik esetben valóságos vagyonnal hason értelemben, a másikban a forgalmi eszköz nevéül használnók. Ugyanazt a hibát követnők el, mint a régiek, midőn egyazon szót kissé különböző két jelentésben.

Mert épenséggel nem szabad azt hinni, hogy a mitologia, még leplezetlenebb alakjában is, az emberi nemnek ős korára szorítkozik.

¹⁾ V. ö. Locke, III. 9, 17.

Noha a mitológiának egyik forrása, az, mely a *gyökérbeli* s a *költői képes beszédből* ered, nem olyan termékeny az új nyelvekben, mint a régiekben, működik az új nyelvekben egy más tényező, mely más uton ugyan, de majdnem ugyanazon eredményeket szüli, t. i. a *hangbeli romlás* és nyomában a *népetimologia*. Hangbeli romlás következtében sok szó elvesztette átlátszóságát, sőt eredetileg mind alakban, mind jelentésben egészen különböző szavak néha egyazon alakot öltik. Már most, minthogy van az emberben valami vágy az etimologia után, valami kíváncsiság kitalálni, szép szerivel vagy erőszakosan, hogy miért nevezték azt meg azt így vagy amugy, mindig újra megtörténik, hogy a szavakat még inkább elváltoztatják, hogy újra érthetők legyenek; vagy ha két szó, mely egykor különbözött egymástól, egyenlővé vált, valami magyarázatot keresnek és találnak is csakhamar, hogy a bajon segítsenek.¹⁾

„La Tour sans venin” ide tartozik, de korántsem az egyetlen példa.

* A *huszárról* ki nem hiszi, hogy valamikép összefügg a *huszas* számmal? Ha Sárosy Gyula azt mondja:

„A huszár név onnan ragadt a huszárra,
Mert egy halálának mindig husz az ára,”

ez szép költői játék. De már a tizenhatodik században Verancsics komolyan a huszból magyarázta, s e végett azon adathoz folyamodott, — mely az 1458-adiki szegedi gyűlés határozataiban fordul elő²⁾, — hogy régente min-

¹⁾ V. ö. Chips from a German Workshop, III. 300; és fönt,

²⁾ L. Kaprinay, Hungaria Diplom. II. 40. V. ö. Thewrewk Emil, A helyes magyarság elvei.

den husz jobbágynak kellett egy banderistát kiállítani. — Pedig ha a nyelvész megtekinti e szót, már az *-ár* végzet gyanussá teszi, mely eredeti magyar szavak végén korántsem oly gyakori, hogy olyan új keltű szónál, minő huszár¹⁾, előfordulhatna. S csakugyan, a *huszár* szónak semmi köze a *husz*-hoz, mert nem egyéb, mint a kalózt jelentő olasz *corsaro*, mely az illir *gusar* közvetésével és „könnyű lovas” jelentésével jött át a magyarba.²⁾

A magyar népetimológiának legszebb példája *tubarrózsza*, mely eredete szerint épenséggel nem jelenti a galamb rózsáját, hanem gümös növényt (latinul *tuberosa*). — A *bazsarózsza* sem basa rózsája, mint talán sokan képzelik, hanem *bazsalrózsza*.

Seregély-t már az öreg Geleji Katona onnan magyarázta, hogy seregesen költözik. Pedig kölcsönvétel, s ezt azonnal meglátni a nyelvjárási *szkvoregély* alakon. — *Angolna* helyett előfordul *ingolna*, mert a fürge állat nevét a népetimologia az *ingani* igével hozta összefüggésbe. Sőt *oroszlány* helyett *oroszlédnyit* is mondanak, pedig török-eredetű szó.

¹⁾ * Először 1481-ben fordul elő; Pray, Annales Hung. IV. 184. *

²⁾ * A magyarból terjedt aztán el minden európai nyelvbe és hadseregbe; s ámbár a szónak olasz eredete régen ki van mutatva, még tudományos könyvekben is újra meg újra találkozunk a huszból való származtatással; így legújabbán Hovelacque „La Linguistique” cz. könyvében, 17. lap. Sőt Sayous („Les origines et l’époque païenne de l’histoire des Hongrois”, Paris, 1874. 41. l. jegyz.) azt mondja: „M. Miklosich fait venir *huszár* de *gusar*, ce qui n’est guère admissible: *huszár* a „en magyar” un sens déterminé (un soldat sur vingt), et c’est de là que vient sans doute le slave *gusar*”, és nem gondolja meg, hogy *h*-ből nem válhatik *g*, ellenben *g*-ből lehet *h* és lesz is gyakran a szláv nyelvekben. *

A *káposzta* szintén kölcsönvétel és eredete szerint fejet jelent, de a nép onnan magyarázza, hogy „Káp hozta”.¹⁾ — A *kajsi* baraczk neve török-eredetű, de a nép néha *kajsin* baraczknak is mondja, mint ha a jelző a gyümölcsnek színét határozná meg. — *Koszmacska* pedig drasztikus átalakítása a szláv *kosmatka* (vagy *kosmača*) növénynévnek.

Hódbojgu (*holdbolygó*) e helyett van mondva: *hó-bolygó*, mely ugyanaz a szó, a mi *háborgó*.

Egyház eredete szerint szent házat jelent, nem pedig egyet²⁾, ámbár pleonazmussal mondjuk *szentegyház*, és kátékban *egyház* az egyedül üdvözítő, egységes válásra van magyarázva. — Ugyanaz az elő része van az *Egykő* helynévnek (németül is *Heiligenstein*), de a nép, hogy az első szót, melynek jelentése feledségbe ment, érthetővé tegye, *Hegyköt* csinált belőle.

Ilyen változtatásokra azonban, mint már első példáink mutatják, a népnyelvnek leginkább idegen szavaknál van alkalmá, melyeknek sokszor igyekszik otthonosabb és némileg érthetőbb hangzást adni. Elég ismeretesek az olyan furcsa elferdítések, minők a *Likistán* vagy *Lik István* huszárok (*Lichtenstein*), *rexumkancellária*

¹⁾ * Erdélyi, Népdalok, I. 137.

„Itt a jó tál étel, az áldott káposzta,
Melyet országunkba Káp nevű ur hozta.”

L. több példát Thewrewk E. „A helyes magyarság elvei” cz. könyvének „Nyelvérzék és népetimologia” főiratu czikkében. *

²⁾ L. Magy. Nyelvőr. I. 69.

(*rechnungskanzlei*), *Hársi zsidó* (e. h. *Härš* azaz *Hirsch*¹⁾, *Áziliom* (e. h. *Elizium*, v. ö. *elázni*²⁾). A *milly-gyertyát*, mely föltalálójától, Millytől, vette nevét, népünk összevetésztette a *milch* szóval (a dunán-tuli németeknél *mili*, *müli*) s elnevezte *tejgyertyának*; e tévedést természetesen a szín is elősegítette.

A svéd *kyrkoherde* (*kirchenhirt*, egyház pásztora) átment a finn nyelvbe, de a finnben *herde* ismeretlen szó, s azért az ismeretes *herra* szót téve helyébe azt mondták *kirkkoherra* (egyházur).

A *bab* nevét a mordvin nyelv is, mint a magyar, a szláváságból kapta, még pedig *boba* alakjában; e helyett azonban, a népetimologia következtében, azt is mondják *babañ-snau*, s ez a. m. asszonyborsó.³⁾

A népetimologia magyarázatai sokszor egész mondákat szülnek. Így a *Munkács* nevet a névtelen jegyző munkából magyarázza, s ebből azt következteti, hogy a honszerző magyarok ott fáradságos munkájuktól kipihentek, pedig akkor még maga a *munka* szó sem volt meg a magyarban, csak később kapta a szlávból. És úgy látzik, igaza van egy barátomnak⁴⁾, ha azt véli, hogy csak ez az etimologia és *Ungvár*-nak *Ungar*-tól vagy *Ungar*-nak *Ungvár*-tól való származtatása indította névtelen

¹⁾ * Ide való a Falu Rosszában előforduló koresmanevezet, *Makk Hetes*, melyet színházunkban csakugyan oda tettek ezimerül. Pedig, mint hallom, ez csak elferdítése egy koresmáros *Matye Härš* (azaz *Mordechai Hirsch*) nevének. *

²⁾ Magy. Nyelvőr II. 143.

³⁾ L. Ahlqvist, Die kulturwörter der westfinn. sprachen (Helsingfors 1875), 39. l.

⁴⁾ Dr. Marczali Henriknek.

jegyzőnket arra, hogy a magyarokat északról költözteti be hazájukba; mert különben épenséggel nem valószínű, hogy az-előtti délkeleti lakó helyükből, az Erdélytől keletre lakó hatalmas pecsenegeken áttörve, elmehettek volna észak felé.

Ha a Pannonia megvétéléről szóló régi ének szerzője *Dézs* nevét onnan származtatja, hogy a diadalmas magyarok hálájukat háromszoros *Deus* kiáltással fejezték ki, ezen a tudákos etimológián legföllebb mosolygunk. De ugyanazon éneknek még ma is elhiszik, ha *Kelenföld* és *Tétény* nevét onnan magyarázza, hogy a magyarok

„Az Kelen földén átkelének,
Az Tetemben föltetének“

(azaz föltetszének, föltünének). Pedig az előbbi névnek még ismerjük eredetibb *Krenfeld* alakját, mely mindjárt elárulja az idegen eredetet.

A franczia Ademar históriájában azt olvassuk ¹⁾, hogy Sz. István, Fehér Magyarország királya, a szerezcsenekhez hasonló fekete magyarokat meghódította és megtérítette. Szokás volt a közép korban Kelet-Európában az alávetett népeket feketéknek s az uralkodókat fehéreknek nevezni, s ez hozzá járulhatott a tévedéshez. De az egész „*Alba Ungria*“ és „*Nigra Ungria*“ annak

¹⁾ * Pertz, *Scriptores rerum germ.* IV. 129: „Ipse (Bruno) humiliter abiit in provinciam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria ad differentiam alterius Ungrie Nigre, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes.“ — 131: „Stephanus etiam rex Ungrie bello appetens Ungriam Nigram dictam, timore et amore ad fidem veritatis totam illam terram convertere meruit.“ — Ezt az adatot is Marczali barátom közölte velem. *

köszöni létét, hogy az interpolátor — az illető hely későbbi toldalék — hallott valamit a magyar *Alba* (Székesfehérvár) városáról.

A *Lopuncs* (ma Lapincs) folyó nevét a névtelen jegyző onnan magyarázza, hogy a magyaroktól üzött rómaiak (sic!) *loppal* keltek át rajta. Pedig a név szláv-eredetű s már egy 865-ödiki forrásban ¹⁾ *Lapenza* alakban fordul elő.

Menu Marot nevét (*Mén Marót*) a névtelen jegyző arra magyarázza, hogy sok felesége volt.

Erdélynek német *Siebenbürgen* neve félre-értésből támadt. Tulajdonképp *Sebenburg*-nak (Szebenvárnak) nevezték, mert Szeben volt az első német gyarmat. A népetimologia e nevet érthetőbbé tette az által, hogy *Siebenbürgen*-re változtatta, s ennek következtében aztán a tartománynak czímerébe is hét várat vettek föl.

Legtöbb alkalma van a népetimológiának a helynevekhez fűzni mindenféle magyarázatot, s ezekből aztán majd minden helységben a legtarkább mondák keletkeznek. Így *Veszprém* nevét, mely német-eredetű és tulajdonképp *Weiszbrenn* volt, a monda onnan magyarázza, hogy mikor Gizella királyné a híres veszprémi egyházat építtette, melynek most még csak egyik kápolnája van meg, elfogyott a pénze, de ő azt mondta „*veszsz prém!*“ s eladta drága prémes öltözeteit és ékszereit, hogy csak befejezhessék a megkezdett szent épületet. — Egy tudakosabb magyarázat szerint, mikor a magyarok bevették a várost, a kapuk fölött ezt a föliratot találták: VESP · R · IMP, azaz Vespasianus Romanorum Imperator,

¹⁾ Kleinmayrn, Juvavia, Diplom. anhang 99.

ezt a feliratot egy szónak vették s innen kapta nevét a város.

A finnből még egy érdekes példát idézhetünk.

„A Kalevala huszadik énekében (400—420), mikor Osmotar istenasszony, a sör föltalálója, látja, hogy az erjedő folyadék túlárad az edény száján s lefolyik a földre és lerészegíti az embereket, kik siettek élvezni a sört: Osmotar hangos panaszra fakad ártalmas találmányán; de egy madár vigasztalja és megmondja, hogy az új ital korántsem *paha-oloinen*, rossz-mivoltu, hanem *hyvå-oloinen*, jó-mivoltu, s az ének világosan mondja, hogy a sör (*olut*) onnan kapta nevét, mert *hyvå-oloinen* volt:

Ez volt a sör eredete,
Kalevai szesz kezdete,
Innen kapta a jó nevét,
Innen kapta dicső hírét,
Mert jó neki a mivolta.

Se oli oluen synty,
Kalevaisten kaljan alku,
Siitä sai hyvän nimensä,
Siitä kuulun kunniansa,
Kun oli *hyvå-oloinen* stb.

E szerint tehát a sörnek *olut* neve csakugyan eredeti finn szó volna s az *olo* 'lét, milét' szótól származott volna, mely az *ole-* 'lenni' igéből való, s melyből rendes képzéssel alakul az *oloinen* melléknév. Azonban ez nem valószínű. Nehéz megérteni, hogyan kaphatta nevét a sör olyan elvont-jelentésű szótól, minő az *olo* főnév, és alig fog valaki e két szó jelentése közt valami belső összefüggést találni. Azon fölül nem fér meg ez az úgy szólván modern szójáték (*olut* — *oloinen*) az eposznak egyszerű természetével. És *paha-oloinen* s *hyvå-oloinen* elég különös összetételek és tudtomra nem is használatosak. Hozzá járul még, hogy Osmotar fölkiáltására

Kun panin pahan oluen

fölötte keresett és mesterséges felelet az, hogy

Ei ole paha-oloinen.

Könnyű átlátni, hogy mind ez annak a tévedésén alapszik, a ki ez éneket a rúnóénekes szavai után följegyezte. A *hyvä olonen* és *paha olonen* szavakat összetett mellékneveknek értette (*hyvä-oloinen* és *paha-oloinen*); ezekkel az előbbieket csakugyan egészen egyformán hangzanak, mert a keleti nyelvjárásban *oloinen*-nek ejtik a kicsinyítő *olonen* szót (ez még a Kalevalának egy más helyén, t. i. 25, 401, előfordul a szabályosabb *oluoinen* alakban, mely *olut*-nak imént említett származtatását egészen lehetetlenné teszi). Ha a Kalevalában az illető helynek szerkezetét e szerint kijavítjuk, akkor eltűnik minden, a mi mesterkélt és modern, de egyszersmind elvész az *olut*-nak finnből való magyarázata, s a szó megmarad annak, a mi, t. i. kölcsönvételnek¹⁾ a skandináv *öl* (angol *ale*, angolzsász *eala* és *alodh*, litván *alus*) szóból. Ahlqvist, mint látjuk, az egész félre-értést a leíró hibájául rója föl. Meglehet azonban, hogy már maga az énekes használta föl az alkalmat, hogy megmagyarázza, a hallott verseknek csekély módosításával, az *olonen* nevet.

A német népetimológiának legismeretesebbek következő példái.

Az *armbrust* 'íj' szó most egészen német összetételnek látszik az *arm* 'kar' és *brust* 'mell' szavakból, pedig a középkori latin *arcubalista*-ból van elváltoztatva.

¹⁾ Ahlqvist, Kulturwörter der westfinn. sprachen, 52.

A *weichbild* szóban, mely a határt, helység határát, jelöli, az első szó nem *weich* 'puha', mint első tekintetre látszik, hanem a latin *vicus* változata.¹⁾

Maulwurf, vakond, a mostani nyelvérzéknek a. m. 'szájjal hányó', pedig eredete szerint a. m. 'földhányó' mert első része a *molte* 'föld' szó változata.

Braue vagy *augenbraue* (szemöldök) helyett, mely a szanszkrit *bhrū* s a görög *ophrys* szavakkal azonos, sokan azt mondják és írják *augenbraune* és így barna színével hozzák összefüggésbe.*

A vizözönt most *sündflut*-nak ejtik és azt hiszik, hogy a bűn árvizét jelenti; pedig a szónak régi alakja *sinfluot*, a nagy árviz.

Sok korcsma czímere úgy szólván hieroglifikus mitológiát foglal magában.²⁾ Ilyen az angol *Cat with a Wheel*, 'macska a kerékkel' e helyett *St. Catherine's Wheel*, 'Sz. Katalin kereke'; továbbá *Goat and Compasses*, 'kecske és czirkalom', mely a szép régi puritán házfölratból van elrontva: *God encompasseth us*, 'Isten köröttünk van.'³⁾

Nagyon sok ilyes népszerű mitologia keletkezik a nép nyelvében azon természetes és általános hajlandóságból, hogy minden névben értelmet keresnek. Ha az eredeti és valódi értelem feledségbe ment, kiváltkép a hangbeli változások következtében, akkor a megváltozott név-

¹⁾ * Straszburgban a franczia *chandelle* (gyertya) helyett azt is hallani: *schandlicht*. *

²⁾ * Egy ilyen példát már láttunk fent a *makk hetes*-ben. *

³⁾ L. Müller, *Chips from a German Workshop*, III. 304. —
* Az eredetinek több angol példáját elhagytam, s a magyar olvasót jobban érdeklő magyar, finn és német példákkal helyettesítettem. *

nek új jelentést tulajdonítanak, eleinte próbaképen, de utóbb egész jó hiszemmel.

Egyikét az oxfordi kollégiumoknak *Brasenose*-nak híják. A kapu fölött egy réz orr (*brazen nose*) látható, s ugyanezt a képet mutatja a kollégiumnak címere is már több század óta. Nem hallottam még semmiféle mondát, melylyel e különös címert meg akarták volna magyarázni, de ez csak azt mutatja, hogy az oxfordi kalauzoknak nem nagy a képzelő tehetségük. Ha Pausanias látta volna e címert Görögországban, mindjárt mindenféle hagyományt mesélt volna felőle. Oxfordban egyszerűen azt beszélnek, hogy a kollégium mellett egykor sörfőző, *brazen-huis*, volt s ebből lett lassanként *brazenose*.

Hasonló változtatásokat találunk közmondásokban is. Van egy angol közmondás: „*He does not know a hawk from a handsow*“, azaz: nem tudja megkülönböztetni a héjját a kézi fűrésztől. Ez tulajdonkép így hangzott: *a hawk from a hernshaw*, a héjját a darutól. ¹⁾

A népies etimologia és mitologia egyik legérdekesebb példája az angol *Barnacle*. Ritka mitust kísérelhetünk századról századra fejlődésének különböző fokain végig, érdemes lesz tehát a *Barnacle* meséjét kissé részletesebben elemezni.

A pápaszemet jelentő *Barnacles*, úgy látszik, összefügg a német *brille* névvel. ²⁾ Ez a német szó *beryllus*-

---

¹⁾ Wilson, Prehistorie Man, 63. V. ö. Pott, Doppelung 81. Förstemann, Kuhn Zeitschr. I. k. Latham, History of the English Language.

²⁾ L. Grimm szótárában a Brill cikket. Wedgwood szerint *barnacles* a következő szavakhoz tartozik: Limousinben *bourgna*, sandítani;

ból lett. Egy 1482-diki szókönyvben azt találjuk: *brill*, *parill*, hímnemű, drága kő, olyanforma mint az üveg vagy jég, *berillus* ugyanaz vagy *bernlein*. ¹⁾ Sebastian Franknál, a tizenhatodik század elején, még *barill* a pápaszem. Utóbb nőnemű lett a szó, s mint ilyen bevett neve a szemüvegnek.

Beryllus helyett, drága kő jelentésével, a provençalban *berille* van; ²⁾ és pápaszem az ó francziában *béricle*. ³⁾ *Béricle*-ből utóbb *bésicle* lett, ⁴⁾ s ezt közönségesen, de helytelenül *bis-cyclus*-ból származtatják.

A berryi nyelvjárásban ⁵⁾ *béricle* vagy *bésicle* helyett a *berniques* alakot találjuk, mely a német *bern-lein*-ra ⁶⁾ emlékeztet bennünket. Hasonló alak az angol *barnacle*, mely tulajdonképen pápaszemet jelent, de átvive azt a vasat is, melyet a ló orrára tesznek, hogy könnyebben lehessen patkózni, erét vágni, vagy tanítani. ⁷⁾ A német *brille* is jelent szeges bőrt, melyet szoptatós állatok orrára tesznek, ha el akarják őket választani. Ugy látszik, az eredetibb alak *beryllicula*, ebből aztán hogy az *l*-et ne

---

wall. *boirgni*, fél szemmel czélozni; languedoc *borni*, vak; *bornikel*, rosszul látó; *berniques*, pápaszem. Vocab. du Berry.

¹⁾ „Berillus (gemma speculum presbiterorum aut veterum, d. i. brill).“ Diefenbach, Glossarium Latino-Germanicum. „Eise“ (jég) talán kristályt akar jelenteni

²⁾ Raynouard, Lexique Roman.

³⁾ Diet. du vieux Français: Paris 1766.

⁴⁾ Diet. Prov.-Français, par Avril, 1839.

⁵⁾ Voc. du Berri.

⁶⁾ A Diet. du vieux Franç. (Par. 1766) szerint *berniques* a m. rien, nihil.

⁷⁾ Skinner szerint az angolban *barnacle* „fraenum quod equino rictui injicitur“, a *bear* „hordani“ és *neck* „nyak“ szókból van képezve.

kelljen kétszer ejteni, *berynicula* és *bernicula* lett. A mi az *l: n* hangcserét illeti, v. ö. *melanconico*, *flomena* stb. Diez, Grammatik, 190. l.

A cirrhopodát jelentő *barnacle* alig lehet más, mint a latin *perna* kicsinyítője, tehát *pernacula*, *bernacula*. ¹⁾ Plinius ²⁾ említ egy kagylónemet, melynek *perna* volt a neve, mert alakja a disznóczombéhoz hasonlított.

Ez állatoknak lágy testük van s ez több meszes rétegből álló héjba van zárva; tagjaik *cirrhosokból* vagy is rojtokból álló csomóban végződnek, melyeket egy nyíláson át mint egy belsejüket takaró köpenyt kidughatnak. Ezekkel halászhatnak, ép úgy, mint az ember a hálóval; s mihelyt a visszatérő ár vízbe meríti őket, ez a működésük szakadatlan tart. Rendesen szirtekre, deszkákra, kövekre, sőt eleven kagylókra ragadva találják őket; s ha egyszer oda ragaszkodtak, többé nem hagyják el helyüket. Mielőtt azonban így megtelepednek, szabadon mozognak és mint ha magasabb foku organumos életet élénének. Akkor szemük, csápjaik és tagjaik is vannak, s csak olyan fürgék, mint a tengernek egyéb apró lakói.

---

¹⁾ V. ö. Diez, Gramm. 256. lap. *Bolso* (*pulsus*), *brugna* és *prugna* (*prunum*) stb. *Berna* elő is fordul *perna* helyett, l. Glossarium Lat.-Germanicum meliae et infimae aetatis, ed. Diefenbach; Du Cangenál is *berna*, *suuinbache*. Skinner szerint *barnacle* = *bearn*, filius, és angsz. *aac* (ang. *oak*), tölgyfa. Wedgwood idézi a manxi *bayrn*, sipka, szót; továbbá ezeket: *barnagh*, kagylónem, gael *bair-neach*, barnacle, walesi *brenig* = *barnagh*.

²⁾ Plin. H. Nat. 32, 55. „Apellantur et pernae concharum generis, circa Pontias insulas frequentissimae. Stant velut suillo crure longo in arena defixae, hiantesque, qua limpitudo est, pedali non minus spatio, cibum venantur.

Van két *cirrhopoda* család. Az első (*Lepadidae*) hajlékony nyéllal tapad nyugvó helyéhez, s e nyél nagyon összehuzható. Héja rendszeren mindegyik oldalon két három-szögű darabból áll, és hátul egy hosszas darabbal van zárva, úgy hogy mind össze öt darabja van.

A második családnak (*Balanidae*, tengeri makkok) rendszeren hat darabból álló héja van s alsó része erősen oda tapad a kőhöz vagy fához, melyen az állat él.

Angliában mindig ismeretesekek voltak, még pedig *Barnacles* az az *Bernaculæ* vagy kis kagylók neve alatt. Nevük ép úgy hangzik, mint a pápaszemnek angol *barnacles* neve, de ez, mint láttuk, *beryllus*-tól származik s eredetileg semmi köze sincs amahhoz.

De van még valaki, a ki igényt tart a *Barnacle* névre, t. i. a híres *Barnacle lud*. Van egy *Bernicla* nevű ludfaj; ezt összezavarják ugyan néha egy réczefajjal (*Anas niger minor*, ang. *Scoter*, fr. *Macreuse*), de nincs a felől semmi kétség, hogy a *Barnacle lud* valóságos madár, s rajza és leírása megvan minden jó madárkönyvben. ¹⁾ De noha valóságos madár, a leírások, melyeket nem csak népszerű, hanem tudományos könyvekben ol-

---

¹⁾ Linnénél az „Aves, Anseres” rovatban „No. 11. *Bernicla*, A. fusca. capite collo pectoreque nigris, collari albo. Branta s. *Bernicla*. Habitat in Europa boreali, migrat super Sueciam.”

Willoughby (Ornitology, III. könyv) azt mondja: „Ugy hiszem, a vad lud (Brant-Goose) a *Bernacle Goose*-tól különböző faj, noha sokan összezavarják s egynek veszik a kettőt.” Gould, *Birds of Europe* V. kötetében rajzban is megvan az *Anser leucopsis*, *Bernacle Goose*, l'oie bernache, 350. sz. a. és az *Anser Brenta*, *Brent Goose*, l'oie cravant, 352. sz. a.

vashatni felőle, egyikét képezik a legrendkívülibb fejezeteknek az ujkori mitologia történetében.

A legujabb tudósítások egyikével kezdem, *Philosophical Transactions*, 137. sz. jan. és febr. 1677—8. Itt egy „Tudósítás a Barnacle ludakról Moray Róberttől, volt skót királyi tanácsostól“ következőkép hangzik:

„A nyugati skót szigeteken sok fát, melyből a köz nép házeit építi, a nyugati oczeán vet partjaikra. Legközönségesebb a fenyő és kőris. Többnyire igen nagyok és ágatlanok; az ágak, úgy látszik, le vannak válva vagy letörve, nem pedig levágva; s a vihar annyira megviseli őket, hogy nincs rajtuk kéreg, különösen a fenyőfákon. Mikor a keleti szigeten (*Island of East*) voltam, láttam a parton egy nagy fenyőnek darabját, melynek mintegy $2\frac{1}{2}$ láb volt az átmérője és 9 vagy 10 a hossza. Oly rég volt már a vizen kívül, hogy egészen száraz volt, s a legtöbb kagyló, mely az előtt borította, le volt dörzsölve. Csak a föld felé fordult részein függött még számos apró kagyló, s ezekben tökéletes kis madarak vannak, valószínűleg Barnacle ludak.

A kagylók nagyon sűrűen függnek egymás mellett és különböző nagyok. Színük és alakjuk olyan, mint a valóságos kagylóké, és oldalait olyan bőrke köti össze, mint a kagylókéit; ez forduló sarkul szolgál nekik, mely körül mozognak, ha kinyílnak és becsukódnak...

A kagyló oly nyakkal függ a fán, mely hosszabb a kagylónál. Bőrféle anyagból van, kerek és üres, és ránczos, olyanforma, mint a csirke nyaka; legszélesebb ott, a hol a fához tapad, s mint ha a fából magába huzná a táplálékot, mely a kagylónak s a benne levő kis madárnak fejlődésére és életére szükséges.

Mindenik kagylóban, melyet kinyitottam, a legkisebben úgy, mint a legnagyobbban, olyan szépen és teljesen kifejlett madarat találtam, hogy semmi sem hiányzott, a mi a belső részeket illeti, egy tökéletes tengeri madárhoz: minden részecskét olyan tisztán meg lehetett különböztetni, hogy az egész olyan volt, mint ha egy nagy madarat homoru vagy kicsinyítő üvegen át nézve az ember, a színt és testalkatot is mindenhol olyan tisztán és világosan megkülönböztethetni. Csőröcskéje olyan mint a ludé, szeme jól látható, feje, nyaka, begye, szárnya, farka és lába kifejlettek, hasonlóképen a tollak, melyek feketések; s lábuk, a mennyire emlékszem, csak olyan, mint egyéb vizi madaraké. Minthogy mind halott és száraz volt, nem vizsgáltam belsejüket . . . Nem is láttam soha efféle madárkát elevenen, nem is tudok senkit, a ki látott volna. Csak néhány szava-hihető ember erősítette, hogy láttak, akkorát, mint az öklük."

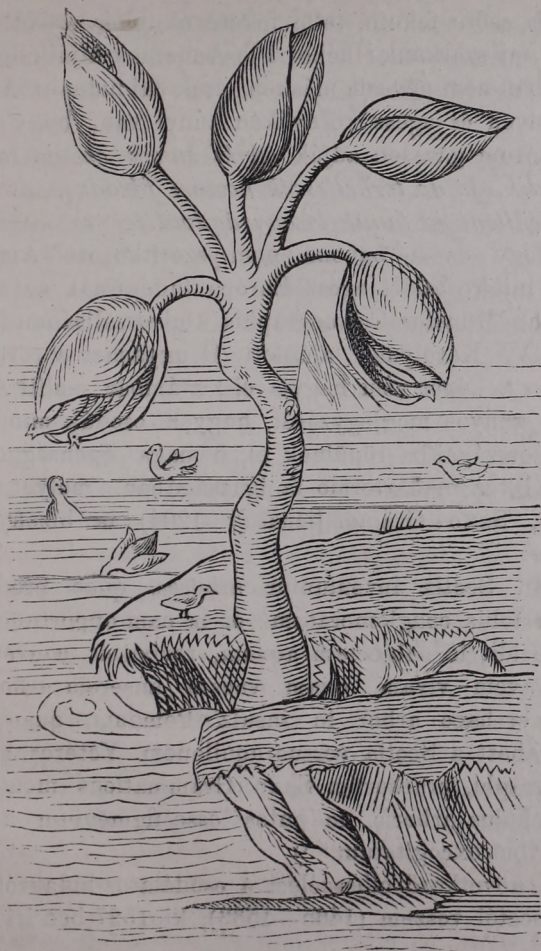
Látunk tehát itt egy tanut, csak 200-éveset, ki nem mondja ugyan, hogy látta a Barnacle kagylónak Barnacle luddá való átváltozását, de bizonyítja tudós közönség előtt, hogy látta a kagylóban a fia madárnak csőrét, szemét, fejét, nyakát, mellét, szárnyát, farkát, lábát és tollait.

Nem kell azonban messzire vissza mennünk, hogy találjuk olyan tanut, a ki valóban látta az átváltozást, ez pedig John Gerarde, londoni sebész. Füves könyvének („Herball“, 1597) végén nem csak ékes rajzát látjuk a fának, melynek ágaiból madarak másznak ki s tova usznak a tengeren vagy halva hullanak a földre, hanem a következő leírást is olvashatjuk (1391. l.):

„Vannak Skótország északi részein s a mellette levő Orchadoknak nevezett szigeteken, bizonyos fák, melyeken vörhenyes fehér kagylók nőnek, s ezekben élő állatocskák vannak. Mikor a kagylók megérnek, kinyílnak, és kijönnek belőlük azok az élő madárcák, melyeknek mi nálunk Barnakle, északi Angliában Brant Goose és Lancashireban Tree Goose (falud) a nevük; de a melyek a száraz földre hullnak, azok elvesznek és megsemmisülnek. Ennyit mások írásaiból és oda való emberek értesítései után, melyek bizonyosan megegyeznek a valósággal.

De közzé teszszük, a mit tulajdon szemünk látott és kezünk tapintott. Van egy kis sziget Lancashireben, melynek Pile of Foulders a neve. Találnak ott régi hajók töredékeit, melyek közül némelyeket a vihar vetett oda, és régi rothadt fák ágas törzsökeit, melyeket szintén a víz vetett ki. Ezeken találnak valami tajtékfélét, mely néha valami kagylót költ ki, mely a közönséges kagylókhöz hasonlít, de hegyesebb és fehéres; belül olyasmi van, mint az összeszőtt selyem csipke; a színe fehéres, és egyik vége oda van erősítve a kagylónak belsejéhez, épen úgy mint az osztrigák és egyéb kagylók állatjai; a másik vége egy durva test vagy gomoly hasához van erősítve, mely lassanként madár alakját veszi föl: hogyha egészen kifejlődik, akkor a héja kinyílik, s először is az említett csipke vagy rojt jelenik meg; aztán a madárnak lába bujik elő; és a mint megnő, lassanként kinyitja a kagylót, végre egészen előjön és csak csőrénél fogva függ. Aztán nem sokára egészen megéri s a tengerbe esik, ott megtollasodik, és madár lesz belőle, nagyobb a vad réczénél és kisebb a ludnál.

28. rajz.

Gerarde Herballjából.

Lába és csőre fekete, tolla fekete és fehér, szóval tarka, mint a mi szarkánk: néhol Pie-Annetnek híják, de Lancashireban nem nevezik másképp, csak fai ludnak. A mondott helyen és egész környékén annyi van, hogy a legjavát három garason adják. *A ki ennek az igazságában kételkedik, az ne terheltelessék hozzám fáradni, és ki fogom elégténi jó tanuk bizonyosságával.*“

Hogy ez a babona nem szorítkozott Angliára, hanem hitelre talált egész Európa tudósainál, azt látjuk Sebastian Münster Cosmographia Universalisában (1550), melyet V. Károlynak ajánlott. Ő ugyanazt a történetet beszéli s a képet sem hagyja el; s ámbár említi Aeneas Sylvius gúnyos megjegyzését, hogy a csodák mindig távolabb országokba röpködnek el, ő maga épenséggel nem kételkedik a madártermő fa igazságában, melyet, mint mondja, Saxo Grammaticus († 1204) is bizonyít. Ő azt írja:

„In Scotia inveniuntur arbores, quae producunt fructum foliis conglomeratum: et is cum opportuno tempore decidit in subjectam aquam, reviviscit convertiturque in avem vivam, quam vocant anserem arboreum. Crescit et haec arbor in insula Pomonia, quae haud procul abest a Scotia versus aquilonem. Veteres quoque Cosmographi, praesertim Saxo Grammaticus mentionem faciunt hujus arboris, ne putes esse figmentum a novis scriptoribus excogitatum.“ ¹⁾

A következő elbeszélést a csodálatos ludakról Hector Boecetól veszem (1465—1536), ki 1527-ben írta meg

---

¹⁾ 49. l. Saxo Grammaticusban nem tudtam az idézett helyet megtalálni.

latinul Skótország történetét, melyet nem sokára lefordítottak angolra. A történetet Albion földrajza és leírása előzi meg, s itt a tizenegyedik fejezetben ezt olvassuk: ¹⁾

„A fai ludak természetéről és más-más keletkezésük módjáról, és Thule szigetéről, cap. XIII.

Hátra van most, hogy szóljunk a clake nevű ludakról, melyeket a tenger táplál. Egynémely ember azt hiszi, hogy ezek a ludak fákon nőnek csőrüknél fogva. De véleményük hiu. És mivelhogy ez állatoknak természetük és keletkezésük különös, nem kevés fáradságot és szorgalmat fordítottunk rá, hogy kinyomozzuk az igazságot ebben a dologban, hajóztunk a tengereken, melyekben e ludak teremnek, és nagy tapasztalattal azt találok, hogy a tengerek természete fontosabb ok keletkezésükben, mintsem bármi egyéb dolog. És ámbátor ezek a ludak sokféle módokon keletkeznek, csupán csak a tengerek természete szüli őket. Mert minden fa, mely az idő folyásában a tengerbe vettetik, először szüette alakot mutat, és likaiban és gödröcskéiben apró férgek nőnek. Először is fejüket és lábukat mutatják, és legutoljára tollukat és szárnyukat. Végére, mikor elérték a ludaknak igaz mértékét és nagyságát, fölszállnak a levegőbe, miként egyéb madarak teszik, mint világosan lehetett látni az Urnak MCCCCLXXX. esztendejében;

---

¹⁾ The hystory and Chronielis of Scotland, with the Cosmography and dyscription thairof, compilit be the noble clerk maister Hector Boece channon of Aberdene. Translatit laityly in our vulgar and common langage, be maister Johne Bellenden Archedene of Murray, And Imprintit in Edinburgh, be me Thomas Davidson, prenter to het Kyngis nobyll grace“ (1540 körül).

sok embernek szeme láttára a Petslego kastély mellett nagy fát hozott a tenger áradása a partra. Ezt a csodálatos fát elvitték a földes urhoz, a ki csakhamar elvágatta fűrészszel. Megjelentek akkor számos férgek, melyek kimásztak ezen fának külön-külön gödröcskéiből és likaiból. Egynémelyik nyers volt, mint ha csak épen akkor alkottatott volna. Egynémelyiknek volt feje, lába és szárnya; de nem volt nekik tolluk. Egynémelyik tökéletesen formált madarak voltak. Végre az emberek minden nap megbámulván ezen fát, elvitték Sz. András templomába Tyre városa mellett, a hol megmaradt mind e mai napig. És két évvel később véletlenül egy hasonló fa jött be a tayi öbölbe is Dundee mellett, szúette és likas, hasonlóképen tele fiatal libákkal. A leithi kikötőben is Edinburgh mellett egynéhány év mulván hasonló eset adta magát elő. Egy hajó, Kristóf nevü, (miután három esztendőn által horgonyzott egyiknél ezen szigeteken közül) Leithbe jött. És mivelhogy fája (mint látszott) romlott volt, lebontották. Legott megtetszett (mint az előtt), hogy minden belső része szúette és minden lyuk tele van ludakkal, valamikép az imént mondottuk. Különben ha netalántán valaki józan okokkal állítaná, hogy ez a Kristóf olyan fenyőfából volt, a milyen csak ezeken a szigeteken terem, és hogy minden gyöker és fa, mely e szigeteken terem, olyan, hogy utóljára a tengerek természete által ludakká oldatik föl: mink bebizonyítjuk ennek ellenkezőjét egy nevezetes példával, mely szemünk előtt mutatkozott. Alexander Galloway, kynkeli lelkész, velünk volt e szigeteken, nagy komolysággal arra adván magát, hogy ezen homályos és titokszerü tünemény igazságát kinyomozza. És véletlenül föl-

vett egy algát, mely tele csüggött gyökerétől ágaiig kagylóhéjakkal. Legott fölnyitott egy kagylóhéjat, de akkor még jobban elbámult, mint az előtt. Mert nem halat látott benne, hanem tökéletesen alkotott madarat, kicsinyt és nagyot, a héjnak nagysága szerint. Ez a pap, tudván, milyen kíváncsiak vagyunk ilyen különös dolgokra, gyorsan hozzánk jött a mondott algával, és megnyitotta előttünk minden elbeszélte körülállással. Ezen és sok más okok és példák miatt nem hihetjük, hogy ezek a clakek bárminémű fákból vagy gyökerekből születnek, hanem csupán az oczeán tenger természeténél fogva, mely sok csodálatos dolognak oka és szülője. És minthogy a műveletlen és tudatlan emberek sokszor látják, hogy a gyümölcsök, melyek a tengerparti fákról hullanak, csakbamar ludakká változnak által, azt hiszik, hogy ezek a ludak a fákon teremnek és csőrükkel függenek rajtuk, mint almák és egyéb gyümölcsök szárukkal, de véleményüket nem szabad fönntartani. Mert mihelyest ezen almák vagy gyümölcsök a fáról a tenger hullámaiba esnek, előbb férgek rágják őket által, és rövid idő múlván ludakká változnak.“

A zsidókat is, ugy látszik, érdekelte ez a kérdés, mert kétség támadt a felől, vajjon a Barnacle ludakat baromfi vagy hal módjára kell-e megölni. Mordechai (Riva, 1559, 142 a) azt kérdi, vajjon ez a madár gyümölcs-e, hal-e, hus-e, azaz vajjon ugy kell-e megölni, mint a zsidók módjára egyéb madarakat kell. Ő azt mondja róluk, hogy fákon növvő madarak, és hogy Wormsban Rabbi Jehuda (megh. 1216) azt szokta mondani, hogy azt hallotta atyjától, a speyeri Rabbi Samueltól (1150 körül), hogy a ramerei Rabbi Jakob Tham (megh.

1171; unokája a nagy Rabbi Rašinak) azt határozta, hogy hus módjára kell megölni. Ez tehát a tizenkettedik századba vinné vissza a legendát; annyi bizonyos, hogy a corbeili Rabbi Isaak „Sofer Micvoth Katan“ cz. könyvében (1277) egészen eltiltotta a Barnacle lud evését, minthogy sem nem hal, sem nem hus.¹⁾

A „Zohar“ pedig, melyről fölveszik, hogy első kiadója, Moses ben Šem Tob de Leon, a tizenharmadik század második felében írta össze, azt beszéli, hogy Rabbi Ává látott olyan fákat, melyeknek ágaiból ludak lettek.

A tizenharmadik században a legenda messze el van terjedve Európában. Vincentius Bellovacensis (1190—1264) Speculum Naturae-jában (XVII. 40; nem, mint idézni szokták, XVI, 40) azt mondja, hogy III. Ince pápának az 1215-diki lateráni zsinaton el kellett tiltani, hogy a Barnacle ludat bőjt idején nem szabad enni. A többi közt ezt írja:

„*Barliates* sunt aves de ligno crescentes, quas vulgus *bernestas* sive *bernekas* appellat. Fertur enim quod lignum de abiete marinis aquis incidens quum successu temporis putrescere ceperit, humorem ex se crassum emittit: ex quo densato formantur parvae species avium ad magnitudinem alaudarum. Primumque sunt nudae. Deinde maturantes plumescunt ac rostris ad lignum pendentes per mare fluitant usque ad maturitatem, donec se commorantes abrumpant sicque crescant et roborentur usque ad debitam formam. Has multas et ipsi vidimus

---

¹⁾ L. Monatschrift für gesch. u. wiss. des judentums, ed. Frankel. Grätz, 1869 febr.

virosque fide dignos qui eas adhuc pendentes se vidisse testati sunt. Anseribus minores sunt, colorem habent cinereum ac nigrum; pedes ut anates, sed nigros. De his autem Jacobus Achonensis episcopus in Orientali Historia loquens dicit quod arbores sunt super ripas maris, de quibus hae procreantur, rostris infixis arboribus dependentes. Tempore vero maturitatis ex arboribus decidunt, ac per incrementa perficientes sicut aves ceterae volare incipiunt. Verumtamen nisi decidentes cito aquam invenerint, vivere non possunt, quum in aquis est nutrimentum earum et vita. Notandum autem quod non in ramorum summitatibus, sed in arborum corticibus ac stipitibus pendent. Crescunt autem arboris humore et roris infusione, donec habentes plumas ac robur vitae corticibus abrumpantur. De his itaque certum est quod in orbe nostro circa Germaniam nec per coitum gignunt nec generantur. Sed nec earum coitum apud nos ullus hominum vidit. Unde et carnibus earum in XL nonnulli etiam Christiani in nostra aetate in locis ubi avium hujusmodi copia est uti solebant. Sed Innocentius papa tertius in Lateranensi Concilio generali hoc ultra fieri vetuit. Hae volucres herbis et graminibus (ut anseres) vivunt, potum vero differre sicca comedentes nullatenus possunt.“

Philosophus: „*Berneka* quae ex arbore nascitur in quibusdam quoque Flandriae partibus invenitur. Haec avis non habet superfluitatem, sicut nec arbores.“

Jacobus Achonensis püspök, kire Vincentius hivatkozik, Jacobus de Vitriaco (megh. 1244). Historia Orientalisában ezt olvassuk:

„In quibusdam partibus Flandriae aves ex arboribus procreantur rostris arboribus infixis dependentes; postquam autem tempus maturitatis advenerit, ex ramis statim decidunt, et sicut aliae volucres volare incipiunt. Carnis autem earum in quadragesima manducant, nec aliqua admiratione ducuntur qui talia videre frequenter consueverunt.“

De Vincentius Bellovacensisnek fő tekintélye Thomas Cantimpratensis, a „Bonum Universale de Apibus“ hires szerzője. Irt ez egy „Liber de Natura Rerum“ cz. könyvet is, de ez soha sem jelent meg nyomtatásban, ámbár egyike volt a leggazdagabb forrásoknak azok számára, kik a középkorban természetrajzról irtak. Albertus Magnusnak volt tanítványa. „De Natura Rerum“ cz. könyvét 1230—1244 körül irta; maga mondja, hogy majdnem ötven évet fordított rá. Munkájának német fordításában, melyet Konrad von Meggenburg készített (ed. Pfeiffer, Stuttg. 1861), következő leírást találunk a mi madarunkról, melynek itt *Bachat* a neve:

„*Bachadis* haizt ain bachad und haizt etswâ ain wek. das ist ain vogel der wehst von holz, und das holz hât vil âst an im, dar auz die vögel wachsent, alsô daz ir zemêl vil an dem paum hangt, die vögel sint klainer, wan die gens und habent fûsz sam die ânten, sie sint aber swarz an der varb reht sam aschenvar, si hangent an den paumen mit den snâbeln und hangent an den rinden und an den stammen der paum, si vallent pei zeit in daz mer und wachsent auf dem mer, unz si beginnent ze fliegen. etlaich lâut âzen die vögel, aber Innocentius der vierd pâbist des namen verpôt die selben vögel in einem concili ze Lateran.“

A tizenharmadik század elején a tilburyi Gervasius ugyanezt a történetet beszéli el, de részletesebben, és Angliába helyezi. „Otia Imperialia“-jában, melyet 1211 körül írt, azt mondja (III. 123):

„De avibus ex arboribus nascentibus, cum secundum insitam primam creationis naturam ex primis generantibus animalia prodeant per generationem et corruptionem, novum et inauditum est apud omnes peraeque nationes quod in quadam majoris Britanniae parte quotidianum est. Ecce enim in archiepiscopatu Cantuariensi, comitatu Cantiae, ad confinium abbatis de Faverham in littore maris arbusculae nascuntur ad quantitatem salicum. Ex istis nodi pullulant velut futurae germinationis pronuntii, cumque secundum tempora creationis excreverint, formantur in aviculas, quae post dies naturae datos rostro dependent, et vivificatae, facta leni alarum succassatione quasi puerperio consummato, in mare decidunt, et quandoque marinis fluctibus expositae, humanis contactibus subtrahuntur. Aves istae ad quantitatem modicorum anserum crescunt, penniis variis et aucinis intermixtae. Quadragesimali tempore assatae comeduntur, considerata potius ad hoc nativa processione, quam carnis sapiditate. Avem vulgus *barnetam* nominat.“

Sőt már a tizenkettedik században is megtaláljuk e történetet, II. Henrik idejében (1154—89), még pedig annyira megállapodva, hogy Giraldus Cambrensis szükségesnek tartja kikelni az akkor uralkodott szokás ellen, hogy e Barnacle ludakat böjt idején is ették, minthogy nem madarak, hanem halak. Giraldus azt mondja:

„Sunt et aves hic multae quae Bernacae vocantur: quas mirum in modum contra naturam natura producit:

Aucis quidem palustribus similes, sed minores. Ex lignis namque abiegnis per aequora devolutis, primo quasi gummi nascuntur. Dehinc tamquam ab alga ligno cohaerente conchylibus testis ad liberiores formationem inclusae, per rostra dependent: et sic quousque processu temporis firmam plumarum vestituram indutae vel in aquas decidunt, vel in aëris libertatem valuta se transferunt, ex succo ligneo marinoque occulta nimis admirandaque seminii ratione alimenta simul incrementaque suscipiunt. Vidi multoties oculis meis plus quam mille minuta hujusmodi avium corpuscula, in litore maris ab uno ligno dependentia testis inclusa et jam formata. Non ex harum coitu (ut in avibus assolet) ova gignuntur, non avis in earum procreatione unquam ovis incubat: in nullis terrarum angulis vel libidini vacare vel nidificare videntur. Unde et in quibusdam Hiberniae partibus, avibus istis tamquam non carneis quia de carne non natis, episcopi et viri religiosi jejuniorum tempore sine delictu vesci solent. Sed hi quidem scrupulose moventur ad delictum. Si quis enim ex primi parentis carnei quidem, licet de carne non nati, femore comedisset, eum a carnium esu non immunem arbitrarer.¹⁾

Aztán még több ilyest mond el, de azt bizvást elhagyhatjuk. Csak az fontos, hogy a Barnacle kagylónak Barnacle luddá való csodás átváltozásában már ép oly erősen hittek a tizenkettedik században, mint a tizenhetedikben; és hogy ebből a hitből még egy hit helet-

---

¹⁾ Silvester Giraldus Cambrensis, *Topographia Hiberniae* az „Anglica, Normannica, Hibernica, Cambrica, a veteribus scripta“ cz. könyvben (Francofurti, 1603, p. 706).

kezett, t. i. az, hogy a Barnacle ludat bizvást ehetik böjt idején. Hallom, hogy Britanniában még most is meg van engedve a Barnacle lud evése pénteken, és hogy a ferasi róm. kat. püspöknek jogában van megengedni a megyebelieknek e lud evését.

Mennyi ideje volt már meg ez a mese Giraldus előtt, azt bajos megmondani. Azonban azt találom, hogy egy tizenegyedik századbeli bibornok, Petrus Damianus, hasonló történetet említ egyik levelében. Ugy látszik, Indiáról vagy egy India közelében levő szigetről szól, s e közben azt mondja :

„Unde et terra illa occiduis partibus hanc consecuta est dignitatem, ut ex arborum ramis volucres prod-eant, et ad pomorum similitudinem animati atque pennati fructus erumpant? Sicut enim referunt, qui se vidisse testantur, paulatim incidit pendulum quid ex ramo suspendi, deinde in imaginem volucris, speciemque formari: postremo quantulumcumque plumescens, hiatu rostri sese ab arbore dividit, sicque novus aëris habitator ante paene discit volare quam vivere. Enimvero quis tot virtutis divinae magnalia quae contra communem naturam ordinem fiunt, enumerare sufficiat. ¹⁾

Azt hiszik, hogy ez a hely Eustathiusnak a Hexameronhoz írt kommentárján alapszik, melyet Leo Alsatius 1629-ben adott ki. Most azonban elismerik, hogy e kommentárt nem Eustathius írta, s ugy látszik, nem is foglalja magában a Petrus Damianusból idézett adatot.

Nem kell azt hinni, hogy az öt század folytán, melyeken át kísértük e mondát, soha sem vonták kétségbe.

¹⁾ Epist. lib. II. ep. XVII. p. 238. Paris. 1610.

Már Albertus Magnus († 1280) kikelt ellene és elmondta, hogy ő látta e madarakat tojni és tojásukat kikölteni.¹⁾ Küzdött ellene Roger Bacon is († 1294). Midőn Aeneas Sylvius (utóbb II. Pius pápa 1458—64) látogatóban volt Jakab királynál (1393—1437; 1424—37-ig uralkodott), tudakozódott a fa után²⁾ és panaszkodott, hogy a csodák mindig messzebb-messzebb tűnnek, mert mikor Skótságba ment, hogy lássa a fát, azt mondták neki, hogy messzebb északon, az Orchardokon terem. 1599-ben hollandi hajósok, kik Grönlandban jártak, egész leírást adtak róla, hogyan találták ott a Barnacle lud (hollandi nyelven *rotgansen*) tojásait; hogyan költötték tojásaikat

¹⁾ „Barbates mentiendo quidam dicunt aves: quas vulgus boungas (baumgangs?) vocat: eo quod ex arboribus nasci dicuntur a quibus stipite et ramis dependent: et succo qui inter corticem est nutritae: dicunt etiam aliquando ex putridis lignis haec animalia in mari generari: et praecipue ex abietum putredine, asserentes quod nemo unquam vidit has aves coire vel ovare: et hoc omnino absurdum est: quia ego et multi mecum de sociis vidimus eas et coire et ovare et pullos nutrire sicut in antehabitis diximus: haec avis caput habet quasi pavonis. Pedes autem nigros ut cygnus: et sunt membrana conjuncti digiti ad natandum: et sunt in dorso cinerea nigredinis: et in ventre subalbidae, aliquantum minores anseribus.” — *De Animalibus*, lib. xxiii. p. 186.

²⁾ Seribit tamen Eneas Sylvius de hac arbore in hunc modum: „Audiveramus nos olim arborem esse in Scotia, quae supra ripam fluminis enata fructus produceret, anetarum formam habentes, et eos quidem cum maturitati proximi essent sponte sua decidere alios in terram, et in terram dejectos putrescere, in aquam vero demersos, mox animatos enatare sub aquis et in acrem plumis pennisque evolare. De qua re cum avidius investigaremus dum essemus in Scotia apud Jacobum regem, hominem quadratum et multa pinguedine gravem, didicimus miracula semper remotius fugere, famosamque arborem non in Scotia sed apud Orchades insulas inveniri.” — Seb. Münster, *Cosmographia*, p. 49.

s hogyan kiáltoztak *rot, rot, rot*; hogyan ütötték agyon kővel az egyiket s hogyan ették meg hatvan tojással együtt.¹⁾

A mese mégis mindig újra fölütötte fejét s a madarakat bőjtben is a legnagyobb lelki nyugalommal ették a papok. Aldrovandus említ Ornithologiájában 1603 (lib. XIX.) egy ír papot, Octavianus nevűt, ki az evangéliumra megesküdütt neki, hogy ő látta e madarakat s kézzel fogta meg őket éretlen korukban. És maga Aldrovandus, miután megfontolt minden bizonyítékot, mely a Barnacle lud csodás eredete mellett és ellen szólt, arra az eredményre jut, hogy jobb tévedni a többséggel, mint vitatkozni oly sok kitűnő író ellen.²⁾ 1629-ben Frankfurtban egy Maier gróf tette közzé könyvét „De Volucris Arborea“ (a fáí madárról), melyben megmagyarázza egész születése történetét, s e közben nem egy képtelen és istenkáromló okoskodásra vetemedik.³⁾

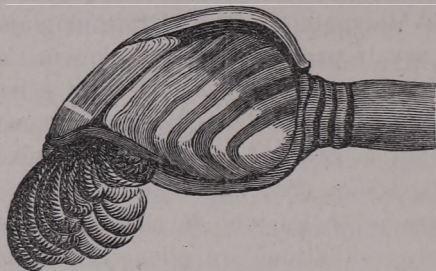
De hogyan keletkezett ez a rendkívüli történet? Hogyan juthatott valaha valakinek eszébe, hogy madár válhatik a kagylóból, és épen ez a madár, a Barnacle lud, ebből a kagylóból, a Barnacle kagylóból? Mikor

¹⁾ Trois Navigations faites par les Hollandais au Septentrion, par Gerard de Vora, Paris, 1599, 112. l.

²⁾ „Malim tamen cum pluribus errare, quam tot scriptoribus clarissimis oblatrare, quibus praeter id, quod de ephemero dictum est, favet etiam, quod est ab Aristotele proditum, genus scilicet testatum quoddam navigiis putrescente faece spumosa adnasci.“ (173. l. 47. sor).

³⁾ A negyedik fejezetnek ez a czime: „Quod finis proprius hujus volucris generationis sit ut referat duplici sua natura, vegetabili et animali, Christum Deum et hominem, qui quoque sine patre et matre, ut ille, existit.“

egyszer megvolt a mese, sok körülmény tartotta életben, és szívóssága minden esetre rend kívül nagy volt. Vannak némely vonásai ennek a Barnacle kagylónak, melyek a fölszines megfigyelőnek a madár kezdeteit mutat-

29. rajz.

ják; különösen lábaik, melyekkel ez állatok eledelüket megragadják és behuzzák, egészen finom tollakhoz hasonlók. Az is, hogy e kagyló-ludról való mese kimentette e madarak élvezését böjt idején, nyilván nagyon megerősítette a köz hitet, sőt valamennyire szentesítette. Bombayban némely néposztályok a halat tilos eledelnek tekintik, de a papok elkeresztelik tengeri növénynek, s ezen név alatt meg van engedve élvezete. Alig ha merné valaki avval gyanúsítani Linnét, hogy ő is hitte a mesét; mégis megtartotta az *anatifera* vagyis „réczetermő” jelzőt a kagylónál s a *Bernicla* nevet a ludnál.

Azt hiszem, a nyelv indította meg először ezt a mitust, vagy legalább nagyon támogatta, mikor egyszer megindult. Láttuk, hogy a kagylókat nevezték rendesen és tulajdonképen *bernacula*-nak; azt is láttuk, hogy Írlandban fogták a Barnacle ludakat. Az ír püspököknek

hánya szemükre Giraldus Cambrensis, hogy eszik e madarakat böjtök is; és újabb forrásokból kitűnik, hogy az ír papok fölfödözését készséggel elfogadták Franciaországban. Már pedig Irlandnak *Hibernia* a neve, és én azt hiszem, hogy e madarakat eleinte *Hibernicáknak* vagy *Hiberniculáknak* hitták. A hangsúlytalan kezdő szótag elesett, úgy, mint az olasz *verno* szóban e helyett *iverno*. Ez a kezdő szótag elesése éppen nem ritka olyan latin szavakban, melyek a barátok köz latinján át jutottak a mai román nyelvekbe; ¹⁾ és már a középkori latin szótárakban *hybernagium* helyett megtaláljuk a csonka *bernagium* alakot. ²⁾ A madár neve lehet, *Hibernicula*, utóbb *Bernicula* hason-hangzásu (homonym) lett a kagylóval, melynek *Bernacula* volt a neve; s minthogy nevük egynek látszott, azt hitték, a két állat is egy. Utóbb mint ha minden összeesküdt volna, hogy az első tévedést megerősítse és hogy azt, a mi kezdetben böcsületes ír kacsája volt, egész tudományos méltósággal és vallási hittal ruházza föl.

Még kell azonban említenünk, hogy van egy más magyarázata is a *Bernacula* névnek, még pedig Gesnernek egy levelezőjétől:

---

¹⁾ V. ö. Diez, Gramm. 162. l.: *rondine* = hirundo,
vescovo = episcopus,
chiesa = ecclesia.

²⁾ V. ö. Du Cange: „Bernagium, pro Hybernagium, ni fallor, miscellum frumentum.“ L. még *iernagium* és *panis iernagii*. Ol. *bernia*, fr. *bernie*, köpönyegnek való durva szövet, vagy belőle készült köpönyeg, pokrócz; Hiberniától, mert ott gyártották; Donkin, Romance Dictionary.

„Joannes Caius“, azt mondja, „a következőket írja egyik levelében: „Azt hiszem, hogy a madarat, melyet mi *Anser brendinus*-nak, mások *Bernachus*-nak neveznek, *Bernclacus*-nak kellene nevezni; mert a régi britteknél s a mai skótoknál a vad ludnak *Clake* a neve. Innen való a nálunk elrontott *Lake* vagy *Fenlake* név is, azaz tóbeli lud (lake-goose) e h. *Fencklake*; mert a mi népünk sokszor elcseréli a bötüket s *bren* helyett azt mondja *bern*.“ (Hist. Animalium, lib. III. p. 110.)

Ő tehát azt vélte, hogy e név a skótból származik; hogy skótul *Bren clake*-nek hitták e madarat; hogy ezt *Bernclake*-nek ejtették és *bernclacus*-szá latinosították. Csak azt az egy végzetes ellenvetést kell e magyarázat ellen tenni, hogy a *Bernicula* névnek nagyon számos változata közt ¹⁾ nincs egy sem, mely csak közel járna *Bernclacus*-hoz. Különben *claike* vagy *clai*k csakugyan

---

¹⁾ A név még a latinban is változik. Madártani könyvekben a következő nevek fordulnak elő, mind ugyanarra a madárra, ámbár nem akarok helyességükről vagy valóságukról kezkeskedni:

Angolul: Bernacle, Scoth goose, Tree Geese, Brant Geese.

Skótul: Clakis vagy claiks, clak-guse, claike-gees, Barnacle.

Az Orcadokon: Rodgans.

Hollandban: Ratgans.

Németül: Baumgans.

Dánul: Raygans, Radgaas.

Norvégiában: Raatne-gans, goul, gagl.

Islandban: Helsingen.

Francoziál: Bernache, Cane à collier. Nonnette, Religieuse; Macquerolle (?), Macreuse (?).

Latinul: *Bernicula*, *Bernacula*, *Bernacla*, *Bernicla*, *Bernecla*, *Bernecela* (Fred. II. Imp. De Arte Venandi), *Bernaca*, *Bernicha*, *Bernecha*, *Berneca*, *Bernichia*, *Branta* (ab atro colore anser scoticus), *Bernesta*, *Barneta* (Gervasius Tilb.), *Barnaces* (Brompton, 1072. l.), *Bar-*

ludat tesz, és a Barnacle ludat különösen így nevezték. ¹⁾ A mi *Bran*-t illeti, ez összetételekben sötétet jelent, pl. angsz. *branwyrt* „fekete gyökér“ (ang. blackberry); és Jamiesonnál találunk egy skót *branded*, *brannit* melléknevet, melynek jelentése vöröses barna, pörkölt-szinü; *branded cow* majdnem egészen barna tehenet jelent. *Brant-fox* fekete-lábu róka. *Branta*, mint láttuk, a Barnacle ludnak volt egyik neve, még pedig sötét színe miatt.

Milyen könnyen támadnak hasonló legendák az által, hogy az értetlen nevek okozta nehézségeket el akarják hárítani, azt nem egy középkori legendán láthatni, még pedig vallásos és világi legendákon egyaránt. A „Munimenta Gildhallae Londinensis“ tudós kiadója, Riley, azt mondja előszavában (XVIII.), hogy a tizenegyedik században s a tizenötödik elején a kereskedést vagy is haszonnal való adásvevést a műveltebb osztályok a francia *achat* szóval nevezték, melyet Angliában *acat*-nak irtak s valószínűleg ejtettek is. Ilyen *acat*-nak kö-

---

liata (Isidorus), Barbata (Albertus Magn.). Barbata (vagy Barbates) talán rossz olvasás következménye Barliata vagy Bachadae helyett.

V. ö. Dueange, *Menage* és *Bernache*. Diefenbach, Glossar. Lat.-Germ.: „Galli has aves *Macquerolles* et *Macreuses* appellant, et tempore Quadragesimali ex Normannia Parisios deferunt. Sed revera prehensum est a Batavis, anseres hosce oya parere“ etc. (Willoghby).

Még más nevet ad Scaliger (J. C.), ad Arist. de Plantis, lib. 1: „Anates (inquit, melius dixisset anseres) Oceani, quas Armorici partim *Crabrans*, partim *Bernachias* vocant. Eae creantur ex putredine naufragiorum, pendentque rostro a matrice, quoad absolutae decidant in subjectas aquas, unde sibi statim vietum quaerunt: visendo interea spectaculo penses, motitantesque tum pedes, tum alas.“

¹⁾ Brompton, Chronicle of Ireland, col. 1072, ap. Jun.

szönhette gazdagságát Whittington; és minthogy a francziát idővel kiszorította az angol nyelv, a szó jelentését valószínűleg elfeledték, és ez egy találékony elmének alkalmat adott azon mese költésére, hogy Whittington egy macskának — ang. *a cat* — köszönte vagyonát.

Ismeretes Sz. Kristóftörténete. A „Legenda Aurea“¹⁾ azt mondja róla, hogy kanaáni ember volt, igen nagy és rettenetes-ábrázatu.

„Nem szolgált senkinek, a ki maga is más szolgája volt; és mikor hallotta, hogy gazdája fél az ördögtől, elhagyta és magának az ördögnek szegődött szolgálatába. De egyszer egy kereszt mellett mentek el, akkor észre vette, hogy új gazdája fél a kereszttől, s megtudván, hogy van valaki, a ki még az ördögnél is hatalmasabb, azt is elhagyta és Krisztus szolgálatába állott. Tanította egy vén remete, de ő képtelen volt böjtölni és imádkozni, azt mondták tehát, hogy az által szolgálja Krisztust, hogy utasokat szállítson át egy mély folyón.²⁾ Ezt meg is tette. Egy nap azonban háromszor hitták, és harmadszorra látott egy gyermeket, ki át akarta magát vitetni a vizen. Kristóf a vállára vette, de a gyermek olyan nehéz volt, hogy alig tudott vele átjutni a tulsó partra. Mikor átju-

¹⁾ Cap. 100.

²⁾ Egy régi latin himnus a vörös tengeren viteti át Kristóffal az utasokat.

„O sanete Christophore,
Qui portasti Jesum Christum
Per mari rubrum
Nec franxisti crurum,
Et hoc est non mirum,
Quia fuisti magnum virum.“

tott, a gyermek azt mondta neki, hogy Krisztust magát vitte vállán, és ennek tanuságául a bot, melyet sok év óta használt, a földbe ültetve fává nőtt.“

Később még sok csoda történt vele, s végre vértanuhalált szenvedett.

Nyilván való dolog, s még róm. katolikus írók sem tagadják, hogy ez az egész legenda a *Khristophoros* névből eredt, mely Krisztusvivőt jelent. Ezt a nevet átvitt értelemmel értették, úgy mint Sz. Ignác a *Theophoros* nevelt vette föl, „a ki Istent viseli, hordja“ t. i. szívében. Mikor Sz. Ignác vértanuhalált szenvedett és kitépték szívét, ezen a rege szerint csodálkozásukra Isten nevét találták fölírva; s ép így idézte elő a *Khristophoros* név az imént idézett legendát. Volt-e valóban egy Kristóf, a ki vértanuhalállal halt meg Decius alatt, Lykiában, 250 K. u., azt nem dönthetjük el; de még Alban Butler is a szentek életében („Lives of the Saints“) elismeri hogy „úgy látszik, semmi egyéb ok nem volt rá, hogy nagy termetet tulajdonítottak neki, mint a neve, melynek eredete tisztán képletes volt, mint Baronius megjegyzi, és mint Vida mondja egy epigrammjában: ‘)

Christophore, infixum quod eum usque in corda gerebas,
Pictores Christum dant tibi ferre humeris.

Mielőtt Christophorusnak hitták, Reprobis volt a neve a Legenda Aurea szerint. Mások a legendát javítani akarják: azt mondják, hogy Offerus volt az eredeti neve ²⁾ s ezzel mutatják, hogy az eredeti nevet egészen félre értik.

¹⁾ Hymn. 26, t. II. p. 150.

²⁾ Maury, Légendes pieuses, 53. l.

Szintén efféle félre-értésből magyarázzák Orsolya s a 11,000 szüz legendáját, kiknek csontjait maiglan mutogatják egyik kölni egyházban. A vértanu szüzeknek ez a példátlan nagy száma, azt hiszik, onnan keletkezett, hogy Orsolyának egyik társát *Undecimella*-nak hitták, s ezt aztán *Undecim Milia*-nak olvasták. ¹⁾ Minden esetre nagyon tetszetős magyarázat, noha meg kell vallanom, hogy nem tudtam sehol ²⁾ megtalálni az *Undecimella* nevet.

Nagyon tévedne, a ki azt hinné, hogy az ilyen legendákat szándékosan költötték és terjesztették. Természetes szüleményei voltak Európa értelmi talajának, melybe a kereszténység magvait előbb elvetették, mintsem a régi pogány mitologia vadon hajtásait kigyomlálták s elégették volna. E legendák ép oly kevésbé mesterségesek, ép oly kevésbé egyesek művei, mint Görögország, Róma vagy India régi regéi; sőt tudjuk, hogy az egyház, melyet néha vádoltak e babonák ápolásával, időről időre megkisértette gátot vetni sebes növésük elé, de hiába. Akkor csak az történt, a mi mindig meg fog történni, ha egész népeket rá tanítanak, hogy beszéljék uraik, tanítóik, apostolaik, térítőik nyelvét, mielőtt gondolataikat gondolni tudnák. A mi a tanító elméjében szellemi és igaz, az a tanítvány szájában sokszor anyagivá és hazuggá válik. De a tanítók szavai romlott

---

¹⁾ „L’histoire de sainte Ursule et des onze mille vierges doit son origine à l’expression des vieux calendriers, Ursula et Undecimella, VV. MM., c’est à dire Ursule et sainte Undecimelle, vierges et martyres.“ — Maury, 240. l.

²⁾ Jacobus a Voragine, *Legenda Aurea*, cap. 158. Galfredus Monumetensis, lib. V. cap. 9—19. — St. Ursula und ihre gesellschaft. Eine kritisch-historische monographie, v. Joh. Hubert Kessel, Köln 1863.

alakjukban is megtartják szentségüket; csakhamar ki-
egészítő részeivé lesznek az alapnak, melyen egész
nemzet vallásos élete épül, és maguk a tanítók félnek,
hogy, ha megkísértenék minden követ illő helyére igazí-
tani, talán megingatnák az egész épületet, melyen szá-
zadokon át kellett dolgozni. Sz. Tamás († 1274) azt
kérdezte Bonaventurától († 1271), honnan vette az erőt
és kenetet, mely minden munkájában nyilatkozik. Bona-
ventura egy feszületre mutatott, mely czellája falán füg-
gött, s azt mondta: „Ez a kép diktálja minden szava-
mat.“ Lehet-e valami ennél egyszerűbb, igazabb, ért-
hetőbb? De Bonaventura mondását ismételték, szó szerint
vették, és minden czáfolat daczára a mellett maradtak,
hogy Bonaventurának beszélő feszülete van. Profán csoda
lépett a szent igazság helyébe; sőt a kik meg tudták
érteni az igazságot és kötelességüknek érezték tiltakozni
a köz tévedés ellen, azokat a sokaságnak hangos szava
hitetleneknek ítélte. Képek sokszor szentesítették és
szilárdították e népszerű ál hiteket. Zurbaran festett egy
szentet (Pierre Nolasque-ot) szóló feszület előtt. Hogy
a művész szó szerint értette-e ezt vagy jelképleg, nem
tudjuk. De a tömeg a legszószerintibb értelemben vette,
és melyik pap lett volna olyan vakmerő, hogy gyüleke-
zetének megmagyarázta volna, mi az egyszerű, ámbár
bizonyára mélyebb, jelentése a csodálatos képnek, mely-
nek imádásához hozzá szoktak?

Közönséges dolog volt régi képiróknál és képfara-
góknál, hogy karddal kivégzett vértanukkal fejüket ke-
zükből tartatták. ¹⁾ A nép, mely e képeket látta, csak

¹⁾ Maury, 207. l.

egy értelemben tudta magának a dolgot megmagyarázni, és erősen hitte, hogy némely vértanuk csodálatos módon fejüket kezükben hordták, miután lefejezték őket.¹⁾ Néhány szentet mellettük vagy fülük közelében galambbal ábrázoltak. A művész csak azt akarta kifejezni, hogy ezek a szentek meg voltak áldva a szent lélek adományaival; de a nép, látva e képeket, erősen hitte, hogy a szent lélek e szenteknek galamb képében jelent meg.²⁾ Továbbá egyike a legáltalánosabb szokásoknak az volt, hogy a művészek a bűnt és bálványimádást kigyó vagy sárkány alakjában ábrázolták. Olyan embert, a ki bátran küzdött a világ csábításai ellen, olyan pogány királyt, a ki megtért a keresztény hitre³⁾, nagyon természetes volt a sárkányt legyőző s megölő szent György alakjában ábrázolni. Egy térítőből, ki sikeresen hirdette az evangeliumot és elenyésztette az eretnekség és bálványimádás mérgét, egyszerre sz. Patrick lett, ki minden mérges állatot kiirtott Irlandból.⁴⁾

Figyelemre méltó itt, hogy mennyivel magasabb, mennyivel tiszteletreméltóbb és igazán vallásosabb minden ezen esetekben a szónak vagy képnek eredeti fölfogása, mint az a csodálatos megkövülése, mely a nagy tömeg

---

¹⁾ U. o. 287. l. „Cette légende se trouve dans les vies de saint Denis, de sainte Ovide, de saint Firmin d'Amiens, de saint Maurice, de saint Nicaise de Reims, de saint Soulanges de Bourges, de saint Juste d'Auxerre, de saint Lucain, de sainte Esperie, de saint Didier de Langres, et d'une foule d'autres.“

²⁾ U. o. 182: „Et primo similis volueri mox vera volueris.“

³⁾ Maury, 135. l. Eusebius, De Vita Const. ed. Heinicher, Lipsiae 1830, 150. l.

⁴⁾ Maury, 141. l.

babonás érdekét költi föl. Ha Konstantin vagy Klodwig életüknek legválságosb perczeiben érezték, hogy a diadal az egyetlen igaz Istentől jön, attól, a kit az egész római birodalomban egy megfeszített tanítónak megvetett tanítványai hirdettek: ez bizonyára sokkal fönségesb fényben mutatja a kereszténység hatalmát, mint mikor azt halljuk, hogy ezek a megtérő fejedelmek láttak vagy képzeltek látni egy lobogót a kereszt jelével vagy egy fénylő föliratot: *In hoc signo vinces.*¹⁾

Ha Bonaventura érzi Krisztus jelenvoltát magányos cellájában, ha sz. Ignác szívét elteli Isten szelleme, tudjuk érteni, mit jelent ez, tudunk együtt érezni, tudunk csodálni, tudunk szeretni. De ha azt halljuk csak, hogy az egyiknek volt egy szóló keresztje, a másiknak szívére volt írva négy görög bötű, *ΘΕΟΣ*, mit érdekel bennünket ez?

Azok a régi irott és faragott képek, a szentek, kik sárkányokkal küzdenek, a mártirok, kik készek életüket oda adni az igazságért, az ihletett írók, kik figyelmesen hallgatják Isten szózatát, elvesztik egész jelentésüket és szépségüket, ha azt halljuk, hogy csak erős emberek voltak, kiknek sikerült megölni egy gorillaféle szörnyeteget, vagy mi tőlünk egészen különböző lények, kik nem haltak meg fejük vétele után sem, vagy vén emberek, kik galambot hordoztak mind a két vállukon. Ezeket a galambokat, melyek a régi próféták fülébe sug-

¹⁾ Hasonló történetet beszéltek Alfonzról, az első portugál királyról, ki állítólag fényes keresztet látott az ouriquei csata előtt 1139, és II. Valdemár dán királyról. A vörös dán kereszt, a Danebrog, Valdemárnak az észteken 1219-ben nyert diadalától ered. Dahlmann, *Gesch. von Dänemark*, I. k. 368.

tak, a szent léleknek tartották, mely galamb képében leszállva ihlette őket; pedig a régi jámbor képfaragók elszornyedtek volna arra a gondolatra, hogy e madarakról valaha azt fogják hinni, hogy valódi megtestesült álatok, melyek a prófétáknak sugallják, mit irjanak.

Minden igaz, természetes, értelmes, ha tisztelettel hatolunk be a régi művészet és régi nyelv jelentésébe. Minden hazuggá, csodássá és értelmetlenné válik, ha a régi látók mély és hatalmas szavait az újabb krónikások sekély és gyöngye fölfogásával magyarázzuk.

Van egy érdekes példája a helytelen magyarázatnak, mely Galileonál sokkal régebben fordul elő. A földrengéseknek a késő görög nyelvben *Themēnīai* volt a nevük, s ez szó szerint Isten haragja, * mint mi nálunk a mennydörgést nevezik. * E kifejezésre talán a biblia adott alkalmat, melyben találunk olyan kifejezéseket, mint (zsolt. 104, 32) „Ő letekint a földre és reszket; érinti a bérceket és füstölnek.“ Magában véve nagyon alkalmas kifejezés volt, de nem sokára elvesztette etimologikus jelentését, és szokásos rendes neve lett a földrengésnek. Mégis azt a képzetet támasztotta az emberek elméjében, hogy a földrengéseket közvetlenebbül idézi elő Isten haragja, és hogy ez által különböznek a mennydörgéstől, éhségtől, pestistől. Látjuk a tévedés forrását. A *Theomēnia* nevet, mely egészen igaz volt eredeti fölfogásában, helytelen magyarázat által meghamisították. És mi történt? Az olyan embereket, minő p. Photios volt, a kik a földrengést természetes okokra merték visszavinni, a nem gondolkodó tömeg hitetlennek és eretneknek kiáltotta ki.

Végre még egy szóosztályt kell tekintetbe vennünk, mely igen hatalmas befolyást gyakorol az elmére. Uralodik az elme fölött, a helyett hogy engedelmeskednék neki, és szüli egy nemét a mitológiának, melynek hatásai nagyon messze terjednek, maiglan is. Egy előbbi fölolvásásomban említettem, hogy olyan elvont neveken kívül, minők *erény, szerencse, boldogság, béke és háboru*, vannak még mások, melyek ezektől némileg különböznek, de hasonlókép szinte kínálkoznak a mitikus személyesítésre. A latin *virtus* eredetileg tulajdonságot, férfiaságot, vagy inkább minden férfit illető tulajdonságot jelentett. A míg e név csupán tulajdonság nevéül, főnévvé vált melléknévül szolgált, addig nem támadhatott félreértés.

Az elvont nevek többnyire gyűjtő nevek voltak eleinte, s nagyon könnyű az átmenet a többes számtól, p. papok, a gyűjtő vagy elvont névhez: papság. *Humanitas* tulajdonkép 'minden ember, az emberi nem'; de *nem*, mint *genus*, utóbb azt fejezte ki, a mi alkotja a nemet, a tulajdonságokat, melyekben a nemnek minden tagja osztozik, s a melyekben mindegyik nem vagy nemzetség különbözik minden egyéb nemtől vagy nemzetségtől.

De midőn az elme félre vezettette magát a *virtus* szó külső látszatától, és a mi csupán gyűjtő tulajdonságnévül volt teremtvé, személyes szubsztanciának fogta föl, akkor a tévedés megvolt; melléknévből főnév, állítmányból alany lett; és mivel nem találhattak semmiféle való és természetes alapot ez ál lénynek, majdnem önkénytelen ugyan arra az alapra állították, melyen az ugy nevezett isteni hatalmak állottak; természet-fölötti,

isteni lénynek nevezték. *Virtus*, a férfiaság, a helyett hogy az ember birta volna, maga birta az embert, uralkodott fölötte és ösztönözte a köz hit szerint. Hatalommá vált, isteni hatalommá, csakhamar templomot, oltárt, áldozatot szenteltek neki, mint egyéb régibb isteneknek. Ezen régibb istenek közül is sokan ugyanolyan értelmi zavarnak köszönhatték létüket. El birjuk képzelni, hogy *Nap*, *Éj*, *Hajnal*, *Tavas*, *Ég*, *Föld*, *Folyam* való lények, legalább valóbbak az *Erénynél* vagy *Békénél*. De elemezzük csak e szavakat, vizsgáljuk csak, micsoda való szubsztancián alapszanak, s azt fogjuk találni, hogy ép oly kevésbé kézzel foghatók, mint az *Erény* vagy *Béke* istenasszonyai. Biztosan megfoghatunk valamit minden egyedben, a kavicsot, az ibolyát, a lovat, vagy a követ, virágot, állatot nevezhetjük önálló lénynek; s ámbár nevük valami jellemző általános minőségtől van véve, de ez a minőség egyedítve, valósítva van olyasmiben, a mi megvan, a mi tovább nem elemezhető. De ha a Hajnalról szólunk, mit értünk ez alatt? Való lényt, egyedet, személyt értünk alatta? Bizonyára nem. Az időt értjük alatta, mely a nap költét megelőzi. De hát mi az Idő? Mi való, egyedi vagy személyes van az időben vagy az időnek valamely részében? De a nyelv nem segíthet magán; minden szó, melyet az indgermán nyelv használ, vagy hímnemű vagy nőnemű — mert a semlegesek később keletkeztek — és ha egyszer a Hajnal neve megvan, ez a név mindenkinek, kivéve a bölcselőt, való, sőt egyedi és személyes lényt jelent. Látuk, hogy a hajnalnak egyik neve a szanszkritban *Saranyū* volt és hogy ez izről izre a görög *Erinys*. Tulajdonkép egészen igaz és természetes volt azt mondani,

hogy a Hajnal sugarai napfényre hozzák a sötétség műveit, az éj idején elkövetett bűnöket. Van egy német közmondás:

Kein faden ist so fein gesponnen,
Er kommt doch endlich an der sonnen.

Semmi sines oly furán fonva,
Hogy napfényre ne lobbanna.

Abban a kifejezésben, hogy az Erinys, Saranjū, a hajnal kitalálja a bűnöst, voltaképen nem volt semmi mitologia; nem jelentett egyebet, mint hogy a bűn napfényre jön előbb utóbb. Azonban mitológiává lett, mihelyt Erinysnek eredeti jelentését elfeledték, s mihelyt a Hajnal, az idő része, személyes lény rangjára emelkedett.

A germán Végzet istennői, *Weird Sisters*, ugyanilyen forrásból eredtek. *Weird* eredetileg a *multat* jelentette.¹⁾ A *Nornák*, a germán Moirák, elsejét nevezték így. A háromnak *Urðr*, *Verðandi*, *Skuld* volt a neve, *mult*, *jelen*, *jövő*²⁾, *‘das gewordene’*, *‘das werdende’*, *‘das (sein) sollende’*. Ugyanazt a képzetet fejezték ki, melyet a görögök a végig font fonállal, a kézen át haladó fonállal, s a még rokkán levő fonállal fejeztek ki, azaz *Lakhesis*-szal, ki a *voltat* (*tà gegonóta*), *Klotho*-val, ki a *valót* (*tà ónta*), és *Atropos*-szal, ki a *leendőt* (*tà méllonta*) éneкли.

Az angolszászban *Wyrð* sokszor előfordul Sors vagy Végzet jelentésével.

¹⁾ Grimm, D. M. 376. l. Geschichte d. deutsch. sprache, 665 l.

²⁾ Vajjon *Elysion* szintén a *jövő idő*, *zukunft*, *avenir*, és az *ἐλπίσις*, *ἐλπίσις* igéből van képezve?

Beowulf, 915. v. „Gaeð â wyrd swâ hiô sceal“, „úgy forog mindig a sors, a mint kell neki“.

A Weird testvéreket vagy a személyesített végzetnek, vagy a sorsot megjövendőlknek tekintették, Shakspeare megtartja szász nevüket, Chaucernél *the fatal sustrin* (a végzetes testvérek) a nevük.

Továbbá, ha a régi nemzetek a földről szóltak, eleinte kétség kívül a talajt értették, a melyen állottak, de nem sokára többet értettek alatta. Természetes volt, hogy e talajt anyjuknak nevezték, azaz táplálójuknak; s ez az egy „anya“ név elég volt, hogy a földnek megadja a személyesség, sőt emberség első elemeit. De ha egyszer e Földről mint egyedről beszéltek, érezték, hogy több, mint a sövények, falak vagy hegyek határolta talaj.

A régi gondolkodóknak a Föld véghetetlen lény lett, mely kiterjedt, a mennyire csak érzékeik és gondolataik hatolhattak, s melyet semmi sem tartott fönn, még a későbbi keleti bölcsélet elefántja és teknős békája sem. Ekkép a Föld természetesen és ellenállhatatlanul oly lény lett, mely való, de nem határozott; személyes, de nem emberi; s az egyetlen név, melylyel a régiek nevezhették, az egyetlen kategória, mely alá foglalhatták, egy istenasszony volt, fényes, hatalmas, halhatatlan lény, az emberek anyja, az ég kedvese, a nagy anya.

Már most igaz, hogy mai nyelveinkben nem beszélünk többé istenekről s istenasszonyokról; de nincsenek-e tudományos és tudománytalan szótárainkban ép olyan határozatlan lények, minők a Föld, a Hajnal, a Jövő? Nem használunk-e oly szavakat, melyek szigoruan elemmezve semmi szubszanciális alapot nem mutatnának, hanem állanának, mint a föld az elefánton s az elefánt

a teknős békán — s a teknős béka lebeg a véghetetlen térben?

Vegyük a *Természet* szót. *Természet* is, *Natura* is szó szerint termőt, szülőt jelent! De ki vagy mi ez a termő? A régiek istenasszonyt csináltak belőle — s mi ezt gyermekes tévedésnek tekintjük — de mi a *Természet* mi nekünk? Habozás nélkül, folyvást használjuk e szót, de ha megkisértjük lénynek képzelni, vagy lények összességének, vagy erőnek vagy erők összességének, csakhamar elkedvetlenedünk: nincs benne semmi kézzel fogható, semmi való.

Mit értünk az alatt, ha azt mondjuk, hogy a *Természet* termi a gyümölcsöket? A *Természetet* itt nem képzelhetjük önálló hatalomnak, mert már nem hiszünk Gaiában vagy Tellusban, a Föld anyában, ki termi a gyümölcsöket, melyekből élünk (*zeidōros*). Gaia egyike volt az Istenség számos nevének; vajjon *Természet* több-e vagy kevesebb-e mi nekünk?

Lássuk, mit mondanak természettudósaink és bölcselőink a természet felől?

Buffon azt mondja:

„Mindenhol a Teremtőről szóltam, de e szót csak el kell hagyni és helyébe mindenütt a *Természet* erejét tenni.

A *Természet* (mondja máshol) nem egy dolog, mert minden volna; a *Természet* nem lény, mert ez a lény Isten volna.

A *Természet* élő erő (így folytatja), véghetetlen, mindent átfogó, mindent éltető; alá van vetve az első Lénynek, csakis az ő parancsára kezdette működését s csak az ő beleegyezésével folytatja.“

Vajjon megfoghatóbb-e, összefüggőbb-e ez, mint a Gaiáról, Uranos anyjáról, Uranos feleségéről szóló mesék?

Cuvier így szól a Természetről:

„Egyike azon képleteknek, melyeknek minden nyelv alá van vetve, a Természetet személyesítette; minden lényt a Természet művének mondtak, ezen lényeknek egymáshoz való általános viszonyait a Természet törvényeinek nevezték. A Természetet tehát értelmes és akaró, ámbár másodrendű és korlátolt-hatalmu lénynek tekintve oda jutottak az emberek, hogy azt mondták, a Természet folyton gondját viseli műveinek, hogy semmit sem tesz hiába, hogy mindig a legegyszerűbb eszközöket használja. Könnyű átlátni ama bölcselők gyermekességét, kik a Természetnek egyedi létet tulajdonítottak, külön valót a Teremtőtől, a törvényektől, melyeket ő szabott a mozgásra, s a tulajdonságoktól és alakoktól, melyeket ő adott teremtményeinek; s a kik azt mondják, hogy a Természet a maga hatalmával s a maga erejével alakítja az anyagot. A mint tudásunk előbbre haladt a csillagászatban, a természettanban, a kemiában, e tudományok lemondtak amaz ál következtetésekről, melyeket a képes beszédnek való tüneményekre alkalmazása idéz elő. Csak a fiziologusok tartották még meg e szokást, mert a fiziologiában még nagyon sok a homály, s így lehetetlen lett volna maguk elől vagy mások elől elrejteni az élet mozgató erői felől való tudatlanságukat, ha képzeletük ábrándjainak nem tulajdonítottak volna néminemű valóságot.“

A Természet a legcsodálatosabb lény volna, ha mindent elhinnénk, a mit mondtak róla. A Természet irtózik (*horror vacui*), tréfáz (*lusus naturae*), hibákat követ el (*errores naturae, monstra*). Néha önmaga ellen

küzd, mert, mint Giraldu mondja, „a Természet barnacle ludakat hozott létre a Természet ellenére“; és legujabb időben sokat hallunk válogató képességéről.

Természet alatt néha egyszerűen anyagot értenek, mindent, a mi nem szellem. De még többször azt hiszik, hogy a Természetnek magának önálló élete van s örök és változatlan törvények szerint működik. Néha pedig úgy szólunk róla, hogy magában foglalja az ember szellemi életét és értelmi működését is. Emlegetjük az embernek szellemi természetét, a gondolatnak természetes törvényeit, a természeti vallást. Még az isteni elem sincs szükségkép kizárva, mert a *természet* szót néha úgy használják, hogy magában foglalja amaz első Okot, melynek kifolyása vagy teremtménye minden. Így Dugald Stewart azt mondja (III. 246):

„Alig kell megjegyezmem, hogy ha a Természet bölcsességéről szólok, mindig a Természetnek Alkotója bölcsességét értem. A kifejezést ősrégi szokás szentesíti, Szabatos és elég érthető a józan kutatónak; és segítségével elkerülhetjük bölcselő okoskodásinkban azon névnek sűrű emlegetését, melyet soha sem volna szabad féltő tisztelet érzése nélkül említeni.“

De míg így a *természet* szó alkalmazhatónak látszik vegyest anyagi és szellemi, emberi és isteni dolgokra, más részt a nyelv segítségével nyilván tehetünk különbséget a természet művei s az ember művei közt, melyek közül az előbbiek a természeti, az utóbbiak a történeti tudományoknak adják tárgyukat; segíti továbbá a nyelv a különbségtételt egy részt a természet és az ember, más részt az isteni tényezők működése közt: az egyiket

természetinek és emberinek, a másikat természet-fölöttinek s ember-fölöttinek nevezi.

De most tessék elgondolni, milyen zavarnak kell támadni, ha az emberek a nélkül, hogy világosan fölfogták volna a természet jelentését s megegyeznének egymással szorosan e szó határaitra nézve, vitába ereszkednek a *Természet-fölöttire* nézve. Vitatkozni fognak s nagyon kemény szavakkal illetni egymást a Természet-fölöttiről való némely nézetek tagadása vagy állítása miatt. Szemtelen kérdésnek neveznék, ha valaki fölszólítaná őket, határozzák meg, mit értenek Természet-fölötti alatt; pedig világos, mint a nap, hogy ezek az ellenfelek egészen különböző képzeteket, még pedig fölötte határozatlan képzeteket, fűznek e kifejezéshez.

Sokan megkísértették meghatározni a természet-fölöttit vagy csodálatost, de mind e definíciókban meghatározatlan maradt a természet vagy a természetes jelentése.

Igy Aquinoi Tamás szerint csoda az, a mi a természet rendjén kívül történik (*praeter ordinem naturae*), míg sz. Ágoston e definíciót sokkal pontosabban fejezi ki úgy, hogy csodának nevezzük, a mit Isten a természetnek *mi előttünk ismeretes* rendje ellenére véghez visz (*contra cognitum nobis cursum solitumque naturae*). Mások szerint csoda minden, a mi a természet erejét meghaladja (*opus excedens naturae vires*); de erre megjegyezték, hogy a csodák nem csak meghaladják a természetnek erejét, hanem sértik is rendjét (*cum ad miraculum requiratur, nedum ut excedat vires naturae, sed praeterea ut sit praeter ordinem naturae*). A csodákat három osztályba osztották: 1. Természet-fölöttiek (*supra naturam*); 2. Ter-

mészet-elleniek (contra naturam); 3. Természeten-tuliak (praeter naturam). Hogy azonban hol végződik a természet és hol kezdődik a természet-fölötti, azt soha sem magyarázták meg. Aquinoi Tamás annyira ment, hogy elismert csodákat *quoad nos*, és sz. Ágoston azt állította, hogy emberi szokás természet-ellenesnek mondja azt, a mi a *halandók* ismerte természeti renddel ellenkezik. (Dici autem humano more contra naturam esse, quod est contrae naturae usum mortalibus notum.) Mind ezen ábrándos definíciókat gondosan vizsgálja XIV. Benedek „De Servorum Dei Beatificatione et Beatorum Canonizatione“ cz. munkája negyedik könyvének első részében: de hiába keresnök akár itt, akár máshol a „természetes“ meghatározását.

Itt tág tere van a nyelvésznek. Az ő tiszte, hogy kimutassa minden szónak eredeti jelentését, történetét, alakja és jelentése változásait a bölcselet iskoláiban vagy a vásártéren és tanácsteremben. Ki kell mutatnia, hány-szor foglaltak különböző képzeteket egy és ugyanazon szóba, és mennyiszer fejezték ki ugyanazon-képzetet különböző szavakkal. A nyelvnek ez a két hajlama, a *homonymia* és *polynomia*, melyek, mint láttuk, nagyon előmozdították a régi mitológia fejlődését, még most is gyakorolják hatalmukat a bölcselő rendszerek fejlesztésében. Olyan szavak története, minő *hinni* és *tudni*, *véges* és *végtelen*, *való* és *szükséges*, sokkal jobban megtisztítaná napjaink bölcselő légkörét, mint bármi más.

A befolyást, melyet a beszéd gondolatainkra gyakorol, érezte sok bölcselő, legjobban pedig Locke. Némelyek elkerülhetetlennek tartották, jóban is, rosszban is; mások azt hitték, elejét lehet venni a szavaknak

helyes definíciója vagy új műnyelv megalkotása által. Egy pár idézet meg fogja mutatni, mennyire küzdöttek önálló gondolkodók mindig a nyelvnek ezen bosszantó kényuralma ellen, s ez mégis mily kevésbé engedte magát megingatni. Bacon azt mondja :

„Végre vegyük szemügyre azt a csalfa látszatot, melyet a köz nép fölfogása alkotta és alkalmazta szavak idéznek elő; noha mi azt hiszszük, hogy uralkodunk szavainkon, és fölállítjuk a szabályt, hogy loquendum ut vulgus, sentiendum ut sapientes, mégis bizonyos, hogy a szavak, mint a tatárok nyilai, visszapattannak a legbölcsebbek értelmére is és erősen megzavarják és fölforgatják ítéletünket. Ugy hogy majdnem szükséges, minden vitában a matematikusok bölcseségét utánozni és legelőször is szavainknak s kifejezésinknek definícióját adni, hogy mások tudják, mikép használjuk és értjük őket és hogy erre nézve egyet értenek-e velünk. Mert ha ezt elmulasztjuk, megtörténik, hogy bizonyosan avval végezzük, a mivel kezdenünk kellett volna, t. i. a szavakat illető kérdéseken és vitákon.“

Locke azt mondja :

„Hajlandó vagyok azt hinni, hogy ha a nyelvnek, tudásunk eszközének, tökéletlenségeit jobban megfontolnók, nagyon sok vita, mely annyi zajt üt a világban, magától megszűnnék; s a tudáshoz s talán a békéhez vezető ut sokkal könnyebben volna járható, mint jelenleg.“

Wilkins bölcséleti nyelve hasznát fejtegetve megjegyzi :

„Ez a terv nagyon elő fogja segíteni némely valóságos vitáink tisztázását is, mert le fog álcázni sok vad

tévedést, mely affektált mondások mögé rejtezik: ha ezeket böleselkedve kifejtjük és a szavaknak eredeti és természetes jelentése szerint fejezzük ki, ki fog tűnni, hogy következetlenségek és ellenmondások. És nem egy titokszerű és nagyhangzású idea, melylyel némelyek oly nagyra vannak, ily módon vizsgálva vagy esztelenségnek vagy nagyon laposnak és józannak fog mutatkozni. S ha ennél egyéb haszna nem volna, már ezért megérdemelné napjainkban az embernek fáradságát és tanulmányát, ha tekintetbe vesszük az általános tévedéseket s a sok csalást és áltatást, melyek ékes, de üres szavak mögött rejteznek.“

Az újabb böleselők közül legbehatóbban Brown foglalkozott e tárgygyal:

„Mennyire gátolta maga nyelvünk materializmusa az elme természetéről és különböző tüneményeiről való fogalmaink tisztulását: ez oly kérdés, melynek megoldása nyilván nem áll hatalmunkban, mert megkövetelné, hogy maga a megoldó elméje szabad legyen a befolyástól, melyet vizsgál és leír. Annyi azonban bizonyos, hogy majdnem lehetetlen e befolyást tulbecsülnünk, mert nem szabad azt hinnünk, hogy hatása a böleselők munkáira szorítkozik. Még sokkal hatásosabban működött ama sokaság beszélgetésében s elmélkedésében, mely soha sem volt oly hű, hogy a böleselők közé számította volna magát s így mintegy az emberi gondolat valója megtestesülésének tartotta volna magát.

A társadalmi életnek azon állapotában, melyben a nyelvek keletkeztek, a szó alkotója alig gondolt többre, mint a pillanatnyi könnyűsége, melyet szerzett magának és társainak kölcsönös kívánságaik közlésében és közös

terveik meghatározásában. Nem tudta, hogy e gyöngé és röpke hanggal, melyet a lehelletnek csekély különbsége szült, olyasmit teremtett, a mi utóbb egyike lett a legenyészhetetlenebb dolgoknak, s a mi milliók elméjében, nemzedékről nemzedékre, értelmi létüknek részét képezte; vélemények tartós rendszerét szülte, melyek talán ez egy szó hijában soha egy perczre sem uralkodhattak volna, és tudományokat alakított át, melyeknek ama régi korban még elemeik sem voltak meg. A legbarbárabb szó alkotójának ily módon nagyobb befolyása lehetett az emberi nemre, mint a leghirnevesb hódítónak fáradtsággal, aggsággal, veszélylyel és vétekekkel telt hosszú élete.

Aristotelesnek egy egy mondása sokkal messzebb ható és tartósabb hódítást vitt végbe. és talán e perczben nem csekély uralmat gyakorol még oly elmékre is, kik gúnyosan megmosolyogják.¹⁾

Hogy milyen vad fattyu hajtásokat terem a mitologia mai nyelveinkben is, látható következő helyéből egy levélnek, melyben egy jól ismert angol pap tiltakozik az egyházat kötelező miniszteri ítélet ellen:

„Mi joga van Krisztus mátkájának (az egyháznak) szövetkezni a világi hatalmakkal? Bizony, ez az a rettenetes szellemi paráznaság, mely ellen annyiszor óva intette Ura (az egyházat) . . . A keresztény állam gyermeke az Egyháznak. Ilyen államban mindenkit az Egyház, szült újra Istentől Jézus Krisztusban, s mindenkit ő nevelt föl; az ő könyörgése és áldása szerzi meg minden állami cselekedetnek Isten segítségét; ő keni föl az uralkodót a kormányzás dicső tisztére. Vajjon megtilthatjuk-e a

¹⁾ Brown, Works, I. 341.

paráznaságot anya és fia között? Ilyennek hiszem most és ilyen volt mindig az egyház és állam közti szövetség természete.“

Ilyen beszéd mellett már Oidipus története sem borzasztó.

Záradékul két három példában jelezni fogom, mily módon hiszem, hogy a nyelvtudomány hasznára lehet a bölcselőnek.

Ismeret vagy 'ismerni' a mai nyelvekben legalább három külön értelemben dívik.

Először is mondjuk, hogy a gyermek ismeri anyját vagy a kutya gazdáját. Ez csak annyit jelent, hogy megismeri egy jelen-való érzéki benyomásnak egy régibbel való azonosságát. Az ismeretnek ez a neme egyszerűen az érzékek tanúságából, érzéki emlékezetből támad és osztozik benne ember, állat. Ezen ismeretnek hiányát feledésnek nevezzük, s ezt még nehezebb megmagyarázni, mint az emlékezetet.¹⁾

Másodszor mondjuk, hogy ezt az alakot háromszögnek ismerjük. Itt van egy általános fogalmunk, háromszög, ezt nem csak az érzékek nyújtják, hanem az ész kidolgozza, és mi kimondjuk valamiről, a mit jelenleg érzékelünk. Egy egyes érzéki benyomást a háromszög általános kategóriája alá esőnek ismerünk el. Itt látjuk a különbséget. Nem csak megismerjük, hogy a mit láttunk, ugyanaz, mint a mit az előtt láttunk, hanem előbb bizonyos benyomásokat egy csoportba kellett összefoglalnunk és e csoportnak nevet adnunk, hogy alkalmaz-

---

¹⁾ Locke nagyon szépen szól róla, 'Essay concerning Human Understanding.' II. 10, 5.

hassuk e nevet mindig, valahányszor azon csoport újra jelenkezik. Ez az ismeret meg van tagadva az állattól s az embernek mint eszes lénynek sajátja. Minden következtető ismeret e rovatba való. Ezen ismeret hiányát *tudatlanságnak* nevezik.

Harmadszor, mondjuk, hogy az embernek van ismerete Isten létéről. Ez sem az érzékek bizonyosságán, sem az ész bizonyosságán nem alapszik. Senki sem látta Istent, senki sem alkot magának általános fogalmat Istentől. Sem érzék, sem ész nem adja Isten ismeretét. A mit Isten léte bizonyítékainak neveznek, az *ontologikus*, *teleologikus*, *kozmozologikus* bizonyítékok, csak akkor lehetségesek, ha az Isten képzele már megvan bennünk. Itt tehát az ismeretnek egy harmadik nemével van dolgunk: ez olyasmit ad, a mit sem érzékeink nem szereznek, sem eszünk nem fejt ki, s a minék mégis épen olyan, sőt nagyobb a bizonyossága, mint az érzéké és észé. Ezen ismeret hiányát néha *szellemi sötétségnek* nevezik.

Ha az ismeretnek e három nemét jól meg nem különböztetik, arra a kérdésre, hogy hogyan ismerünk, szükségkép a legellentétebb feleleteket adják.

„Hinni“ mai nyelveinkben szintén a helyeslésnek több nagyon különböző nemét fejezi ki. Ha Istenben vagy a lélek halhatatlanságában való hitünkről szólunk, akkor olyan bizonyosságot akarunk kifejezni, mely független az érzékek s az ész tanuságától s mégis meggyőzőbb mindeniknél, mert sem az érzékekre hivatkozás, sem a logikai okokkal való következtetés meg nem ingathatja. Ez a leghatározottabb igenlés, melyet magunkféle teremtmények adhatnak.

De ha azt mondjuk, hiszszük, hogy Krisztus Pontius Pilatus alatt szenvedett, vagy Augustus idejében élt, ezzel nem akarunk olyan hitet kifejezni, a milyennel Isten létében vagy a lélek halhatatlanságában hiszünk. Ezen események igennel egészen másféle és történeti bizonyítékokon alapszik, mely csak egyik osztálya az érzéki bizonyítéknak, támogatva az ész bizonyítékaival. Ha idézhetnének tényeket, melyek szerint időszámításunk hibás és Augustus ötven évvel előbb vagy utóbb volt császár, készséggel lemondanánk abbeli hitünkről, hogy Krisztus és Augustus kortársak voltak. Ez esetben, hit csak annyit tesz, hogy vannak okaink, érzékiek vagy következtetők, bizonyos tények elismerésére. Láttam az 1867-ediki koronázást: ez érzéki bizonyosság. Látok embereket, kik látták az 1848-adiki szabadságharcot: ez érzéki bizonyosság, támogatva következtetés bizonyosságával. Látok embereket, a kik láttak olyanokat, a kik látták az 1825-ödiki országgyűlést: ez ismét érzéki bizonyosság, támogatva következtetéssel. Ugyanez a láncz vezet bennünket vissza a legrégebbi időkbe, de a hol szemei gyöngék vagy töröttek, semmiféle hatalom, semmiféle hit helyre nem állíthatja őket. Lehetetlen egy történeti tény, mint ilyent, hinni, az érzékek vagy az ész bizonyossága nélkül. Lehet olyan bizonyos tudomásunk történeti tényekről, mint saját létünkről, és lehet bizonytalan. Vagy megadhatjuk vagy megtagadhatjuk helyeslésünket, vagy megadhatjuk egyelőre, föltételesen, kétkedve, nem törődve. De ép oly kevésbé hihetünk egy tényben — a hitet első jelentésében használva — a mily kevésbé következtethetünk érzékeinkkel vagy láthatunk eszünkkel. Ha azonban a hitet használják történeti tények elisme-

résének különböző fokai kifejezésére, nagyon fontos szem előtt tartani, hogy e szó így használva nem azt a legfőbb bizonyosságot fejezi ki, mely Istenben vagy a halhatatlanságban való hitünket jellemzi (*credo in*), s melyet soha sem lehet elérni „halmozott valószínűségek“ által.¹⁾

A ‚hinni‘ szót harmadik jelentésben használom, ha azt mondom, „azt hiszem, esni fog“. Itt „azt hiszem“ nem egyéb, mint „sejtem“. Tehát egyazon szó kifejezi a bizonyosságnak legmagasb és legalacsonyabb fokát, és a vegyes alkalmazása okozta zavar a leghevesebb vallási és bölcséleti vitákat idézte elő.

A Végtelen, hányszor nem hallottuk, tagadó képzet; csak kizár, be nem zár semmit; sőt azt erősítik a legdogmatikusabb hangon, hogy véges elme meg nem foghatja a Végtelent. Még egy lépés, és a metafizikának örvényeiben vagyunk. Azt mondják, nincs Végtelen, mert van Véges, és így a Végtelen határolva van a Véges által s nem lehet Végtelen. Ime, ez pusztá szójáték gondolat nélkül. Végtelen mért tagadó képzet? Mert *Végtelen* a *vég*-ből a *telen* tagadó képzővel van alkotva! De ez tiszta véletlen, egy tény a nyelv történetében, semmivel sem több. Ugyanazt a képzetet kifejezhetjük a Tökéletessel, az Örökkel, a Magától-valóval: ezek állító szavak, vagy legalább nem foglalnak magukban tagadó elemet. Hogy tagadó szavak jelölhetnek állító képzeteket, azt nagyon jól tudták a görög bölcselők, p. Khryszippos, s ő nekik ép oly kevésbé jutott eszükbe *halhatatlant* tagadó képzetnek mondani, mint *vakot* állítónak. A Végtelennek valódi képzete sem tagadása, sem módo-

¹⁾ Dr. Newman, *Apologia pro vita sua*, p. 324.

sítása más képzetnek.¹⁾ Ellenkezőleg, voltaképen a Véges a Végtelennek megszorítása és módosulása; nem is lehetséges, ha egész komolyan meggondoljuk a Végest más értelemben fölfogni, csak mint a Végtelennek árnyékát. Még a nyelv is erre fog vallani, ha jól vallatjuk. Mert akármi az eredete *finis*-nek, akár *finis*-tól, akár *figo*-tól származik,²⁾ akár vágót jelent, akár megerősítettet, annyi világos, hogy olyasmit fejez ki, a mit érzékelni nem lehet. A mennyiségtanban elismerjük, hogy pontokat, vonalakat, síkokat soha sem lehet a szemnek láthatóvá tennünk. Ép így van ez az egész világban. Sem ujj, sem borotva nem érintette soha valaminek a végét: szem nem látta tisztán az eget s földet szétválasztó határt, vagy a zöldet a sárgától, a sárgát a fehéről elkülönítő vonalat. Fül nem fogta föl a határt, melyen egyik hang átmegy a másikba. Érzékeink soha sem adnak valami végest vagy határozottat, benyomásaik mindig viszonyosak, fokok szerint vannak mérve, de végtelen fokozat fukai szerint. Némely tekintélyek azt mondják, hogy a fül 38,000 rezgést foghat föl egy másod perc alatt. Ez a legmagasb hang. A zenehangot szülő legkisebb rezgésszám tizenhat egy másod percben. Ezen két pont közt van zenei érzeteink tere,

¹⁾ A végtelenségnek különféle neveiről l. Roger Bacon, *Opus tertium*, cap. 51 (ed. Brewer, p. 194). A pozitív végtelenről azt mondja: „et dicitur infinitum non per privationem terminorum quantitatis, sed per negationem corruptionis et non esse.“ A tizenkilencedik századbeli Oxfordnak, a metafizika szempontjából, a tizenharmadik századbeli Oxford nem válik szégyenére.

²⁾ Bopp, *Vergl. gramm.* III. 243. l. Schweizer, *Kuhn Zeitschr.* III. 357. lap.

de voltaképen mind két felől progressus ad infinitum van. Ugyanez áll a színről. Akármerre tekintünk, nem találunk valóságos, kézzel fogható véget. *Finis* tehát és *Finitum* olyasmit jelöl, a mit az érzékek maguk nem nyújtanak, a mi érzéki tapasztalatunkban tisztán tagadó, olyasminek a neve, a minek az érzékek nyelvében egyáltalában nincs léte. De van léte az ész nyelvében. Az ész, melynek ép annyi joga van, mint az érzékeknek, megköveteli a *Végest* az érzéknek daczára is; és ha az ész nyelvén szólunk, a Véges, t. i. a tér és idő, a színárnyalatok és hangok stb. mértékei, mind ez reánk nézve a gondolatnak legpozitívabb elemeivé válik. Már pedig eszünk az, a mire legbüszkébbek vagyunk; szeretjük magunkat eszes lényeknek mondogatni, és hajlandók vagyunk az ismeretnek két másik organumát mint kevésbbé jelentőst lenézni. De van az ész mellett ismeretünknek még két organuma, érzés és hit: mind a három együtt alkotja létünket, egyik sincs alája rendelve a másiknak, hanem mind egyenjogu. A hit — mert nem talállok rá jobb nevet — azon organuma az ismeretnek, melylyel fölfogjuk a Végtelent, azaz azt, a mi meghaladja érzésünk ható körét s a mit eszünk meg nem foghat. A Végtelen rejtve van az érzékek elől, tagadja az ész, de fölfogja a hit, még pedig, ha egyszer fölfogja, mint az érzékek tapasztalatainak s az ész következtetéseinek alapul szolgálót fogja föl. A mi eszünknek csak tagadás, vég-nélküli, az hitünknek állítás, Végtelen, és ha egyszer szemünk megnyílt, még érzékeinkkel is egyenest bele tekinthetünk abba a végtelen mindenségbe, mely minden felől körülvesz bennünket, mely nélkül az érzékek szét-

folyó tüneményei s eszünk csodálatos pókhálói csupa hiu áltatás volnának, semmi egyéb, mint áltatás.

A természettudományok büszkéek nyelvüknek szabotosságára, pedig még ők sem szabadok oly szavaktól, melyek szigoruan elemezve, csak oly alaptalanoknak mutatkoznának, mint Nemesis s az Erinyes. A természettudósok szoktak *atomokról*, oszthatatlan testekről, beszélni; az elme ugy fogja föl ezeket, mint ha valók volnának a szónak érzéki értelmében, pedig lehetetlen érzékkel fölfogni olyasmit, a mi oszthatatlan. A kemikusok beszélnek *mérhetetlen, súlytalan* testekről, s ez ép oly lehetetlen fogalom, mint az atomoké. Mérhetetlen az, a mit nem lehet megmérni. De mérni nem egyéb, mint összehasonlítani egyik test súlyát a másikéval. Már pedig lehetetlen, hogy valamely testnek súlya olyan csekély volna, hogy össze ne lehetne hasonlítani valami más test súlyával; ha tehát súly és nehézség nélküli testet veszünk föl, akkor olyasmiről beszélünk, a mi nem lehetséges az anyagi világban, melyben élünk, ebben a világban, melyen a nehézségnek kérlelhetetlen törvényei uralkodnak.

A természettudományoknak minden haladását, ugy látszik, egy egy ilyen mitologikus kifejezés elvetése jelzi, de mindig ujak támadnak, mihelyt a régieknek kiadták utjukat. Még csak nem rég *caloricum* nagyon használt szó volt, és valódi anyagot értettek alatta, olyasmit, a mi hőt terem. Ezt a képzetet elvetették, és most a hőt ugy magyarázzák, hogy *molekuláris és éteri rezgések* eredménye. Fölteszik, hogy minden anyag egy fölötte terjedékeny médiumba van merítve, s ezt a médiumot *éternek* nevezték. Ez kétség kívül nagy haladás: — de

mi az az éter, melyről mindenki úgy beszél, mint valami szubsztanciáról, melynek a hő, fény, villanyosság, hang csak megannyi módosulása? Az *éter* egy mitus — szubsztanciává vált minőség — elvonás, mely kétség kívül hasznos a természeti okoskodás céljaira, de inkább csak arra való, hogy megjelölje tudásunknak jelen határát, mint hogy olyasmit fejezzen ki, a mit akár érzékeinkkel, akár eszünkkel megfoghatnánk. A míg ily értelemben, egy algebrai x , egy ismeretlen mennyiség értelmében, használjuk, addig nem okozhat bajt — ép oly kevésbé, mint ha a hajnalt Erinysnek vagy az eget Zeusnak neveznők. A hiba ott kezdődik, ha a nyelv megfelelkezik magáról, ha a szót dolognak vesszük, a minőséget szubsztanciának, a *Noment Numennek*.

RÖVID TÁJÉKOZTATÁS

A NYELVTUDOMÁNYI IRODALOM TERÉN.

E tájékoztatás különösen azoknak van szánva, a kik nyelvészeti tanulmányokkal kezdenek foglalkozni. Mellőzi tehát speciális, részletesen egy-egy kérdést vizsgáló munkák felsorolását s csak a mintaszerűekre és általánosabb érdekekre vagy különösen kezdőknek ajánlatókra szorítkozik.

Általános munkák.

Az általánosak közül mindenek előtt Steinthalnak „Abriss der Sprachwissenschaft“ (Berl. 1871.) cz. műve ajánlható, s ugyanannak „Charakteristik der Hauptsächlichsten Typen des Menschlichen Sprachbaus“ (Berl. 1860.) cz. könyve. — Az egyenesen a nyelv eredetére vonatkozók közül figyelemre legméltóbb Geiger két munkája: „Ursprung und Entwicklung der Menschlichen Sprache und Vernunft“, és „Der Ursprung der Sprache“.

Az újabb népszerűbb, átnézetes munkák közül leginkább a következők érdemlik meg az olvasást: 1) Friedrich Müller „Grundriss der Sprachwissenschaft“ Wien,

1876. — 2) Whitney „Life and Growth of the Language“; németül is: „Leben und Wachsthum der Sprache“ 1876. — 3) Sayce „Principles of Comparative Philology“ London 1875. — Azon fölül tanulságos mindenkinek elolvasni Curtius bevezetését „Grundzüge der Griechischen Etymologie“ cz. munkájához.

A nyelvtudománynak történetével foglalkozó művek közül említendők: Steinthal „Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen“; Lersch „Die Sprachphilosophie der Alten“ Bonn 1838—1841; Schoemann „Die Lehre von den Redetheilen nach den Alten dargestellt“ Berl. 1862; Benfey „Geschichte der Sprachwissenschaft und Orientalischen Philologie in Deutschland“ München 1869; Raumer „Geschichte der Germanischen Philologie“ München 1870.

Az általános hangtani munkák közül kezdőnek ajánlható Rumpelt könyve; a legujabb e téren Sievers kézi könyve, mely bevezetésül szolgál egy tervezett indogermán nyelvtangyűjteményhez.

Magyar és ugor nyelvészet.

A régibb magyar nyelvtani irodalom teljesen együtt van a Toldy Ferencz kiadta gyűjteményben („Corpus Grammaticorum Lingvae Hungaricae“ vagy „A Régi Magyar Nyelvészek Erdősitől Tsétsiig“ Pest, 1866). Ezen innen csak Révay munkája („Elaboratio Grammatica Lingvae Hungaricae“) és Riedl Szende nyelvtana („Magyarische Grammatik“ Wien, 1858) érdemel említést. A legujabb tudományos eredmények még várják a földolgozót.

Nyelvemlékeinket most legkönnyebben hozzáférhetővé teszi az akadémiától kiadott „Nyelvemléktár“ melyből e sorok írásakor az ötödik kötet van sajtó alatt. — A magyar nyelvtörténeti szótár szintén munkában van már.

Az ugor nyelvészet az egyes nyelvek grammatikáin kívül (köztük kezdőknek különösen Budenz finn és mordvin nyelvtana) alig mutathat föl egyebet, mint a mit Budenz József írt: a „Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárt“ (sajtó alatt a 3. füz.), az „Ugrische Sprachstudien“ cz. két füzetet, s egyes értekezéseket a Nyelvtudományi Közleményekben. Remélhetjük, hogy nem sokára ki fogja adni összehasonlító nyelvtanát. — Az ugor nyelvtudomány irodalmának pontos és rendszeres átnézetét adta Donner O. „Öfversikt af den Finsk Ugriska språkforsningens historia“ czím alatt (Helsingfors, 1872).

Indogermán összehasonlító nyelvtan.

Leghasználtabb kézi könyv: Schleicher „Compendium der Vergleichenden Grammatik der Indogerm. Sprachen“ (akár 2., akár 3. kiadás), és mellette: „Indogermanische Chrestomathie“ von Ebel, Leskien, Joh. Schmidt und A. Schleicher. — Olvasandó Curtiustól „Zur Chronologie der Indogerm. Sprachwissenschaft“. — A szófejtésre: Curtius „Grundzüge der Griech. Etymologie“ (4. kiad.) és Fick „Vergleichendes Wörterbuch der Indogerm. Sprachen“ (legújabb kiad. Göttingen, 1874—5). Kezdő ne használja Pott nagy munkáját („Etymologische Forschungen“).

Görög és latin nyelv.

Bevezető kézi könyvül alkalmas: Baur „Sprachwissenschaftliche Einleitung in das Griechische und Lateinische für Obere Gymnasialklassen“ Tübingen, 1874. — Használandó Curtius iskolai nyelvtana; a nagyobb nyelvtanok közül legjobbak Buttmanné és Kühneré. Olvasandó Curtiustól „Erläuterungen zu meiner Griechischen Schulgrammatik“ (3. kiad.) és „Das Verbum der Griechischen Sprache, seinem Baue nach dargestellt“ (I. köt. 1873). — A szófejtésre: Curtius, Grundzüge. — A nyelvjárásokra Ahrens kitűnő munkája: „De Graecae Linguae Dialectis“ Götting. 1839—1843. — Figyelemmel kísérendők a Curtiustól kiadott „Studien zur Griechischen und Lateinischen Grammatik.“

A latin nyelvre vonatkozó munkák közül mindenek előtt Corssené olvasandó: „Aussprache, Vocalismus und Betonung der Latein. Sprache“ (inkább az 1. kiad., mint a 2.). — Nyelvtanok közül mai álláspontot foglalnak el pl. Schweizer-Siedler vagy Vaniček iskolai nyelvtana (emez egészen Curtiusé mintájára) és Domenico Pezzi „Grammatica Storico-comparativa della Lingua Latina giusta i Risultati degli Stud. Phil. Recent.“ Roma Torino Firenze 1872. — Kitűnő alaktani adattár: Neue „Formenlehre der Latein. Sprache“ (2. kiad.). — Jeles mondattani munka: Dräger, „Historische Syntax der Latein. Sprache“ Leipzig 1872—74.

Az itáliai nyelvjárásokra alapvető munka: Mommsen „Die Unteritalienischen Dialekte“ Leipzig 1850. — Ujabb kézi könyvek: Enderis „Versuch einer Formenlehre der Oskischen Sprache“ Zürich 1871; Bruppacher „Versuch einer Lautlehre der Osk. Sprache“ Zür. 1869.

Germán nyelvek.

Fő munkák Grimm nyelvtana és szótára. Kezdetül olvashatni Schleichernek „Die Deutsche Sprache“ című népszerű könyvét, különösen a bevezető részt. Továbbá: Scherer „Zur Geschichte der Deutschen Sprache“ Berlin 1868; Leo Meyer „Die Gotische Sprache“ Berl. 1869. Jó kézi könyvek: Koch „Historische Grammatik der Englischen Sprache“ Cassel-Göttingen 1863—69; Heyne-Stamm „Ulphilas“; Wackernagel „Deutsches Lesebuch“ (5. kiad. Basel).

Román nyelvek.

Fő munkák Diez nyelvtana és szótára. Jó kisebb kézi könyvek: Brachet „Grammaire Historique de la Langue Française“ Paris 1872; Brachet „Dictionnaire Étymologique de la L. Fr.“ P. 1871; Chavée „Français et Wallon“ Paris 1857. Kitűnő munka Littré szótára; olvasandó a bevezetés.

Árja nyelvek.

A ki szanszkritot kezd tanulni, legjobban teszi, ha Stenzler kis nyelvtanát és teksztusait használja; aztán legkönnyebb Bopp Nalusát olvasni (epizód a Mahābhāratából). Megszerezhetni Burnouf szótárát („Dictionnaire Classique Sanscrite-Franc.“ Par. 1865) vagy Grassmannét. Fő szótár Boehtlingké és Rothé, az úgy nev. pétervári szótár. — Olvasandó: Delbrück „Das Altindische Ver-

bum aus den Hymnen des Rigveda seinem Baue nach dargestellt“ Halle 1874.

Az iráni nyelvágra: Justi „Handbuch der Zendsprache“ Leipzig 1864; Spiegel „Grammatik der Altbaktrischen Sprache“ és „Die Altpersischen Keilinschriften“ Leipzig 1862; továbbá Kuhn Ernő páli, és Petermann („Brevis Lingvae Armeniacae Gramm.“ Berl. 1872) és Lauer („Gramm. des Classischen Armenischen“ Wien 1869) örmény nyelvtana.

Szláv, litván, kelta nyelvek.

A szláv nyelvekre fő munkák: Miklošich „Vergleichende Grammatik der Slavischen Sprachen“ Wien, 1852—74; „Altslovenische Formenlehre“ Wien 1874; Leskien „Handbuch der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache“ Weimar 1871. — Miklošich „Lexicon Palaeoslovenicum“ Viennae 1862—65.

A lett nyelvekre: Schleicher „Handbuch der Litauischen Sprache“ 2 köt. Prága 1856—7; Bielenstein „Die Lettische Sprache“ Berlin 1863—64; Kurschat „Wörterb. der L. Spr.“ 1870; Nesselmann „Die Sprache der Alten Preußen“ Berl. 1845.

A kelta nyelvekre: Zeuss „Grammatica Celtica“ (2. kiad. Ebelöl).

Folyóiratok.

Steinthal, Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. Berlin.

Szarvas, Magyar Nyelvőr. Budapest.

Kuhn, Zeitschrift für Vergleichende Sprachwissenschaft. Berlin.

Pfeifer, Germania. Berlin. — Höpfner und Zacher, Zeitschr. für Deutsche Philologie.

P. Meyer et G. Paris, Romania. Párizs. — Herrig, Archiv für Neuere Sprachen. Berlin.

Jagič, Zeitschr. für Slavische Philologie. Berlin. — Gaidoz, Revue Celtique. London.

TÁRGYMUTATÓ.

A.

- Aback* 18 jegyz.
Abajdoc 198
Abdere 232
Abeille 300
Accepter eredete a francziában 299
Acer 72
Acerbus 72
Acheter eredete a francziában 299
A-coming, a-going, efféle kifejezések eredete 15
Acrimonia 72
Acus 72
Açvattha 541 jegyz.
Açvinok a Védában 524
 — hozzájuk intézett himnus 527
 — későbbi neveik 528
Ad 285
Aditi összefügg a hajnallal 533
 — az istenek anyja 534
Admirál etimológiája 259 jegyz.
Aedes 452
Aestuary eredete 250
Aestus, aestuary 249
Aeternus 75, 269
Aevum 75, 269
 Afrikai nyelvek 11
 — a dél-afrikai nyelvek összehasonlító nyelvtana Bleektől 11
 — a busmanok nyelvén kívül csak két nyelvcsalád Afrikában 11

Ais

- Afrikai: jellemző hangok és hangváltozások az egyes dél-afrikai nyelvekben 26
 — a szótagok egyszerűsége 212
 — a nyugat-afrikai nyelvekben sok torokhang 206
Again 22
Age 268
Agi-dahāka az Avestában 555
Aglauros, Hermes kedvese 511
Agni, védai isten; a szónak jelentése 444
 — társa Indrának 528
Ah gyökér a szanszkritban 535
Ahaljā, az éj istenasszonya 535 jegy.
Aham = *ego* 382
Ahanā, a hajnal 535
Ahorātre, nap és éj 521
Aiakos, aiginai királynak Zeustól való származása 477
Aies és *aiei* 269
Aigina, Aiakos anyja 477
Aiguille 72
Aimata, tahitii királyné, nevei jelentése 37
Ainé ante-ből 281
Aiol nyelvjárás 41
Aiolos az újabb görög történetíróknál 432
Aiskhylos megjegyzései Homeros s Hesiodos isteneiről 422

Ais

- Aiskhylos nézete Zeusról mint legfőbb és igaz istenről 474
 Ajakhangok hiánya a hat indián nemzetenél 180
 Akadémia, a francia, rendelete a francia igenévre vonatkozólag 19
 Akhillēa vagy Leukē 536 jegyz.
 Akhilleus azonos-e Aharjuval? 535 jegyz.
 Akkor 18 jegyz.
 Ala eredete 306
 Alba Ungria 565
 Albern 268
 Alderman 275
 Aletis vagy Erigone 502 jegyz.
 Aleuron származása 355
 Algonkin nyelvjárások 104
 Alis vagy Aris 189
 Al-német 41
 Aloadai, a görög óriások, nevük eredete 354
 Alőé származása 355
 Aloga 69
 Alogon 76
 Am szanszkrit gyökér 102
 Amagqunuqwebik 42
 Amambaluk 42
 Amare 102
 Ambrosia 199, 351
 Ambrotoi 355
 Amikié és más efféle kiejtés francia parasztoknál 187 jegyz.
 Among 22
 Anaxagoras büntetése hitetlenségért 421
 — természeti magyarázata a görög mitológiáról 427
 Anaximenes természeti magyarázata a görög mitológiáról 427
 Ancien 281
 Ande az angolszászban 15
 Angrák, az, Saramā mítusában 500
 Angol nyelv, Bonaparte herceg gyűjtése 2

Ara

- Angol nyelv, az *ing* képző eredete 15
 — mássalhangzók száma 184
 Angol nyelv, hangváltozások az angolszászból angolba való átmenetnél 197
 — bevett latin és francia szavak 197, 297
 — a *ch* torokhang elvesztének oka 206
 — német elemek fölvétele 293
 — a latin kölcsönvételek korszakai 297
 — egyazon szó többféle alakban 293
 — egy-hangzásu szavak 320
 Angolna, ingolna 562
 Anygal eredeti jelentése 372
 Animus eredete 374
 Annami, az, régi nyelve Cochinchinának 28
 — különböző hangoztatása és jelentése egyazon szónak 29
 — zenei hangsúly 30
 Annihilatio származása 380
 Ante, a latin, szónak néhány származéka 281
 Antropologia minden természetudomány koronája 7
 — Bunsen nézete 7
 Anusvāra 172
 Anya neve az indg. nyelvekben 244
 Anya nyelve befolyásáról Cicero 40
 Apāca 198
 Aphōna vagy néma mássalhangzók 161
 Aphrodite nevei 407, 408
 Apollon, Athene fia 539
 Appleyard munkája a káfir nyelvekről 39 jegyz.
 Aptja vagy Trita 554
 Aquinoi Tamás idézve 71
 Arab mássalhangzók száma 184
 — hogyan ejtendő a hha és az ain 158
 Arákhnē és arūnea azonossága 306

Ara

- Aranykezü* mint a nap jelzője 413
Aratos Zeusról, idézve Sz. Pálnál 473
Arawakok 42
Arēs és *Mars* nevek eredete 356
Argos, a mindenlátó 415
Argynnis, Aphrodite neve, azonosítva a szanszkrit *arḡunī*-val 408
Aright 22
-Aris és *-alis* képző a latinban 189
Aristoteles a nyelv elemeiről 87
 — a szavakról 329
 — észre-vételei a görög mitológiáról 428
 — az istenségnek első természetes érzetéről 470
 — nézete Zeusról mint legfőbb és igazi istenről 473
Ark, szanszkrit gyökér 393
Arka, nap és himnus, a szanszkritban 394
Arkadiaiak származása Zeustól 477
Arkas, állítólagos őse az arkadiaiaknak 477
Arkhiokhos isten-rendszeréről Herakleitos véleménye 421
 * *Ἀρκτος*: azonos a szanszkrit *ṛkṣa*-val 395
Arktos, a nagy medve, azonosítva Kallistoval 477
Arkturos 397
Armbrust = *arcubalista* 568
Arminius emléke a németeknél Tacitus idejében 491
 — nevének valószínű eredete 492
Arund és *aruśā*, a Hajnal lovainak jelzői 405
Arvan, az ember 545
As gyökér 383
Ascoli, Frammenti Linguistici 438 jegyz.
Āśdahak az Avestában
Askr eredete 492
Asleep 22
Aspirált mássalhangzók, l. Hehezetes mássalhangzók

All

- Asu*, szanszkrit szó 384
Athēnē neve eredete 535
 — mint hajnal 536
Athénban tartott beszédje sz. Pálnak 456
Athéniek imádsága Zeushoz esőért 466
Atlas az újabb görög történetírók szerint 432
 — Paley szerint 435
Atomok 619
Attikai nyelvjárás 41
A-two 267
Aube 74
Auberge 291
Auffassen 71
Augeias védik a Molionok 354
Augenbraune 569
Augurium 260
Ausztráliai nyelvekben a mássalhangzók száma 185
Avancer 281
Avant 281
Avantage 281
Avenir 303
Away 22
Azilla 306
Azara a dél-amerikai nyelvekről 34

Á.

- Ábécze* az egyetlen szó, mely csupán bötükből áll 88
 — a természetes vagy fiziológikus ábécze 109
 — a gazdag és szegény ábécék 177
 — némely hangoknak megvolt a vagy hiánya egyes nyelvekben 180
 — mennyi szót alkothatni vele különböző elhelyezéssel 87
Ádám, a perzsiai és indiai, 556
Allatok, nincs eszük 68
 — és gyermekek közti különbség 68

Ált

- Általános nyelv, Leibnizé és Wilkinsé 48—66, Descartesé 67 jegyz.
 Árja vagy indgermán nyelvcsalád ősenek a polinéziait is állítják 10
 — más új elméletek 11
 — szókezdő mássalhangzócsoporthoz változásai 217
 — hármas gyökök az árja ősnelvben 230
 — közös árja szavak szókezdő lágy és kemény mássalhangzókkal 233
 — néhány köz árja szó elemzése 244
 Árja mitosok 534
Áziliom 564

B.

- Baban'-snau*, asszonyborsó' a mordvinban 564
Back 18 jegyz.
 Bacon lord adata, mely szerint a nyugat-indiaiaknak voltak egyes istenneveik, de nem volt szavuk Istenre 469
 Bacon Roger nézetei a nyelvről és a szófejtésről 325
Bakhšiš kiejtése 188
Ball és *balloon* 296
 Banier abbé műve a mitológiának történeti magyarázatáról 433
Bank, *bench* és *banquet* 296
 Bā-ntu nyelvcsalád Afrikában 212
Bar és *barrier* eredete 296
Barditus, a régi németek harci éneke 491
Barkóca 198
Barliates 582
Barnacle szó eredete 570, 591
 — mitos a barnacle ludról 574 stb.
Basileus 275 jegyz.
Basis 77
 Baszk folyó-cselekvésű igenév 22
 — Darrigol értekezése a baszkról idézve 22 jegyz.

Bov

- Bates jegyzetei az amazonmelléki braziliai törzsek nyelvéről 43
Baum 279
Bazsarózsza 297
Báró 275
Be = *belé* 19 jegyz.
Beam 279
 Behistúni sziklák föliratai 3
Believe 377
 Bell művei a hangtanról 113 jegyz.
Bellum 267
Ben, *be* és *ból* ragok eredete 284
 Bengáli úgy nev. infinitivus képzése 21
Beom a szanszkrit *bhū* gyökérből 248
Béricle, a pápaszem neve a régi francziában 571
 — ebből *bésicle* 571
Bernekas 582
Bernestas 582
Berniques 571
Bé = *belé* 19 jegyz.
Bhrama *bhram*-ból 249
Bin előzőcska és *bin* ige hasonló jelentése a héberben 329
Bis jelentése 267
Blame szó eredete 298
Blâmer eredete 298
 Bleek dél-afrikai összehasonlító nyelvtana 11
 — e nyelveknek hangtanáról 27
 Bochart munkája, „Geographia Sacra” 434
 Bolza a hangok és szók analógiájáról az olaszban 102
 Bonaparte herczeg nyelvjárási gyűjteményei 2
Bonheur 260
Bonus 267
Bootes 399
Boreas jelentése 8 jegyz.
Boulevard 291
Boves et temo, egyik neve a nagy medvének 400

Bra

- Bramble* 250
Brazenose eredete 570
 Brazíliai törzsek nyelvének gyors változása 43
 Bréal jegyzete Hermesről 509 jegyz.
Bridge szász szó normann kiejtés-sel 179
Brille, a pápaszem német neve 570
Brim és megfelelői 249
Brisaja a Vedában 504
Brisēis az Iliasban 504
Brisk, *frisky* és *fresh* egy-eredetűek 295
Broom 250
Brotós eredete 351
Brown a nyelvről és észről 78
 — a szavak befolyásáról a gondolatra 611
Bruma 306
 Bú-bú elmélet 99
 Buddhisták Nirvánája vagy is semmije 381
 Bunsen az antropológiáról 7
 Burnouf fölfödése az őś árja val-lásban 554
 Buza árja neve 74
 Bükkfa neve az árja nyelvekben 248

C.

- Caeruleus* 190
Cahute 291
Caldwell a dravida nyelvek szóta-gairól 215
Caloricum 619
Can és *know* 217
Canapsa 291
Capta, Athéne római neve 537
Captif 299
Cara-ból *chère* és *cheer* 178
Castelvetro kifejezések rontásáról 301 jegyz.
Catus 72 jegyz.
Cause 299
Causar 292

Cor

- Celebes sziget lakói 35
Cendres 199
Cenobita 225
Cenotaphium 325
Ceres jelentése Naeviusnál 467
Cervus 253
Ch torokhang elveszett az angol-ban 206
Chaloupe 296
Chambre 199
Character 84
Cheer normann szó az angolban 178
Chegar 28
Cherry 178
Chétif 299
Cheveu 300
Chiamare 209
Child 251
Choisir a németből 292
Choose angolszász szó 178
Chose 299
Chrānoh 236
Church 297
Cicero az anya nyelve befolyásá-ról 40
Cicero a mitológiáról 425
Cielo della bocca „íny” 271
Circonstance eredete 302
Clear és *clean* angol szavak ki-ejtése Webster szerint 187
Cogitare 71
Cohobation 339
Cohors vagy *cors* 247, 271
Colonel 189
Colshire 339
Comes 275
Comprehendere 71
Condere 232
Contare 69
Contaminare 305
Conter 69
Conto 69
Contrée eredete 304
Contrition 376
Cor 253

Cor

- Corn* 250
Cornu 253
Count 275
Country 304
Cour 271
Court 271
 Cousin Locke ellen elvont tárgyak neveiről 382, 384
Crab 296
Craindre tremere-ből 187 jegy.
Crân 236
Crawfurd az árja elméletéről 12 jegyz.
Cray-fish 296
Credo 232
Creuzer nagy munkája a mitológiáról 428
Croesus, Gerardus, a görög mitológiáról 435
Cupid(o) és *Dipuc* összehasonlítása 441
'Cute 72
Cuvier a természetről 606
Cwen angsz. = ang. *queen* 276
Czermak kísérletei a velum pendulum működését illetőleg a magánhangzók kiejtésénél 144
 — egy arabnak beszélő organumairól 158
 — a kemény és lágy néma más-salhangzók keletkezéséről 168, 170

Cs.

- Cs* kiejtése 163
Csatorna 200
Csillag neve az árja nyelvekben 245, 400
Csodák definíciója
Csuka 198, 20

C.

- Cuna* jelentése 515
Čveta, čveti 74
Čunāsirau 513

Dhā

D.

- Dū* és *dhū* 231
Daçagva és *Navagva*, az Angirák nevei 516
Dadāmi és *dadhāmi* 231
Daīs 237
Daisy 312
Daiva, végzet 489
Danae mitusa eredete 476
Dansen = *tanzen* 292
Dante a nők befolyásáról a nyelv változására 40
Daphne 535 jegyz.
Dar gyökér 231
Dare, to, 248
Dareios jelentése 231
Darrigol a baszk nyelvről 22 jegyz.
Darwin a termész. kiválasztásról 337
 — fölatal egy új nevet egy új gondolkodásnemre 342
Dasra és *Nasatja*, *Saranju* gyermekei 528
Deer 248
Deichsel 401
Delos vagy *Ortygia* 540
Demeter neve 550
 — mint hajnal 550
Demeurer 352
Demokritos elméletei a nyelvről 332
Denique 484 jegyz.
Dēo = *Djāvā* 550
Descartes egy egyetemes nyelvről 67 jegyz.
Deuten 238
Deutsch 238
Deva etimologikus jelentése 487
 — a görögben, latinban, litvánban 487
Devani 281
Devel a cigányok nyelvében 313 j.
Dézs 565
Dhar gyökér 231
Dhātu szanszkrit neve a gyökérnek 93

Dhū

- Dhū* gyökér a szanszkritban, görögben, latinban, gótban és németben 237
Dhātī 237
Dhūma 237
Diāna Divāna helyett 486
Dies = szanszkr. *divas* 487
Diespiter 486
 Diez műveinek értéke az árja nyelvészetre nézve 264
 Diipétés jelentése 467
Dīna e h. *divana* 487
 Dionysius Thrax a *stoikheion* szóról 91
 — a hangok fölosztásáról 110 j.
Diosēmia jelentése 467.
Diovis régi itáliai neve Jupiternek 485
Dis eredeti jelentése 267
Distikhon 89
Diū 484
Dium e h. *dīcum* 486
Diuscule 484
Diutule 484
 DIV, Djunak egyik alakja 486
 — hogyan jelenik meg a görögben és latinban 486
 — származékai 487
Divinus 486
Djaus, neve eredete 409
 — a fényes égi istenség Indiában és Görögországban 461
 — *Dju* jelentése a szanszkritban (ég és nappal) 460
 — az első megszólítások, melyekben Djaus előfordul 462
 — *Dju* és Indra mint atya és fiu 463
 — Indra Djunak följe helyezve 463
 — nézetek az eget jelölő és az istent jelölő *dju*-ról 482
 — a *dju* szónak alakjairól 483
 — megfelel Jupiternek 485
Djus 484

Egg

- Dlory* e h. *glory* 187
 Dodona, a galamb Herodotos magyarázata szerint 431
 — a Peleiasok éneke 431
Domus 252
 Donders fölfödözése, mely szerint minden magánhangzónak megvan a maga hangmagassága 135
Donec 484 jegyz.
Donicum 483 jegyz.
Doom 248
Doubt eredete 377
Dór nyelvjárás 41
Drapsa 75
 Dravida nyelvek szótagairól 215
Dru 75; 251
Druh 488
Drys 251
Du gyökér a szanszkritban, görögben, gótban, németben, angolban 237
Dubius 251, 377
 Du Bois-Raymond hangtani művei 113 jegyz.
 Ducange szótárának bece 257
Duellum 267
Dug 285
Du 253
Dum 484 jegyz.
Duo változásai 267
Dünn 253
- E.
- Earl* 274
Eb 285
Echelle 221
Éclater jelentése 483 jegyz.
Écrevisse 296
Edge szansz szó normann kiejtéssel 179
Edontes és *odontes* 282
 Egér, a két fehér, meséje 512
Egér 285
Egg 312

Egi

- Egiptom régi nyelve nem tesz különbséget a beszédrészek közt 96
Egyház, Egykő 563
 Egynevűség és soknevűség 390
Ē ném. = ang. *egg* 312
Ekelhaft 268
El = *elé* 19 jegyz.
 Elemei a nyelvnek 86
 — Epikuros és Aristoteles a bö-
 tüket összehasonlítják az ato-
 mokkal 86
 — Aristoteles az elemről 87
 — gyökök 92
Elementum eredete és jelentése
 88, 91
 — Pott származtatása 91 jegyz.
 Ellis hangtani munkái 112
Elo finn 76
 Elysion = Leuke 536 jegyz.
Embarrassed 296
Embers 199
Embler = *imbulare* 319
 Empedokles természeti uton ma-
 gyarázza a görög mitológiát
 427
Enalia, Aphrodite 408
Enenia eredete 325
Encore 279
Engage = *to bet* 293
Eus lat. = szanszkr. *sat.* 378
Entretenir eredete 302
Entzwei 267
Eom az *as* gyökből 248
Eos, a hajnal 408
Épée 221
 Ephialtes, a görög óriás 354
 Ephoros nézete a görög mitológiá-
 ról 430
 Epiglottis 129
 Epikharinos természeti uton ma-
 gyarázza a görög mitológiát 426
 Epikuros a nyelv elméről 86
 — elméletei a nyelvekről 336
 — megjegyzései a mitológiáról 422
Equip 296

Eye

- Equus* 72
Erfahrung 84
 Eriboia Hermes mítusában 502 j.
 Erigone mítusa 502 jegyz.
 Erikapaios hason-értelmű Helios-
 szal stb. 526
 Erinyes azonosítva a védai Saran-
 jűval 518
 Erősbülés, hangbéli 226
Erse, Zeus és Selene lánya 444
Erzählen 70
Escabeau 221
 Estienne H. szófejtései 258
 Etimologia elvei 256
 — Voltaire definíciója 256
 — találgató etimologia 258
 — bizonyítékok 258
 — szavaknak alakja változása 265
 — szavaknak jelentése változása
 267
 — címek eredete 274
 — egyazon szónak különböző alak-
 jai különböző nyelvekben 278
 — egyazon szónak különböző alak-
 jai egyazon nyelvben 290
 — különböző szóknak egyenlő
 alakja különböző nyelvek-
 ben 309
 — különböző szóknak egyenlő
 alakja egyazon nyelvben 316
 — hangképek 333
 — népetimologia 297, 561
Être 332
Euēthēs 268
 Euhemerizmus 429
 Euhemerios munkája 'Ἐρὰ Ἀνα-
 γκαρῆ 429
 — Ennius fordítása 429
Euporia 84
 Euripides véleménye a homerosféle
 istenekről 423
 Europa és Zeus történetének jelen-
 tése 478
Euryphaessa 444
Ever 263

Exp

Experimentum bizonyítja, hogy az ész meg nem valósulhat beszéd nélkül 83
Eye 311

É.

Ég majdnem egy értelemben használva Istennel 471
Eliratok, Grotfend fölfödözései 3
Élet 76
Én 332
 — Jean Paul az énről 383 jegyz.
Ész és nyelv állatoknál s gyermekeknél 68
 — ész nélkül nincs nyelv, nyelv nélkül nincs ész 78
Éter 619

F.

F kiejtése 156
F és th váltakozása 194
Fa 286
Face, facies 77
Façon 299
Faction 299
Factura 77
Fagus 248
Fajd 285
Falat 285
Falu Roszabeli *Makk Hetes* 564 j.
Far 285
Farag 286
Fare, to, 84, 254
Farrar a hangutánzó nevekről 101
Farthing 17
Fatum 454
Foul 106
Fazék 285
Feather 254
Feature 77
Fecske 286
Feder 254
Fehér Magyarország 565
Feind 106
Fej 285

Fra

Fel e h. hel 247
Felejtés 613
Felkö 286
Fene 286
Feridün, a perzsa, eredete 551
Fest 285
Feu, néhai eredete 317
Feu, tűz eredete 438
Few 254
Fél 285
Féreg 286
Fészek 285
Fi 285
Fiend 106
Fin (finom) jelentése 318
Finis jelentése
Finn nyelv mássalhangzói sz. 136
 — *Jumala* 471 jegyz.
 — sajátosságok 208, 214
Fircus e h. hircus 379 jegyz.
Fiziológikus ábécze 109
Flaccus 218
Flamen és flagmen 305
Flamma 305
Flatae 152 jegyz.
Flau 218
Fog 285
Fogalom hogyan keletkezik 340
Foghangok minden nyelvben vannak 182
Fok 285
Fon 285
Formus 4
Forog 286
Foul 106
Fourier az összetett rezgésekről 124
Föl a gyermekek nyelvében 97
Fölfogás, fölfogni 71, 374
Föl-német 41
Fraile és fragile 299
Francia nyelv: az akad. rendelete az igeneveket illetőleg 19
 — a ragos alakok száma 52
 — parasztok kiejtése 187 jegyz.
 — számos germán szó 291

Fra

Francia nyelv: latin szavak 298
 — törvények a szavaknak latinból franeziába való átmeneténél 299

Fresco 296

Fresh 295

Freund 254

Friend 254

Frisky 295

Froment 76

Frumentum 76

Fuj 285

Fulánk etimológiája 189

Fulmen 77

Fumus 206, 237

Fü 286

Fül 285

G.

Gadhel nyelv 41

Gage 293

Gairan, gairnjan 235

Gall 247

Gandharva, Vivasvat neve 518

Gandharva és a nap lova 548

Gans 247

Gar gyökér 236

Garas 220

Garád 247 jegyz.

Garden 247

Garnett 18 jegyz.

Garšasp, a perzsa, eredete 554

Gäter 294

Gefahr 84

Gegend 303

Gehenna eredete 325

— Bacon R. megjegyzései Brito etimológiájára 325

Geiro 235

Gellen 236

Gender 199

Gèner francia szó eredete 257

Genus 251

Géranos 236

Göt

Géranos kettős jelentése 386

Gerda a német mitológiában 409
 jegyz.

Germanok, l. *Németek*

Geryon mondáját hogy magyarázta
Hekataios 430

Gerys 236

Gestern 247

Getreide 76

Ghar gyökér 235

— eredeti jelentése 404

Ghrta 404

Gihvāmūtiya 172

Girazole 403

Gleam 405 jegyz.

Glory dlorj-nak ejtve 187

Glottis 129

Gnā gyökér 217

— tőle származott szavak 439

God 313

Gonosz 199

Good 313

Goose 247

Gorgo 516 jegyz.

Gott 313

Gólya kettős jelentése 386

Görög hangok fölosztása a görög grammatikusoknál 110

— mássalhangzók száma 184

— a tenger nevei 353

— szökezdő *m* néha elvész 355

— testvére a szanszkritnak 440

— a régi görögök elméletei a nyelvről 329

— mitológiájuk, l. *Mitologia*

— kitűnőségük a művészetekben és tudományokban 417

Görög és hindu istenségek összehasonlítása 441

Görög vallás és mitologia viszonya 447

— és a kereszténység 452

— Homeros idejében mit értettek
Zeus alatt, l. *Zeus*

Göttingen 16

Göt

- Götze 314
 Graf 276
 Granum 250
 Grimm a kemény és lágy nyelv-
 járásokról 41
 — törvénye 223
 — törvénye átnézete 255
 Grotefend fölfödözései az ékiratok-
 ban 3, 4
 Gróf 276
 Guado 294
 Guari 294
 Guastare 294
 Gubernare 273
 Gué 294
 Guèpe 295
 Guère 294
 Guerre 291
 Guichard az etimologia bizonyíté-
 kairól 260
 Guile és wile 293
 Guise és wise 293

Gy.

- Gyermekek nyelve 97
 Gyermekek és állatok közti kü-
 löbség 68
 Gyökök 92
 — és szavak közt némely nyelv-
 ben nincs különbség 95
 — többé nem gyökök, ha mon-
 dat részei 96
 — a bau-van elmélet 99
 — az indulathangok elmélete 106
 — a görögök onomatopoiája 329
 — csoportjai 344
 — a MAR gyökér története 346
 — eredetileg általános érzéki je-
 lentésük van 387
 — gyökérbeli képes beszéd 388

H.

- H kiejtése 148
 — a szanszkritban 149

Han

- H f helyett 379 jegyz.
 Hab 285, 287
 Had 285, 287
 Hair 292
 Hajnal neve a Védában 408
 — mítusai 495
 — Hermes mítusa 496
 — Saramā 496
 — rejtvénye 532
 — Athene istenasszony 535
 — Minerva istenasszony 538
 — Ortygia 539
 — és szülöttei nevei 542
 Hajt 287
 Hal, magy. 286
 Hāl az angolszászban whole h.
 312
 Halatae 152 jegyz.
 Hale a polinéziai hangváltozások-
 ról 27
 Hale és whole 312
 Hall 286
 Halni 287
 Hals, gör. 334
 Hangjegyző 121
 Hangképek 333
 Hangok; analógia a nyelv és a
 sirás, éneklés stb. közt 100
 — „hangfestés“ a hawaii nyelv-
 ben s az olaszban 100
 — fölosztásuk a görög gramma-
 tikusoknál 111
 — képződése 117
 Hangsúly 30
 Hangszin 117
 Hangtan; hangtani törvények a
 nyelvben 25
 — szanszkrit művek a hangtan-
 ról 111
 — újabb művek 112
 — hangtani reform 114
 — Pitman fíradozása 115
 — zaj (nesz) és hang 117
 — erő (vagy hangosság) és ma-
 gasság 117

Han

- Hangtan: rezgések száma a húr-
nak legmagasb s legmélyebb
hangjánál 118
- a szirén hanghullámai 119
  - a beszélő organumok és mű-
ködésük 124
  - a levegő rezgései 131
  - a magánhangzók keletkezése
132
  - mássalhangzók 146
  - hehezetek 148
  - rezgő (trillázó) hangok 159
  - néma mássalhangzók (zárhan-
gok) 161
  - hangváltozások 177
  - hangváltozások okai 196
  - tökéletlen izülés 185
  - izmok ernyedése 196
  - nyelvjárási eltérések 202
  - hangtani sajátosságok 206
  - Grimm hangtörvénye 223
  - a szanszkrit, görög, gót és
német hangrendszer fejlő-
dése 233
- Hangutánzás 99
- Hanyag ejtés okozta hangváltozás 196
- Har gyökér 405
- Harangue 296
- Hardus 237
- Haritok vagyis nap lovai a Vé-
dában 405
- Hart 253
- Hat 287
- Havresack 291
- Hawajii nyelv 2
- „hangfestés“ a hawajii nyelv-
ben 100
  - a mássalhangzókat egykor job-
ban megkülönböztette 147
- Hawajibeliek tökéletlen ejtése 185
- alig tudnak mássalhangzóeso-
portot ejteni 211
  - nincs nevük némely színekre
342
- Hág 285

Her

- Hál 286
- Hála 198
- Háló 286
- Hársi zsidó 564
- Hear 280
- Heart 253
- Hegel a nevekről s a gondolat-
ról 83
- Hegykő 563
- Hehezetes néma mássalhangzók 170
- kiejtésük 173
  - valószínű, hogy nem voltak
meg az árja nyelvnek leg-
régibb korában 230
  - a szanszkrit, gót, görög s né-
met hehezetes mássalhang-
zók 233
- Hehezett hangok, kemények és
lágyak 150
- kiejtésük 151
- Heimgang
- Hekataios hogy fogta föl a mito-
logiát 430
- Helena és Trója ostroma
- Helmholtz a harmonikus hangok-
ról 121
- néhány összetett rezgés létre-
jöttéről 124
  - a rezgő *r* és *l* hangokról 160
- Hemiphōna vagy fél-hangzók a
görögöknél 111
- Herakleitos rejtvéynyszerű monda-
sait nem lehet lefordítani 330
- nézetei a nyelvről 332
  - véleménye a homerosféle is-
tenrendszerről 420
  - természeti uton magyarázza a
mitológiát 427
- Hérait 291
- Heri 247
- Hermes mitusa 496
- valószínű, hogy azonos a vé-
dai Sāramējával 507
  - Bréal jegyzete Hermesről 509
jegyz.

Her

- Herminones, német nép, neve eredete 492
 Hermogenes nézete szerint a nyelv egyezmény eredménye 331
 Herodotos mitológiai magyarázatai 430
Herse, a harmat
Herz 253
Herzog 275 jegyz.
Hesternus 247
Hetu más mint *dhātu* 93 jegyz.
Heureux etimológiája 260
 Héber mássalhangzók száma 184
 Hét Rši 395
 Hét testvér, a, 407
 Hha és ain, arab bötük, kiejtése 158
Hideg 288
 Hilda regéi 409 jegyz.
 Hindu mitológia összehasonlítva a göröggel 441
 Hindusztáni nyelv mássalhangzói száma 184
Histör 327
Historically 327
 Hit 614
Hleahtr 207
Hol 287
Holnap 287
Hólos nem rokona az angol *whole*-nak 312
 Homeros istenrendszere 419
 — Herakleitos véleménye e rendszerről 420
 — H. és Pythagoras története 421
 — korának belső vallásos élete 448, 450
 Homonymes de la langue française 320
 Homonymia és polyonymia 390
 — a nyelvnek mítikus korában 391
 — folyvást gyakorolják befolyásukat 609
Horn 253

Ind

- Hortus* 247
Hosszu 287
 Hottentot nyelv 11
How 210
Hódbojgu 563
Hören 280
Hrd 253
 Huet Demonstratio Evangelica-ja 435
 — a görög mitológiában a zsidó történetek elmosódott képét látja 435
 Huronok nyelvében nincs *b*, *p*, *m*, *f* 180 jegyz.
Huszár = *corsaro* 561
Hüdëg 288
 Hyperboreiosok 8
 — nevük jelentése 8 jegyz.

I.

- Ideg* 285, 288
 Ideografia 51
Idő 289
 Igenevek 15—22
Ih 289
Ihar 289
Ihász 289
Ikarios 502 jegyz.
 Iker istenségek 521
Iktat 289
Il és *elte* 299
Imago eredete 374
Imbulare 319
 Imsonikus elmélet 100
 India mai nyelveinek alapjuk a prákrit 41
 Indoeurópai v. indogermán nyelvek. L. Arja ny.
 Indra, a védabeli Zeus 460
 — és Dju mint fiú és atya 463
 — Dju fölé helyezve 463
 — nevének etimológiája 463 j.
 Indrāgni 528
 Indulathangok elmélete 106

Ing

- Ing* képző az angolban s az angolszászban 15
Ingaevonok nevének eredete 491
Ingannare 268
Ingenium 268
Ingolna 562
Inh, ih 289
Inkább 289
Instigare 90
Integer 305
Intelligo 70
Intoxication 322 jegyz.
Io: eredete 322
Ión nyelvjárás 41
Irgalmaz 289
Irmin, a régi szász isten 492
Irmino, Mannus isten harmadik fia 492
Iscaevonok nevének eredete 491
Isemüküt a Hal. Beszédben 284
Iskola 220 jegyz.
Island 312
Istáp 200
Isten neve különféle nyelvekben 471
Istráng 200
Izlülés, tökéletlen 180
 — két izült hang megkülönböztetésére való képesség hiánya 185

Í.

- Ínyhangok* 164
Íge 289

J.

- J* kiejtése 153
Jama két kutyája 512
 — mint *Agni* neve 544
 — mint egyes istenség neve 547
 — mint leáldozó nap 548
 — mint az elköltözöttek királya 548
Jama és *Jamī* a Védában 542
Jamasūh, a hajnal neve 542
Jamanu, a hajnal gyermekei 542

k

- Jan, Janus* 486
Januárius 486
Jarl, a dán, eredete 274
Jaska lajstroma az égi istenekről 525
Jámbor 268
Je, a francia, eredete 382
 — = szkt. *aham* 382
Jean Paul definíciója a nyelvről 353
 — az észről 383 jegyz.
Jelen 286
Jeruzsálemi articsóka 403
Jewel 300 jegyz.
Jég 285
Jércze 198
Jima mítusa az Avestában 554
Johtat 289
Joie 300 jegyz.
Jones hogyan hasonlítja össze a görög és indiai isteneket 441
Jónh, joh 289
Jonkább 289
Jorgassun 289
Jovis a. m. *Zeus*, *Djaus* stb. 485
Jödö 289
Jöge 289
Juh 289
Juhar 289
Juhász 289
Julien, *Stan.*, sinai kifejezésekről 33 jegyz.
Jumala, a finnek istene 471 jegyz.
Jument 76
Jumentum 76
Juno 486
Junonius, *Janus* más neve 486
Jupiter megfelel a szanszkrit *Djunak* 485
 — *Uvidus* 467 jegyz.
 — *Lucetius* 480 jegyz.

K.

- K* kiejtése 161
k és *t* összetévesztése némely nyelvekben 185

k

- k* és *p* váltakozása a görögben és latinban 265
- Kafir nyelv egyike a nagy afrikai nyelvcsaládoknak 11
- nők hatása a nyelvre 39
- egyéb okok, melyek a kafir szavakat változtatják 42
- mássalhangzók száma 184
- és sechuanai nyelv közti különbség 193
- átviteles szavak jegyzéke 375
- Kahte*, finn, 207
- Kajsi baraczk* 563
- Kalla* 236
- Kallisto* mitusa 477
- Kapta* 198
- Kar* gyökér 236
- Karaiboknál férfiak és nők külön nyelve 42
- Karl* és *Kona* 277
- Káposzta* 563
- Kelenföld* 565
- Kelly a meteorologikus elmélet-ről 551
- Kelták idegenkedése szókezdő *s*-től mássalhangzók előtt 220
- Kentaurosok 432
- Kephalargia* 190
- Kephalos, Hermes fia 511
- Kerberos = *Çarvara* 513
- mítusát hogyan magyarázza Hekataios 430
- és Orthros, és Jama két kutyája 512
- Kerl* 276 jegyz.
- Key a szanszkrit nyelvről 12 jegyz.
- Képes beszéd 367
- Locke véleménye 369
- a kafir nyelvben 375
- az angolban és máshol 376
- Cousin 382
- hatalmas tényező a nyelvben 385
- a nyelvtörténetnek egy egész korszakát jellemzi 389

Kro

- Képes beszéd: gyökérbeli és költői 393
- mitikus v. mitologikus korszak 391
- Képzeln* 374
- Kétkedés, kétség* 377
- Khairein* 235
- Kharis*, Aphrodite neve 407
- a hajnal, Zeus lánya 408
- kifogások a *Kharis* szó magyarázata ellen 409
- eredeti jelentése 410
- Kharisok vezetője Hermes 503
- Khórtos* 247
- Khryssippos egyeztetni akarja a bölseletet s mitológiát 422
- Kiiktatás, a természetes, a nyelvben 337
- Kin*, az angol, egyéb nyelvekben 251
- Kind* 251
- King*, az angol, egyéb nyelvekben 251
- eredeti jelentése 251
- Király* 276 jegyz.
- Kirkkoherra* eredete a finnben
- K'javana a nap neve 545
- Kleanthes himnusa Zeushoz 475 j.
- Knecht* 275
- Knight* 275
- Knot* 251
- Kona* és *Karl* 277
- Kormány* 273 jegyz.
- Korn* 250
- Kosin-sinai nyelv 28
- a többes szám képzése 31
- az idők képzése 32
- Koszmacska* 297
- Kovács* 199
- Kratu* 236
- Kratys* 236
- Krebs* 296
- Krenfeld* = *Kelenföld* 565
- Kréta* nem hasonlítható össze *Çar-játával* 490 jegyz.
- Kronos 465

Kt

Kt: *ks* a szanszkritban 395
 Kuhn Saramā mítusáról 519
 — Saranjū mítusáról 555
 Kutyája, Jamának két 512
 Kyklopsok a későbbi görög törté-
 netírók szerint 432
 Kymrek nyelve 41.

L.

L kiejtése 159
l és *r* összetévesztése némely nyelv-
 ben 188
l és *r* váltakozása 189
l és *d* váltakozása 191, 288
Lady etimológiája 274
Lajstrom 198
Lákhnē és *lāna* 306
Lanio eredete 305
Lapenza 566
Larme 280
Laryngoskop 125
Larynx 128
 Latin mássalhangzók száma 184
 — *aris* és *alis* megkülönbözte-
 tése 189
 — nincs hehezetes foghangja (*dh*,
th) 206
 — elterjedése 269
 — néhány régi román szó törté-
 nete 270
 — elemek négy rétege az angol-
 ban 297
 — testvére a szanszkritnak és
 görögnek 440
Latona vagy *Leto* 539
Lau ném. 218
Lau vog. 69
Laughter 207
L'avenir 303
 „Lágy” és „kemény” hangok 166
Leczke 198
Légein 69
 Leibniz a nyelvbuvárlás módjá-
 ról 13
 Leibniz észrevételei a nyelvről mint

Mag

az emberi szellem legjobb
 tüköréről 45
 — bölcséleti és általános nyelve 48
Lesen jelentése 70 jegyz.
Lethargia 190
Leto vagy *Latona* 539
Leukē, a boldogultak szigetje 536 j.
Leves 287
Lé 287
Lélek eredeti jelentése 372, 373
Libya galambját Herodotos hogy
 magyarázta 430
Likislán, *Lik István* huszárok 563
-Ling képző az angolban 17
Liparós eredeti jelentése 410
Lis az előtt *stlis* 219
Litré a román nyelvek eredetéről
 304 jegyz.
 Locke szerint alkothatók fogalmak
 szavak nélkül 80
 — az egyszerű és összetett kép-
 zetekről 81
 — a szavak befolyásáról a gon-
 dolatra 81
 — véleménye, hogy anyagtan
 fogalmakat jelölő szavak ér-
 zéki képzeteket jelölőktől
 származnak átvitel útján 372
 — ezen véleménye ellen Cousin 332
Locus 219
Lógos hiánya az állatoknál 69
Lopuncs 566
Lord eredete 274
Lower különböző jelentései 318
Lucina és *luna* közös eredete 77, 305
Luge- az észtbén 69, 70 jegyz.

M.

M kiejtése 169
M elveszhet görög szavak elején 355
 Magánhangzók képződése 132
 — mindegyiknek van saját ma-
 gassága 132
 — kiejtése 136 stb.
 — az ős magánhangzó 141

Mag

- Magister és minister* 274
 Magyar nyelv mássalhangzóinak száma 184
     — szóalakok története 284
     — hangváltozások 285
Mai nap 18 jegyz.
Makk Hetes 564
Malade 303
Malakós 360
Male-aptus 303
Malheur 260
Malleus 362
Malom 349 jegyz.
Malt vagy melt 363
Mānare a kelő napról 538
Mandarin nem sinai szó 183
Mandere 103
Mane jelentése 538
Mangiare 103
Mānia, régi neve a Larok anyjának 538
Mannus 490
Manu mítusa 517
     — Kuhn magyarázata 556
     — jelzői, *Szavarni* és *Vaivasvata* 518, 543
Mar gyökér története 346
Marainō 350
Marasmos 350
Marcus 360
Mare 352
Maréchal 291
Mārgāra 359
Marman 352
Mars neve eredete 356
     — és a Marutok 357
Martyr 365
Maru 352
Marut 356; a Marutok 356
Mas, Don Sinibaldo de, ideografája 51
Massacre 291
Masticare 103
Maulwurf 569
Mātuta 538

Mio

- Māvors* 356
 Mássalhangzók nem okvetetlen szükségesek a nyelvben 146
     — hehezetek 146
     — rezgő hangok 15
     — némák 161
     — inyangangok 164
     — száma különféle nyelvekben 184
     — több mássalhangzóval kezdődő szavak változása 219
     — rendszere a szanszkritban, görögben, gótban, németben 233—235
Meddix tuticus 238
Mejicoi indiánok tisztelete bálványaik iránt 454
     — nines nyelvükben *b*, *v*, *f* 181
Még = *mégé* 19 jegyz.
Mékier 187 jegyz.
Melanéziai nyelvek mássalhangzóinak száma 185
Meleg 234
Mellkas működése beszéd közben 126
Mellow 362
Membrum 352
Mème 279
Memor, memoria 365
Menage szótára 257
Metafora, l. Képes beszéd
Meteorologikus elmélet 551
Métier eredete 274
Metrodoros természeti uton magyarázta a mitológiát 427
Meubles 75
Mexicoi. L. *Mejicoi*
Mén-Marót 566
Milch 359
Mild 364
Milly-gyertya 564
Minerva 538
Minister etimológiája 274
Minos regéje 478
Minster 298
Minstrel 274
Miölnir, Thor kalapácsa 354

Mit

Nam

- Mitologia, a görögöké 417
 — a görög vallás képtelenségei s durvaságai 418
 — tulajdon böleselők tiltakozása 419
 — törekvéseik a mitológiát a bölcseséggel kiegyeztetni 422
 — görög költők tiltakozása 422
 — a görög m. eredete 425
 — erkölcsi magyarázat 425
 — természeti magyarázat 426
 — allegorikus magyarázat 426
 — Aristoteles észrevételei 428
 — régi böleselet maradványait akarják benne fölfödözni 428
 — történeti magyarázatok, Euherizmus 429
 — Banier abbé magyarázatai 433
 — a szent történet alakjait akarják benne fölfödözni 434
 — magyarázására a has. nyelvészet fontossága 436
 — görög és indiai istenségek összehasonlításától mért idegenkednek a kl. filologusok? 440
 — a régi vallás és a m. 447
 — idézetek Homerosból s Hesiodosból 449
 — kereszténység és görög vallás 453
 — Zeus, Djaus, Jupiter, Tyr 459
 — Zeus alatt mit értettek a görögök Homeros idejében 468
 — az indogermánok mítusai, főleg a napról s a hajnalról 535
 — a hajnal mítusai 495
 — újkori m. 557
 — népetimologia 561
 — a Barnacle mítusa 570
 — sz. Kristóf 594
 — sz. Orsolya s a 11 000 szűz 596
 — sz. Bonaventura szóló feszületje 597
 — szentek fejükkal kezükben 597

- Mitologia, galamb mint a sz. lélek jelképe 598
 — a bűn sárkány v. kigyó alakjában 598
 — a mítosokban rejlő igazság 599
 — Theomēnia 600
 Mlai szanszkr. gyökér 218
 Mohawkoknak nincs ajakhangjuk 180
 Moikié e h. moitié 187
 Moira eredetileg csak egy volt 408
 jegyz.
 Mola 349
 Molares 349
 Molekuláris és éteri rezgések 619
 Moliönes 354
 Mollis 362
 Mōlos 350
 Mōlys 351
 Monasterium 298
 Mongol mássalhangzók száma 185
 — az Isten neve a mongoloknál 471
 Möra 352
 Morbus 352
 Mordēre 362
 Mordvin szőkezdő mássalhangzó-csoportok 217
 Morior 351
 Mōros 360
 Mrd 361
 Mrdu 362
 Mūlciber 363
 Mulgere jelentése 359
 Munka 564
 Munkács 564
 Murder 351
 Mūtus 103
 Mysterium 274

N.

- N kiejtése 169
 Nah gyökér 323
 Naif és natif 299
 Name 438

Nap

Nap, az *arany-kezü*, 413
 — és hajnal fő tárgyai az árja mitológiának 535

Napelmélet 551

Narrare 439 jegyz.

Nas gyökér 324

Násatja és Dasra, Saranjū gyermekei 528

Naus 323

Navagva és *Daçagva*, az Angirák neve 516

Navis 323

Naxos 324

Nähen 323

Néant 379

Nēsos 323

Négy 192

Négykézláb 18 jegyz.

Német, föl és al n 41

— sok német szó a francziában 291
 Németek az ismeretlen Istent imádták 470

— Tyr a fő isten 489

— Tuisco istenük és fia Mannus 490

— énekeik 491

— Arminius emlékezete 491

— Ingaevonok, Iscaevonok, Herminonok 491

Népetimológia 297, 561

Név 287

Nie 269

Nigra Ungria 565

Nihil 378

Nirrti, a halál országa 548

Nirvāna 381

Nodus 219

Noël 299

Nomád nyelvek gyors változása okai 34

— és állami nyelvek 43

Nombre 199

Nomen és numen 481

Nornák, a német Moirák 603

Nótos 324

Nye

Nők befolyása a nyelvre 39—42

— karaib férfiak és nők nyelve 42

Ny.

Nyelv 287

Nyelv tudománya 1 s köv.

— vitás pontok 5

— elmélet, mely szerint a polinéziai nyelv az emberiség őse nyelve 10

— Leibniz a nyelvtudományban követendő eljárásról 13

— általánosítás és különböztetés 22 s köv.

— más-más nyelvekkel más-más módon kell bánni 24

— hangtörvények 25

— nyelvjárási tenyészet 28

— a szanszkrit nyelv becses volta a nyelvészre nézve 44

— a nyelvtudomány fontossága a szellem tudományára nézve 45

— bölcséleti és általános nyelv 48

— ész és beszéd 65

— névalkotás 71

— nincs nyelv ész nélkül, nincs ész nyelv nélkül 78

— Locke szerint lehetséges szó nélkül fogalmat alkotni 80

— elemei 86

— gyökerek 92

— gyermekek nyelve 97

— a bau-vau vagy „imsonikus“ elmélet 99

— hangtan 108

— a fizio-logikus ábécze 109

— a beszélő organumok leírása 124

— magánhangzók képzése 132

— mássalhangzók 146

— a spiritus asper és sp. lenis módosulásai 148

— rezgő hangok 159

— némák 161

— inyangok 164

Nye

- Nyelv, lágy némák vagy médiák 166
 — orrhangu némák 169
 — hehezetes némák 170
 — hangváltozás 177; kettősoka 196
 — tökéletlen izülés 190
 — anyag ejtés 196
 — hangtani sajátosságok 206
 — mássalhangzó csoportok 212
 — Grimm törvénye 223
 — a szófejtés elvei 256
 — etimologikus bizonyítékok 258
 — modern nyelvek hasznossága 263
 — a jelentés változása 267
 — egyazon szó más-más alakot ölthet más-más nyelvben 278
 — de egyazon nyelvben is 290
 — különböző szavak egyazon alakot ölthetik különböző nyelvekben 399
 — egyazon nyelvben is 316
 — görög elméletek 330
 — természetes kiválasztás 337
 — nyelvek, melyeknek nincs több számnévük négynél 342
 — nyelvek, melyeknek nincs nevük minden színre 342
 — minden név általános képzetet fejez ki 344
 — hang típusok 346
 — képes beszéd 367
 — az összehasonlító nyelvtud. fontossága a görög mitológiára nézve 436
 Nyúl 287

O.

- Odontes és edontes 282
 Oeuvre 300
 Ohm fölfödözése 124
 Olasz nyelv irodalmi használata a latin helyett 40
 — törvények, melyek szerint latin szavak olaszszá válnak 299

Pen

- Oláh. L. Rumun
 Olut, a sörnek finn neve 567
 Olvasni jelentése 70 jegyz.
 Oroszlány, oroszlány 297. 562
 Orrbeli magánhangzók 145
 Orthros 512
 Ortygia, a hajnal 540
 Otos, a görög óriás 354

Ö.

- Önhangzók. L. Magánhangzók
 Ördög régebben ördög 284

P.

- P kiejtése 162
 Page, le page és la page 318
 Paien és paysan egy alakból erednek 305
 Palace, palais, palate 271
 Palesztinai leves 403
 Palota 270
 Pamut 204 jegyz.
 Pan neve eredete 486
 Panhellen Zeus 466
 Pannonia megvételeéről szóló ének etimológiái 565
 Panik és Saramā 497
 Paraszt 199
 Paránya 444
 Paris = Pani 504
 Parole és parabole 299
 Pars 356 jegyz.
 Parvata 416
 Patronymikonok, az angolszászban 15
 Paucus 254
 Pausanias Dodonáról 431
 Pál, sz., beszéde Athénben 456
 Peleiasok és régi énekük 431
 Peleiai Pausaniasnál 431
 Penna eredete 254
 Penzer (fr.) eredete 299, 376

Pen

- Pension* 299
Periculum 83
Perion etimológiái 259
Peritus 83
Perkunas, litván isten 471
Perzsa nyelv mássalhangzói száma 184
Peser 299
Peu 254
Pénz 198
Phēgós 248
Phonautograph 121
Phýsei és thēsei 330
Plj gyűlölni, 106
Pilumnus és Picumnus 356 jegyz.
Pincze 198
Pindaros tiltakozása Homoros és Hesiodos istentana ellen 422
 — Zeusról mint legfőbb s igaz istenről 474
Pistor, Jupiter jelzője 356 jegyz.
Platon hogy osztotta föl a bötüket 110
 — észrevételei a szavakról 330
 — a görög mitusokról 427
Plier 28
Polinéziai nyelv állítólag az ős nyelv 10
 — számnévek 26
 — rendes hangváltozások 27
 — számnévek változása Cook ideje óta 27
 — a szavaknak gyors kihalása 35
 — igék változatlanul névszókul használva 95
 — mássalhangzók száma 185
 — minden szótag magánhangzón végződik 211
Polyonymia és homonymia 390
 — még ma is gyakorolják hatalmukat 609
Pontia, Aphrodite jelzője 408
Pontos, gör. 354
Poros 254
Poseidon 550

Ran

- Prákrit nyelv eredete* 40
 — alapjuk a mai indiai nyelveknek 41
Prāticākhjāk, szanszkrit hangtani művek 111
Próbata 75
Protagoras bűnhődése hitetlenségeért 421
 — szerint semmit sem tudhatni az istenekről 450
Próza eredete 307
Psykhopompos, Hermes 511
Pure u-jának hangja az angolban 178
Pus, lat. 106
Puteo 106
Putridus 106
Rāj 106
Pýon 106
Pythagoras a nyelvről 330
 — és Homeros 421
Python magyarázata Ephoros szerint 431

Q.

- Qu a előtt p-vé válik a dákoknál* 204
Queen eredete 276
Quinque és pente 265

R.

- R* kiejtése 159
 — nehézejtésű bötü 183
 — és *l* összetévesztése némely nyelvekben 188
 — és *l* alkalmilag minden nyelvben váltakozik 189
Raccontare 70
Raconter 70
Rağas, a középső levegő 525
Rançon, fr. 299

Rau

- Raumer hangtani munkái 113 j.
Ráma 198
Reddo 232
Rede 78 jegyz.
Redemption 299
Refreshment, ang. 295
Reprobus, régi neve sz. Kristófnak 595
Rezumkancellária 563
Ridge, ang. 179
Rien eredete 378
Rigvéda fontossága a görög mitológiára nézve 441
 — fordításai 441
 — sok istennév még érthető benne 443
Riita, finn, 219
Ring, ang. 206
Rizómata a görög bölcsészeknél 92
Rkša 395
Rohitok, Agni lovai 405
 Rokonjelentésű szavak 390
 Román nyelvek fontossága a nyelvfejlődés tanulmányában 263
 — eredetükről 304 jegyz.
Rossignole, fr. 189
Roth magyarázata Saranjū mítusáról 519, 553
 — Žemšid történetéről 555
 Római gyarmatosok vittek először latin elemeket az angol nyelvbe 297
Rši, a hét, 395
 Rumun nyelv sajátága 204
Rursum 307

S.

- S* és *š* kiejtése 155
Sacrement (fr.) eredete 299
Saelig, ang. 268
Salvus és *sollus* 313
Saramā, a hajnal istenasszonya a Védában 496
 — etimológiája 496

Sem

- Saramā*, jelleme 496
 — párbeszéde a Panikkal 497
 — története Sájana szerint 499
 — az Anukramanikában 499
 — jelzői 501
 — Helene azonos vele 503
 — a hajnal mint kutya a Védában 512
 — a hajnal rejtvénye 532
 — a hajnalról beszélt regék 533
 — a mítusáról való napi elmélet 551
 — a meteorologikus elmélet 551
Sāramēja, a védai hajnali 507
 — valószínű, hogy azonos vele Hermes 507
Saranjū, a hajnal 515
 — Kuhn azonosította a görög Eriinysszel 518
Sarit 75
Sarva, *salvus*, *sollus* 313
Satja, szanszk. 378
Sav 54
Savarṇā 517
Savitar, az aranykezü, védai neve a napnak 414
 — jelentése 444
Saxo Grammaticus hite a ludtermő fában 578
Sáfár 198
Scabellum 221
Scala 221
Schandlicht Straszburgban e h. chandelle 569
Schelling a délamerikai nyelvekről 34
 — az észről és beszédéről 83
Schlecht eredeti jelentése 267
Schmerz 363
Schwartz nézete a hajnal mítusáról 552
Segit 285
Seigneur 275
Seirios 515
 „Semmi” kifejezése a nyelvben 378

Sem

- „Semmi“ imádása *Nirvāṇa* név alatt 381
Senatus 275 jegyz
Sensus numinis 470
Septemtriones 399
Seregély 562
Sericum 183
Serment 299
Séd 75 jegyz.
Ship, skiff 296
Shunt 341
Sibyllák Dodonában 431
Silly 268
Sinai (irodalmi) nyelvnek egy jellemző vonása 29
 — hangesoportok száma 30
 — udvarias beszéd mód 33
 — *nines r* 183
 — *Tien*, az isten neve, jelentése 471
 — minden szótag nyílt vagy orrhangon végződik 211
Sir 275
Sira 514
Skuld, Urd és Verdandi 603
Skylla 432
Sloop, shallow 296
Slumber 199
Smart 362
Snu, szanszk. gyökér, alakja a görögben, latinban, gótban és németben 323
Sokrates vértanúsága 421
Sooth 378
Sophokles fogalma Zeusról 476
Sógor 198
Spada 221
Spécieuse générale, Leibnizé 48
Spiritus 374
Spiritus asper nem énekelhető 150
 — és lenis kiejtése 150
 — nyolczféle változatuk 152
Stable 76
Stabulum 76
Stall 77

Sza

- Staršina*, szerb, 75 jegyz.
Steigen 89
Stella 245
Stellae, sterulae 77
Stig 90
Stigh 89
Stikhos, stókhos, stoikhos 88
Stikhes 89
Stilus 90
Stimulus 90
Sting 90
Stix 89
Stlis = lis 219
Stoikheion 88
Strassburg 241
Streit 219
Sub jelentései 307
Sub diu, dio, dico 467
Sub Jove frigido 467
Subtilis 306
Sūrjā 525
Süketnémák esze 79
Sündflut 569
Svara 146

Sz.

- Szag* 285
Szalma 200
Szanszkrit nyelv szükséges volta 44
 — gyökök 94
 — inyangok 164
 — hehezetes hangok 171
 — mássalhangzók száma 184
 — érintkező mássalhangzók rendszere 223
Szanszkrit gyökök száma 358
 — testvérje görögnek, latinnak 440
 — és görög istennevek összehasonlítása 441
Szapura 199
Szavakkal való visszaélés 558
 — üres szavak 558
 — határozatlanok 559

Sza

- Szavak, népetimologia 561
 — elvont és gyűjtő szavak 601
 — szavak befolyása a gondolatra 609
 Sz. Ágoston és szerzetesei vittek be másodszor latin szavakat Angliába 297
 — a hangutánzásról 346 jegyz.
 — a pogányságról 454
 Számnevek a polinéziai nyelvekben 26
 — némely nyelvben nincs több négynél 342
Számolni 69
 Sz. Bonaventura beszélő feszültje 597
Szég 285
Szellem 380
Szem 288
Szent 198
Szentegyház 563
Szép hangzat 200
Szív 288
 Sz. Kristóf legendái 594
 Sz. Orsolya s a 11,000 szüz 596
 Sz. Patrik 598
 Szófejtés. L. Etimologia
Szü 287

T.

- T* kiejtése 161
 — összetévesztése *k*-val 185
Tableau 76
Tabula 76
 Tacitus a germánok vallásáról 470
 Tahitii nyelv változása 27
 — a *te pi* és következményei 36
Tale 70
Tan gyökér 107
Tanzen, danser 292
Tar gyökér 231
Tārā 245
Tavás 238
Tays 238

Tie

- Tábla* 76
Team 402
Tear 280
Tejgyertya e h. *milly-gyertya* 564
Tela 306
Tell 70
Telvék magyarázata 20
Temo 400
 Tenger görög nevei 354
 Tengri, Isten neve tatároknál s mongoloknál 471
Tennis 353
 Tenisok kiejtése 151
 — nem mennek át egymásba 222
Te pi 36
Természet szó közönséges használata 605
 — Buffon a természetről 605
 — Cuvier „ „ 606
 — Dugald Stewart „ „ 607
Természetfölötti szó közönséges használata 608
Terminus 231
Terra 362 jegyz.
Tégla 198
Tétény 565
Th és *f* váltakozása 194
Th (θ) és *dh* (δ) kiejtése 156
Thalassa 353
That 253
Hatch 179
 Thausing hangtani munkái 113
Thémis 348
Theomēnia 600
Theophoros, sz. Ignác 595
Theós eredete Platon szerint 438
Thermós 405
Thersitēs 248
Thin 253
Thiuda, thiudisk-s 238
Thou 253
Three 253
Thunder, thunor 107
Thymós 206, 237
Tien, a sinai istennév, jelentése 471

Tie

Tien, ſu 471
Timber 252
Tinder 237
Tirer 292
Tityos mitusát hogy magyarázta
     Ephoros 430
Tivar 489
Tiw 459
Tlear és *tlean clear* és *clean* helyett 187
Toll 286
Tolvaj 286, 287
Tonare 400 jegyz.
Tooke, *Horne*, véleménye, hogy minden elvont szónak eleinte anyagi jelentése volt 371
Tooth 282
Torus 400 jegyz.
Tota, tuta 238
Tötus 238
Tour sans venin 403
Török nyelv mássalhangzói száma 184
Tör 198
Trans 231
Tree 251
Tribulation 376
Triçiras 513
Triones 399
Trikephalos és *Triçiras* 513
Trita és a nap lova 548
     — vagy *Aptja*, 554
Triumph 298
Tromf 298
True 377
Trumbull hangutánzó állatnevekről 103
Trump 298
Truth 377
Tu gyökér a szanszkritban, görögben, latinban, gótban, németben 238
Tubarózsa 297, 562
Tud és *-hat* 217 jegyz.
Tudatlanság, mi a, 614

Va

Tuesday 489
Tuiseo 490
Tundnan 237
Tunst 237
Tvaſtar, *Saranjū* atyja 518
Two 251
Ty (t') kiejtése 163
Tyr, a germán napisten 414
     — a németeknek fő istene 489
     — angol helynevek, melyekben neve megvan 489
Tysdagr 489

U.

Udvar 200
Ugor nyelvek idegenkednek a szókezdő mássalhangzócsoportoktól 213
     — gyökök eredetileg mind kéttaguak és mássalhangzón végződők 215 jegyz.
     — szókezdő *k g, t d* 228 jegyz.
Ugorika 205 jegyz.
Ukuhlonipa 39
Umstand 302
-Ung 13
Ungria Alba és *Ungria Nigra* 565
Ungvár és *Ungar* 564
Unpass 303
Unterhalten 302
Upadhmāñja 172
Uranos és *Varuna* 465
Urðr, *Verðandi* és *Skuld* 603
Ušas, *Urvaçī*, *Ahanā*, *Saranju*, a hajnal istenasszonya a Védában 408, 444,
     — mitusa 495
     — összehasonlítása lóval 520
Uttarakuru-k 8 jegyz.

V.

V kiejtése 156
Va-végű igenév többes száma (*advák, telvék*) hogyan magyarázandó 20

Vag.

- Vagyok* 98
Vahni 406
Vaju vagy *Vāta* 444
 Vallás, a görögöké, mitológiájuk-
 tól független 446
 — a kereszténység s a görög val-
 lás 452
 — története a Kifejezhetetlen ki-
 fejezésére tett kísérletek tör-
 ténete 458
 — Tacitus, Aristoteles és Proco-
 pius a régiek vallásáról 470
 Vani fölíratok Örményországban 3
Vari = *varju* 289
Vartika 540
Varuna 444
 — és Uranos 465
Vāsūta 524
 Vastošpati, védai istenség 508
Vāta 444
Vándor 198
 Vēdiōvis, Vejovis 485
Velum 306
Venus jelentése Naevius szerint 467
Ver, vers, verre, vert és *vair* 318
 Verđandi, Urđr, Skuld 603
Veszprém neve eredete 566
Vexillum 306
Vi és *dvi* 328 jegyz.
Viande, viands 76
Vid gyökér 328
Vimádjomuk a Hal. Beszédben
 284
Visarga 172
Vivasvat 554
 — Gandharvának nevezve 518
 jegyz.
Vjaṅgana 146
Vogymuk a Halotti Beszédben 284
Voler 319
 Voltaire hogy definiálta az etimo-
 logiát 256
 Vossius műve „De Theologia Gen-
 tili et Physiologia Christiana“
 434

Xen

- Vršākapāji 525
 Vršākapi 525

W.

- W* és *wh* kiejtése 157
Waik 179
 Wallace a celebesiekről 35
Wallnuss 402
Walnut 402
Wälsch 402
Watch 179
Weichbild 569
Weiger, guère 294 jegyz.
Weird Sisters 603
Weisz 174
Welk 218
Welshnut 402
Wetti 293
What 253
Wheat 74
 Wheatstone hangtani fölfödözése
 132
White 74
Who 253
Whole 312
Wile és *guile* 293
 Wilkinspüspök egyetemes nyelve 50
 — nézete a szavaknak befolyá-
 sáról a gondolatra 610
 Willis hangtani kísérletei 132
 Wilson hangutánzó állatnevekről
 103
Window 312
Wise és *guise* 293
 Wodanról a régi keresztény térít-
 ők 432
Wolfahrt 84, 254
Wyrd vagy végzet 603

X.

- Xenophanes fölfogása Istenről 419

Y.

Yesterday 247
Yestersun 462

Z.

Z és *ž* kiejtése 155
Zabulus 485
Zahn 282
Zajok és hangok 117
Zauen 233
Zēn 486
Zenei akcentus a kosinsinaiban és annamiban 30
Zēnön felelne meg Junónak 486
Zermalmen 362
Zeus neve eredete 409
 — *Kronion* 465, *Kronios* u. o. jegyz.
 — és *Djaus* 405
 — az istenek istene 458
 — az ég 466
 — a panhellen *Z.* 466
 — alatt mit értettek a görögök 468
 — néha a görögöknek egyedüli istene 472
 — a dodonai *Peleiasok* énekei 472
 — *Pindaros* *Zeusról* mint legfőbb s igaz istenről 474

Zsi

Zeus, Aristoteles fölfogása 473
 — *Kleanthes himnusa* 473
 — *Aiskhylos és Sophokles fölfogása* 474, 476
 — *Z. és Danae története értelme* 476
 — *„Zeus ivadékai” eredete* 477
 — *Z. és Kallisto története értelme* 477
 — *Z. és Europa története értelme* 478
 — *Z. az ég és Z. az isten egyesítve a görögök fölfogásában* 478
 — *Zeusszal egy gyökből eredt szavak* 483

Ziegal 243

Zimmer 252

Zio, a régi németek Zeusa 459

Zohák 554

Zora, a hajnalnak illir neve 410

Zukunft 302

Zünden 237

Zweifel 251

Žemšid 554

Zs.

Zsandár 198

Zsinór 199

JAVÍTANDÓK.

Hibásan:

5. l. 16. s. al. Egyiptom
 6. l. 13. s. tudományoknak
 7. l. 14. s. al. és 8. l. 2. s. egylet
 12. l. 5. s. al. *Theorie*
 15. l. 13. s. a
 22. l. 11. és 12. s. a. (Itt ... áll.)
 37. l. 4. és 5. s. al. tori
 38. l. 12. s. *maha aha*
 45. l. 2. s. megtanuljuk
 83. l. 12. s. rövidebben
 154. l. 2. s. al. *chtoo*
 172. l. 8. s. al. *gikvāmūlīja*
 248. l. 4. s. al. *agus*
 275. l. 2. s. *en*
 305. l. 2. s. *païen*
 325. l. 16. s. al. *χαῖνός*
 339. l. 10. s. *Colshir*
 458. l. 7. s. al. Platen
 502. l. 5. és 3. s. al. *Ikaros*
 509. l. 4. s. al. vent

Olvasd:

- Egyiptom
 tudományuknak
 egyesület
Theory
a
 Itt ... áll.
 tory
maha, aha
 megtanulunk
 merészebben
chtoo
gihvāmūlīja
fagus
an
païen
χαῖνός
Colshire
 Platon
Ikaros
 vent

A 198. laphoz. A *bölcs* szót most Budenz nem tartja török-eredetűnek; l. Összeh. Szót.

A 261. l. 2. jegyzetéhez. A szerzőnek ezt a szójátékát így lehetne magyarra fordítanunk: A szófejtésnek semmi köze a szóejtéshez.

